పుట	పఙ్క్తి	అశుద్ధం	శుద్ధం	పుట	పఙ్క్తి	అశుద్ధం	శుద్ధం
౫౭౭	౧౨	వనస్పతిర్వ	వనస్పతిర్న్యు	౪౯	౨	భూతపు	భూతభ
					౭	భరో	పురో
	౨౩	స్యాంతఇ	స్యాంతరి	౫౯	౫ ౨౧	విదే	విదేహ
౫౭౮	౧	షణేవ	షణ్ణేన				

సంస్కృతం	కన్నడ	తెలుగు	అరవ
గః—	సురహోన్నెమర	పోన్నమాను—	పున్నై
న్నాగః—	సురగీమర	సురపోన్నమాను—	సురపున్నై
లః—	తాళెమర	తాటిచెట్టు—	పనెమరం
హింతాలః—	కిరుతాళెమర	గిరుకతాటిచేట్టు—	కూందల్పనై
తమాలః—	కత్తలెమర	చీకటిచేట్టు పచ్చిలై మరంఇరుళ్మట్టి	
కృతమాలః—	కక్కెమర	రేలచట్టు—	కోన్నై
సరళః—	సరళదేవదారు	సరళపుదేవదారిచేట్టు-సరళైమరం	
వకులః—	పగడెగిడ	పోగడమాను—	మహిళ్ మరం
వంజులః—	అశోకదమర	అశోక చెట్టు	అశోక మరం
లకః—	తిలకదమర	తిలకపుచేట్టు—	మంజాడిచ్చడి
మలకః—	బేట్టనెల్లీమర	ఉశిరిక చెట్టు—	నెల్లీ మరం
టజః —	కొడశిగెగిడ	కోడశపాలుచేట్టు—	వళ్పాలై
నిచులః —	గజనింబేగిడ	గజనింబచెట్టు—రస	మలిమిచ్చై
కతకః —	చిల్లదమర	చిల్లమాను—	తేత్తాంమరం
తక్కోలం—	తక్కోలెమర	తక్కోలపుమాను—	తక్కోలశడి
అంకోలః —	అంకోలదగిడ	ఊడుగచేట్టు—	అళింజిల్ శడి
లవంగం —	లవంగదమర	లవంగపుమాను—	లవంగమరం
వికంకతః —	హాలుమాణికదమర	పుల్లవెలగచేట్టునర్	మురంగైమరం
కేతకీ —	కేదిగెమర	మొగలిచేట్టు—	తాళైమరం
కదంబః —	కడహదమర	కడపచేట్టు—	కడప్పమరం
ఉదుంబరః—	అత్తిమర	మేడిమాను—	అత్తిమరం
కపిత్థః —	బేలదమర	వెలగమాను—	విళామరం

అశ్వత్థః —	అరళీమర	రావిమాను —	అరశమ
కురవకః —	కెంపుగోరంటిగిడ	హెర్రిగోరంట చెట్టు -	కురంజిమర
మరువకః —	మంగారేగిడ	మంగచెట్టు —	మంగారైశడి
మాకందః —	మావినమర	మామడిమాను —	మామరం
కుందం —	మొల్లెమర	మొల్లమాను —	కుందమరం
తిందుకః —	తూబరెగిడ	తుముకిచెట్టు —	తుంబై
చందనః —	శ్రీగంధమర	గంధపుమాను —	శందనమరం
స్యందనః —	హులిగెమర	నేమ్మిచెట్టు —	తినిశిమరం
చంపకః —	సంపిగెమర	సంపంగిమాను —	శంబహై
చాంపేయః —	నాగసంపిగెమర	నాగకేసరపుచెట్టు —	నాగకెసరం
పనసః —	హలశినమర	పనసమాను —	పలామర
వేతసః —	హబ్బెగిడ	ప్రబ్బలిచెట్టు —	వంజై
పలాశః —	ముత్తకదగిడ	మోదుగమాను —	పలాశమ
పాటలః —	పాదరీమర	పాదరిమాను —	పాదరీమ
ముష్కకః —	మోక్కెమర	మొక్కటమాను —	కాట్టుపతిరశెడి
ప్రియాళుః —	మోరటెగిడ	ప్రింఖణపుచెట్టు —	మురళంశెడి
సల్లకీ —	తడుకినగిడ	అందుగమాను —	ఆనెవణంగిమర
స్నుహీ —	కోలుకళ్ళి	జముడు —	శదిర్క
బంధూకః —	బందుగెగిడ	మంకెనచట్టు —	ఉచ్చితిలప
సాలః —	తోరమత్తిమర	మద్దిమాను —	మరుథమరం
కణికారః —	చండుమల్లిగెగిడ	గురుగుచేటు	చండుమల్లిహో
కింకిరాతః —	చండుమల్లిగె	చండుమల్లీచెట్టు	చండుమల్లిహో
శింశుపా —		విరుగడచెట్టు —	
శిలీంధ్రి —	హణబె	పుట్టుగోక —	నాయికోడె
శ్యేన —	గిడగ	డ్యేగ —	పరందుపక్షి
చకోరః —	బెళతింగళుహక్కి	వెన్నెలపిట్ట —	నిలామోక్కి
చక్రవాకః —	జక్కవక్కి	జక్కవ —	చక్రవాకపక్షి
గృధ్రః —	హద్దు	గద్ద-బోరవ —	కళువి
కంకః —	రణహద్దు	రాంపులుగు —	పేరుంపరందు

శ్రీహయగ్రీవాయనమః

సాహిత్యమంజూషికాఖ్యవ్యాఖ్యా సహిత

చంపురామాయణప్రారంభః

గురవే సర్వలోకానాం భిషజే భవరోగిణామ్ ।
నిధయే సర్వవిద్యానాం దక్షిణామూర్తయే నమః ॥

జ్ఞానానందాశ్రమగురోశ్చరణస్మరణం మమ । ఉత్సాహశక్తిజం తేజస్తనోతుముఖపంకజే ॥ ౨ ॥ సీతాకల్పలతాన్వితం దశరథాంభోరాశిజం సోదరోదారస్కంధమభీష్టదం సుమనసాం శ్రేణీభిరామోదితం । నిత్యంసాశ్రితనందనం కిసలయశ్రీపంచశాఖోజ్జ్వలం శ్రీరామామరభూరుహంహృదిసదా సేవే౽ర్థసంసిద్ధయే ॥౩॥ సుధాకరసుధాకరాచ్ఛరదభాస్వరాభాస్వరాంచితక్రమవిపంచికాక్వణనసాదరాసాదరా । విరంచినవమోహనాగమవిశారదాశారదా మదీయరసనాంగణే నటతుసర్వదాసర్వదా ॥ ౪॥ యత్పాదాంభోజరేణుం విబుధకవివరాః ప్రాప్యసిద్ధాంజనంవా ప్రజ్ఞాదృష్టిః ప్రమీలాం పటుతరతమసాప్రాప్తవత్యానిజాయాః । ఆసాద్యోన్మేషమారాన్నిధిమివకవితాం ప్రాపురుద్యద్గుణాఢ్యాం నిష్ప్రత్యూహం ముదాస్మాన్ ససురవరనుతఃపాతుహేరంబదేవః॥ ౫ ॥శ్రీమాన్ త్రైలింగదేశేసజయతివిబుధశ్రేణికోటీరకోటీకోటీమాణిక్యభూతాగణితగుణగణో ఖండపాండిత్యశౌండః। ధీరశ్శాండిల్యగోత్రస్సకలకవికులాహ్లాదిసూక్తిప్రవీణోపీణోదాహార్యవిద్యావివరణనిపుణోరామచంద్రోబుధేంద్రః॥ ౬॥ నిత్యంసంభ్రమజృంభితానటతియజ్జిహ్వాంగణేభారతీజాయంతేకవిపుంగవాస్తనుభృతోయద్వక్త్రనిర్వర్ణనాత్ । భోజక్షోణిభుజామునావిరచితశ్చంపూప్రబంధోఽధునా వ్యాఖ్యాంతస్య కరోమి మంజులతరాం సాహిత్య

లక్ష్మీంతనోతునితరామితరానపేక్షమంఘ్రిద్వయంనిగమశాఖిశిఖాప్ర

మంజూషికాం ॥ ౭ ॥ వ్యాకుర్వంతినిబంధగౌరవభయాన్నైవస్ఫుటంయు
క్తిభిర్వ్యక్తోద్ధ్యౌత్పృజనప్రతారణపరాఃకానైపుణీవాతతః। వైఖర్యావచసాం
కవీశహృదయంప్రఖ్యాపయన్నన్వయద్వారైవాహమిహాఖిలంప్రవివృణో
మ్యుక్తివ్రజోజ్జృంభితం ॥ ౮ ॥ —— ॥ అథఖలుతత్రభవాన్ విచిత్రసరస
కవితాకల్పలతామంజర్యామోదితాశేషవిబుధసమాజః అనవద్యనిఖిల వి
ద్యాభిజ్ఞసర్వజ్ఞసార్వభౌమోభోజనామా మహారాజః సమస్తసద్గుణమ
గణాభిరామస్య తారకబ్రహ్మరూపిణస్తత్రభవతో భగవతశ్శ్రీరామస్య
చరితానువర్ణనం నిశ్రేయసనిదానంనిజాంతరంగే నిర్వర్ణ్య॥ * ॥ ప॥ కా
వ్యంయశసేఽర్థకృతేవ్యవహారవిదేశివేతరక్షతయే।సద్యఃపరనిర్వృతయేకాం
తాసమ్మితతయోపదేశయుజే । ఇత్యాద్యాలంకారికవచన(ప్రా)మాణ్యా
త్కావ్యస్యానేకశ్రేయస్సాధనతాం కావ్యాలాపాంశ్చవర్జయేదితి నిషేధ
స్యాసత్కావ్యవిషయతాంచపశ్యన్ సకలకల్యాణపరాయణం శ్రీరామా
యణం చంపూప్రబంధాత్మనా చికీర్షుః చికీర్షితానంతరాయపరిసమా
ప్తిప్రచయగమనలక్షణఫలసాధనత్వాత్ ॥*॥ఆశీర్నమస్క్రియావస్తునిర్దే
శోవాపితన్ముఖం ఇత్యాచార్యదండివాక్యాదాశీరాద్యన్యతమస్య ప్రబం
ధముఖలక్షణత్వాచ్చతత్ర(తా)దౌలక్ష్మీపదప్రయోగపూర్వకమాశిషం ప్రయు
క్తే (లక్ష్మీమితి ॥ ఆదౌ లక్ష్మీశబ్దప్రయోగాద్వర్ణగణాదిశుద్ధేరభ్యుచ్చ
యః । తదుక్తం* దేవతావాచకాశ్శబ్దాయేచభద్రాదివాచకాః। తేసర్వే
నైవనింద్యాస్స్యుర్లిపితోగణతోపివా ఇతి ॥ నిగమావేదాః తఏవశాఖి
నోవృక్షాః ॥ ని ॥ వృక్షోమహీరుహశ్శాఖీత్యమరః ॥+వ్రీహ్యాదిత్వాదినిః॥
తేషాంశిఖా ఉపనిషదః తాఏవశిఖాః అగ్రాణీతిశ్లిష్టరూపకం (మాళయ
శ్చప్రతీయంతె) తాసాం ప్రవాళం నవపల్లవం। వేదాంతవేద్యమిత్యర్థః ॥
ని ॥ శిఖాజ్వాలాకేకిమౌళ్యోశ్శిఖాశాఖాగ్రమౌళిష్వితివైజయంతీ ॥ ప్ర

వాళం । హైరంబమంబురుహడంబరచౌర్యనిఘ్నం విఘ్నాద్రిభేదశతధా

వాళో వల్లకీదండే విద్రుమేనవపల్లవే ఇతి నిఘంటుః ॥ అంబునిరోహతీత్యం
బురుహం పద్మం తస్య యోడంబరః సౌభాగ్యాతిశయసంరంభః తస్యచౌ
ర్యే అపహరణే + బ్రాహ్మణాదిత్వాత్ష్యఞ్ । నిఘ్నమాయత్తం అంబు
రుహసౌభాగ్యాపహారీత్యర్థః ॥ ని ॥ అధీనో నిఘ్న ఆయత్త ఇత్యమరః ॥
అతఏవ సాదృశ్యపర్యవసానాదుపమా ॥ డంబరేత్యత్ర దమ్యంతే భీరవో
నేనేతి డంబరః + దమ ఉపరమే ఔణాదికత్వాద్ద్వరప్రత్యయః । పృషోద
రాదిత్వాద్వర్ణవ్యత్యయః । సుబోధినీకారస్తుడంబ విక్షేప ఇతి బాంతో
ధాతురస్తీత్యాహ । తన్మతే డంబం విక్షేపం రాతి ఆదత్త ఇతి డంబరః ॥ని॥
ఆడంబరో (స్త్రీ) సంరంభ ఇత్యమరశేషశ్చ । విహన్యంతే ఏభిరితి విఘ్నాః ప్ర
త్యూహాః ॥ ని ॥ విఘ్నోంతరాయః ప్రత్యూహ ఇత్యమరః ॥ + ఘఞర్థేక
విధానమితి కప్రత్యయః ॥ త ఏవాద్రయః పర్వతాః తేషాం భేదే విదారణే
శతధారధురంధరం వజ్రాయుధ సమానసారం అశేషవిఘ్నవినాశకమిత్య
ర్థః । ధూరేవ ధురా + ఆపంచైవ హలంతానామితి వచనాట్టాప్ తాం ధా
రయతీతి ధురంధరం + సంజ్ఞాయాం భృతృవృజిధారీత్యాదినా ఖచ్ప్రత్యయః
ఖిత్యనవ్యయస్యేతి పూర్వస్య హ్రస్వః । అరుర్ద్విషదిత్యాదినా ముమాగ
మః । ఖచి హ్రస్వ ఇతి ధారేర్హ్రస్వశ్చ హేరంబస్యేదం హైరంబం వైనా
యకం + తస్యేదమిత్యణ్ । అంఘ్రిద్వయం చరణయుగ్మం ఇతరేషునవి
ద్యతే అపేక్షా యస్మిన్ కర్మణి తద్యథా భవతి తథా । ఇతరానపేక్షం భజనీయా
న్తరనిరపేక్షమిత్యర్థః । ఇదం క్రియావిశేషణం । యద్వాంఘ్రిద్వయవిశే
షణం । తదా సహకార్యంతరమనపేక్ష్య స్వాతంత్ర్యేణైవ సకలసేవక
జనాభీప్సితదానసమర్థమిత్యర్థః । నితరాం అతిశయేన + కిమేత్తిఙ
వ్యయేత్యాదినా ఆమ్ప్రత్యయః । నః అస్మాకం । లక్ష్మీం అశేషాభిలషితా
ర్థసంపత్తిం తనోతు కరోతు సంపాదయత్విత్యర్థః । తనోతేః + ఆ
శిషి లిఙ్లోటావిత్యాశీరర్థే లోట్ ॥ ని ॥ శోభాసంపత్తిపద్మాసు లక్ష్మీ

రఘురంధరం నః ॥ ౧ ॥ ఉచ్చైర్గతిర్జగతిసిద్ధ్యతిధర్మతశ్చేత్తస్య ప్రమా

శ్చ ప్రతికథ్యతేఇతిశాశ్వతః ॥ అత్రాశీరలంకారః * ఆశీర్నామాభిలషి
తవస్తునశ్శాసనంమతమితిలక్షణాత్ । అయంచోక్తోపమా రూపకవిశేషా
భ్యాం తిలతండులవత్పరస్పరనైరపేక్ష్యాత్సంసృజ్యతే । తథా నితరామిత
తరేత్యాదివ్యంజనయుగ్మానాం బకారాదీనాంచ కేవలానామసకృదావృ
త్త్యావృత్త్యనుప్రాసశ్శబ్దాలంకారః ॥ తదుక్తంవిద్యానాథేన*ఏకద్విప్ర
భృతీనాంతు వ్యంజనానాంయదాభవేత్ । పునరుక్తిరసౌనామవృత్త్య
నుప్రాస ఇష్యతేఇతి ॥ అయమేవాలంకారః ప్రాయశోభోజరాజోక్తిష్వ
నుసంధేయః । విశేషంతువక్ష్యామః । ఆదౌద్యు దేవతాకస్యాంత్యస్యలఘో
స్తగణస్యప్రయోగాచ్ఛుభలాభస్సూచ్యతే । తదుక్తం * తో ద్యౌరంత్య
లఘుశ్శుభఇతి లకారస్య భూదేవతాకత్వాద్భూజప్రచయసుగమనసిద్ధిః । ప్రా
యేణాత్ర ద్రాక్షాపాకః * ద్రాక్షాపాకస్సకథితో బహిరంతస్స్ఫురద్రస
ఇతిలక్షణాత్ । ఏతదాదిశ్లోకపంచకం వసంతతిలకావృత్తం * ఉక్తావసం
తతిలకాతభజాజగౌగః ఇతి కేదారోక్తలక్షణాత్ ॥ ※※※※※ ॥ ౧ ॥

ఇదానీం తావన్మంగళాదీని మంగళమధ్యాని మంగళాంతానిచ శా
స్త్రాణి ప్రథంతఇత్యాది భగవద్భాష్యకారవచనం ప్రమాణయన్ శిష్టా
చారపరిప్రాప్తం విశిష్టదేవతాబ్రాహ్మణనమస్కారరూపం మంగళం నిబ
ధ్నాతి ॥ ఉచ్చైరితి ॥ జగతి జగతీస్విత్యర్థః । ఉచ్చైరున్నతా గతిర్గం
తవ్యదేశః స్వర్గాద్యున్నతస్థానమిత్యర్థః ॥ ని ॥ దేశేప్రాప్త్యోర్గతిరితి
వైజయంతీ ॥ ధర్మతః జ్యోతిష్టోమాదిధర్మాత్ పంచమ్యాస్తసిల్ । సిద్ధ్య
తిచేత్ నిష్పన్నాభవతియది । సిద్ధ్యతీతిపదం సర్వత్రసంబధ్యతే । తస్య
ధర్మస్య ప్రమా యథార్థానుభవశ్చ స్వర్గాదిఫలసాధనత్వజ్ఞానమితి
యావత్ । ప్రమాకరణం ప్రమాణమిత్యత్ర యథార్థానుభవః ప్రమే
తి ప్రమాశబ్దార్థస్య తార్కికైరుపవర్ణితత్వాత్ । కృతకేతరైరకృత్రి
మైః వచనైః జ్యోతిష్టోమేన స్వర్గకామోయజేతేత్యాదివేదవాక్యైరపి

చవచనైకకృతకేతరైశ్చేత్ । తేషాం ప్రకాశనదశాచమహీసురైశ్చేత్తానం
తరేణ నిపతేత్క్వనుమత్ప్రణామః ॥ ౧ ॥ గద్యానుబంధరసమిశ్రితపద్య

సూక్తి చేత్ * నను అస్య మహతో భూతస్య నిశ్వసితమేతద్యదృగ్వేదో యజు
ర్వేదస్సామవేద ఇత్యాదివాక్యాద్వేదానాముత్పత్తిశ్రవణాత్కథమకృతక
త్వమితి చేత్ * అనాదినిధనా నిత్యా వాగుత్సృష్టా స్వయంభువా । ఆదౌ వే
దమయీ దివ్యా యతస్సర్వాః ప్రవర్తితః ఇతి స్మృతేరకృత్రిమత్వావగమా
త్ । ఋచస్సామాని జజ్ఞిరే ఇత్యాదిషు హిరణ్యగర్భాద్వేదావిర్భావ ఏవ జ
నేరర్థః + ఏతత్ శాస్త్రయోనిత్వాదితి వేదాంతసూత్రవ్యాఖ్యానావస
రే తత్రభవద్భిర్భాష్యకృద్భిస్సమ్యగ్వివేచితం తత్రైవానుసంధేయమి
త్యలమత్ర శాస్త్రవిచారేణ । తేషామకృత్రిమవచనానాం ప్రకాశనదశా
పాతతోऽర్థతశ్చ స్ఫుటీకరణప్రకారశ్చ మహీసురైర్బ్రాహ్మణైరిత్యర్థః
॥ ౨ ॥ ఆశ్రమో స్త్రీ ద్విజాత్యగ్రజన్మభూదేవబాడబా ఇత్యమరః । తానం
తరేణ తాన్మహీసురాన్వినా + అంతరాంతరేణ యుక్తే ఇతి ద్వితీయా ॥
మత్ప్రణామః మత్కృతనమస్కారః క్వను కుత్ర వా । నిపతేత్ప్రవర్తేత ।
ఉత్కర్షేణ పరమశ్రేయోహేతూనాం వేదవిదామేవ బ్రాహ్మణానాం
నమస్కార్యత్వాత్తేషామేవాయం నమస్కారో విధీయత ఇత్యర్థః । తథా
చ శ్రుతిః * తస్మాద్బ్రాహ్మణేభ్యో వేదవిద్భ్యో దివే దివే నమస్కుర్యాది
తి । తతో బ్రాహ్మణా ఏవ నమస్కార్యా ఇష్టదేవతాశ్చ । తదుక్తం భగవ
తా శ్రీకృష్ణేన మహాభారతే * దైవాధీనం జగత్సర్వం మంత్రాధీనం తు దై
వతం । తన్మంత్రం బ్రాహ్మణాధీనం బ్రాహ్మణో మమ దైవతమితి ॥ అత్రో
త్తరోత్తరస్య పూర్వపూర్వం ప్రతి విశేషణత్వాదేకావళ్యలంకారః । తదు
క్తమేకావళ్యాం * యత్ర విశేషణభావితః పూర్వం పూర్వం ప్రతి క్రమేణైవ
భవతి పరంపర మేషాలంకృతి రేకావళీ కథితేతి ॥ ॥ ౧ ॥
ఇదానీం స్వచికీర్షితనిబంధస్య స్వరూపనిరూపణద్వారా సహృదయా
నాం ప్రరోచనాముత్పాదయన్ తద్రచనాయాం నిజరసనాయాః ప్రవృ

సూక్తిర్హృద్యా హి వాద్యకలయా కలితేవ గీతిః । తస్మాద్దధాతు కవిమార్గ
(విదాం)జుషాం) సుఖాయ చమ్పూప్రబన్ధరచనాం రసనా మదీయా ॥ ౩॥
వాల్మీకిగీతరఘుపుంగవకీర్తిలేశైస్తృప్తిం కరోమి కథమప్యధునా బుధా

త్రిమాశాస్తే ॥ గద్యేతి ॥ గద్యాన్యపాదబద్ధాని ॥ తదుక్తం * అపాదః
పదసంఘాతో గద్యం పద్యం చతుష్పదమితి ॥ గద్యానామనుబన్ధేనాను
షంగేణ యో రస ఆస్వాదః తేన మిశ్రితా మిళితా పద్యసూక్తిః పద్యానాం
సమ్యగ్రచనా ॥ ని ॥ ఆస్వాదే బ్రహ్మణి రస ఇతి శబ్దార్ణవే ॥ వాద్యకలయా
వీణావేణుమృదంగాదివాద్యశిల్పేన ॥ ని ॥ కలా శిల్పే వివృద్ధా చేతి వైజయ
న్తీ ॥ కలితా మిశ్రితా గీతిః గానవిద్యేవ హృద్యా మనోజ్ఞా హి । సహృద
యహృదయాహ్లాదినీ ఖల్విత్యర్థః । తస్మాద్గద్యపద్యమిశ్రితప్రబన్ధస్య స
ర్వానందకరత్వాద్ధేతోః । కవయం గౌరసోల్లసితశబ్దార్థసంఘటనపరయా
రచనయా వర్ణయంతీతి కవయః । తన్మార్గజుషాం తద్వర్త్మానువర్తినాం
కవితారసాభిజ్ఞానామిత్యర్థః । సుఖాయ హృదయానురంజనార్థం ।
మమేయం మదీయా + వృద్ధాచ్ఛ ఇతి ఛప్రత్యయః । రసనా జిహ్వా । చ
మ్పూప్రబన్ధరచనాం * గద్యపద్యాత్మకం కావ్యం చమ్పూరిత్యభిధీయ
తే ఇత్యుక్తలక్షణం కావ్యం చమ్పూప్రబన్ధః । తస్య రచనాం నిర్మాణం ద
ధాతు । విశిష్టప్రబన్ధరచనాయాం మదీయా రసనా ప్రవర్తతామిత్యర్థః ।
చమత్కారకారితయా గద్యపద్యాత్మకం కావ్యం కరోమీతి తాత్పర్యం ॥ అ
త్ర పూర్వవాక్యే ఉపమానోపమేయసాధారణధర్మసాదృశ్యప్రతిపాదకా
నాం చతుర్ణాం ప్రయోగాత్ శ్రౌతీపూర్ణోపమాలంకారః * స్వతస్సిద్ధే
నభిన్నేన సమ్మతేన చ ధర్మతః । స్యాదౌపమ్యేన వర్ణ్యస్య వాచ్యం చేదే
కదోపమేతి లక్షణాత్ ॥ స చ శబ్దానుప్రాసేన చ సంసృజ్యతే ॥ ౩ ॥ **
నను వాల్మీకిరచితేన శ్రీరామాయణేనైవ సకలజనసంతృప్తేర్జాయమా
నత్వాత్తవ పునః కోఽయం నూతనప్రబన్ధనిర్మాణప్రయాస ఇత్యాశంక్య సో
పపత్తికం తత్ప్రణయనే స్వస్యాధికారం దర్శయతి ॥ వాల్మీకీతి ॥ వల్మీ

నాం । గంగాజలైర్భువిభగీరథయత్న(కృష్టైః)లబ్ధైః) కింతర్పణంనవిదధాతి
జనఃపితౄణాం ॥ ౪ ॥ వాచంనిశమ్యభగవానథనారదస్య ప్రాచేతసఃప్ర

కస్యాపత్యంవాల్మీకిః * తదుక్తం బ్రహ్మకైవర్తే ॥ అథాబ్రవీన్మహా
తేజాబ్రహ్మాలోకపితామహః । వల్మీకప్రభవో యస్మాత్తస్మాద్వాల్మీకిరి
త్యసౌఇతి + అతఇఞితీఞ్ । తేనగీతాః ఉపవర్ణితాః యే రఘుపుంగవకీ
ర్తిలేశాః । పుమాన్ గౌరివేతివిగ్రహమాత్రం । పుంగవః శ్రేష్ఠః ॥ ని ॥
శ్రేష్ఠోక్షాణౌతుపుంగవావితివైజయంతీ + గోరతద్ధితలుకీతి సమాసాంత
ష్టచ్ ॥ రఘుపుంగవస్య రఘుశ్రేష్ఠస్య కీర్తేః దానక్షాంత్యాదిగుణసము
ద్భవాయాస్సమాఖ్యాయాః లేశాః లవాఃతైః । బ్రహ్మలోకప్రసిద్ధస్య శ
తకోటివిస్తృతస్య శ్రీరామచరితస్య చతుర్వింశతిసహస్రసంఖ్యాపరిమితే
న శ్రీరామాయణేన కియత్యేవ వర్ణితత్వాత్కీర్తిలేశైరిత్యుక్తమిత్యవగం
తవ్యం ॥ అధునా ఇదానీం కథమపి మహతాయత్నేన చంపూప్రబంధని
ర్మాణరూపేణేత్యర్థః ॥ ని ॥ జ్ఞాతవేతువివక్షాయామప్యాదికథమవ్య
యం । కథమాదితథాప్యంతం యత్నగౌరవబాఢయోరిత్యుత్పలమాలాయాం
బుధానాం తజ్జ్ఞానాం ॥ ని ॥ జ్ఞాతృచాంద్రిసురాబుధాఇతిక్షీరస్వామీ ॥
తృప్తిం సంతుష్టిం కరోమి । అత్రదృష్టాంతమాహ ॥ భువి భూలోకే భ
గీరథేన రాజ్ఞాయత్నకృష్టైఃప్రయత్నేనానీతైః అశ్వమేధీయాశ్వాన్వేష
ణసమయే కపిలకోపానలదగ్ధానాం సగరాత్మజానాం స్వర్లోకస్యప్రా
పణాయ దుశ్చరతపశ్చర్యాదిబహుతరప్రయత్నేన వియన్మార్గాద్భువంప్రా
పితైరిత్యర్థః । భగీరథప్రయత్న ఉత్తరత్రవక్ష్యతే । గంగాజలైర్గంగా
కినీసలిలైః నరః పుమాన్ పితౄణాం తర్పణం నివాపాంజలిదానేనసం
తృప్తిం నవిదధాతి నకరోతికిం ॥కరోత్యేవేత్యర్థః । అతోహమప్యేవం
కరోమీతిభావః ॥ అత్ర వైధర్మ్యేణ దృష్టాంతాలంకారః * యత్రవాక్య
ద్వయేబింబప్రతిబింబతయోచ్యతే ॥ సామాన్యధర్మోవాక్యజ్ఞైస్సదృష్టాం
తోనిగద్యతే ఇతిలక్షణాత్ ॥ ౪ ॥ — ఇత్థంస్వస్య గ్రంథకరణయోగ్య

వచసాం ప్రథమఃకవీనాం । మాధ్యందినాయ నియమాయ మహర్షిణా సే

తాం ప్రసాధ్య సంప్రతి కథాం ప్రస్తౌతి ॥ వాచమితి ॥ ప్రవచసాం ప్ర
గల్భవచసాం కవీనాం వ్యాసాదీనాం ప్రథమ ఆద్యః సకలకవికులగురు రి
త్యర్థః । సః ప్రసిద్ధః ॥ అత్రనయచ్ఛబ్దాపేక్షా ॥ తదుక్తం కావ్యప్రకా
శే * ప్రక్రాన్త ప్రసిద్ధానుభూతార్థవిషయస్తచ్ఛబ్దః యదుపాదా
నం నాపేక్షత ఇతి । తుశబ్ద ఉత్కర్షార్థకః అవ్యయానామనేకార్థత్వా
త్ ॥ భగవాన్ * ఉత్పత్తిం నిధనం చైవ భూతానామాగతిం గతిం । వేత్తి
విద్యామవిద్యాం చ స వాచ్యో భగవానితీత్యుక్తలక్షణః ॥ ప్రచేతసో వరు
ణస్యాపత్యం ప్రాచేతసో వాల్మీకిః ÷ తస్యాపత్యమిత్యణ్ ॥ ని ॥ ప్రాచేత
సస్త్వాదికవిస్స్యాన్మైత్రావరుణిశ్చ సః । వాల్మీకిశ్చేతి నిఘంటుః ॥ నరమం
తశరీరేంద్రియవిషయోపనీతయా వివిధవేదనయేతి నరాః జీవాః తేషాం
సంబంధి నారం అజ్ఞానం ద్యతి ఖండయతి శ్రీరామదివ్యనామసంకీర్తనేనే
తి నారదః ॥ తదుక్తం నారదీయే * గాయన్నారాయణకథాం సర్వలోక
భయాపహాం । నారదో నాశయన్నేతి నృణామజ్ఞానజం తమః ఇతి॥ అథవా
* నరతీతి నరః ప్రోక్తః పరమాత్మా సనాతనః ఇతి నారదీయవచనాన్నరః
పరమాత్మా । తస్య సంబంధి నారం పరమాత్మవిషయకజ్ఞానం । తద్దదాతి ఉ
పదిశతి పరమకారుణికతయా ముముక్షుభ్య ఇతి నారదః । తేనాస్య శ్రద్ధే
యవచనత్వముక్తమిత్యవధేయం । తస్య నారదస్య బ్రహ్మనియోగేన సమాగ
తస్య దేవర్షిప్రవరస్య వాచం నిశమ్య కోన్వస్మిన్సాంప్రతం లోకే ఇ
త్యాదినిజప్రశ్నానురూపోత్తరతయా* మునే వక్ష్యామ్యహం బుద్ధ్వా తై
ర్యుక్తశ్శ్రూయతాం నరః ఇత్యాదిసంక్షిప్తబాలరామాయణోక్తాం వాచం
కథాం నిశమ్య శ్రుత్వా । గురుముఖాచ్ఛ్రోతవ్యమితిన్యాయేన సకల
లోకగురోర్నారదస్య ముఖాచ్ఛ్రవణవిధేర్విహితత్వాదితి భావః *నిశా
మ్యతీతి శ్రవణే తథా నిశమయత్యపి ఇతి భట్టమల్లః ॥ తత్ర నిశామ్యతేరిదం
రూపం । అన్యథా నిశమయ్యేతి స్యాత్ ;; అత ఏవాహ వామనః ॥ నిశమ్య

వ్యాం పుణ్యామవాప తమసాం తమసాం నిహంత్రీం ॥౫॥ ౫ ॥ తత్రకంఠన
క్రౌంచమిథునాదేకం పంచశరవిద్ధమపి వ్యాధేనానువిద్ధం నిధ్యాయి

నిశమయ్యేత్యశబ్దాప్రకృతిభావాత్ ॥ నను * ఉత్సంగాన్నారదో జజ్ఞే దక్షోఽంగుష్ఠాత్స్వయంభువ ఇతిభాగవతప్రసిద్ధంహి నారదస్య బ్రహ్మపుత్రత్వం ॥ తథాచ * వాల్మీకిరభవద్బ్రహ్మా వాణీవాక్యస్యరూపిణీ । చకార రామచరితం పావనంచరితవ్రత ఇతిస్కాందే పార్వతీంప్రతి పరమేశ్వరేణోక్తత్వాద్బ్రహ్మలోక ప్రసిద్ధం శతకోటివిస్తృతం రామచరితం భూలోకవర్తిచాతుర్వర్ణ్యతాపత్రయవిమోచనార్థం సంక్షిప్య రచయితుముక్తవతః పరమకారుణికస్య బ్రహ్మణ ఏవ భూమౌ స్వాంశేన వాల్మీకిరూపేణావతీర్ణత్వాదస్య ప్రష్టృత్వం నారదస్యోపదేష్టృత్వంచ కథముపయుజ్యత ఇతి చేన్న ॥ మానుషలోకే రూపాంతరేణావతీర్ణస్య తస్య సంప్రదాయప్రవర్తనార్థం ఇత్థముపయుక్తత్వాదిత్యలమతిప్రపంచేన ॥ మధ్యే భవో మాధ్యందినః మధ్యశబ్దస్య మధ్యందినాదేశః భవార్థప్రత్యయశ్చ స్యాదితి వ్యాసకారః । మధ్యాహ్నవాచీ మధ్యందినశబ్ద ఏవ ఉత్సాదిషుపఠిత ఇత్యన్యే । తథాచ + ఉత్సాదిభ్యోఽఞిత్యఞ్ మాధ్యందినాయ నియమాయ మాధ్యాహ్నికక్రియాం కర్తుమిత్యర్థః । మహర్షిభిః ఋషిప్రవరైః సేవ్యాం స్నానసంధ్యావందనాద్యనుష్ఠానార్థమాశ్రయితుంయోగ్యాం మహర్షిలక్షణంతు * తపశ్చైవ పరాధ్యాంతాస్సత్యవాచో బహుశ్రుతాః । వేదవేదాంగతత్వజ్ఞా ఋషయః పరికీర్తితా ఇతి ॥ కుతః పుణ్యాం పావనీం అతఏవ తమసామజ్ఞానానాం నిహంత్రీం వినాశినీం స్వసేవాతత్పరాణాం అశేషపాపనివర్తనేన జ్ఞానప్రదాత్రీమిత్యర్థః । తమసాంతన్నామకనదీంప్రాప లక్షణయా తత్తీరం ప్రాపేత్యర్థః । అత్రతమసాం తమసామితి వ్యంజనత్రితయస్యావృత్త్యావృత్త్యనుప్రాసశ్శబ్దాలంకారః ॥ లక్షణంతూక్తం * వాచంనిశమ్యభగవానథేతినారాయణాదివ్యాఖ్యాకృదభిమతః పాఠః ॥ ౫ ॥ — ॥ తత్రేతి ॥ తత్ర తమసాతీరే పంచశరాయ

తో బద్ధానుకంపస్య భగవతో వాల్మీకేర్వదనారవిన్దాచ్ఛన్దోమయీ కా

స్యతేన పంచశరేణ స్మరేణ విద్ధం-ప్రహృతం, కామమోహితమితియా
వత్ ॥ ని ॥ కామః పంచశరస్స్మర ఇత్యమరః ॥ పంచభిశ్శరైర్విద్ధమితి గమ్య
తే ॥ పంచశరశరవిద్ధమితి పాఠే న కాప్యనుపపత్తిః ॥ ని ॥ అరవిందమ
శోకంచ చూతంచ నవమల్లికా । నీలోత్పలంచ పంచైతే పంచబాణస్య సా
యకా ఇత్యమరః ॥ తథాభూతమపి వ్యాధేన-లుబ్ధకేన, నిషాదేనేతి యావ
త్ ॥ ని ॥ వ్యాధో మృగవధాజీవో మృగయుర్లుబ్ధకశ్చ స ఇత్యమరః ॥ అ
ను పశ్చాత్, విద్ధం-సంప్రహృతం, శోచ్యతరమిత్యర్థః + వ్యధ తాడ
నే ఇతి ధాతోః కర్మణి క్తః సంప్రసారణంచ ॥ క్రౌంచమిథునాత్-క్రౌంచీ
చ క్రౌంచశ్చ క్రౌంచౌ బకవిశేషౌ ॥ ని ॥ క్రుఙ్ క్రౌంచోఽథ బకః కహ్వ
ఇత్యమరః + పుమాంస్త్రియేత్యేకశేషః । తయోర్మిథునాత్-ద్వంద్వా
త్, తద్యుగళాదిత్యర్థః । నిర్ధారణే పంచమీ ॥ ని ॥ స్త్రీపుంసౌ మిథు
నం ద్వంద్వమిత్యమరః ॥ కంచన ఏకం పుమాంసం నిధ్యాయతః పశ్యతః ॥
నిర్వర్ణనంతు నిధ్యానం దర్శనాలోకనేక్షణమిత్యమరః ॥ అతఏవ బద్ధా
నుకంపస్య-ఉత్పన్నకరుణస్య, మైత్రీ-కరుణా-ముదితా ఉపేక్షా చేతి చత
సృణాం మహచ్చిత్తవృత్తిత్వేన విద్ధవేదనాదర్శనస్య కరుణోత్పాదకత్వా
దితి భావః ॥ ని ॥ కృపా దయానుకంపా స్యాదిత్యమరః ॥ భగవతో వాల్మీకేః
పదద్వయం వ్యాఖ్యాతం। వదనమరవిందమివేత్యుపమితిసమాసః । నతు వ
దనమేవారవిందమితి రూపకసమాసః ॥ తథాసత్యరవిందస్య ప్రాధాన్యే
న తస్మాత్సరస్వతీనిస్సరణాయోగాత్ ॥ ఛందోమయీ అనుష్టుప్ ఛందో
నిబద్ధా ద్వాత్రింశదక్షరానుష్టుబితి ఛాందసాః + ఛందశ్శబ్దాత్తాద్రూప్యే
మయట్ । టిడ్ఢాణఞిత్యాదినా ఙీప్ ॥ కాచిదపూర్వా ఏవంవక్ష్యమాణ
ప్రకారా సరస్వతీ వాక్ నిస్ససార-నిజప్రయత్నం వినైవ నిర్జగామ, ని॥
గీర్వాగ్వాణీ సరస్వతీత్యమరః ॥ నిస్పూర్వాత్ సృగతావితి ధాతోర్లిట్

చిదేవంనిస్ససారసరస్వతీ ॥ ౬ ॥ మ ॥ మానిషాద ప్రతిష్ఠాంత్వమగమశ్శా
శ్వతీస్సమాః । యత్క్రౌంచమిథునాదేకమవధీఃకామమోహితమ్ ॥ ౭ ॥

॥ ౬ ॥ తామేవ సరస్వతీమాహ ॥ మానిషాదేతి ॥ హేనిషాద, త్వం శా
శ్వతీః సమాః-అనంతసంవత్సరాన్ ॥ ని ॥ సంవత్సరోవత్సరోఽబ్దోహాయ
నోఽస్త్రీశరత్సమాఇత్యమరః ॥ అత్యంతసంయోగేద్వితీయా ॥ ప్రతిష్ఠాం
స్థితిం మాగమః-మాప్రాప్నుహి, క్రియా మేవమిత్యర్థః + గమేర్లుఙ్
జీపుషాదిత్వాత్ చ్లేరఙాదేశః నమాఙ్యోగఇత్యడాగమ ప్రతిషేధే వక్త
వ్యేపి ఆర్షత్వాత్తత్ప్రతిషేధాభావః ॥ యద్యస్మాత్క్రౌంచమిథునాదేకం
కామమోహితం-క్రీడాతత్పరం, అవధీః-హతవానసి,+హంతేర్లుఙీహ
నోవధాదేశఃఅయంశాపత్వేన ప్రవృత్తఃశ్లోకఃవాల్మీకి మహర్షేరీశ్వరా
నుగ్రహేణకృత్స్నకావ్యార్థసంగ్రహరూపేణనిష్పన్నః సంగ్రహశ్చా
యంమానిషాద మా లక్ష్మీః నిషీదతి తిష్ఠతి అస్మిన్నితి మానిషాద లక్ష్మీనివా
సశ్రీరామత్వం శాశ్వతీఃసమాః-చిరకాలం, ప్రతిష్ఠామగమః అఖండితై
శ్వర్యానందసంపన్నోవిజయీభవేత్యర్థః। యద్యతః కారణాత్ క్రౌంచ
మిథునాత్ ×క్రుంచగతికౌటిల్యాల్పీభావయోరితిధాతోరచిక్రుంచారాక్ష
సీకేకసీ, తస్యాఅపత్యంక్రౌంచోరాక్షసః రావణః +తస్యాపత్యమిత్యణ్
తస్యపత్నీ క్రౌంచీ మండోదరీ అత్రాపి పూర్వవదేకశేషః । తయోర్మి
థునాదేకం కామమోహితం లోకవిద్విష్టకర్తారం రావణమవధీః । ఏతే
న మహర్షిణా వాల్మీకినా సంప్రదాయప్రవర్తకేన లక్ష్మీపతిరూపశ్రీ
రామస్మరణరూపమంగళంకావ్యాదావవశ్యకర్తవ్యమాశీర్వచనరూపం
కృతమిత్యవగంతవ్యం । ఇత్యేవం సరస్వతీనిస్ససారేతిపూర్వేణసంబంధః॥
శ్లోకాఖ్యమేతదానుష్టుభంవృత్తం * పంచమంలఘుసర్వేషుసప్తమం ద్వి
చతుర్థయోః । గురుషష్ఠంచసర్వేషామేతచ్ఛ్లోకస్యలక్షణమితివచనాత్
* మానిషాదప్రతిష్ఠాంత్వమగమఇత్యత్ర ప్రతిష్ఠాంతుఅమ-గమఇతిఛే
దః । నవిద్యతేమాయస్యేతివిగ్రహః తస్యసంబుద్ధిః హేఅమ నిర్భాగ్యఇ

౫ ॥ తదను సమయోచితకృత్యంనిర్వర్త్య స్వాశ్రమముపగతవతి భగవతి వాల్మీకౌ ॥ ౬ ॥ వ ॥ వాణీవిలాసమపరత్రకృతోపలంభమమ్భోజభూరసహమానఇవావిరాసీత్ । ఆభాతియత్కృతిరనేకవిధప్రపంచవ్యాజేంద్ర

తి నారాయణీయే ॥ ౭ ॥ — ॥ తదన్వితి ॥ తదను మానిషాదేత్యాది ఛందోనిబద్ధవాఙ్నిస్సరణానంతరం భగవతి-పూజ్యే, వాల్మీకౌ సమయోచితం-మధ్యాహ్నకాలోచితం, ని ॥ సమయాశ్శపథాచారకాలసిద్ధాంతసంవిదఇత్యమరః ॥ కృత్యం-స్నానసంధ్యావందనాదికర్మ, నిర్వర్త్య-కృత్వా, స్వాశ్రమం-స్వనికేతనం, పర్ణశాలాం ప్రతి, గతవతి-ప్రవిష్టవతిసతి, ౮ ॥ — ॥ తతఃకిం ప్రవృత్తమిత్యతఆహ ॥ వాణీతి ॥ అమ్భోజం-నారాయణనాభీకమలం, తత్ర భవతీత్యంభోజభూః-బ్రహ్మా, * తదుక్తంభాగవతే * యన్నాభిజాతాదరవిందకోశాద్బ్రహ్మావిరాసీద్యతఏషలోక ఇతి అన్యేభ్యోపి దృశ్యతఇతిక్విప్ । అపరత్ర పురుషాంతరే వాల్మీకౌ కృతోపలంభం-విహితానుషంగం, తతోపలభ్యమానమిత్యర్థః ॥ వాణ్యాఃమానిషాదేత్యాదివాచః సరస్వతీదేవ్యాశ్చేతిగమ్యతే। విలాసం-లీలాం,అసహమానః, అమృష్యమాణఇవావిరాసీత్-ప్రాదురభూత్, నిజపరిగ్రహస్య పురుషాంతరాసక్తిం కోవాసహేతేతిభావః । వస్తుతస్తు పరమకారుణికతయా మహర్షేర్వాల్మీకేః వ్యాధవిద్ధక్రౌంచదర్శనానంతరజనితశోకాపనోదనార్థం నిజాజ్ఞయా ప్రథమతోనారదోక్తమేవార్థం పునః స్వయమప్యుపదేష్టుం తత్సమక్షం ప్రత్యక్షోభూదితితాత్పర్యం ॥ యదుక్తం చైతదిత్యాహ ॥ ఆభాతీతి ॥ యత్కృతిః-యస్య అమ్భోజభువఃకృతిః క్రియాశక్తిః కర్త్రీ అనేకవిధో దేవతిర్యఙ్మనుష్యాదిభేదేన బహుప్రకారో యః ప్రపంచః సర్గః సఇతివ్యాజోపదేశోయస్యసతథోక్తః ॥ యః ఇంద్రజాలవిధిః * అదేశకాలాపరోక్ష్యం పరోక్షస్యైవవస్తునః। మంత్రౌషధాదిభిస్సోయమైంద్రజాలవిధిస్స్మృతఇత్యుక్తలక్షణః ॥ తస్య సాధకపించికేవ-నిష్పాదకపింఛవిశేషఇవ, ఆభాతి-ప్రకాశతే, అతఏవ తదుప్య

జాలవిధిసాధకపింఛికేవ ॥ ౯ ॥ ౪ ॥ తతఃపరమహర్షేణమహర్షిణా
విధివదభ్యర్చితః పరమేష్ఠీ మధ్యమలోకేపి స్వవృత్తం ప్రకాశయితుం
కిల భవంతమేవోపతిష్ఠమానయానయా భారత్యా రామచరితం యథాశ్రు

త్తం క్రౌంచఘాతనం తద్దర్శనేన మహర్షేరపి శోకోత్పాదనంతదపనో
దార్థం స్వస్యావిర్భావశ్చేతిభావః।పింఛికేత్యత్రపింఛైవపింఛికా+స్వా
ర్థేకప్ ప్రత్యయః॥కాత్పూర్వస్యేకారాదేశః।యద్యపి॥ ని॥పింఛబర్హేన
పుంసకే ఇత్యమరః॥తథాపిఆబన్తాయంపింఛాశబ్దోనిఘంట్వంతరేషుదృశ్యః
అథవామహాకవిప్రయోగదర్శనాత్సమాధేయం * యద్గోత్రం కృష్ణకణ్ఠా
మృతస్తవేమంగళే*నవశిఖిపింఛాలాంఛితమితి॥ తథాజ్ఞానవాసిష్ఠేశాంబరీ
కోపాఖ్యానే* ఇత్యుక్త్వాపింఛికాలేనభ్రామితా ప్రసభంతదా। నానా
విరచనాబీజంమాయేవపరమాత్మనేతిరత్నావళ్యాం పింఛికాహస్తైసైంద్రజా
లికేనేతి।జైనగ్రంథేచ।ఉత్సార్యపింఛయాజీవాన్విన్యసేచ్చరణంవ్రతీతి।నిరం
కుశాఃఖలుకవయః సాంగ్వపథీనాఇత్యలమతిప్రసంగేన ॥ అత్ర పూర్వవా
క్యవాణ్యోరావచ్యప్రతీయమానయోఃశ్లేషభిత్తికాభేదాధ్యవసాయమూ
లాతిశయోక్తిర్వ్యర్థా । అసహమానఇతి జాతిస్వరూపోత్ప్రేక్షా। ఉ
త్తరవాక్యేతు ప్రపంచే వ్యాజశబ్దేన తత్త్వమపహ్నుత్యఇంద్రజాలత్వా
రోపణాదపహ్నవాలంకారః*ఛలాదిశబ్దైరసత్యత్వప్రతిపాదనమపహ్ను
తిరితిసర్వస్వసూత్రం ॥ తదుజ్జీవితాచేయం పింఛికేవేత్యుపమా।సాచోక్తో
త్ప్రేక్షయా పరస్పరనైరపేక్ష్యాత్సంసృజ్యతే ॥ వసంతతిలకావృత్తం ॥ ల
క్షణంతూక్తం ॥ ౯ ॥ తతఇతి ॥ తతః ప్రాదుర్భావానంతరం పరమహర్షే
ణ పితామహోయమేవంభూతే మయిదయయాఆవిరభూదహోకృతార్థ
తేతి పరమానందభరితేనేత్యర్థః॥ మహర్షిణా * ఊర్ధ్వరేతాస్తప
స్యుగ్రోనియతాశీచసంయమీ । శాపానుగ్రహయోశ్శక్తస్సత్యసంధో భ
వేదృషిఃఇత్యుక్తలక్షణలక్షితేన ఋషిప్రవరేణ వాల్మీకినా విధివత్ -
విధ్యర్హం, యథాశాస్త్రమిత్యర్థః ॥ అభ్యర్చితః-అర్ఘ్యపాద్యాసనా
దిభిః పూజితః, పరమేష్ఠానేతిష్ఠతీతిపరమేష్ఠీ బ్రహ్మలోకకర్తా+ పరమే

తం వ్యాక్రియతామితి వ్యాహృత్యాంతరధాత్ ॥ ౧౦ — ॥ ప ॥ అథ సరసిజ
యోనేరాజ్ఞయా రామవృత్తం కరబదరసమానం ప్రేక్ష్యదృష్ట్వా ప్రతీచ్యా ।
శుభమతనుత కావ్యం స్వాదు రామాయణాఖ్యం మధుమయఫణితీనాం మా

కివితి ఇని ప్రత్యయః కిత్ ఔణాదికః ॥ తత్పురుషే కృతి బహుళమితి సప్త
మ్యా అలుక్ అంబాంబేత్యాదినా షత్వం మధ్యమలోకే-భూలోకేపి, లోకత్ర
యేపి అస్య మధ్యమత్వాదితి భావః అపిశబ్దో లోకాంతరప్రఖ్యాతిం ద్యో
తయతి । స్వవృత్తం-నిజచరిత్రం, ప్రకాశయితుం ప్రఖ్యాపయితుం కిలేత్యలీకే
వస్తుతస్తు మచ్ఛందాదేవేతి భావః । భవంతం-త్వామేవ, అన్యవ్యవచ్ఛేదార్థ
మేవకారః తవైవయోగ్యత్వాదితి భావః ॥ ఏవకారోయం భారత్యా వా సంబధ్య
తే । ఉపతిష్ఠమానయా అనువర్తమానయా అనయా భవన్ముఖాన్నిర్గతయా భార
త్యా మానిషాదేత్యాదిసరస్వత్యా ఈదృశైః శ్లోకైరిత్యర్థః । రామచరితం
శ్రీరామచరిత్రం, శ్రుతమనతిక్రమ్య యథాశ్రుతం నారదముఖతః శ్రుతక్ర
మానతిక్రమణేనైవేత్యర్థః ॥ ని ॥ యథాసాదృశ్యయోగ్యత్వ వీప్సాసు పదా
ర్థానతిక్రమ ఇతి శబ్దార్ణవే ॥ వ్యాక్రియతాం-వ్యాఖ్యాయతామిత్యేవం
వ్యాహృత్యోక్త్వా ఉపదిశ్య ॥ ని ॥ వ్యాహార ఉక్తిర్లపితమిత్యమరః ॥ అ
న్తరధాత్-అదృశ్యోభూత్, అత్రేదం రామాయణబాలకాండవచనం * మ
చ్ఛందాదేవ తే బ్రహ్మన్ ప్రవృత్తేయం సరస్వతీ ॥ రామస్య చరితం కృత్స్నం
కురు త్వమృషిసత్తమేత్యారభ్య ఇత్యుక్త్వా భగవాన్ బ్రహ్మా తత్రైవాం
తరధీయతేత్యంతం ॥ ౧౦ ॥ — ॥ అథేతి ॥ అథ బ్రహ్మతిరోధానానంత
రం ॥ ని ॥ మంగళానంతరారంభప్రశ్నకాత్స్న్యేష్వథో అథేత్యమ
రః ॥ మధుమయ్యః-అమృతస్రావిణ్యః, తాసాం ఫణితీనాం రసాలంకారో
ల్లసితశబ్దార్థసంఘటనావిశేషాణాం, మధుమయేత్యత్ర + స్త్రియాః పుం
వదిత్యాదినా పుంవద్భావః ॥ మార్గం పద్ధతిం దర్శయతీతి తాచ్ఛీల్యేన కవీ
నామితి మార్గదర్శీ సకలకవికులగురురిత్యర్థః + దృశేర్ణ్యంతాత్తాచ్ఛీ
ల్యే ణినిః మహాంశ్చాసావృషిశ్చ మహర్షిః * తపోనిర్ధూతపాప్మానో

గదర్శీ మహర్షిః ॥ ౧౧ ॥ ౫ ॥ ఏనం ప్రబంధం ప్రయోక్తుం కస్సమర్థ
ఇతి చింతాముపగతవతి భగవతి వాల్మీకౌ॥౧౨ ॥ ౬ ॥ ఉపాగతౌ మిళితపర

యాథాతథ్యాభిధాయినః। వేదవేదాంగతత్వజ్ఞా ఋషయః పరికీర్తితా ఇ
త్యుక్తలక్షణఋషిశ్రేష్ఠో వాల్మీకిః ॥ సరసిజం యోనిః కారణం యస్య తస్య
బ్రహ్మణః ఆజ్ఞయా శ్రీరామచరితం వ్యాకరిష్యామిత్యేవం రూపనియో
గేన హేతునా రామవృత్తం-శ్రీరామచరితం, ప్రతీచ్యా-దృష్ట్యా,యో
గదృష్ట్యా, బదర్యాః ఫలం బదరం + ఫలేలుక్ కరే-హస్తే, యద్బదరం
తేనసమానం తత్తుల్యమిత్యార్థే ఉపమా క్రియావిశేషణం వా నిశ్శేషమి
త్యర్థః । ప్రేక్ష్య-దృష్ట్వా, శుభం-వక్తౄణాం-శ్రోతౄణాంచ,కల్యా
ణకరం స్వాదుపాఠశ్రోగానతశ్చ మధురం ॥ ౭ ॥ త్రిషు స్వష్టమధురౌ స్వా
దూ ఇత్యమరః ॥ రామస్య అయనం-స్థానం, వర్ణః కథనేత్యన్వర్థః సం
జ్ఞా రామాయణమిత్యాఖ్యా యస్య తత్తథోక్తం + పూర్వపదాత్సంజ్ఞా
యామగ ఇతి ణత్వం ఉత్తరాయణవత్ కావ్యం-ప్రబంధమతనుత-అకరో
త్, కవయతే వర్ణయత ఇతి కవిః తస్య కర్మ కావ్యం+బ్రాహ్మణాదిత్వాత్
ష్యఞ్ ॥ తస్య పంకజాదివద్రూఢత్వాత్ రసోల్లసితశబ్దార్థసంఘటనా
త్మకమేవ నతు కర్మమాత్రం తత్కావ్యం రచితవాన్ * తథాచ శ్రీరా
మాయణే * తతః పశ్యతి ధర్మాత్మా తత్సర్వం యోగమాస్థితః । పురాయత్త
త్ర నిర్వృత్తం పాణావామలకం యథేత్యారభ్య రఘువంశస్య చరితం చకా
ర భగవానృషిరిత్యంతం ॥ మాలినీవృత్తం ॥ *ననమయయయుతేయం మా
లినీ భోగిలోకైరితి లక్షణాత్ ॥ ౧౧ ॥ — ॥ తదనంతరవృత్తాంతమాహ॥
ఏనమితి ॥ వాల్మీకావేనం ప్రబంధం శ్రీరామాయణాఖ్యమేతత్కావ్యం
ప్రయోక్తుమధ్యాపయితుం పఠితుంవాకః పుమాన్ సమర్థోధికారీత్యేవం
రూపాం చింతాం పర్యాలోచనముపగతవతి సతి ॥౧౨॥ —॥ తతః కింజా
తమిత్యత ఆహ ॥ ఉపాగతావితి ॥ మిళితా-సంగతా, పరస్పరోపమా-అ
న్యోన్యసాదృశ్యం యయోస్తౌ యమళత్వాత్పరస్పరతుల్యరూపావిత్యర్థః॥

స్మరోపమౌ బహుశ్రుతౌ శ్రుతిమధురస్వరాన్వితౌ । విచక్షణౌ వివిధనరే
న్ద్రలక్షణౌ కుశీలవౌ కుశలవనామధారిణౌ ॥ ౧౩ ॥ x ॥ ఏతౌ మునిః పరి

బహుశ్రుతౌ-వేదవేదాంగాదిసకలవిద్యావిశారదౌ, ని ॥ శాస్త్రశ్రవణ
యోః శ్రుతమితి విశ్వః ॥ శ్రుతిమధురేణ-శ్రవణానందకరేణ, స్వరేణ శ్రు
త్యారబ్ధానురణనలక్షణేనాన్వితౌ, శ్రావ్యకంఠస్వరసంపన్నావిత్యర్థః ॥
స్వరలక్షణముక్తం సంగీతరత్నాకరే * శ్రుత్యనంతరభావీయస్స్నిగ్ధోఽనురణ
నాత్మకః । రసాద్రంజయతిశ్రోతృచిత్తంసస్వరఉచ్యతఇతి ॥ విచక్షాతేఇతి
విచక్షణౌ-విద్వాంసౌ, x కర్తరిల్యుడితిన్యాసకారః ॥ అనయోః ప్రతి
షేధోవక్తవ్యఇతిచక్షిఙః ఖ్యాఞాదేశాభావః ॥ వివిధాని-బహుప్రకారా
ణి, నరేంద్రలక్షణాని-ఆజానుబాహుత్వాదిరాజచిహ్నానియయోస్తౌ మహా
రాజకుమారత్వాత్ మహాభాగ్యసూచకరాజలక్షణలక్షితావిత్యర్థః ॥ కు
శోలవశ్చేతినామనీధారయతఇతి కుశలవనామధారిణౌ, కుశైర్లవైశ్చ x
ర్భక్లేదమార్జనాత్కుశలవావిత్యన్వర్థసంజ్ఞావిత్యర్థః ॥ ఉక్తంచ కాళి
దాసేన * సతౌ కుశలవోన్మృష్టగర్భక్లేదౌ తదాఖ్యయా । కవిఃకుశల
వావేవ చకారకిలనామతఇతి ॥ కుశీలవౌ గాయకౌ ॥ కుత్సితంశీలమస్యే
తిబహువ్రీహిః । కుత్సితంశీలంకుశీలంతదస్తీతిమతుబ్వా * పృషోదరాదిత్వా
త్సాధుః ॥ ఉపాగతౌ-చింతాసమకాలమేవవిశిష్టగుణసంపన్నౌ, మైథిలే
యౌ కుశలవౌ సమీపంప్రాప్తావిత్యర్థః * అవ్యాక్షేపోభవిష్యంత్యాః
కార్యసిద్ధేర్హిలక్షణమితిభావః ॥ అత్రోదాత్తతానామగుణః ॥ తదుక్తం
విద్యానాథేన * శ్లాఘ్యైర్విశేషణైర్యోగో యత్రసాస్యాదుదాత్తతేతి
* రుచిరావృత్తం ॥ చతుర్గ్రహైరిహరుచిరాజభస్జగాః ఇతిలక్షణాత్ ॥
౧౩ ॥ —ఏతావితి ॥ మునిర్మననశీలోవాల్మీకిః ॥ మునిలక్షణంతు * నిర్వృ
త్తస్సర్వతత్త్వజ్ఞఃకామక్రోధవివర్జితః । ధ్యానస్థో నిష్క్రియోదాంతస్తు
ల్యమృత్కాంచనోమునిరితి ॥ ఏతౌకుశలవౌ పరిగృహ్య-శిష్యత్వేన పరి
గృహ్య, స్వాం-స్వకీయాం, ని ॥ సోఽజ్ఞాతావాత్మనిసంత్రస్తావిత్యమే

గృహ్య స్వాం కృతిమపాఠయత్ ॥ ౧౮ ॥ తౌ పునరితస్తతో గాయమానౌ
దృష్ట్వా రామః ప్రహృష్టమనాః స్వభవనమానీయ భ్రాతృభిః పరివృతో
నిజంచరితం గాతుమన్వయుఙ్క్త ॥ * ॥ తతశ్చ ॥ ౧౯ ॥ ప ॥ ఛందోమ
యీనాంనిలయస్యవాచామంతేవసంతౌమునిపుంగవస్య। ఏతౌకుమారౌ

స్వోస్త్రియాంధనఇత్యమరః ॥ కృతిం శ్రీరామాయణాఖ్యం ప్రబంధం
అపాఠయదధ్యాపయామాస ॥ * పఠేర్ణ్యంతాల్లుఙ్ గతిబుద్ధీత్యాదినా
అణికర్తుః కర్మత్వం ॥ ౧౮ ॥ —తావితి ॥ ఇతస్తతస్తత్రతత్ర ప్రదేశఇత్య
ర్థః ॥ గాయమానౌ-గానేనైవ శ్రీరామాయణంపఠంతౌ, కుశలవౌకర్మ॥
పునశ్శబ్దో వాక్యాలంకారే ॥ దృష్ట్వా రామః ప్రహృష్టమనాః-రూప
గానసంపత్తిభ్యాం సంతుష్టాంతఃకరణస్సన్, స్వభవనం-నిజమందిరమానీ
య-భృత్యైఃప్రాపయ్య, భ్రాతృభిః-లక్ష్మణాదిభిః, పరివృతః-పరివేష్టితః,
నిజంచరితం-స్వచరిత్రం, గాతుం-గానేనపఠనంకర్తుం, అన్వయుఙ్క్త-అ
పృచ్ఛత్, ప్రబంధమేనంపఠతమితి నియోజితవానిత్యర్థః ॥ ని ॥ ప్ర
శ్నానుయోగఃపృచ్ఛాచేత్యమరః ॥ తతఇతి ॥ * తతః అనుయోగానంత
రం, చ శబ్దో వక్ష్యమాణక్రియాయాం సంబధ్యతే ॥ ౧౯ ॥ — ఛందో
మయీనామితి ॥ ఛందోమయీనామనుష్టుబాదిఛందోనిబద్ధానాం, వా
చాం నిలయస్య పద్యప్రపంచనిర్మాణచాతుర్యైకనికేతనస్యేత్యర్థః ॥ని॥
ఛందఃపద్యేచవేదేచేతివిశ్వః + ఛందశ్శబ్దాన్మయటిజీప్ ॥ మునిపుంగవ
స్య-మునిశ్రేష్ఠస్య, వాల్మీకేః అంతేవసంతావంతేవాసినౌ శిష్యౌ ॥ ఏతే
న అనయోరఖండితవచనత్వంసూచ్యతే ॥ ని ॥ ఛాత్రాంతేవాసినౌశిష్య
ఇత్యమరః ॥ ఏతౌకుమారౌ మైథిలేయౌ-కుశలవౌ, రఘువీరవృత్తం-శ్రీ
రామచరితం, యథాక్రమం రూపదేశానుసారేణైవేత్యర్థః । గాతుం-
గానేనపఠితుం, ఉపాక్రమేతాముపక్రాంతవంతౌ, చశబ్దోయమనురా
గంసముచ్చినోతి । ఏతేన ప్రశ్నానంతరమేవ అవిలంబేన ప్రారబ్ధగాన
యోరనయోశ్శ్రీరామస్యచాన్యోన్యస్యం దైవవశాత్స్వయమేవోత్పన్నా

రఘువీరవృత్తం యథాక్రమం గాతుముపాక్రమే తాం ॥ ౧౬ ॥ అస్తి ప్రశస్తా
జనలోచనానామానందసందాయిషు కోసలేషు । అజ్ఞానముత్సారితదాన
వానాం రాజ్ఞామయోధ్యేతి పురీ రఘూణాం ॥ ౧౭ ॥ తామావసద్దశరథస్సు
రవందితేన సంక్రందనేన విహితాసనసంవిభాగః । బృందారకారివిజయేషు

ప్రీతిరితి సూచ్యతే । ఇంద్రవజ్రోపేంద్రవజ్రా మిశ్రణాదుపజాతివృత్తం ॥
* స్యాదింద్రవజ్రా యది తౌ జగౌ గః ॥ ఉపేంద్రవజ్రా జతజాస్తతో గౌ ॥
అనంతరోదీరితలక్ష్మభాజౌ పాదౌ యదీయావుపజాతయస్తాః ॥ ఇతి కేదా
రేణోక్తత్వాత్ ॥ ౧౬ ॥ —— ॥ ఉపక్రమప్రకారమేవాహ ॥ అస్తీతి ॥
జనలోచనానామానందసందాయిషు-సమస్తవస్తుసమృద్ధతయా సకలజన
నయనానందకరేష్విత్యర్థః, కోసలేషూత్తరకోసలేషు జనపదేషు బహు
వచనాంతైవ దేశవిశేషస్య సంజ్ఞా । ప్రశస్తా-ప్రఖ్యాతా, అజ్ఞైరేవ సము
త్సారితా నిరస్తా దానవా యేషాం తేషాం చండశాసనానామిత్యర్థః । ర
ఘూణాం-రఘువంశోద్భవానాం, రాజ్ఞాం-ప్రజానురంజకానాం, నృపా
ణాం రఘుశబ్దే యదుశబ్దవత్తదపత్యే లక్షణా । రఘుశబ్దస్య జనపదవాచి
త్వాభావేన అతద్రాజత్వాద్బహుషు లుగసంభవాత్ (కేచిత్తు ఉత్తరకోస
లానాం రఘుసంజ్ఞామంగీకృత్య తద్రాజత్వాదిక్ష్వాకుశబ్దవద్బహుషు లుగి
త్యాహుః) రఘువంశ్యరాజసంబంధినీత్యర్థః । యోద్ధుమశక్యా అయో
ధ్యేతి అన్వర్థసంజ్ఞా పురీ-రాజధానీ అస్తి । ఇంద్రవజ్రావృత్తం ॥ లక్షణం
తూక్తం ॥ * సంధాయిష్విత్యపి పాఠః ॥ ఉదాత్తాలంకారః ॥ ౧౭ ॥——
తామితి ॥ సురవందితేన-సురసేవ్యేన, సంక్రందనేన-ఇంద్రేణ, ని ॥ సం
క్రందనో దుశ్చ్యవనస్తురాషాణ్మేఘవాహన ఇత్యమరః ॥ విహితః ఆసనసం
విభాగః యస్య సః-దత్తార్ధాసనః, ఇంద్రస్యాపి మాననీయ ఇత్యర్థః । త
థా బృందారకారీణాం-దానవానాం, విజయేషు సతి-దానవేషు విజితేషు స
త్స్విత్యర్థః । సురలోకే-స్వర్గే, లబ్ధాని పరితోషాత్సురైర్దీయమాన
తయా ప్రాప్తాని మందారాణాం మాలా ఏవ మాల్యాని పారిజాతకుసుమ

రలోకలబ్ధమందారమాల్యమధువాసితవాసభూమిః ॥ ౧౮ ॥ ౫ ॥ అథా
స్మిన్ననపత్యతయా దూయమానమానసే పుత్రార్థం క్రతుమశ్వమేధం
విధాతుం మంత్రిభిస్సహ మంత్రయమాణే దశరథే సుమంత్రః ప్రహృష్ట
మనా మహర్షేరంగదేశసంగతావగ్రహనిగ్రహశౌండస్య విభండకసూ
నోరవశ్యమృశ్యశృంగస్య ప్రసాదాత్ప్రభవో భవితా కుమారాణామితిస

స్రజః తేషాంమధునా-పుష్పరసేన, వాసితా-సురభితా, వాసభూమి
ర్నివాసస్థానంయస్యసతథోక్తః॥ భూలోకేపి స్వర్గసుఖానుభావక ఇత్య
ర్థః॥ని॥మధుమద్యేపుష్పరస ఇత్యమరః ॥దశరథోనామరాజాతామయో
ధ్యామావసత్-అధివసతిస్మ + ఉపాన్వధ్యాఙ్వస ఇతికర్మత్వం తత్ర వర్త
మానో నిజకార్యనిర్వాహకతయా సురైః పూజ్యమానః చిరకాలం సామ్రా
జ్యశ్రియమనుబభూవేత్యర్థః । అనుప్రాసోలంకారః ॥ వసంతతిలకావృ
త్తం ॥ ౧౮ ॥ —— ॥ అథేతి ॥ అథానంతరమస్మిన్దశరథే అనపత్యతయా-
అపుత్రకతయా, దూయమానం-పరితప్యమానం, మానసం యస్యతస్మిన్।
* నాపుత్రస్యహిలోకోస్తితంసర్వేపశవోవిదురితి ॥ అపుత్రస్యగతిర్నా
స్తీతిశ్రుతిస్మృతిభ్యామితిభావః + దూఙ్ పరితాపఇతిధాతోః కర్తరిశా
నచ్ ॥ అతఏవ పున్నామ్నోనరకాత్త్రాయంతఇతిపుత్రాస్తదర్థంపుత్ర
లాభార్థమిత్యర్థః+అర్థేనసహనిత్యసమాసస్సర్వలింగతాచవక్తవ్యా॥
అశ్వమేధం క్రతుం-అశ్వమేధయాగంవిధాతుంకర్తుం, మంత్రిభిస్సహ-
సచివైస్సాకం, మంత్రయమాణే-విచారయమాణేసతి, తదా సుమంత్రః
కులక్రమాగతోమంత్రిప్రవరః కర్తా అంగదేశే-అంగరాష్ట్రే, సంగతః
ప్రాప్తఃయోఽవగ్రహః-వృష్టిప్రతిబంధః,+అవేగ్రహోవర్షప్రతిబంధఇ
త్యప్ప్రత్యయః॥ని॥ వృష్టిర్వర్షంతద్విఘాతేవగ్రాహావగ్రహౌసమావిత్య
మరః॥తస్యనిగ్రహే-నివర్తనే, శౌండస్య-దక్షస్య,నిగ్రహానుగ్రహసమర్థ
స్యేత్యర్థః ×సప్తమీశౌండైరితిసమాసః॥విభండకసూనోః-విభండకాఖ్య
మునిపుత్రస్య,ఋశ్యశృంగస్య మహర్షేః మహర్షిలక్షణముక్తం॥ ప్రసా

సనత్కుమారోదీరితం పురావృత్తమముష్మైదశరథాయకథయామాస ॥ ౧౯
సోఽపి సుమంత్రవచనాచ్ఛాంతాధిశ్శాంతాకుటుంబినం సంబంధినమేనం
మునిమానీయ వసిష్ఠాదిష్టమశ్వమేధాధ్వరం సరయూరోధసి విధాయ త

దాదనుగ్రహాత్, *ప్రభావాదితిపాఠేసామర్థ్యాత్ అవశ్యం నిశ్చితం కు
మారాణాం-పుత్రాణాం, ప్రభవత్యస్మాదితి ప్రభవః కారణం × ఋ
దోరప్ భవితా-భవిష్యతి, అనద్యతనేలుట్ దశరథఇతి శేషః ॥ ఇత్యేవం
సనత్కుమారేణ వరాపరవిదా బ్రహ్మమానసపుత్రేణోదీరితం-బ్రహ్మన
భాయాంకథితం,పురావృత్తం-పూర్వవృత్తాంతమముష్మైదశరథాయకథయా
మాస పూర్వమిక్ష్వాకుసారథ్యేన బ్రహ్మసభాంగతస్సుమంత్రస్తత్రభూలో
కరాజప్రస్తావతత్పరైర్దేవైః పృష్టేన సనత్కుమారేణ త్రైకాల్యవి
దా కథితస్య దశరథవృత్తాంతస్య మనసిస్థితత్వాత్తదానీమేతత్సర్వంనివేద
యామాసేత్యర్థః ॥ ౧౯ ॥ — సఇతి ॥ సః-దశరథోఽపి, సుమంత్రస్య
వచనాత్తథ్యవాక్యాద్ధేతోః శాంతః-శమంగతః, ఆధిః-పుత్రాభావజాత
మనోవ్యథాయస్యసతథోక్తస్య ॥ ని ॥ పుంస్యాధిర్మానసీవ్యథేత్యమరః
శాంతానామ అంగదేశాధీశ్వరస్య రోమపాదనామ్నస్తనయా తయా కు
టుంబినం-కుటుంబవంతం, శాంతాజానిమిత్యర్థః ॥ అవగ్రహనివారణాన
న్తరం పారితోషికతయా నిజపుత్రికాయా దత్తత్వాదితిభావః ॥ అతఏవ
సంబంధినం బంధుం రోమపాదస్య దశరథస్యచ సౌహార్దసంబంధరూపసో
దరభావస్య విద్యమానత్వాదితిభావః ॥ మునిం-మననశీలం, మునిలక్షణము
క్తం ॥ ఋశ్యశృంగమానీయ స్వయమేవేతి శేషః ॥ వసిష్ఠేన-నిజకులగురు
ణా, ఆదిష్టముపదిష్టం, వసిష్ఠాధిష్ఠితమితిపాఠే వసిష్ఠేనాధిష్ఠితం నియమి
తమశ్వమేధాధ్వరం సరయూరోధసి-సరయ్వాఖ్యనదీతీరే, ని ॥ కూలం
రోధశ్చతీరంచేత్యమరః ॥ విధాయ-విధిబోధితక్రమేణకృత్వా, తత్రసర
యూరోధస్యేవనత్వశ్వమేధే॥నహికర్మణికర్మాంతరారంభఇతిశాస్త్రనిషేధా
త్ । పుత్రాణామిష్టింపుత్రీయా। తాంపుత్రోత్పాదన హేతుమిత్యర్థః॥

తః పుత్రీయామిష్టిం విధివత్కర్తుమారభత ॥ ౧౦ ॥ తదనుహవిరాహరణా
య ధరణ్యాం కృతావతరణాస్సర్వే గీర్వాణగణాశ్శతమఖప్రముఖాశ్చతు
ర్ముఖాయ దశముఖప్రతాపగ్రీష్మోష్మసంప్లోషణమావేద్య తేనసహ శరణ
మితి శార్ఙ్గధన్వానం మన్వానాః నానావిధప్రస్తుతస్తుతయః క్షీరాం

× వృద్ధాచ్ఛ ఇతిఛప్రత్యయః ఇష్టిం-యాగం, పుత్రీకామేష్టిం విధివత్
విధ్యర్హం, యథాశాస్త్రమిత్యర్థః × తదర్హమితివతిప్రత్యయః ॥
కర్తుమారభత-ఉపాక్రమత ॥ ౧౦ ॥ — తదన్వితి ॥ తదను-ఆరంభానంత
రం, హవిరాహరణాయ-హవిర్భాగానాహర్తుం, ధరణ్యాం కృతావతర
ణాః-భువంప్రత్యాగతాః, శతమఖప్రముఖా-ఇంద్రాద్యాస్సర్వే, గీర్వా
ణగణాః-దేవగణాః, చతుర్ముఖాయ-బ్రహ్మణే, దశముఖస్య-రావణస్య,
ప్రతాపః-కోశదండజం తేజః, ని ॥ స ప్రభావః ప్రతాపశ్చ యత్తేజః కో
శదండజమిత్యమరః ॥ సఏవగ్రీష్మోష్మా-గ్రీష్మర్తుజనితసంతాపస్తేన యత్సం
ప్లోషణం దాహః × ప్లుషదాహ ఇతిధాతోర్ల్యుట్ ॥ తదావేద్య-విజ్ఞా
ప్య, తేనసహ-చతుర్ముఖేనసాకం, శృంగస్యవికారః శార్ఙ్గం ధనుర్యస్యతం
శార్ఙ్గధన్వానం శ్రీమహావిష్ణుం, × ధనుషశ్చేత్యనఙాదేశః బహువ్రీహి
త్వాత్ । శరణం-రక్షితారం, ని ॥ శరణం గృహరక్షిత్రోరిత్యమరః ॥ ఇతి
మన్వానాః-అవబుధ్యమానాః, శరణపదస్య కర్మత్వేపి నిపాతేనేతిశబ్దేనా
భిహితత్వాన్న ద్వితీయా ॥ తిఙాద్యుపసంఖ్యానస్యోపలక్షణత్వాత్ ॥ యథా
హ వామనః * నిపాతేనాప్యభిహితే కర్మణి న కర్మవిభక్తిః పరిగణనస్యప్రాయి
కత్వాదితి నానావిధాః బహుప్రకారాః ప్రస్తుతాః తత్కాలోచితాః స్తుత
యః-స్తోత్రాణియేషాం తేతథోక్తాః ॥ యద్వా నానావిధం యథాతథా
ప్రస్తుతా ఉపక్రాంతాః స్తుతయో యైః తే తథోక్తాస్సంతః క్షీరాంబురా
శిం-క్షీరార్ణవమాసేదుః శ్రీమహావిష్ణోః క్షీరాబ్ధిశాయిత్వాత్తత్తీరం ప్రా
పురిత్యర్థః ॥ అంబురాశిశబ్దస్య రూఢ్యార్ణవపరత్వాన్నా[illegible]ంతరం
యోగాపేక్షయా రూఢిర్బలీయసీతి మీమాంసకాః ॥ ఏవముత్తరత్రాపి[illegible]

ఖరాశిమాసేదుః ॥ తత్ర ॥ ౨౧ ॥ — వ ॥ సన్తాపఘ్నం సకలజగతాం శార్జ్గచాపాభిరామం లక్ష్మీవిద్యుల్లసితమతసీగుచ్ఛసచ్ఛాయకాయం ।
వైకుణ్ఠాఖ్యం మునిజనమనశ్చాతకానాం శరణ్యం కారుణ్యాపం త్రిదశపరి

షద్వ్యం ॥ షద్లవిశరణగత్యవసాదనేష్వితి ధాతోర్లిట్ ॥ ౨౧ ॥ —అ॥ అథ త్రిభిః శ్లోకైః శ్రీమహావిష్ణుం వర్ణయతి ॥ సన్తాపఘ్నమిత్యాది ॥ సకలజగతాం-సమస్తలోకానాం, సన్తాపం తాపత్రయజనితం గ్రీష్మాదిజనితంచ సంజ్వరం హన్తి నాశయతీతి సన్తాపఘ్నస్తం ॥ హో హన్తేరితి కుత్వం ॥ శార్జ్గమేవ చాపం ఇన్ద్రధనుస్తేనాభిరామం మనోజ్ఞం లక్ష్మీరేవ విద్యుత్ సౌదామనీ తయాలసితం-లసన్తం ॥ క్తరి క్తః మతిబుద్ధీత్యాదిసూత్రే చకారేణ వర్తమానార్థత్వాత్ ॥ అతసీనామ క్షుమాపరపర్యాయో వృక్షవిశేషః ॥ ని ॥ అతసీస్యాదుమాక్షుమేత్యమరః ॥ ఆన్ధ్రభాషాయాం నల్లపువ్వులుగలఅగిసి ॥ తస్యాః గుచ్ఛస్య-పుష్పస్తబకస్య, సమానాఛాయా కాన్తిర్యస్య తాదృశః కాయో దేహో యస్య తమిత్యుపమా ॥ ని ॥ ఛాయాత్వనాతపే కాన్తావితి వైజయన్తీ ॥ సమానస్య ఛన్దసీత్యాదిసూత్రే సమానస్యేతి యోగవిభాగాచ్ఛాయాదిషు పరేషు సమానశబ్దస్య సభావః మునయో మననశీలాః త ఏవ జనాస్తేషాం మనాంస్యేవ చాతకాః పక్షివిశేషాః తేషాం శరణే-రక్షణే, సాధు శరణ్యం *సర్వంసహో పతితమమ్బు న చాతకానామిత్యాదినా తేషాం తదేకశరణత్వాదితి భావః ॥ తత్ర సాధురితి యత్ప్రత్యయః ॥ అపాం సమూహః ఆపం ॥ తస్య సమూహ ఇత్యణ్ ॥ కారుణ్యం-దయైవ, ఆపం యస్య తం, అథవా కారుణ్యమేవ ఆపో యస్య తం కారుణ్యాపం ॥ ఋక్పూరిత్యాదినా సమాసాన్తః వికుణ్ఠ ఏవ వైకుణ్ఠో విష్ణుః ॥ స్వార్థేఽణ్ ప్రత్యయః ॥ స ఇత్యాఖ్యా యస్య తం కాలమేఘం-నీలాంబుదం, త్రిదశపరిషత్-బ్రహ్మేన్ద్రాదిదేవసమాజో దదర్శ ॥ త్రిదశేత్యత్ర త్రిస్రో దశా అవస్థా బాల్యయౌవనకౌమారాణి జన్మసత్తావృద్ధయో వా యేషాం తేయద్వా త్రిదశపరిమాణమేషామితి ॥ బహువ్రీహౌ సంఖ్యేయే ఇత్యాదినా

షణ్యాలమేఘందదర్శ ॥ ౨౨ ॥ క్షీరాంభోధేర్జఠరమభితో దేహభా సాం ప్రరోహైః కాలోన్మీలత్కువలయదళాద్వైతమాపాదయంతం। ఆ తన్వానంభుజగశయనే కామపిశ్రీమగారే నిద్రాముద్రాంనిఖిలజగతీరక్ష

అత్రోపమానోపమేయయోరనుప్రాసస్యచ పరస్పరనైరపేక్ష్యాత్సంసృష్టిః॥ ఏతదాదిశ్లోకత్రయం మందాక్రాంతావృత్తం ॥ మందాక్రాంతాజలధిష డగైర్మ్భౌనతౌతాద్గురూచేదితిలక్షణాత్ ॥ ౨౨ ॥— క్షీరేతి ॥ పునః దేహభాసాం-నిజశరీరకాంతీనాం, ప్రరోహైరంకురైః, క్షీరాంభోధేః- క్షీరసముద్రస్య, దూఘిరోగ్యమపహరతీతిన్యాయేన యోగాదుగ్ధేర్బలీ యస్త్వాదితిభావః ॥ జఠరమభితః-మధ్యప్రదేశస్యసమంతాదిత్యర్థః ॥స లిలమభితఇత్యపిపాఠః × అభితఃపరితఇత్యాదినాద్వితీయా ॥ కాలే-చం ద్రోదయకాలే, ఉన్మీలంతి-వికసంతి, యాని కువలయదళాని-నీలోత్పల పత్రాణి తైరద్వైతమభేదం తత్సాదృశ్యమిత్యర్థః । ఆపాదయంతం-స మ్పాదయంతం, కాలగ్రహణం దళానామమ్లానత్వద్యోతనార్థం నిజదే హకాంతిచ్ఛటాభిః క్షీరార్ణవస్య నీలవర్ణతాం జనయంతమిత్యర్థః॥ ఏతేన శ్రీమహావిష్ణుదివ్యశరీరస్యేంద్రనీలసాదృశ్యంసూచ్యతే ॥ తదుక్తం॥ *క్షీరమధ్యేక్షిపేన్నీలంక్షీరంచేన్నీలతాంవ్రజేత్। సఇంద్రనీలోవిజ్ఞేయస్స ర్వసౌఖ్యకరశ్శుభఇతి రత్నశాస్త్రవచనాత్ ॥ అతఏవ క్షీరస్య స్వధవళిమ పరిత్యాగేనాన్యనీలిమస్వీకరణోక్తేస్తద్గుణాలంకారః ॥ * తద్గుణస్స్వగుణ త్యాగాదన్యోత్కృష్టగుణాహృతిరితిలక్షణాత్ ॥ తథా సౌమవద్ధుకూలవ ద్గారే సితఇత్యుపమా ॥ ని ॥ గారోరుణ్జాసితెపీతఇతివిశ్వాకరా ॥ భు జగశయనే- శేషపర్యంకే, నిఖిలజగతీనాం-సకలలోకానాం, రక్షణే-పాల నే, ని ॥ జగతీవిష్టపేభూమ్యామితివిశ్వః ×జాగరూకాం-జాగ్రతీం, సావ ధానామిత్యర్థః +జాగురూకఇత్యూకప్రత్యయః॥ అతఏవ కామప్యని ర్వాచ్యాం-లోకవిలక్షణత్వాదితిభావః, నిద్రాముద్రాం-యోగనిద్రావ స్థాంఆతన్వానమాసుకుర్వాణం, × తనోతేశ్శానచ్ ॥ ౨౩ ॥ — ఆ ॥

కాజాగరూకాం ॥ ౨౩ ॥ ప్రహ్లాదస్య వ్యసనమమితం దైత్యవర్గస్య దం
భం స్తంభం వక్షస్థలమపి రిపోర్యాగపద్యేన భేత్తుం । బద్ధశ్రద్ధం పురుషవపు
షా మిశ్రితే విశ్వదృష్టే దంష్ట్రారోచిర్విశదభువనే రంహసా సింహవేషే॥ ౨౪
నారాయణాయ నళినాయతలోచనాయ నామావశేషిత మహాబలివైభవా

అథ నృసింహావతారం వర్ణయతి ॥ ప్రహ్లాదస్యేతి ॥ అమితమపారం, ప్ర
హ్లాదస్య-హిరణ్యకశిపుతనయస్య, నిజభక్తాగ్రేసరస్య, వ్యసనం-సర్పదంశ
నసముద్రపాతనాదితత్పితృకృతవిపదం, ని ॥ వ్యసనం విపది భ్రంశ ఇత్యమరః
తథా దైత్యవర్గస్య హిరణ్యకశిపుముఖాసురనికరస్య దంభం-మాయాడ
మ్బరం, స్తంభమయోమయ స్తంభంచ రిపోర్హిరణ్యకశిపోర్వక్షస్థలమ
ప్యురఃస్థలమపి అపిశబ్దస్సముచ్చయే యౌగపద్యేనైకవారేణైవ నతుకా
లక్రమేణేత్యర్థః ॥ భేత్తుం-విదారయితుం, పురుషవపుషా-నరశరీరేణ,
మిశ్రితే-మిళితే, అతఏవ విశ్వదృష్టే-అత్యాశ్చర్యతయా విశ్వజనాలోకితే
దంష్ట్రాణాం-దంతవిశేషాణాం, రోచిర్భిః-కాంతిభిః, విశదాని-శుభ్రాణి
భువనాని కుక్షిస్థలోకాయస్యతస్మిన్ సింహవేషే-సింహాకారే, రంహసా-
వేగేన, బద్ధశ్రద్ధం-విహితాదరం, నరసింహరూపేణావతీర్ణమిత్యర్థః ॥
దదర్శేతి పూర్వేణ సంబంధః ॥ ఉక్తంచ శ్రీభాగవతే ॥ భక్త ప్రతిజ్ఞాపరిపా
లనాయ సర్వాత్మతావ్యాప్తినిదర్శనాయ । దైత్యేంద్రవక్షోదళనాయ వి
ష్ణుస్తంభాన్నృసింహాకృతిరావిరాసీత్ ॥ అత్ర క్రమికస్య-స్తంభాదివి
దారణస్య, యౌగపద్యాసంబంధేపి తత్సంబంధోక్తేరతిశయోక్తిభేదః ॥
౨౪ ॥ — నారాయణాయేతి ॥ నారాయణాయ-పరమాత్మనే, తదుక్తం
* నారాయణః పరోవ్యక్తాదండమవ్యక్తసంభవం ఇతి ॥ యద్వా నరస్య
సంబంధీని నారాణి తత్త్వాని తాని అయనం స్థానం యస్య నారాయణః త
దుక్తం * నరాజ్జాతాని తత్త్వాని నారాణీతి విదుర్బుధాః ॥ తస్య తాన్యయ
నం పూర్వం తేన నారాయణః స్మృత ఇతి ॥ అథవా నారా ఆపః అయనం య
స్యేతథా * ఆపవాణార్ణవేతస్మిన్ యత్తదస్యాయనంగతాః । నారాస్తా

య । నానాచరాచరవిధాయకజన్మదేశనాభీపుటాయపురుషాయనమఃపర
స్మై ॥ ౧౫ ॥ × ॥ ఇతి ప్రణమ్యోత్థితానేతౄన్ స్తుతిరవముఖరితహరిన్ము
ఖాన్ హరిహయప్రముఖానఖిలానమరానరుణారుణతామరసవిలాసచా

స్సృష్టికరణాః తేననారాయణస్స్మృతఇతి ॥ ఆపోనారాఇతిప్రోక్తాఆపోవై
నరసూనవః । తాయదస్యాయనంపూర్వం తేననారాయణస్స్మృతఇత్యాది
నా + నారాఇత్యజాదిత్వాత్సిద్ధం ॥ ఆపోఽవాజీబభావః । తస్మై నారా
యణాయ నళినాయతలోచనాయ పుండరీకవిశాలాక్షాయ నామ్నా-నా
మమాత్రేణఅవశేషితమవశేషవత్కృతం మహద్భూయిష్ఠంబలివైభవంవై
రోచనిసంపద్యేనతస్మై వామనావతారే బలిం పాదేనాక్రమ్య పాతాళే ని
క్షిప్తవతఇత్యర్థః ॥ నానా-బహుప్రకారం, చరాచరం-స్థావరజంగమా
త్మకం, జగత్ ॥ ని ॥ చరాచరంస్యాజ్జగదితివిశ్వః ॥ తస్య విధాయకో-ని
ర్మాతా, బ్రహ్మా తస్య జన్మదేశో-జన్మస్థానం, నాభీపుటం-నాభీపద్మకోశం
యస్యతస్మై పరస్మైపురుషాయ-పరమపురుషాయ,నమః × నమస్స్వస్తీత్యా
దినాచతుర్థీ ॥ తథాచ శ్రీభాగవతే ॥ నతోఽస్మ్యహంత్వాఖిలహేతుభూ
తంనారాయణంపూరుషమాద్యమవ్యయం। యన్నాభిజాతాదరవిందకోశా
ద్బ్రహ్మావిరాసీద్యతఏషలోకః ॥ ఇత్యుక్తత్వాత్ వసంతతిలకావృత్తం ॥
౧౫ ॥ — ఇతీతి ॥ ఇత్యుక్తప్రకారేణ ప్రణమ్య-సాష్టాంగప్రణామం
కృత్వా ఉత్థితాన్-ఉత్థానంప్రాప్తాన్, స్తుతిరవైస్తారతరస్తోత్రధ్వనిభిః,
ముఖరితాని-ప్రతిధ్వనివశాన్ముఖరీకృతాని, హరితాం దిశాంముఖాని ప్ర
దేశాఏవ వదనానియేషాంతాన్ హరిహయప్రముఖానింద్రాదీన్, ని ॥
జంభభేదీహరిహయఇత్యమరః ॥ ఏతాన్పూర్వోక్తానఖిలానమరానశేషసు
రాన్ అరుణారుణమరుణప్రకారం, అత్యంతలోహితమిత్యర్థః + ప్ర
కారే గుణవచనస్యేతిద్విర్భావః ॥ కర్మధారయవద్భావాత్సుపోలుక్ ॥తా
దృగ్యత్తామరసం-పద్మం, తస్య విలాసచోరైః తత్తుల్యైరిత్యర్థః । మహా
భాగ్యలక్షణసంపన్నస్యాస్య రక్తాంతనయనత్వాదితిభావః ॥ తదుక్తం సా

రైలోచనమరీచిసంతానైరానందయన్భగవానరవిందలోచనః స్ఫుటమి
దమభాషత ॥ ౨౬ ॥ ప ॥ అపికుశలమమర్త్యాస్స్వాగతంసాంప్రతంవశ్శ
మితదనుజదంభాకింనుదంభోళికేళిః। అపిధిషణమనీషానిర్మితానీతిమార్గా
స్త్రిదశనగరయోగక్షేమకృత్యేక్షమంతే ॥ ౨౭ ॥ గ ॥ ఏవం భగవతఃకుశ
లానుయోగపురస్సరీమమృతాసారసరసాం సరస్వతీం సమాకర్ణ్య సంపూ

ముద్రికశాస్త్రే ॥ పాణిపాదతలేరక్తే నేత్రాంతౌచనఖాస్తథా । తాలు
జిహ్వాధరోష్ఠంచ సప్తరక్తస్సుఖీభవేదితి ॥ లోచనమరీచిసంతానైర్దృష్టి
ప్రభాపరంపరాభిః, మరీచివీచీచయసంచారైరిత్యపిపాఠః ॥ ఆనంద
యన్-సంతోషయన్, అరవిందలోచనః-విష్ణుః, అరవిందగ్రహణం దృష్టి
సాంసుఖోన్మీలనత్వద్యోతనార్థం స్ఫుటం-వ్యక్తం, ఇదం-వక్ష్యమాణం,
అభాషత-అవోచత్ ॥ ౨౬ ॥ — అపీతి ॥ హేఅమర్త్యాః-ఇంద్రాదిదే
వతాః, వః-యుష్మాకం, కుశలమపి-క్షేమం,కిం ॥ ని ॥ కుశలంక్షేమమస్త్రి
యామిత్యమరః ॥ అపిశబ్దః ప్రశ్నే ॥ ని ॥ గర్హాసముచ్చయప్రశ్న శం
కాసంభావనాస్వపీత్యమరః ॥ తథా వః సాంప్రతమిదానీం శోభనమాగ
తంస్వాగతం-సుఖాగమనంకిం, భావేక్తః ॥ దంభోళికేళిర్వజ్రాయుధవిలా
సః, శమితో నివారితో దనుజానాం-దానవానాం, దంభః-కపటోపా
యోయయాసా తథోక్తా కింను విధ్వస్తదానవాకిమిత్యర్థః ॥ తథాధిష
ణస్య బృహస్పతేర్మనీషయా-బుద్ధ్యా, నిర్మితా-రచితాః, ని ॥ బృహస్ప
తిస్సురాచార్యోగీష్పతిర్ధిషణోగురురిత్యమరః ॥ నీతిమార్గాః-నీతిశా
స్త్రపద్ధతయః, త్రిదశనగరస్యామరావత్యాః, యోగక్షేమకృత్యే-సంరక్ష
ణకర్మణి, క్షమం తేపి-సమర్థాభవంతికిం, పూర్వవదపిః ప్రశ్నే ॥అలబ్ధ
లాభోయోగః లబ్ధస్య పరిపాలనం క్షేమమితి వివేకః ॥ని॥ యోగోఽలబ్ధ
స్యలాభస్స్యాత్ క్షేమంలబ్ధస్యపాలనమితి కోశాత్ * కృత్యైఇత్యపిపా
ఠః ॥కృత్యైనిష్పాదనాయ ॥ మాలినీవృత్తమ్ ॥ ౨౭ ॥ — । ఏవమితి ॥ ఏ
వముక్తప్రకారేణ కుశలానుయోగేన పురస్సరీం-కుశలప్రశ్నపూర్వికామి

ర్ణ మనోరథా సుమనసాం సంసత్పుంసే పరస్మైవిజ్ఞాపయామాస ॥ ౨౯ ॥
దేవ కథమకుశలమావిర్భవేద్భవతాకృతావలంబానామస్మాకం॥ ౩౦ ॥కింతు ॥
ప ॥ అస్తి ప్రశస్తవిభవైర్విబుధైరలంఘ్యాలంకేతి నామరజనీచరరాజధానీ।
మాణిక్యమందిరభువాం మహసాం ప్రరోహైః స్తేజస్త్రయాయదినదీపద

తియావత్ + పురోఽగ్రతోఽగ్రేషుసర్తే రితిటచ్ప్రత్యయః టిత్వాల్ జీప్ ॥
(కుశలానుయోగపురస్సరామితిపాఠే బహువ్రీహౌ పురస్సరశబ్దస్యోపసర్జ
నత్వాన్న జీప్)॥ని॥ ప్రశ్నానుయోగఃపృచ్ఛాచేత్యమరః ॥ అమృతాసారో
ఘృతధారాసంపాతస్తద్వత్సరసాం రుచిరాం ॥ ని ॥ ధారాసంపాతఆసా
రఇత్యమరః ॥ భగవతః * ఐశ్వర్యస్య సమగ్రస్య వీర్యస్య యశసశ్శ్రి
యః । జ్ఞానవైరాగ్యయోశ్చాపి షణ్ణాంభగఇతీరణేత్యుక్తలక్షణషడ్గుణైశ్వ
ర్యసంపన్నస్య విష్ణోఃసరస్వతీంవాణీంసమాకర్ణ్య-శ్రుత్వా, సంపూర్ణమ
నోరథా యదర్థం వయమాగతాస్తదేవభగవానపి పృష్టవాన్॥అతోఽస్మ
త్కార్యం జాతప్రాయమేవేతి పరిపూర్ణవాంఛితాసతీ సుమనసాం సం
సత్ దేవసమితిః ॥ని॥ సుమనాఃపుష్పమాలత్యోః స్త్రీదేవబుధయోఃపు
మానితివైజయంతీ ॥ సభాసమితిసంసదఇత్యమరః ॥ పరస్మైపుంసే-పరమ
పురుషాయ, విష్ణవే, విజ్ఞాపయామాస-విజ్ఞాపితవతీ ॥ ౨౯ ॥ — అ ॥
కిమితి విజ్ఞాపయామాసేత్యతఆహ ॥ దేవేతి ॥ హేదేవ-ద్యోతమానస్వా
మిన్, భవతా-మహాత్మనాహేతునా, కృతావలంబానాం-యష్మదధీనా
నామిత్యర్థః । అస్మాకమకుశలమశుభం, కథమావిర్భవేదుత్పద్యేత నావి
ర్భవేదేవేత్యర్థః ॥ తథాపి కించిద్విజ్ఞాపనీయమస్తీత్యాహ ॥ కింత్వితి ॥
యద్యపి * ప్రభోఃపరాశయజ్ఞస్య దాతుర్దాక్షిణ్యశాలినః, కిమర్థనామ
ర్థినోవాక్యమలమేవాగ్రతః స్థితిరితిన్యాయేన త్వాం శరణంగత్వా పుర
తోఽవస్థానమేవాస్మత్కార్యసాధకం తథాప్యౌత్సుక్యాతిశయేన కించిదుచ్య
తఇతిభావః ॥ ౩౦ ॥ — అస్తీతి ॥ ప్రశస్తవిభవైః-ప్రఖ్యాతవస్తుసంప
ద్భిరుపలక్షితా, విబుధైరలంఘ్యా-లంఘితుమశక్యా, దేవానామప్యసాధ్యే

శాం దిశంతీ ॥ ౩౦ ॥ ఏనాం పురాణనగరీం నగరీతి సాలాం సాలాభిరామభు
జనిర్జితయక్షరాజః । హేలాభిభూతజగతాం రజనీచరాణాం రాజాచిరా

త్యర్థః ॥ మాణిక్యమందిరభువాం-మణిమయగృహప్రభవానాం, × తృ
తీయాదిషు భాషితపుంస్కమితి పుంవద్భావాదువఙాదేశః । మహసాం
తేజసాం, ని ॥ తేజోధామమహోవిభేత్యమరః ॥ ప్రరోహైరంకురైస్తేజ
సాం భానుశీతభానుకృశానురూపాణాం ధామ్నాం త్రయాయ దినే - అ
హ్ని, యోదీపస్తస్య దశామవస్థాం, నిస్తేజస్కతామిత్యర్థః॥ ని ॥ దశావ
ర్త్యావవస్థాయామితి విశ్వః॥ దిశంతీ-దదానా, అత్రాసంబంధేపి సంబంధరూపా
తిశయోక్తిః॥ లంకేతి నామ-లంకేతి ప్రసిద్ధా లంకానామ్నా ప్రసిద్ధేత్యర్థః
రజనీచరాణాం-రాక్షసానాం, రాజధానీనగరీ-ప్రధాననగరీ, అస్తి × రా
జానో ధీయంతేఽస్యామితి రాజధానీ కరణాధికరణయోశ్చేత్యధికరణార్థే
ల్యుట్ ॥ ఏతదాదిశ్లోకచతుష్టయం వసంతతిలకావృత్తమ్ * ప్రశస్తః వి
భవః యేషాం తైరితి విబుధవిశేషణత్వేన మాణిక్యమందిరభువామితి స్వ
తంత్రత్వేనచ వ్యాఖ్యాంతరం ॥ ౩౦ ॥ —— ॥ ఏనామితి ॥ సాలాస్సర్జవృ
క్షాస్తద్వదభిరామైరాయతత్వాదిగుణసంపన్నత్వాత్తత్తుల్యైః భుజైర్విం
శతిసంఖ్యాకనిజబాహుభిః నిర్జితో యక్షరాజః కుబేరో యేన స తథో
క్తః ॥ నిర్జితరాజరాజ ఇత్యపి పాఠః ॥ ని ॥ సాలేతు సర్జకార్శ్యాశ్వ
కర్ణకా ఇత్యమరః ॥ విశ్రవసోపత్యం రావణః × తస్యాపత్యమిత్యణ్ ॥
విశ్రవసో విశ్రవణరవణావితి ప్రకృతేః రవణాదేశః ॥ పౌరాణికాస్తు రావ
యతీతి రావణ ఇతి వ్యుత్పాదయంతి ॥ తదుక్తముత్తరశ్రీరామాయణే * యస్మా
ల్లోకత్రయంచైతద్రావితం భయమాగతం । తస్మాత్త్వం రావణో నామ నా
మ్నా వీర భవిష్యసీతి × రౌతేర్ణ్యంతాత్కర్తరి ల్యుట్ ॥ రావణ ఇతి
నామధేయం యస్య స తథోక్తః ॥ హేలయా-విలాసేన, అవజ్ఞయా వా, అభి
భూతాని-తిరస్కృతాని, జగంతి యైస్తేషాం ॥ ని ॥ హేలావజ్ఞావిలాసయో
రితి విశ్వః ॥ రజనీచరాణాం రాజా-చక్రవర్తీ, నగస్య-పర్వతస్యేవ రీతిరా

వతి రావణనామధేయః ॥ ౩౮ ॥ యద్బాహురాహురసనాయితశస్త్ర
ధారాదిక్పాలకీర్తిమయచంద్రమసం గ్రసంతే । తద్వైరిణాం రణముఖేశ
రణప్రదాయీ నైవాస్తి కశ్చిదముమంతకమంతరేణ ॥ ౩౯ ॥ అంభోధి

కృతిర్యస్య స తథా ఖాతస్సాలః ప్రాకారో యస్యాస్తాం గిరిదుర్గప్రాయ
ప్రాకారావృతత్వాత్ సతిదుర్గమామిత్యర్థః ॥ ని ॥ ప్రాకారో వరణస్సా
ల ఇత్యమరః ॥ ఏనాం-పూర్వోక్తాం లంకానామ్నా ప్రసిద్ధాం, పురాణనగ
రీం-పురాతనపురీం, చిరాచ్చిరకాలమారభ్య, విభక్తిప్రతిరూపకమవ్యయం
శివతి-రక్షతి, అనుప్రాసః ॥౩౮॥ అ॥ అథ ద్వాభ్యాం తన్మహిమానం వర్ణ
యతి ॥ యదిత్యాది॥ యస్య రావణస్య బాహవో వింశతిసంఖ్యాకా భుజా వ
ఏవ రాహవో విధుంతుదాస్తేషాం రసనాయితాః-రసనావదాచరితాః, శ
స్త్రధారా-ఆయుధానాం శ్రేణయః తీక్ష్ణభాగా వా, రసనాయితేత్యత్ర
ఆచారక్యజంతాత్కర్తరి క్తః ॥ దిక్పాలానామింద్రాదిదిగీశ్వరాణాం, కీ
ర్తిమయో-యశోరూపః, తాద్రూప్యే మయట్ ॥ యశ్చంద్రమాశ్చ
న్ద్రః ॥ ని ॥ హిమాంశుశ్చంద్రమాశ్చంద్ర ఇత్యమరః ॥ తం గ్రసంతే-గిల
న్తి, రణకోవిదోయం రావణః నిజబాహుబలేన దిక్పాలాన్నిర్జిత్య త
త్కీర్తిం లుంపతీత్యర్థః ॥ ఏకస్య చంద్రమసః అనేకరాహుసమ్మర్దేకి
మనస్థాంతరం వక్తవ్యమితి భావః ॥ తథా తస్య వైరిణాం-శత్రూణాం, ర
ణముఖే-రణాగ్రే, అముమేనమితి హస్తేననిర్దేశః ॥ అంతకమంతరేణ-య
మం వినా, అంతరాంతరేణ యుక్త ఇతి ద్వితీయా ॥ కశ్చిత్కోపి దేవః
శరణప్రదాయీ-రక్షణతత్పర ఇత్యర్థః ॥ నాస్త్యేవ అవ్యయవచ్ఛేదార్థ
మేవకారః ॥ రణపరాయణా వైరిణో విజిత్య యమక్షయం నయతీత్యర్థః॥
రసనాయితేత్యత్ర ఇవశబ్దలోపాల్లుప్తోపమా ॥ సా చోక్తరూపకేణ సంకీ
ర్యతే ॥ ౩౯ ॥ —— అ ॥ ఏతాదృశసామర్థ్యం రావణస్య కుతఆయాత
మిత్యత ఆహ ॥ అంభోజేతి ॥ ఉపక్రాంతత్వాదుత్తరత్ర తచ్ఛబ్దస్య విధ
మానత్వాచ్చాత్ర యచ్ఛబ్దోధ్యాహర్తవ్యః । యః తజనితదుతుకోపార్జిత-

సంభవం ఏముం బహుభిస్తపోభిరారాధయన్వరమవాప పరైర్దురాపం ।
తస్మాత్సమస్తభువనం నిజశాసనస్య లక్షీకరోతి రజనీచరచక్రవర్తీ ॥ ౩౩ ॥
గ ॥ తేన వయం పరాధీనా ఇవ భవామః ॥ ౩౪ ॥ తథాహి ॥ సోయం క
దాచన క్రీడాధరాధరమధిరుహ్య సావరోధవధూజనశ్చరణాభ్యాం సంచ

రాక్షససార్వభౌమో రావణః, బహుభిరనేకైస్తపోభిః పంచాగ్నిమధ్యేప
తపోదావస్థానాదిరూపోగ్రతపశ్చర్యాభిః అముమితి పురోవర్తినిర్దే
శః । అమ్భోజసంభవం-బ్రహ్మాణం ఆరాధయన్-సంభావయన్, పరైర్దు
రాపం-దుర్లభమనన్యసాధారణమిత్యర్థః + ఈషద్దుస్సుషిత్యాదినా
ఖల్ప్రత్యయః ॥ వరం సురాసురావధ్యత్వరూపమవాప-ప్రాప, పూర్వ
మితి శేషః ॥ తస్మాత్కారణాదశేషభువనమశేషలోకానిత్యర్థః । నిజశా
సనస్య-నిజాజ్ఞాయాః, లక్షీకరోతి-విషయీకరోతి, చండశాసనోయం ని
జశాసనేనైవాశేషభువనాని శాస్తీత్యర్థః + అభూతతద్భావేచ్విః ॥ అ
స్యచ్వావితి దీర్ఘః ॥ ౩౩ ॥ — తతః కిమిత్యత ఆహ ॥ తేనేతి ॥ తేన రా
వణేన వయం పరాధీనాః-పరతంత్రాః, తత్సామికా ఇవేత్యర్థః ॥ భ
వామః ఇదానీమితి శేషః । వస్తుతస్తు భవత్పరతంత్రా ఏవేతి వశబ్దార్థః ॥
ని ॥ పరతంత్రః పరాధీనః పరవాన్నాథవానపీత్యమరః ॥ పరాజితాః పరాధీ
నా ఏవేతి పాఠాంతరం ॥౩౪॥ — అ ॥ పరాధీనత్వమేవ ప్రతిపాదయతి ॥ త
థాహీత్యాదినా ॥ సోయమితి ॥ సోయం రావణః కదాచన-కస్మింశ్చిత్సమ
యే, అవరోధవధ్వ ఏవ జనస్తేన సహ సావరోధవధూజనః-అంతఃపురస్త్రీజ
నసహచరస్సన్నిత్యర్థః ॥ ని ॥ శుద్ధాంతశ్చావరోధశ్చేత్యమరః + తేన
సహేతి-తుల్యయోగ ఇతి బహువ్రీహిః ॥ వోపసర్జనస్యేతి సహశబ్దస్య
సత్వం । క్రీడాధరాధరం-క్రీడాశైలం, దివావిహారదేశమిత్యర్థః ॥ త
దుక్తం భావప్రకాశే * సరితః పులినం వెలాకాంతారారామభూధరాః ।
లతాగృహాణి చిత్రాణి శయ్యాః కిసలయాంచితాః ॥ దివావిహారదేశాస్స్యురి
తి ॥ ఆరుహ్యాధిష్ఠాయ, చరణాభ్యాం యానం విహాయ, పాదాభ్యామేవ స

శేతచేదాగమిష్యత్యాగఇత్యనావిష్కృతాతపోభయేన భగవాంత్సహస్ర
భానురపి సంకుచితభానురేవ తత్సానూని నూనం సమాశ్రయతే ॥ ౩౪ ॥

నరేతచేత్, విహరేతయది +సమస్తృతీయాయుక్తాదితితఙ్ ఆగశ్చరణత
లసంతాపోత్పాదనరూపోపరాధః ॥ ని ॥ ఆగో౽పరాధో మంతుశ్చేత్యమ
రః ॥ ఆగమిష్యతి సమాపతేత్ ॥ తథాసతి దండనంకుర్యాదితిభావః ఇ
తిమన్వేతిశేషః ॥ ఇతి నైవగమ్యమానార్థత్వాద ప్రయోగః ప్రయోగే
పౌనరుక్త్యమిత్యాలంకారికాః॥ అనావిష్కృతాతపః-అప్రకటీకృతద్యో
తః ॥ ని ॥ ప్రకాశోద్యోతఆతపఇత్యమరః ॥ భగవాన్-పూజ్యః, అథ
వా ఐశ్వర్యాదిషడ్గుణసంపన్నః మూర్తిత్రయమయత్వాదితిభావః ॥ స
హస్రంభానవో మరీచయోయస్యసహస్రభానుస్సో౽పి సంకుచితభాను
రుపసంహృతమరీచిరేవసన్ ॥ ని ॥ భానుఃకరో మరీచిస్స్త్రీపుంసయోర్దీ
ధితిస్స్త్రియామిత్యమరః ॥ తస్య క్రీడాధరాధరస్య సానూని-ప్రస్థాన్,
అధఃప్రదేశానిత్యర్థః ॥ ని ॥ స్నుః ప్రస్థస్సానురస్త్రియామిత్యమరః॥
సమాశ్రయతే-సాధ్వసవశాత్తత్రనిలీయ వసతీత్యర్థః । లోకత్రయప్రకా
శకస్యాపి భగవతః కిరణమాలినః ఈదృశ్యవస్థేతిమహత్కష్టమాయాతమి
తిభావః ॥ నూనమితినిశ్చయే నతూత్ప్రేక్షాయాం ॥ అతఏవ సహస్రభా
నోస్సానుసమాశ్రయణాసంబంధేపి తత్సంబంధాభిధానాత్ అసంబంధేపి
సంబంధరూపాతిశయోక్తిః ॥ ఏవముత్తరత్ర గద్యత్రయేప్యతిశయోక్త్యను
ప్రాసావూహ్యౌ (చరణైరితిబహువచనాంతపాఠస్సాధుః । నారదీయసం
హితాయాం జైమినిరామాయణే ద్వాదశేధ్యాయె ఇత్యుక్తామునినా తే
న దుఃఖహర్షసమన్వితా। అచిరేణైవకాలేనసుషువే పుత్రమద్భుతం॥ద
శాస్యం వింశతిభుజం భిన్నాంజనచయోపమం । పాదైశ్చతుర్భిరత్యుగ్రం
తామ్రోష్ఠంతామ్రమూర్ధజం ఇతి ॥ రఘువంశే ద్వాదశసర్గే-రాభుజ
మూర్ధోరుబాహుళ్యాద్దేకో౽పి ధనదానుజః ఇత్యాదిభిః పాదచతుష్టయ
ప్రతిపాదనాత్ ॥ దశాస్యోవింశతిభుజశ్చతుష్పాన్నానమందిరం ఇత్యభి

ఏషమృగాంకోఽపి మృగయాయాసపరిశ్రాంతివిశ్రాంత్యై ససంభ్రమం స మజ్జనపరివృతే మజ్జనగృహాభిముఖే దశముఖే తత్రత్యవిచిత్రతరశాతకుంభ స్తంభాగ్రప్రత్యగ్రప్రత్యుప్తస్ఫటికశిలాసాలభంజికాపుంజ కరతలకలితని జోపలమయకలశముఖాదచ్ఛాచ్ఛామవిచ్ఛిన్నధారామంబుధారాంనిజక

ఘానరత్నమాలోక్తైశ్చ)॥ ౩౫ ॥ — అ ॥ ఏవం సూర్యావస్థాముక్త్వావస మృత్రి చంద్రావస్థాంనివేదయతి ॥ ఏషఇతి ॥ ఏషమృగాంకశ్చంద్రోఽపి, సకలలోకాశాస్యాదయతయా శ్లాఘ్యోసీతిభావః ॥ మృగయా-ఆఖేటః, ని ॥ ఆఖేటోమృగయాస్త్రియామిత్యమరః ॥ తత్రతయావా ఆయాసఃఖే దస్తేనయాపరిశ్రాంతిః-స్వేదాతిరేకానుభవరూపః పరిశ్రమః × స్త్రియాం క్తిః ॥ తస్యాః విశ్రాంత్యై-విశ్రమార్థం, తదపనోదార్థమిత్యర్థః॥ ● శ్రమఃఖేదాధ్వరత్యాదేజాతస్స్వేదాతిభూమిక్కృదితిలక్షణాత్। ససం భ్రమం-ససాధ్వసం, సత్వరంయథాభవతితథా నమద్భిర్నమస్కుర్వాణై ర్జనైః పరివృతే-పరివేష్టితే, దశముఖే-రావణే, మజ్జనగృహాభిముఖే - స్నానగృహమండపోన్ముఖేసతి, తత్ర మజ్జనగృహేభవా స్తత్రత్యాః + అ వ్యయాత్త్యప్ విచిత్రతరా-అత్యంతాశ్చర్యకరాశ్చ, యే శాతకుంభ స్తం భాః-హిరణ్మయగృహాధారదారువిశేషాః, ని ॥ హిరణ్యంహేమహాటకం ॥ తపనీయంశాతకుంభమిత్యమరః ॥ తేషామగ్రేషు-ఉపరిప్రదేశేషు, ప్ర త్యగ్రంనూతనంయథాతథా అత్ర ప్రత్యగ్రగ్రహణం అవిలంబేన నిష్య న్నత్వార్థం । ప్రత్యుప్తః-కీలితః, యః స్ఫటికశిలాసాలభంజికాపుం జః-స్ఫటికాకృతప్రతిమాశ్రేణిః తస్య కరతలేషు కలితాస్సంఘటితాః నిజోపలమయాః-చంద్రకాంతమణివికారాశ్చ యే కలశాః-కుంభాః, తే షాంముఖాత్-ముఖాకారవివరేభ్యఇత్యర్థః ॥ ని ॥ ఉపలఃప్రస్తరేమ ణావితివిశ్వః + వికారార్థేమయట్॥ అచ్ఛాచ్ఛామచ్ఛప్రకారామ త్యంతనిర్మలామిత్యర్థః + ప్రకారేగుణవచనస్యేతిద్విర్భావః ॥ కర్మ ధారయవద్భావాత్సుపోలుక్ ॥ అవిచ్ఛిన్నధారామఖండితసంపాతాం,

రాభిమర్శాదాపాదయన్ తస్యప్రసాదపిశునానాంశునాసీరచిరకాంక్షితా నాంవింశతివిధవీక్షణానాం క్షణమాత్రంపాత్రంభవతి॥38॥ తేనపులస్త్యనందనేన సంక్రందననందనవనాత్స్వమందిరోద్యానవనమానీతస్య మందార ప్రముఖబృందారకతరుబృందస్య బందీకృతసురసుందరీనయనేందీవరద్వం

ని ॥ ధారాసంపాతఆసారఇత్యమరః ॥ అంబుధారాం-సలిలధారాం, నిజ కరాభిమర్శాత్-స్వకీయకిరణసంపర్కాత్, కరనికరేత్యపిపాఠః ఆపాద యన్నుత్పాదయన్-తస్యరావణస్యప్రసాదపిశునానామనుగ్రహసూచకా నాం॥ ని ॥కర్ణేజపస్సూచకస్స్యాత్పిశునోదుర్జనఃఖలఇత్యమరః+శుః పూజాయామితిగణవ్యాఖ్యానే॥అతఏవ శునఃపూజాయామితిశ్వశురఇతి శో భనాఃనాసీరాఃఅగ్రేసరాఃయస్యతేనశునాసీరేణ-పురందరేణ, చిరకాంక్షి తానాం-చిరకాలమారభ్య అభిలషితానాం నతు ప్రాప్తానామితిభావః॥ఏ తేనాత్యంతదుర్లభత్వంసూచ్యతే॥ని॥వృద్ధశ్రవాశ్శునాసీరఇత్యమరః॥ విం శతివిధవీక్షణానాం-వింశతి సంఖ్యాకకరుణాకటాక్షవీక్షణానాం, నతు కి యతామేవేతిభావః ॥ తథాపి క్షణమాత్రంఅల్పకాలమేవ, పాత్రం-యో గ్యోభవతి, ని ॥ మాత్రంకార్త్స్న్యేవధారణే । యోగ్యభాజనయోఃపా త్రమితిచామరః॥ (త్రిషుపాత్రీత్యాద్యమరవచనాత్పాత్రశబ్దస్య త్రిలింగ త్వేపి దుశ్చ్యవనాదివన్నపుంసకాతిరిక్తలింగే ప్రయోగో నాస్తీత్యభి యుక్తవాదః) శునాసీరచిరకాంక్షితానామిత్యనేన పాకశా సనస్యకారాగృహప్రవేశనదుఃఖంబ్రహ్మవాక్యేనతద్విమో చనంచ సూచితంభవతి ॥ 38 ॥ — ॥ అథ మారుతావస్థాం విజ్ఞాపయతి॥ తేనేతి ॥ పులస్త్యనందనేన-విశ్రవసఃపుత్రేణ, తేన రావణేన సంక్రంద ననందనవనాదిందోద్యానాత్ ఉద్ధృత్యేతిశేషః॥స్వమందిరోద్యానవనం నిజగృహారామమానీతస్య-ప్రాపితస్య నిజాశోకవనికాయాం ప్రత్యారో పితస్యేత్యర్థః ॥ తథా బందీకృతాః-ఉపగ్రహీకృతాః, కారాగృహనిక్షి ప్తాఇత్యర్థః ॥ ని ॥ ప్రగ్రహోపగ్రహౌబంద్యామిత్యమరః ॥ తాసాం

ద్యాత్కరారవిందకలితకనకకలశాచ్చ మందోష్ణం స్యందమానైరంబుభి
ర్జంబాలితాలవాలతలస్య పచేళిమానామపికుసుమానాం పతనభయమా
శంకమానాః పవమానాస్సంతతం పరిస్పందితుమపి ప్రభవో నభవంతి॥౩౭॥
ఏతేపి పావకారూఢిశంకావహాం హుతవహాఖ్యాం వహంత స్త్రగృహే గా

సురసుందరీణాం-దేవతాస్త్రీణాం, నయనేందీవరద్వంద్వాన్నేత్రోత్పల
యుగళాత్ కరారవిందేషు-తాసామేవహస్తపద్మేషు, కలితో యః కనక
కలశో-హిరణ్మయవారికుంభః, తస్మాచ్చ ఉభయత్రాపి జాతావేకవచనం
నయనారవిందద్వంద్వేభ్యః కనకకలశేభ్యశ్చేత్యర్థః ॥ తాసామారామ
తరుమూలసేకవ్యాపారే నియోజితత్వాదితిభావః ॥ మందోష్ణమీషదుష్ణం
యథాతథా స్యందమానైః- ప్రస్రవద్భిరంబుభిర్బాష్పోదకైః కలశోదకై
శ్చేత్యర్థః ॥ కలశోదకానాం శీతలత్వేపి శోకానలసంతప్తబాష్పోదక
మిశ్రణాన్మందోష్ణమిత్యుక్తమిత్యవగంతవ్యం॥జంబాలవంతికృతానిజంబాలి
తాని పంకిలీకృతానీత్యర్థః + తత్కరోతీతిణిచి ఇష్ఠవద్భావాట్టిలోపే
ణ్యంతాత్కర్మణి క్తః॥తాదృశాన్యాలవాలతలానిజలాధారమూలవలయప్ర
దేశాయస్యతస్య ॥ని॥ నిషద్వరస్తుజంబాలఇతి । స్యాదాలవాలమావాలమి
తిచామరః ॥మందారప్రముఖబృందారకతరుబృందస్య-పారిజాతాదిసుర
తరునికరస్య, సంబంధినాంస్స్వయమేవ పచ్యంతఇతిపచేళిమాని-పక్వాస్తు
ఖానీత్యర్థః + కర్మకర్తరి కేళిమరఉపసంఖ్యానమితి కేళిమర్ప్రత్యయః॥
తాదృశానామపి కుసుమానాం పతనభయమాశంకమానాఅధఃపాతముత్ప్రే
క్షమాణాః,తథాసతి కుసుమానాం పంకలేపే మహాపరాధేననిగృహీయా
దితిభావః ॥ పవమానాః-మరుతః- పరిస్పందితుం-చలితుమపి, కిముత య
థేచ్ఛం విహర్తుమితిభావః ॥ ప్రభవః-సమర్థానభవంతి ॥ ౩౭ ॥ —॥
అథ అగ్న్యవస్థాం నివేదయతి ॥ఏతఇతి॥ గార్హపత్యః-పురోగోగ్నిసరో
యేషాంతే తథోక్తాః । ఏతే పరిదృశ్యమానాః పావకాః గార్హపత్యా
హవనీయదక్షిణాగ్న్యావహార్యావసథ్యాదిరూపాఅగ్నయోపి రూఢిరఙ్వకర్ణా

ర్హపత్యపురోగాః పౌరోగవధురాం దధతే ॥ కింబహునా ॥ ౩౭ ॥ స
ఏషమానవాదవమానమాగమిష్యతీత్యమన్వానస్తదితరైరవధ్యత్వం చతు
రాననవరాల్లబ్ధ్వా సముద్ధతస్సంప్రతిసంప్రహారసమాక్రాంతదిగంతదం

ఢివదవయవార్థాభావేన సముదాయప్రసిద్ధిః । తదుక్తమాచార్యైః *
అసత్స్వవయవార్థేషు యోన్యత్రార్థే ప్రయుజ్యతే । తత్రాస్య గ
తిత్వేన సముదాయః ప్రసిద్ధ్యతీతి॥ తచ్ఛంకావహాం-తద్గోచరబుద్ధిజననీం,
హుతవహాఖ్యాం-హుతవహాభిధానం, వహంతస్సంతః పూర్వంహుతంయ
జమానైర్హూయమానం హవిర్వహంతీతి హుతవహాఇతి ॥ యోగసిద్ధై
ర్వ్యాఖ్యాతామేవేదానీంలోకవిద్విష్టకర్మణా-రావణేన అధ్వరాణాం
విధ్వంసితత్వాద్ధవిషామలాభేన తాదృక్ఛంకావహాం దధానా ఇత్యర్థః । త
ద్గృహే-రావణమందిరే, పౌరోగవధురాం-మహానసాధ్యక్షాధికారం, ద
ధతే-ధారయంతే ॥ ని ॥ సమానౌరసవత్యాంతుపాకస్థానమహానసే । పౌ
రోగవస్తదధ్యక్షఇత్యమరః ॥ అ ॥ సర్వజ్ఞస్య భగవతః పురస్తాత్కిమన
ష్టాంతరం విజ్ఞాపనీయమితినిగమయతి ॥ కింబహునేత్యాదినా ॥ బహు
భిః-కాలయాపనకరైర్వాక్యైరలమిత్యర్థః ॥ ౩౭ ॥ — అ ॥ కింతువ
క్తవ్యాంశమేవ విజ్ఞాపయామ ఇత్యాహ ॥ సఇతి ॥ సఏషరావణః మా
నవాన్మనుష్యేభ్య ఇత్యర్థః ॥ జాత్యావేకవచనం । అవమానమవజ్ఞాపరి
భవఇతియావత్ ॥ని॥ రీఢావమాననావజ్ఞావహేళనమిత్యమరః ॥ ఆగమి
ష్యతి-సమాపతేదిత్యేవమమన్వానోనవబుధ్యమానః తేషాం తృణప్రాయ
త్వాదితిభావః ॥ తదితరైస్సురాసురాదిభిరవధ్యత్వమహింస్యత్వం చతు
రాననవరాల్లబ్ధ్వా-ప్రాప్య, అతఏవ సముద్ధతోదర్పోద్రిక్తస్సన్ సంప్ర
తీదానీం, సంప్రహ్రియతేనేనేతిసంప్రహారోయుద్ధం ॥ ని ॥ సంప్రహా
రాభిసంపాతకలిసంస్ఫోటసంయుగాఇతి యుద్ధపర్యాయేష్వమరః ॥ త
త్రసమాక్రాంతాస్సమవరుద్ధా యే దిగంతదంతావళా-ఐరావతాది దిగ్గ
జాః, తేషాం దంతారదనాఏవకుంతాః ప్రాసాస్తైర్యాన్యవ్రణాని-క్షతాన్యంతై

శావళదంతకుంతవ్రణకిణస్థపుటితవక్షస్థలః స్థలకమలినీం వనవారణఇవరా
వణస్త్రిలోకీమభిభవన్ భవదీయాఇత్యస్మాన్న జాతుకించిదపిజానాతీతి॥౩౯॥
అథ భగవానాకర్ణ్య గీర్వాణగణవాణీం ॥ ౪౦ ॥ ప ॥ ఇంద్రనీలాచలో
దంచచ్చంద్రికాధవళస్మితః । వాచమూచేసుధాధారామధురాం మధుసూ

ర్జాతాయేకిణాశ్శుష్కవ్రణగ్రంథయః × తృతీయాతత్కృతేత్యాదినాసమా
సః ॥ తైః స్థపుటితం-నిమ్నోన్నతీకృతం, వక్షస్థలమురస్థలం, యస్యసత
థోక్తస్సన్ అతఏవ వనవారణో-వనగజః, వనగ్రహణం నిరర్గళత్వ
ద్యోతనార్థం స్థలకమలినీం-స్థలప్రరూఢపద్మినీమివ, త్రయాణాంలోకా
నాంసమాహారస్త్రిలోకీ × తద్ధితార్థోత్తరసమాహారేచేతిసమాసః ॥ సం
ఖ్యాపూర్వోద్విగురితిద్విగుసంజ్ఞా॥ అకారాంతోత్తరపదోద్విగుస్త్రియా
మిష్యతఇతిస్త్రీత్వం ॥ద్విగోరితిఙీప్ ద్విగురేకవచనమితిఏకవచనం తాం
జగత్త్రయీమభిభవన్ ఆక్రామన్పీడయన్నిత్యర్థః॥ అస్మాన్ భవదీయాః
తావకీనాః, నిగ్రహానుగ్రహసమర్థస్య భవతః సంబంధినఇత్యర్థఃఇతి।
అత్ర నిపాతేనాభిధానాన్నద్వితీయా ॥ జాతు-కదాచిదపి, కించిదీషదపి
నజానాతి । సకలలోకకంటకేన దర్పాంధేన రావణేన త్వన్మహిమైవ న
జ్ఞాయతే అస్మాకంతు కాకథేతిభావః । ఇతివిజ్ఞాపయామాసేతిపూర్వేణస
మ్బంధః ॥ ౩౯ ॥ — తతఃకిమతఆహ ॥ అథేతి ॥ అథ-విజ్ఞాపనానంత
రం, భగవాన్విష్ణుః, భగవచ్ఛబ్దోవ్యాఖ్యాతః గీర్వాణగణస్యేంద్రాదిసు
రసంఘస్య వాణీం-వాచమాకర్ణ్య-శ్రుత్వా ॥ ౪౦ ॥ — కిమకరోదిత్య
తఆహ ॥ ఇంద్రనీలేతి ॥ మధుంసూదయతీతి మధుసూదనోవిష్ణుః + క
ర్తరిల్యుః । అత్ర మధుగ్రహణం మధ్వాదిమహాదైత్యసంహర్తురస్య కి
యాన్ రావణవధఇతిద్యోతయితుమిత్యవగంతవ్యం ॥ ఇంద్రనీలాచలః-ఇ
న్ద్రనీలపర్వతః, ఇంద్రనీలలక్షణముక్తం ॥ తత్రోద్యంచంతీ-ఉల్లసంతీ, యా
చంద్రికా-కౌముదీ, తద్వద్ధవళం-శుభ్రం, స్మితంయస్య స్మితపూర్వాభిభా
షిత్వాత్ కృతమందహాసస్సన్ యద్వా దుర్మదాంధోయం రాక్షసభా

జనః ॥ ౪౧ ॥ గ ॥ భవతామపరాధవిధాయినస్తస్య యాతుధానస్య నిధ
నమథ నైవ విధాతుంశక్యం ॥ కింతు ॥ ౪౨ ॥ సరసిజాసనశాసనమప్య
మోఘీకుర్వన్నుర్వీతలే పుత్రీయతస్సుత్రామమిత్రస్య దశరథస్యమనో

వాద్దుష్టనిగ్రహశిష్టపరిపాలనదక్షం, మాం జ్ఞాతుంనశక్నోతీతి సాపహ్నవో
శనమందహాసస్సన్నిత్యర్థః ॥ అత్ర మధుసూదనస్య ఇంద్రనీలసదృశాం
గత్వాద్ధాసస్యచ శుభ్రత్వేన కవిసమయసిద్ధత్వాదియముపమా ॥ సుధాధా
రా-అమృతస్యందః, తద్వన్మధురాం-మాధుర్యగుణయుక్తాం, * మధురం
రసవద్వాచిస్వాదున్యపిమధుస్సతి । యేనమాద్యంతివిబుధాః మధునేవమ
ధువ్రతాఇతివచనాత్ ॥ వాచస్పూచే-ఉక్తవాన్, శ్లోకాఖ్యమేతదానుష్టు
భంవృత్తం ॥ లక్షణంతూక్తం ॥ ఇత్థముత్తరత్రాపిద్రష్టవ్యం ॥ ౪౧ ॥—
అ॥ వాచమేవవివృణోతి ॥ భవతామితి ॥ హే దేవాఇత్యధ్యాహర్తవ్యం
భవతాం-యుష్మాకం, అపరాధవిధాయినః-ఉక్తరీత్యా అపకర్తుస్తస్య పూ
ర్వోక్తస్య యాతుధానస్య రాక్షసస్య-రావణస్య, ని॥ యాతుధానపుణ్య
జనఇతిరక్షఃపర్యాయేష్వమరః ॥ నిధనం-వినాశః, అథ నైవ-ఇదానీమేవ,
విధాతుం-కర్తుం, శక్యం-యుక్తం (నిధనమితిద్వితీయాంతం విధానేకర్మ
తయాన్వేతినలోకేత్యాదినానషష్ఠీ-విధాతుమితితుమర్థభావే । అవ్యయకృ
తోభావేఇత్యుక్తేః విధాతుం విధానంశక్యంసాధ్యమిత్యర్థః) ॥౪౨॥—అ॥
తర్హీదానీమేవ క్రియతామిత్యాశంక్య తత్రానుపపత్తిమాహ ॥ సరసి
జేతి ॥ కింతు సరసిజాసనస్య-బ్రహ్మణః, శాసనం-సురాసురావధ్యత్వరూ
పాజ్ఞావచనమపి, ॥ ని ॥ శాసనంరాజదత్తోర్వీలేఖాజ్ఞాశాస్త్రశాస్తి
ష్వితివిశ్వః॥ అమోఘీకుర్వన్-బ్రహ్మవరస్యాన్యథాకరణానౌచిత్యాదితిభా
వః × అభూతతద్భావేచ్విః ॥ అస్యచ్వావితిదీర్ఘః ॥ తథా ఉర్వీతలే-
భూమండలే, పుత్రానాత్మనఇచ్ఛతీతిపుత్రీయన్ × సుపఆత్మనఃక్యజితి
క్యచ్ । సుపోధాత్విత్యాదినాసుబ్లుక్ । క్యచిచేతిదీర్ఘః తస్య పుత్రా
ర్థినఇత్యర్థః ॥ సుత్రామమిత్రస్యేంద్రసఖస్య, దైత్యవినాశనాఖండి

తథమపి పూరయితుమాదృతమానుషవేషస్సన్నహమేవ తంహనిష్యామీతి వ్యాహృత్యాన్తరధాత్ ॥ ౪౩ ॥ తతస్సాపరిషదనిమిషాణామున్మిషితహర్షా హృషీకేశాదేశాత్ప్రశమితదుర్దశాని నిర్దశానసాని చతుర్దశభువనానిబుద్ధ్వా దుగ్ధసాగరాన్నిరగాత్ ॥ ౪౪ ॥ తతస్తానమరాన్ప్రాహస్మ పితామహః ॥ ౪౫ ॥ భవన్తస్తావదవతరిష్యతోలక్ష్మీసహాయస్య సా

తద్వైభవాభ్యాం తత్సుహృద ఇత్యర్థః ॥ ని ॥ మిత్రంసుహృదిమిత్రోర్కః-ఇతి వైజయన్తీ ॥ దశరథస్య రాజ్ఞః మనోరథం వాంఛితమపి పూరయితుం సఫలీకర్తుమాదృతమానుషవేషో గృహీతమానవాకారస్సన్, అహమేవతం హనిష్యామి-వినాశయిష్యామి, మదన్యస్యయస్య కస్యచిత్తద్ధననే అసామర్థ్యాదితిభావః ॥ ఇత్యేవం ప్రకారేణ వ్యాహృత్యోక్త్వాఅన్తరధాత్ అదృశ్యోభూత్ ॥ ని ॥ వ్యాహారఉక్తిర్లపితమిత్యమరః ॥ ౪౩ ॥ — తత ఇతి ॥ తతః-అన్తర్ధానానన్తరం, సా-పూర్వోక్తా, ననిమిషన్తీత్యనిమిషాః పచాద్యచ్ । అనిమేషాణామితిపాఠేన విద్యన్తే నిమేషాః పక్ష్మపాతాః యేషాం తేషాం పరిషత్ దేవతాసంఘః హృషీకాణాం-విషయేన్ద్రియాణాం, ఈశః-హృషీకేశఇతిస్వామి ॥ తస్య భగవతఆదేశాదహమేవ తం హనిష్యామీత్యాజ్ఞావచనాదేవ । ఉన్మిషితహర్షా-సముత్పన్నానన్దాసతీ చతుర్దశభువనాని-భూరాదిచతుర్దశసంఖ్యాకలోకాః నిర్దశానసాన్యరావణాని తేష్వపి సంచారసంభవాదితిభావః ॥ అతఏవ ప్రశమితా-ప్రశాన్తా, దుర్దశా-దురవస్థాయేషాంతాని తథోక్తాని బుద్ధ్వా సత్యప్రతిజ్ఞస్య భగవతోత్యన్తవిశ్వసనీయవచనత్వాత్తథావగమ్యేత్యర్థః ॥ దుగ్ధసాగరాత్-క్షీరాంభోధేస్సకాశాత్, నిరగాన్నిర్జగామ ॥ ౪౪ ॥ — తత ఇతి ॥ తతః-నిర్గమనానన్తరం, పితామహో-బ్రహ్మా, తానమరాన్ ఇంద్రాదీన్, ప్రాహస్మ-బ్రూతేస్మ, ఉవాచేత్యర్థః + లట్స్మ ఇతి భూతార్థేలట్ ॥ బ్రువఃపంచానామాదితఆహోబ్రువఇతిణలాదేశః బ్రువఆహాదేశ ॥ ౪౫ ॥ — తదేవవివృణోతి ॥ భవన్త ఇతి ॥ హేదేవా ఇత్య

హాయ్యార్థమప్సరః ప్రభృతిషు యువతిషు వానరాచ్ఛభల్లగోపుచ్ఛవే
షభృతః ప్రథితప్రభావాః ప్రజాః ప్రజనయేయురితి ॥ ౮౬ ॥ పూర్వమేవ కి
లమమ జృంభారంభే సంభూతవాన్ జాంబవానితి ॥ ౮౭ ॥ తతస్తే గీర్వా
ణా స్తథాకుర్వన్ ॥ ౮౮ ॥ అథ వైతానాద్వైశ్వానరాన్నరః ప్రాజాపత్య

ఖ్యాకారః ॥ భవంతః-యూయం, తావదిదానీం, అవతరిష్యతః-దాశరథి
రూపేణోత్పత్స్యతః, లక్ష్మీసహాయస్య-శ్రీమహావిష్ణోః, సాహాయ్యార్థం
సహాయకర్మ కర్తుం, x గుణవచనేత్యాదినాష్యఞ్ అర్థేనసహనిత్యస
మాసస్సర్వలింగతాచ వక్తవ్యా । అప్సరసః-స్వర్వేశ్యాః, ॥ స్త్రియాం
బహుష్వప్సరసస్స్వర్వేశ్యా ఇత్యమరః ॥ తత్ప్రభృతిషు-తదాద్యాసు,
యువతిషు, గంధర్వయక్షాదిస్త్రీషు, యూనస్తిరితి తిప్రత్యయః॥ వానరాః
మర్కటాః, అచ్ఛభల్లాః-భల్లూకాః, గోపుచ్ఛాః-గోలాంగూలాః,నీలము
ఖాః,దీర్ఘపుచ్ఛాశ్చమర్కటభేదాః తద్వేషభృతః-తద్రూపధారిణః
॥ ని ॥ మర్కటోవానరఃకీశో వనౌకాః అథభల్లుకే। ఋక్షాచ్ఛభల్లభల్లూ
కా ఇత్యమరః ॥ ప్రథితప్రభావాః-జగద్విఖ్యాతప్రతాపాః, ప్రజాయంత ఇ
తి ప్రజాః సంతతీః-పుత్రానిత్యర్థః ॥ ని ॥ ప్రజాస్స్యాత్సంతతౌ జన ఇత్య
మరః x ఉపసర్గే ఘసంజ్ఞాయామితి డప్రత్యయః। ప్రజనయేయురుత్పాద
యేయురితి x శేషే ప్రథమ ఇతి ప్రథమపురుషః । భవచ్ఛబ్దస్య యుష్మదస్త
ద్వ్యతిరిక్తత్వేన శేషత్వాదితి ॥ ౮౬ ॥ — పురేతి ॥ కించ పురా-పూర్వ
కాలే, సృష్ట్యాదావిత్యర్థః । మమజృంభారంభే-జృంభణసమయే, ॥ ని ॥
జృంభస్స్యాత్త్రిషుజృంభణమిత్యమరః ॥ జాంబవాన్నామ భల్లూకాధిప
తిః సంభూతవాన్కిల-ఉత్పన్నః ఖలు, సోయమిదానీం వర్తతే సహాయక
ర్మ కరిష్యతీతి భావః ॥ ఇతి ఏవమాహ స్మేతి పూర్వేణ సంబంధః ॥ ౮౭॥—
తత ఇతి ॥ తతః-బ్రహ్మనిదేశానంతరం, తే-పూర్వోక్తాః గీర్వాణాః ఇంద్రాది
దేవాః తథా అకుర్వన్ అప్సరఃప్రభృతిషు యువతిషు పుత్రాన్ జనయామా
సురిత్యర్థః ॥ ౮౮ ॥ — అథేతి ॥ అథానంతరం, వితానః క్రతుః పుత్రి

స్సహేమపాత్రః కశ్చిదుత్థాయ పుత్రీయతే దశరథాయ పాయసమమృత
ప్రాయం ప్రాయచ్ఛత్ ॥ ౪౯ ॥ తతః ॥ స ॥ కౌసల్యాయై ప్రథమమదిశ
ద్భూపతిః పాయసార్ధం (ప్రా)దాదర్ధం (ప్ర)ణయమధురం కైకయేన్ద్రస్య
పుత్ర్యై । తే దేవ్యౌ తరళమనసః పత్యురాలోచ్య భావం స్వార్ధాంశాభ్యాం

కామేష్టిరితియావత్ ॥ తత్ప్రయోజనమస్య వైతానికః ॥ ని ॥ క్రతువిస్తార
యోర(స్త్రీ)వితానమిత్యమరః × ప్రయోజనమితిఠక్ ॥ తస్మాద్వైశ్వానరా
దగ్నేస్సకాశాత్ ॥ ని ॥ అగ్నిర్వైశ్వానరో వహ్నిరిత్యమరః ॥ సహేమపా
త్రః-హిరణ్మయపాత్రపాణిరిత్యర్థః ॥ కశ్చిదదృష్టపూర్వః ప్రాజాపత్యస్సం
బన్ధీప్రాజాపత్యః ప్రజాపతినా ప్రేషితఇతియావత్ × దిత్యదిత్యాదిత్యప
త్యుత్తరపదాణ్ణ్య ఇతిణ్యప్రత్యయః ॥ నరః పురుషవిశేషః ॥ ఉత్థాయ నిర్గ
త్య, పుత్రీయతే పు(త్రా)నాత్మనఇచ్ఛతే × సుపఆత్మనఃక్యచ్ ॥ దశరథా
య రాజ్ఞే యజమానాయ అమృతప్రాయమమృతకల్పం (స్యాదుత్తరపదే
త్వమీ । నిభసంకాశనీకాశప్రతీకారోపమాదయ ఇత్య(త్రా)దిపదేన కల్ప
రూపాదిశబ్దవత్ప్రాయశబ్దస్యాపి గ్రహణాదస్వపదవిగ్రహః ఇత్యమర
వ్యాఖ్యానే స్పష్టం) పయసా సంస్కృతం పాయసం పరమాన్నం ॥ ని ॥ ప
రమాన్నం తు పాయసమిత్యమరః + సంస్కృతంభక్షా ఇత్యణ్ ప్రాయచ్ఛ
త్ పుత్రీయమేతదిదం త్వయా × (ప్రా)ఘ్రాధ్మేత్యాదినా దాణో యచ్ఛా
దేశః ॥ ౪౯ ॥—తతః పాయసలాభానన్తరం ॥ అ ॥ పాయసం తత్కిమకరోదిత్య
త ఆహ ॥ కౌసల్యాయా ఇతి ॥ భూపతిర్దశరథః కోసలస్య రాజ్ఞోఽపత్యం (స్త్రీ) కౌస
ల్యా తస్యై కౌసల్యాయై అగ్రమహిష్యై + వృద్ధేత్కోసలాజాదాత్ ఞ్యఙి
తి ఞ్యఙ్ ప్రత్యయః । యఙశ్చాబితి చాప్ కర్మణా యమభిప్రైతీతి సంప్రదాన
త్వాచ్చతుర్థీ ॥ (ప్ర)థమమాద్యం పాయసస్యార్ధం-సమవిభాగం, ని ॥ పుంస్య
ర్ధోఽర్ధం సమేంశక ఇత్యమరః × (బాహులకాత్పూర్వనిపాతాభావః) అదిశత్-
దత్తవాన్, కైకయేన్ద్రస్య-కేకయదేశాధీశ్వరస్య, పుత్ర్యై కైకేయ్యై,
ప్రణయేన-ప్రేమ్ణా, మధురం-మాధుర్యగుణయుక్తం, తస్యా అత్యన్తప్రే

స్వాయమకురుతాం పూర్ణకామాం సుమిత్రామ్ ॥౪౦॥ అవభృథేఽవసితే

మాస్పదత్వాదితిభావః ॥ అర్ధమవశిష్టభాగం, ప్రాదాత్-దత్తవాన్, పశ్చాదర్ధమితిపాఠాన్తరం॥తతఃకిమిత్యత్రాహ ॥ ఏతేదేవ్యౌ-కౌసల్యాకైకేయ్యౌ,తరళమనసః-సుమిత్రాయై పాయసాంశాప్రదానాత్పర్యాకులచిత్తస్య, పత్యుర్భర్తుర్దశరథస్య × పతిస్సమాసఏవేతిఘిసంజ్ఞాభావః* ఖ్యత్యాత్పరస్యేతిజసోఽకారస్యఉకారః భావం కథంవా సుమిత్రా లబ్ధపాయసభాగాభవిష్యతీత్యభిప్రాయమాలోచ్యపరబుద్ధేరప్రత్యక్షత్వాన్ముఖచిహ్నైరనుమీయేత్యర్థః । స్వాయం స్వే ఉభేఇత్యర్థః ॥ స్వార్ధాంశాభ్యాం-స్వయోః-స్వకీయయోః, రాజ్ఞాదత్తయోరర్ధయోరర్ధాంశాభ్యాం-అర్ధభాగాభ్యాం, సుమిత్రాం పూర్ణకామాం-సఫలమనోరథామకురుతాం-కృతవత్యౌ, స్వార్ధభాగౌ ప్రత్యేకం సామ్యేన ద్వేధావిభజ్య ఏకమేకం భాగమాత్మార్థంనిక్షిప్య అవశిష్టభాగౌ సుమిత్రాయైదదతురిత్యర్థః ॥ అయంచవిభాగో నరామాయణసమ్మతః తత్రచరోరర్ధం కౌసల్యాయై అవశిష్టార్ధార్ధం సుమిత్రాయై శిష్టార్ధంకైకేయ్యై శిష్టంపునస్సుమిత్రాయాఇత్యభిధానాత్ ॥ కింతు పురాణాంతరసంవాదోద్రష్టవ్యః ॥ ఉక్తంచ నరసింహసంహితాయాం * తేపిండప్రాశనేకాలే సుమిత్రాయైమహీపతిః । పిండాభ్యామల్పమల్పంతు స్వసపత్న్యై ప్రయచ్ఛతఇతి * ఉక్తంచకాళిదాసేన * అర్చితాతేనకౌసల్యాప్రియాకేకయవంశజా । అతస్సంభావితాంతాభ్యాం సుమిత్రామైచ్ఛదీశ్వరః ॥ తేబహుజ్ఞస్యచిత్తజ్ఞేపత్న్యౌపత్యుర్మహీక్షితః । చరోరర్ధార్ధభాగాభ్యాం తామయోజయతాముభేఇతి ॥ ఏవమన్యత్రాపిసతివిరోధే పురాణాంతరాత్సమాధాతవ్యం॥ మందాక్రాంతావృత్తం ॥ లక్షణంతూక్తం ॥ ౪౦ ॥ — ॥ అనంతరకృత్యమాహ ॥ అవభృథఇతి ॥ అవభృథే-దీక్షాంతస్నానాదికృత్యే, ని ॥ దీక్షాంతోఽవభృథోయజ్ఞఇత్యమరః ॥ అవసితే-పరిసమాపితేసతి × షోంతకర్మణీతి ధాతోః కర్మణినిష్ఠః ॥ అథానంతరం, జనే-యజ్ఞార్థమాగతేజనసమాజే

సరయూతటాదథయథాయథముచ్చలితేజనే । దశరథఃపరిపూర్ణమనోరథఃపురమగాత్పురుహూతపురోపమామ్ ॥ తతః ॥ ౫౦ ॥ అపాటవాత్కే-వలమంగకానాం మనోజ్ఞకాంతేర్మహిషీజనస్య । శనైశ్శనైఃప్రోజ్ఝిత

సరయూతటాత్ యథాయథం-యథా స్వం- స్వకీయదేశమనతిక్రమ్యేత్యర్థః ॥ ని ॥ యథాస్వంతుయథాయథమిత్యవ్యయేష్వమరః × యథాస్వే యథాయథమితినిపాతనాద్ద్విర్భావో నపుంసకత్వంచ × హ్రస్వోనపుంసకే ప్రాతిపదికస్యేతి హ్రస్వత్వం ॥ ఉచ్చలితే-ప్రస్థితేసతి, స్వస్వనియతదేశాన్ ప్రతిగతవతిసతీత్యర్థః ॥ తతో దశరథో రాజా పరిపూర్ణమనోరథః పుత్రప్రాప్త్యుపాయలాభాత్సఫలాభిలాషస్సన్ ఉపమీయతఇత్యుపమా + ఆతశ్చోపసర్గఇత్యఙ్ ॥ పురుహూతపురం ఉపమా ఉపమానంయస్యాస్తాం పురుహూతపురోపమాం-ఇంద్రనగరీతుల్యాం, (ఆభాప్రఖ్యోపమాభిఖ్యాప్రకారస్సన్నిభోనిభః । నీకాశాద్యాశ్చసామ్యార్థాస్సమేస్యుశ్శబ్దతఃపరేఇతి మేదినీకోశాత్ పురుహూతపురేణసదృశీపురుహూతపురోపమేత్యస్వపదవిగ్రహోవా)పురమయోధ్యామగాత్ప్రవివేశ ॥ పురుభూయిష్ఠంహూయతేయజ్ఞేష్వితి పురుహూతఇతివిగ్రహః ॥ ద్రుతవిలంబితవృత్తం ॥ ద్రుతవిలంబితమాహనభౌభరావితిలక్షణాత్ ॥ ౫౦ ॥ —— అథ తాసాం గర్భోత్పత్తిం ప్రస్తౌతి ॥ అపాటవాదితి॥ మనోజ్ఞా-గర్భావిర్భావాత్పూర్వాపేక్షయాప్యత్యంతమనోహరా, కాంతిర్లావణ్యం యస్యతస్య కృతాభిషేకా రాజపత్న్యో మహిష్యః తాఏవజనస్తస్య కౌసల్యాకైకేయీసుమిత్రాణామిత్యర్థః ॥ ని ॥ కృతాభిషేకామహిషీత్యమరః ॥ అల్పాన్యంగాన్యంగకాని తేషాం హస్తాద్యవయవానాం × అల్పేఘేకన్ప్రత్యయః ॥ అల్పత్వమత్రకార్శ్యం గర్భిణీనారీణాం తత్సంభవాదితిభావః ॥ కేవలమత్యంతంఅపాటవాత్ - పటుత్వాభావాద్ధేతోః, ప్రోజ్ఝితాని-పరిత్యక్తాని, భూషణాని-కంకణాద్యాభరణాని యేషు తాని ॥ తేషాం స్వస్థానస్థిత్యసంభవాద్భారాయమాణత్వాచ్చేతిభావః ॥

భూషణాని చకాశిరే దౌహృదలక్షణాని ॥ ౫౨ ॥ మందమందమపయద్వ
ళిత్రయా గాఢతావిషయనాభిగహ్వరా । కోసలేంద్రదుహితుశ్శనైరభూ

ప్రోషితభూషణానీతి పాఠాంతరం॥ దౌహృదలక్షణాని-శరీరసాదముఖపాం
డిమకృష్ణచూచుకత్వాదీనిగర్భచిహ్నాని॥ శనైశ్శనైర్దినక్రమేణేత్యర్థః॥ వీ
ప్సాయాంద్విర్భావః । చకాశిరే-సువ్యక్తానిబభూవురిత్యర్థః । స్వహృద
యేన-గర్భహృదయేనచ ద్విహృదయా-గర్భిణీ, యథాహవాహటః ॥ * ॥
మాతృజన్యస్యహృదయం మాతుశ్చహృదయేనతు । సంబద్ధం తేనగర్భిణ్యా
నేష్టంశ్రద్ధావమాననమితి ॥ తత్సంబంధిత్వాద్గర్భో దౌహృదమిత్యుచ్యతే॥
సాచ తద్యోగాద్దౌహృదినీ ॥ తదుక్తంసంగ్రహే * ద్విహృదయాం నా
రీందౌహృదినీ మాచక్షతఇతి ॥ ఉపేంద్రవజ్రావృత్తం ॥ ౫౨ ॥ —— ॥ అ
థాగ్రమహిష్యాః కౌసల్యాయాః ప్రాధాన్యేన మధ్యగౌరవరూపం దౌ
హృదలక్షణంవర్ణయతి ॥ మందమందమిత్యాదిభిః త్రిభిఃపద్యైః ॥ మ
న్దమందం-మందప్రకారం + ప్రకారేగుణవచనస్యేతి ద్విర్భావః ॥ క
ర్మధారయవదుత్తరేష్వితికర్మధారయవద్భావాత్సుపోలుక్ ॥ అపయ
దపగచ్ఛత్ వళీనాం మధ్యరేఖాణాంత్రయం యస్యాస్సాతథోక్తా ॥ ని ॥ వ
ళిర్మధ్యమరేఖోర్మిర్జీర్ణత్వగ్గృహదారుష్వితివిశ్వః ॥ గాఢతాయాఢౌ
త్తానత్వస్య, విషయం-గోచరం, నాభిగహ్వరం-నాభీకుహరంయస్యాస్సా
॥ ని ॥ అథనాభిస్తుజంత్వంగేయస్యసంజ్ఞా ప్రసారికేత్యమరశేషః ॥ అత్ర
పూర్వం విద్యమానయోః మహాభాగ్యలక్షణత్వేన సాముద్రికశాస్త్రోక్త
యోః వళిత్రయనాభిగహ్వరయోః ఇదానీం గర్భగౌరవాదపగమఇత్యవగ
న్తవ్యం ॥ అతఏవ కోసలేంద్రస్యదుహితుః-కౌసల్యాయాః సంబంధినీ మ
ధ్యయష్టిర్యష్టికల్పమధ్యమపి, శనైః-కాలక్రమేణ, దృష్టిగోచరా-చక్షు
ర్విషయాఽభూత్ ॥ అపిశబ్దాత్కైకేయీసుమిత్రయోరపి మధ్యయష్టిస్స
ముచ్చీయతే । అంగకార్శ్యాదిగర్భలక్షణంవాహటః * క్షామతా గరిమా
కుక్షౌ మూర్ఛాఛర్దిరరోచనం । జృంభాఃప్రసేకస్ఖలనంరోమరాజ్యాఃప్ర

న్మథ్యయష్టిరపిదృష్టిగోచరా ॥ ౫౩ ॥ న్యగ్రోధపత్రసమతాం క్రమశః ప్ర యాతామంగీచకారపునరప్యుదరంకృశాంగ్యాః । జీవాతవేదశముఖోరగ

శాసనమితి ॥ రథోద్ధతావృత్తం ॥ రాన్నరావిహరథోద్ధతాలగావితి లక్ష ణాత్ ॥ ౫౩ ॥ — న్యగ్రోధేతి ॥ కృశాని-కార్శ్యావస్థామాపన్నాని, అంగాన్యవయవాయస్యాస్తస్యాః కౌసల్యాయాః + అంగగాత్రకంఠేభ్యో వక్తవ్యఇతిజీప్ ॥ ఉదరం-కుక్షిః, ని ॥ పిచండకుక్షీజఠరోదరతుందమిత్య మరః ॥ క్రమశః-దినక్రమేణ, ప్రయాతాముపగతాం, న్యగ్రోధపత్రసమ తాం-వటపత్రసాదృశ్యం, ✻ వటపత్రసమంస్త్రీణాముదరం పుత్రదాయక మితిసాముద్రికే ॥ న్యగ్రోధోబహుపాద్వటఇత్యమరః ॥ దశముఖో-రా వణఏవ, ఉరగః-సర్పః, దశముఖవాక్ సర్పశ్చప్రతీయతే । తేన పీడితా నాం-దుఃఖితానాం, లోకానామితి శేషః ॥ జీవాతవే-జీవనౌషధార్థం, రావణంనిహత్య తత్పీడితాన్ జీవయితుమిత్యర్థః ॥ ని ॥ జీవాతుర్జీవ నౌషధమిత్యమరః ॥ గర్భచ్ఛలేన-కుక్షిస్థార్భకవ్యాజేన, ని ॥ గర్భోపవర కేంతస్థాగ్నౌకుక్షిస్థార్భకేమతః । ఛలంతుస్ఖలితేవ్యాజఇతిశబ్దార్ణవవిశ్వ ప్రకాశౌ ॥ వసతా-తిష్ఠతా, ప్రథమేనపుంసా-ఆదిపురుషేణ, విష్ణునా హేతునా, పునర్భూయోప్యంగీచకార॥ పూర్వం మహాభాగ్యలక్షణతయా విద్యమానే వటపత్రసామ్యే నిర్భరగర్భభారవశాదివానీమపగతేపి వటప త్రశాయినః శ్రీమహావిష్ణోఃనివాసత్వేన పునస్తత్సామ్యంబభారేత్యర్థః ని ॥ ఊరీకృతమురరీకృతమంగీకృతమాశ్రుతంప్రతిజ్ఞాతమిత్యమరః + ఊ ర్యాదిచ్విడాచశ్చేతి అంగీశబ్దస్యగతిసంజ్ఞాయాం ధాతోః ప్రాక్ప్రయో గః విష్ణోర్వటపత్రశాయిత్వంచోక్తం ॥ శ్రీమహాభాగవతే తృతీయస్కం ధే త్రయస్త్రింశేధ్యాయే కపిలదేవహూతిసంవాదే ✻ సత్వంధృతో మే జఠరేణనాథకథంనుయస్యోదరఏతదాసీత్ । విశ్వంయుగాంతేవటపత్రఏక శ్శేతేస్మమాయాశిశురంఘ్రిపానఇతి ॥ అన్యత్రచ ॥ అంభోధిశాయీ వటప త్రశాయీశ్రీరంగశాయీరమతాంమనోమఇతి ॥ అత్ర దశముఖోరగేతి

పీడితానాం గర్భచ్ఛలేనవసతా ప్రథమేనపుంసా॥ అపిచ ॥ ౫౪ ॥ మధ్యం
తనుత్వాదవిభావ్యమానమాకాశమాసీదసితాయతాక్ష్యాః । గర్భోదయే వి
ష్ణుపదాపదేశాత్కార్శ్యంవిహాయాపివిహాయసైవ ॥ ౫౫ ॥ తతః ॥ ఉచ్ఛ

రూపకం ॥ గర్భచ్ఛలేనేత్యత్ర ఛలశబ్దేన నాయంగర్భః కింతుసాక్షాద్వట
పత్రశాయీతిగర్భస్యాసత్యత్వప్రతిపాదనాచ్ఛలాదిశబ్దైరసత్యత్వప్రతిపా
దనలక్షణోపహ్నవభేదః ॥ తదుజ్జీవితాచేయం పునర్వటుపత్రసామ్యభరణో
త్ప్రేక్షా ॥ సాచ వ్యంజకాప్రయోగాద్గమ్యా ॥ సాచోక్తరూపకేణసంసృ
జ్యతే ॥ వసంతతిలకావృత్తం ॥ ౫౪ ॥ — ॥ మధ్యమితి ॥ అసితే-ఆయతే
చాక్షిణీయస్యాస్సా ఉత్పలపత్రాయతాక్ష్యాః, కౌసల్యాయాః సంబంధి
+ బహువ్రీహౌ సక్థ్యక్ష్ణోస్స్వాంగాత్ షచ్ । షిద్గౌరాదిభ్యశ్చేతి ఙీ
ష్ మధ్యమవలగ్నంకత్రృ ॥ ని ॥ మధ్యమంచావలగ్నంచమధ్యోస్త్రీత్య
మరః॥తనుత్వాత్సూక్ష్మత్వాద్ధేతోః అవిభావ్యమానమజ్ఞాయమానమపరిదృ
శ్యమానంసదితి యావత్ । ఆకాశమాసీదాకాశకల్పమభూత్ ॥ పూర్వ
మితి శేషః ॥ తథా కవిసమయసిద్ధత్వాదితిభావః । గర్భోదయే-గర్భోత్ప
త్త్యానంతర్యం, ఇదానీమితి శేషః । కార్శ్యమాకాశభావననిమిత్తంసౌక్ష్మ్యం
విహాయ-త్యక్త్వాపి, విష్ణోర్గర్భరూపేణ విద్యమానస్యపదం విష్ణుపదమా
కాశంచేతిప్రతీయతే ॥ తదపదేశాత్తద్వ్యాజాత్తద్వ్యపదేశాద్వా విహా
య ఆకాశమేవాసీదితిసంబంధః ॥ ని ॥ వియద్విష్ణుపదంవాతు పుంస్యా
కాశవిహాయసీఇత్యమరః ॥ అత్రపూర్వార్ధే మధ్యాకాశయోర్భేదేపిత
దేవాసీదిత్యభేదోక్తిర్భేదే అభేదరూపాతిశయోక్తిః॥ తయాచతత్సామ్యం
గమ్యతఇత్యలంకారేణాలంకారధ్వనిః ॥ ఉత్తరార్ధేతు ఆకాశభవననిమి
త్తకార్శ్యంవిహాయాపి తదేవాసీదితివిరోధః ॥ సచ విష్ణుపదేతి శ్లేషభిత్తి
కాభేదాధ్యవసాయమూలాతిశయోక్త్యనుప్రాణితాపదేశశబ్దాక్షేపాప
హ్నవోజ్జీవితఇతిసంకరః ॥ ౫౫ ॥ — అథశ్రీవిష్ణురావిరభూదిత్యాహ
॥ తతఇత్యాదినా ॥ తతః దోహదలక్షణప్రకాశనానంతరం, గ్రీష్మాణాం

స్థైగ్రహపంచకే సురగురౌ సేందౌ నవమ్యాం తిథౌ లగ్నే కర్కటకే పునర్వ
సుయుతే మేషంగతే పూషణి । నిర్దగ్ధుం నిఖిలాః పలాశసమిధో మేధ్యాద
యోధ్యారణేరావిర్భూతమభూతపూర్వ (మపరం) విభవం) యత్కించిదే

సూర్యాదీనాం పంచకే ఉచ్చేషు స్థానేషు తిష్ఠతీత్యుచ్చస్థే + సుపిస్థ ఇతి
కః ॥ సూర్యాంగారకగురుశుక్రశనిషు పంచసుగ్రహేషు, మేషాదిస్వతుం
గస్థానసంగతేషు సత్స్విత్యర్థః ॥ సురగురౌ-బృహస్పతౌ, సేందావిం
దుయుక్తే సతి, పూషణి-సూర్యే, + విభాషాజిశ్యోరితి వికల్పాదల్లోపాభా
వః । మేషంగతే-మేషరాశిం ప్రవిష్టే సతి, పునర్వసుయుతే-పునర్వసున
క్షత్రయుక్తే, నవానాం పూరణీ నవమీ తస్యాం తత్సంజ్ఞిక ఇత్యర్థః × త
స్య పూరణే డట్ । నాంతాదసంఖ్యాదేర్మడితి డటో మడాగమః ॥ టిత్వా
త్ జీప్ ॥ తిథౌ-దినే, అత్ర తిథిశబ్దః పుల్లింగో గ్రాహ్యః యథాహామరసిం
హః ॥ ని ॥ తదాద్యాస్తిథయో ద్వయోరితి ॥ కర్కటకే-కర్కటక
నామ్ని లగ్నే, రాశ్యుదయకాలే ॥ ని ॥ రాశీనాముదయో లగ్నమిత్యమ
రః ॥ నిఖిలాః-సమస్తాః, పలం మాంసమశ్నంతీతి పలాశా రాక్షసాః, త ఏవ
సమిధః-కింశుకసమిధశ్చ, అరణిజన్యస్యాగ్నేరైన్ధయత్వేన పలాశసమి
ద్దాహకత్వాదితి భావః ॥ నిర్దగ్ధుం, వినాశయితుం-భస్మీకర్తుం చ, మేధ్యా
త్పవిత్రాత్ అథవా మేధః క్రతుః తదర్హాద్యాగయోగ్యాదిత్యర్థః । అయో
ధ్యైవారణిరగ్నిమంథనదారువిశేషస్తస్మాత్ * మధ్యాదితి పాఠే అయో
ధ్యారణేర్మధ్యాత్ మధ్యదేశాదిత్యర్థః ॥ ని ॥ యూపాగ్రం తర్మని
ర్మంథ్యదారుణి త్వరణిర్ద్వయోరిత్యమరః ॥ అభూతపూర్వమవిద్యమాన
స్వసదృశం సజాతీయభేదరహితమిత్యర్థః । నవిద్యతే పరం యస్మాత్తదపరం
అద్వితీయం, విజాతీయభేదరహితమిత్యర్థః ॥ అభూతపూర్వవిభవమితి పా
ఠాంతరం ॥ ఏకం స్వగతభేదరహితం, అతఏవ యత్కించిత్ త్రివిధభేద
రహితతయా అనిర్వాచ్యం । మహస్తేజః పరంజ్యోతిరితి యావత్ బ్రహ్మే
త్యర్థః * ఏకమేవాద్వితీయం బ్రహ్మేతి శ్రుతేః ॥ తదేవ మహోఽగ్నిరిత్యగ్ని

కంమహః ॥ ౪౬ ॥ అపిచ ॥ అథరామాభిధానేన కవేస్సురభయస్థిరః ।

ష్టరూపకం ॥ ఆవిర్భూతం స్వయమేవాభివ్యక్తమభూదితి శేషః॥ ఏతేనా స్యమాతృసంబంధరాహిత్యంసూచ్యతె ॥ గర్భవాసాదికమన్యత్సర్వంప్రా తీతికమేవ నపారమార్థికమితిభావః ॥ ఉక్తగుణయుక్తేశుభదినే శ్రీరా మరూపేణాయోధ్యాయాం పరమాత్మా శ్రీవిష్ణురావిరభూదితిఫలితార్థః॥ అత్ర సమస్తవస్తువర్తిశ్లేషసంకీర్ణసావయవరూపకాలంకారః * అత్రే దమనుసంధేయం ॥ అజవృషభమృగాంగనాకులీరాఃఝషవణిజౌచదివాక రాదితుంగాః । దశశిఖిమనుయుక్తిథీంద్రియాంశైస్త్రినవకవింశతిభిశ్చతే స్తనీచాః ॥ సూర్యాదీనాంసప్తానాం గ్రహాణాం మేషాదయో రాశయః శ్లోకోక్తాః క్రమవిశిష్టాఉచ్చస్థానాని స్వస్వతుంగాపేక్షయాసప్తమస్థా నాని నీచాని అత్ర ఉక్తేష్వపి దశాదయో రాశిత్రింశాంశాః, యథాక్ర మముచ్చేషు పరమోచ్చానీచెషు పరమనీచాఇతి జాతకశ్లోకార్థః । అ త్రాంశస్త్రింశోభాగః ॥ యథాహనారదః * త్రింశద్భాగాత్మకంలగ్న మితి ॥ తెపి స్వోచ్చస్థాః ఫలంతి నాస్తగానాపి నీచగాః ॥ తదుక్తంరా జమృగాంకె ॥ స్వోచ్చేపూర్ణంస్వక్షగేఽర్ధంసుహృద్భిఃపాదంద్విడ్భి ర్వాశుభంఖచరేంద్రాః ।నీచస్థాయీనాస్తగోవా నకించిత్పాదాన్యూవ నంస్వత్రికోణాదదాతీతి ॥ తదిత్థమాహకవిరుచ్చస్థఇతి ॥ యస్య జన్మకా లె పంచప్రభృతయోగ్రహాస్స్వోచ్చస్థాః స దెవతుల్యోభవతీతి ॥ తదుక్తం కృష్ణీయే * సుఖనగ ప్రకృష్టకార్యారాజప్రతిరూపకాశ్చరాజానః । ఏ కద్విత్రిచతుర్భిర్జాయంతెతేతతఃపరందివ్యాఇతి ॥ తదిదమాహగ్రహపంచ కఇతి ॥ యద్యప్యుచ్చస్థేగ్రహపంచకఇత్యనేనైవ సూర్యస్య స్వోచ్చస్థా నగతత్వోక్తేః పునర్మేషంగతే పూషణీతి పౌనరుక్త్యదూషణంప్రసజ్య తే ॥ తథాపి గోబలీవర్దన్యాయేన సమాధేయమిత్యలమతిప్రసంగేన। శార్దూలవిక్రీడితంవృత్తం ॥ సూర్యాశ్వైర్మసజాస్తతాస్సగురవశ్శా ర్దూలవిక్రీడితమితిలక్షణాత్ ॥ ౪౬ ॥ — ఏవం తావత్తారకబ్రహ్మణో నన్యత్వేనావిర్భావముక్త్వా సంప్రతి లౌకికరీత్యా ప్రాకృతప్రాయమవ

అలంచ కారకారుణ్యాద్రఘూణామన్వయంహరిః ॥ ౫౭ ॥ తమేనమన్వజా
యంతత్రయస్త్రేతాగ్ని తేజసః । అగ్రజస్యానుకుర్వంతః తైస్తైర్లోకోత్త

వతారమాహ ॥ అపిచేతి ॥ కించేత్యర్థః ॥ అథేతి ॥ అథ మహః (ప్రా)
దుర్భావానంతరం హరతిభక్తజనదురితానీతిహరిర్విష్ణుః, రమంతె యోగి
నోత్రేతి రామః *రమంతెయోగినోనంతెసత్యానందేచిదాత్మని । ఇతిరా
మపదేనాసౌ పరబ్రహ్మాభిధీయతఇతిశ్రుతెః ×కరణాధికరణయోశ్చేత్యధిక
రణార్థేఘఞ్ ॥ సఇత్యభిధానం తెనరామనామ్నా కవేర్వాల్మీకేర్గిరః
వాచః, సురభీః-మనోజ్ఞాఃకుర్వన్, సురభయన్-సురభీకరిష్యన్నిత్యర్థః
॥ ని ॥ సుగంధౌచమనోజ్ఞేచ సురభిర్వాచ్యలింగవదితివిశ్వః * తత్క
రోతీతిణ్యంతాల్లటశ్శత్రాదేశః । వర్తమానసామీప్యే వర్తమానప్ర
త్యయః ॥ సమనంతరమేవ మహాకవినా వాల్మీకినా శ్రీరామచరిత్రస్యని
యమేన వర్ణయిష్యమాణత్వాదితిభావః ॥ కారుణ్యాత్కరుణాయాహే
తోః ॥ ని ॥ కారుణ్యంకరుణాఘృణేత్యమరః × కరుణైవకారుణ్యమితి వి
గ్రహః ॥ స్వార్థేష్యఞ్, రఘూణామన్వయం-రఘువంశం, అలంచక్రే
అలంకృతవాన్, భూషితవాన్, ప్రకాశితవానిత్యర్థః ॥ పరమకారుణి
కోయంహరిః శ్రీరామరూపేణావతీర్య రఘువంశమనుజగ్రాహేత్యర్థః ॥
జ్యేష్ఠశ్శ్రీరామః కౌసల్యాయామజనీతిఫలితార్థః ॥ పరమకారుణికాః
కింనకుర్వంతీతిభావః ॥ ని ॥ అలంభూషణపర్యాప్తిశక్తివారణవాచకమిత్య
మరః ॥ ఎతదాదిశ్లోకచతుష్టయమానుష్టుభంవృత్తం ॥ ౫౭ ॥ — అథ భ
రతాదికుమారత్రయోదయమాహ ॥ తమితి ॥ త్రేతాగ్ని తేజసః-ఆహవనీ
యగార్హపత్యదక్షిణాగ్నిత్రయంత్రేతాగ్నిః, తస్యతెజఇవతెజోయేషాంతె
తథోక్తాః తెజస్వినఇత్యర్థః ॥ వర్చసఇతిపాఠేప్యయమేవార్థః ఉపమా
లంకారః ॥ ని ॥ అగ్నిత్రయమిదంత్రేతేత్యమరః ॥ త్రేతాశబ్దేనైవఅగ్ని
ప్రతీతెః పునరగ్నిశబ్దః కరికలభకర్ణావతంసవంశకరీరాదివదవగంత
వ్యః ॥ ఏకఏవాగ్నిః త్రీణ్యాహవనీయాదిరూపాణి ఇతర(ప్రా)ప్తః త్రేతా

రైర్గుణైః ॥ ౫౮ ॥ భరతస్తేషు కైకేయ్యాస్తనయో వినయోజ్జ్వలః । అ
న్యౌ లక్ష్మణశత్రుఘ్నౌ సుమిత్రాయాం కృతోదయౌ ॥ ౫౯ ॥ ఏతేవవృ
ధిరే పిరాః బ్రహ్మక్షేమాయ దీక్షితాః । లోకానందముకుందస్య చత్వారఇవ

తదుక్తం * ఏకఏవావసథ్యాగ్నిరగ్న్యాధేయేన కర్మణా । సంస్కృత
స్త్రీణిరూపాణి తతస్త్రేతేతి శబ్ద్యతఇతి ॥ ఆవసథ్యాగ్నిరౌపాసనాగ్నిః
స్త్రీత్వం లోకాత్ × లింగమశిష్యం లోకాశ్రయత్వాల్లింగస్యేతి॥ పృషో
దరాదిత్వాద్వర్ణవ్యత్యయేన ఈకారస్థానే ఏకారే సతి త్రేతేతి రూపసిద్ధిః॥
తథా తైస్త్రేతాగ్నిభిరివేత్యర్థః । లోకోత్తరైః లోకోత్కృష్టైః, లో
కేష్వసాధారణైరితి యావత్ ॥ గుణైర్విద్యావినయాదిభిః శౌర్యౌదార్యగా
మ్భీర్యాదిభిర్వా అగ్రజస్యాగ్రజం రామమిత్యర్థః × కర్తృకర్మణో
ర్ణోః కృతీతి కర్మణి షష్ఠీ । అథవా సంబంధసామాన్యే షష్ఠీ । భగవతో
నారాయణస్యామకరోతీతివత్ ॥ అనుకుర్వంతః-అనువర్తమానాః, తత్స
దృశా ఇత్యర్థః ॥ (తదుక్తం దండ్యాచార్యైః ॥ * తదన్వేత్యనుబధ్నా
తి తచ్ఛీలం తన్నిషేధతి ॥ తస్య వానుకరోతీతి శబ్దాః సాదృశ్యవాచకా ఇతి)
త్రయః కుమారాః తమేవ మనుతస్యాముష్య శ్రీరామస్య పశ్చాదిత్యర్థః
* అనుర్లక్షణ ఇతి కర్మప్రవచనీయత్వాద్ద్వితీయా॥ అజాయంత-జాతాః
॥ ౫౮ ॥ — భరతఇతి ॥ తేషు-త్రిషు కుమారేషు, కేకయస్య రాజ్ఞోప
త్యం స్త్రీ కైకేయీ × తస్యాపత్యమిత్యణ్ ॥ కేకయమిత్రయుప్రలయా
నాం యాదేరియ ఇతి యశబ్దస్య ఇయాదేశః ॥ తస్యాః వినయేన-ప్రశ్ర
యేణ- విశిష్టనీతిసంపత్త్యా వా ఉజ్జ్వలః-వినయభూషణ ఇత్యర్థః భరతో
నామ తనయః జాతఇతి శేషః । తథా లక్ష్మణశత్రుఘ్ననామానౌ అన్యౌ భర
తాపేక్షయా ఇతరౌ కుమారౌ సుమిత్రాయాం కృతోదయౌ సముత్ప
న్నౌ ॥ ౫౯ ॥ — ఏతఇతి ॥ బ్రహ్మక్షేమాయ-బ్రాహ్మణపరిపాలనం కర్తుం
॥ ౬౦ ॥ బ్రహ్మవిప్రః ప్రజాపతిరిత్యమరః ॥ దీక్షితాః-సంజాతదీక్షాః, కృత
సంకల్పా ఇత్యర్థః ॥ ప్రజాక్షేమాయేతి పాఠాంతరం * తదస్య సంజాతం

బాహవః ॥ ౬౦ ॥ ౫ ॥ అథ కదాచిదపరిమేయమాయాభయానకయుద్ధస
ముద్ధతదైత్యబలావస్కందకాందిశీకబృందారకానీకపరివార్యమాణరథః ప
ఙ్క్తిరథః తపశ్చర్యాజాతానామాశ్చర్యాణామాయతనం నిశ్శంకం త్రిశం

తారకాదిభ్యఇతచ్ ఇతీతచ్ ॥ తారకాదిరాకృతిగణః చత్వారః ఏతే పూ
ర్వోక్తాః వీరాః-దానదయాయుద్ధేషుశూరాః, శ్రీరామలక్ష్మణభరతశ
త్రుఘ్నాః, లోకానందః-లోకానాం-భువనానాం, ఆనందకర్తా-కార్య
కారణయోరభేదోపచారాత్ సచాసౌముకుందశ్చ (కమనీయత్వాత్సర్వభ
క్తముఖమండనత్వాత్ ఆనందబాష్పేణాద్రీకరోతీతిముకుందః)। పృషోదరాది
త్వాత్సాధుః । తస్య చత్వారోబాహవః ఉక్తవిశేషణవిశిష్టాశ్చతుర్భుజాఇ
వ వవృధిరే-వృద్ధింగతాః, పూర్ణోపమాలంకారః ॥ ౬౦ ॥ — అథరా
క్షసవినాశనాటకస్య పూర్వరంగభూతం విశ్వామిత్రాగమనం తావదా
హ ॥ అథేతి ॥ అథానంతరం కదాచిత్కస్మింశ్చిద్దినే అపరిమేయాః,అ
పరిమితాః, యాఃమాయాః శాంబరీవిద్యాః, విచిత్రకపటవృత్తయఇతియా
వత్ ॥ ని ॥ స్యాన్మాయాశాంబరీత్యమరః ॥ తాభిర్భయానకాని-భయంక
రాణి, ని ॥ ఘోరంభీమంభయానకమిత్యమరః ॥ యుద్ధసముద్ధతాని-యు
ద్ధోద్ధతానిచ యానిదైత్యబలాని-దైత్యసేనాః, తేషామవస్కందాదాక్ర
మణాత్కాందిశీకైః భయద్రుతైః బృందారకానీకైర్దేవసైన్యైః, పరి
వార్యమాణః-నిరీక్ష్యపరివేష్ట్యమాణోరథోయస్యసతథోక్తః ॥ దేవానా
ముపిశరణ్యఇత్యర్థః । అథవాపరిపాల్యమానః సంరక్ష్యమాణోరథోయ
స్యసతథోక్తః । ఏతదాయత్తమస్మజ్జీవనమితిమత్వా తైః పరిరక్షితస్యంద
నఇత్యర్థః ॥ (ప్రతిపాల్యమానేతిపాఠే కదాఆయాస్యతీతి ప్రతీక్ష్యమా
ణఇత్యర్థః)॥ ని ॥ కాందిశీకోభయద్రుతః । అనీకినీబలంసైన్యంచక్రంచా
నీకమస్త్రియామితిచామరః ॥ పఙ్క్తిరథో-దశరథః,(ని ॥ పఙ్క్తిర్దశాక్షర
చ్ఛందోదశసంఖ్యాళిషుస్త్రియామితినిఘంటుః ॥ పఙ్క్త్యాదశసు దిక్షుఅ
ప్రతిహతోరథోయస్యేతివిగ్రహః) ॥ తపశ్చర్యాజాతానాం వసిష్ఠస్పర్ధ

కుయాజినం భగవంతం పద్యప్రబంధమివదర్శితసర్గభేదం ప్రాకృతవ్యాక
రణమివ ప్రకటితవర్ణవ్యత్యాసం బుధమివసోమసుతం కుశికసుతమద్రా
క్షీత్ ॥ ౧౦ ॥ తదను యథావిధికృతసపర్యేణ మర్యాదాతీతమహిమ్నా

యా బ్రాహ్మణ్యసంపాదనార్థం విరచితవ్రతోపవాసాదితపోనుష్ఠానార్జిత
తానాం, ఆశ్చర్యాణామద్భుతానాంఆయతనమాస్పదంకాగణమిత్యర్థః ॥ చ
ర్యేత్యత్ర+గదమదచరేత్యాదినాయత్ (శంకుశబ్దస్సంఖ్యావిశేషవాచకః ॥ త
త్త్రితయపరిమితవత్సరేషురాజ్యకరణాత్త్రిశంకురితి) త్రిశంకుర్నామరాజా
హరిశ్చంద్రపితా తంయాజయతి సదేహస్వర్గగమనార్థమితి త్రిశంకుయా
జినం× యజతేర్ణ్యంతాత్తాచ్ఛీల్యేణినిః ॥ పద్యప్రబంధమివశ్లోకనిబద్ధకా
వ్యమివ దర్శితస్సర్గభేదః కథావిచ్ఛేదరూపః సృష్ట్యంతరంచయేనతం+
ప్రాకృతవ్యాకరణమివ ప్రకటితః-ప్రకాశితః వర్ణవ్యత్యాసః అక్షర
వ్యత్యయః క్షత్రియత్వపరిత్యాగేన బ్రాహ్మణవర్ణస్వీకారరూపవ్యత్యాస
శ్చయేనతం యథా ఆజ్యతఇతిసంస్కృతపదస్య అజేర్వ్విడప్పఇతి కర్మ
ణి విడప్పాదేశే విడప్పఇతివర్ణవ్యత్యాసాభిధాయినీప్రాకృతవ్యాకర
ణరీతిః ॥ ని ॥ వర్ణోద్విజాదౌశుక్లాదౌస్తుతౌవర్ణంతువాక్షరఇత్యమ
రః ॥ బుధమివ-సౌమ్యమివ, సోమసుతం-చంద్రసుతం, సోమయాజినంచ
సోమం సోమలతాంసునోతి పీడయతీతిసోమసుత్ క్విప్ ॥ భగవంతంపూ
జ్యం, కుశికసుతం-విశ్వామిత్రమద్రాక్షీత్-దదర్శ + దృశేర్లుఙ్ ఇరితో
వేతివికల్పాదఙభావపక్షేసిచివృద్ధిః *నదృశఇతినిషేధాత్ క్సాదేశోన ॥ శ్లేష
సంకీర్ణముపమాత్రయమన్యోన్యనైరపేక్ష్యాత్సంసృష్టం ॥ ౧౦ ॥ త్రిశం
కుయాజనకథాముత్తరత్రవక్ష్యతి ॥ తదన్వితి ॥ తదను దర్శనానంతరం వి
ధిమనతిక్రమ్యయథావిధి-యథాశాస్త్రం, * అవ్యయంవిభక్తీత్యాదినావ్య
యీభావసమాసః కృతా-దశరథేనవిరచితా, సపర్యా-అర్ఘ్యపాద్యార్పణా
దిరూపాపూజాయస్యతేన ॥ ని ॥ పూజానమస్యాపచితిస్సపర్యార్చార్హ
ణాస్సమాఇత్యమరః ॥ మర్యాదాతీతమహిమ్నా-అపరిమేయమాహాత్మ్య

మహితేన గాధేతరహృదయేన గాధినందనేన సత్రపరిత్రాణార్థమిత్థమభ్యర్థితోఽభూత్ ॥ ౫౨ ॥ రాజన్భవతస్తనయేన వినయాభిరామేణ రామేణ శరాసనమాత్రమిత్రేణ సౌమిత్రిమాత్రపరిజనేన క్రియమాణక్రతురక్షో రక్షోదురితముత్తీర్య కృతావభృథో భవితుమభిలషామీతి ॥ ౬౩ ॥

న, మహితః-పూజితః, తేన-గాధేతరహృదయేన, గంభీరచేతసా గాధినందనేన-గాధిరాజనందనేన, విశ్వామిత్రేణ, సత్రపరిత్రాణార్థం-యజ్ఞసంరక్షణార్థం ॥ ని ॥ సత్రమాచ్ఛాదనే యజ్ఞ ఇత్యమరః ॥ ఇత్థం-వక్ష్యమాణప్రకారేణ, × ఇదమష్థమురితి థము ప్రత్యయః ॥ అభ్యర్థితః-యాచితోఽభూత్ దశరథ ఇతి శేషః ॥ ని ॥ యాచ్ఞాయామభియానేచ ప్రార్థనా కథ్యతే బుధైరితి కేశవః ॥ అభ్యర్థితః-అవరుద్ధ ఇతి వా అర్థయతే ఇత్యభియాచ్ఞావరోధయోరితి వచనాత్ ॥ ౬౧ ॥ — ప్రార్థనాప్రకారమాహ ॥ రాజన్నితి ॥ హే రాజన్నితి సంబోధనం యతో రంజనాద్రాజా త్వం అతో మద్ధృదయరంజనమపి కరిష్యసీతి విజ్ఞాపయితుమిత్యవగంతవ్యం । భవతస్తనయేన, పుత్రరూపేణావతీర్ణేనేత్యర్థః ॥ వినయః-ప్రశ్రయః, తేనాభిరామేణ-రమణీయేన, ఏతేన యథోక్తకారిత్వం సూచ్యతే ॥ శరాసనమాత్రం ధనురేవ మిత్రం సుహృద్యస్య తేన ధనుర్మాత్రసహాయేనేత్యర్థః ॥ సౌమిత్రిమాత్రం-లక్ష్మణ ఏవ, పరిజనో భృత్యవర్గో యస్య తేన, అత్ర మాత్రశబ్దేన పరిజనాంతరవ్యవచ్ఛేదకేనాస్యాసహాయశూరత్వం సూచ్యతే । ఏవంభూతేన రామేణ రక్షస్సంహారణార్థం శ్రీరామరూపేణావతీర్ణేన విష్ణునా క్రియమాణా-విధీయమానా, క్రతురక్షా-యాగపరిపాలనం యస్య తథోక్తస్సన్, అహమితి శేషః । రక్షోదురితం-సుబాహుమారీచాదిరాక్షసరూపవిఘ్నం, తత్కృతం విఘ్నం వా, అథవా తద్విరచితయాగదూషణలక్షణదుష్కృతం ॥ ని ॥ అంహో దురిత దుష్కృతమిత్యమరః ॥ ఉత్తీర్య-తీర్త్వా కృతావభృథో-నిర్వర్తితదీక్షాంతః భవితుమభిలషామి వాంఛామి ఇత్యేవం ప్రకారేణ ప్రార్థితోఽభూదితి పూర్వేణ సంబంధః ॥ ని ॥ దీక్షాంతో

ఏతదాకర్ణ్య కర్ణపరుషం మహర్షిభాషితమతిమాత్రపుత్త్రవాత్సల్యా
త్సశల్యాజానిస్సశల్యాంతఃకరణో౽భూత్ ॥ ౬౮ ॥ తత స్తస్మిన్బహుప్ర
కారైరప్యపరిహార్యనిశ్చయే భగవతివిశ్వామిత్రే దశరథ స్తపనకులహితేన
పురోహితేనైవమభిహితో౽భూత్ ॥ ౬౯ ॥ వ ॥ పర్యాప్తభాగ్యాయ భ
వానముష్మైకుర్యాత్స్వపర్యాంకశికాత్మజాయ । నిర్యాతుభానాంవసుధాం

వభృథో౽యజ్ఞ ఇత్యమరః ॥ ౬౩ ॥ —ఏతదితి ॥ కర్ణపరుషం-కర్ణకఠో
రమేతత్పూర్వోక్తం, మహర్షేః * ఊర్ధ్వరేతా స్తపస్యుగ్రో నియతా
శీచసంయమీ । శాపానుగ్రహయోశ్శక్త స్సత్యసంధో భవేదృషిరిత్యుక్తల
క్షణఋషిశ్రేష్ఠస్య-విశ్వామిత్రస్య, భాషితం శ్రీరామః ప్రేషణీయ ఇ
త్యేవంరూపం వచనమాకర్ణ్య-శ్రుత్వా, మహర్షిగ్రహణం-అనతిక్రమ
ణీయవచనత్వద్యోతనార్థం ॥ ని ॥ భాషితంవచనంవచ ఇత్యమరః ॥ అతి
మాత్రపుత్రవాత్సల్యాదతివేలపుత్రస్నేహాద్ధేతోః ॥ ని ॥ అతివేలభృశాత్య
ర్థాతిమాత్రోద్గాఢనిర్భరమిత్యమరః ॥ సశల్యాంతఃకరణః-విదీర్ణహృ
దయో౽భవత్ ॥ తద్వచనస్య శస్త్రప్రాయత్వాదితిభావః ॥ అత్ర మునివచ
నే శల్యత్వనిరూపణాద్రూపకాలంకారః ॥ ౬౮ ॥ — తతఇతి ॥ తత స్త
దనంతరం తస్మిన్భగవతి-విశ్వామిత్రే, బహుప్రకారైః * అహమేవాగ
మిష్యామి యోద్ధుం తైర్నిశాటయోధిభిః । రామస్యాస్య నపశ్యామి మునే
హం యుద్ధయోగ్యతాం ॥ షష్టిర్వర్షసహస్రాణిజాతస్య మమ కౌశిక । య
త్నేనోత్పాదితశ్చాయం నరామం నేతుమర్హసీత్యాద్యుక్తానేకోపాయై
రిత్యర్థః ॥ అవార్యః-నివారయితుమశక్యః, నిశ్చయః శ్రీరామప్రేష
ణరూపో యస్యతస్మిన్సతి, తదా దశరథః తపనకులస్య-సూర్యవంశస్య,
హితేన-హితకారిణా, యోగక్షేమానుసంధానతత్పరేణేత్యర్థః ॥ అతో
స్య వచనమవశ్యమంగీకరణీయమితిభావః । పురోహితేన-వసిష్ఠేనైవం వ
క్ష్యమాణప్రకారేణాభిహితో౽నుశాసితో౽భూత్ ॥ ౬౯ ॥ — తత్ప్రకా
రమేవాహ ॥ పర్యాప్తేతి ॥ హే రాజన్నిత్యధ్యాహారః, భవాన్ పర్యా

విధాతుంనిర్యాతు.రామస్సహలక్ష్మణేన ॥ ౬౬ ॥ గ ॥ ఏవం వసిష్ఠేన ప్ర
తిష్ఠాపితధృతిర్దశరథస్సుతప్రదానేన కుశికసుతమనోరథమేవ పూర
యామాస ॥ ౬౭ ॥ వ ॥ యోగేనలభ్యోయఃపుంసాం సంసారాపేతచేత
సాం । నియోగేనపితుస్సోయం రామఃకౌశికమన్వగాత్ ॥ ౬౮ ॥ —॥

ప్తం-పరిపూర్ణంభాగ్యం బ్రహ్మవర్చసప్రాప్తిరూపం భాగధేయంయస్య
తస్మై ఏతేన దుస్సాధబ్రహ్మవర్చససాధకస్య మహాత్మనో నకిమప్యసాధ్య
మస్తీతిసూచ్యతే। అతఃపూజ్యాయేతిభావః । అముష్మై కుశికాత్మజాయ స
పర్యాం-శ్రీరామప్రదానరూపాం పూజాంకుర్యాత్, కురుష్వ భవచ్ఛ
బ్దయోగే ప్రథమపురుషఏవ నమధ్యమపురుషఇతి భాష్యేస్థితత్వాత్ +
విధినిమంత్రణామంత్రణాధీష్టసంప్రశ్నప్రార్థనేషులిఙ్ । అతో వసు
ధాం భువం నిర్గతాయాతుధానాః యస్యాస్తాంనిర్యాతుధానామరాక్ష
సాం ॥ ని ॥ యాతుధానఃపుణ్యజనో నైరృతోయాతురక్షసీ ఇత్యమరః ॥
ఏవం విధాతుం-కర్తుం, లక్ష్మణేనసహ రామో నిర్యాతు-నిర్గచ్ఛతు ×
ప్రాప్తకాలేలోట్ ॥ శ్రీరామస్య రాక్షససంహారార్థం నిర్గంతుం
కాలః ప్రాప్తఇత్యర్థః ॥ ఇంద్రవజ్రావృత్తం ॥ లాటానుప్రాసః ॥౬౬॥
ఏవమితి ॥ ఏవముక్తరీత్యా వసిష్ఠేన ప్రతిష్ఠాపితా-పునస్సంస్థాపితా, ధృ
తిర్ధైర్యం యస్యసతథోక్తః ॥ ని ॥ ధృతిర్యోగాంతరే ధైర్యే ధారణాధ్వర
తుష్టిష్వితివిశ్వః ॥ దశరథః సుతప్రదానేన-శ్రీరామసమర్పణేన, కు
శికసుతమనోరథం-విశ్వామిత్రాభిలాషమేవ, పూరయామాస-సఫలీచ
కార, నత్వప్రదానరూపం నిజమనోరథమిత్యేవకారార్థః॥ ౬౭ ॥—
యోగేనేతి ॥ యఃరామః సంసారాత్పుత్రమిత్రకళత్రాదిబంధురూపా
దపేతం నివృత్తంచేతఃచిత్తం యేషాంతేషాంపుంసాం వీతరాగాణాం-యో
గీశ్వరాణామిత్యర్థః। యోగేనలభ్యః-ధ్యానేనగమ్యః, * శ్రోతవ్యోమం
తవ్యోనిదిధ్యాసితవ్యఇతిశ్రుతేః ॥ ని ॥ యోగస్సన్నహనోపాయధ్యా
సగతియుక్తిష్విత్యమరః ॥ సోయం శ్రీరామఃపితుర్నియోగేన-నిదేశేన,

తత్రసత్రంపరిత్రాతుంవిశ్వామిత్రోమహామునిః । సౌమిత్రిసహితంరా
మంనయన్నయమవోచత ॥౧౯॥ బలేనతపసాంలబ్ధేబలేత్యతిబలేతిచ । వి
ద్యేతేమయికాకుత్స్థవిద్యేతేవితరామితే ॥ ౨౦ ॥

నితరాం యోగేనచేతిగమ్యతే, కౌశికమన్వగాదనుజగామ ॥ లోకా
నుగ్రహదయాళవః కింనవిడంబయంతీతిభావః × ఇణో గాలుజీతిలుజీగా
దేశః ॥ ఏతదాదిశ్లోకత్రయమానుష్టుభంఛందః ॥ ౧౮ ॥ — తత్రేతి ॥
తత్ర-తస్మిన్సమయే, అయంమహామునిః-మునిశ్రేష్ఠః- విశ్వస్యమిత్రం వి
శ్వామిత్రః + మిత్రేచర్షావితివిశ్వశబ్దస్యదీర్ఘశ్ఛాందసః లోకే పిశి
ష్టప్రయోగాత్సాధుః। సత్రంపరిత్రాతుం-యజ్ఞంపరిపాలయితుం,సౌమిత్రిస
హితం-లక్ష్మణానుగతం, రామం నయన్-ప్రాపయన్నవోచత-ఉక్తవాన్
॥ ౧౯ ॥ — తదేవాహ ॥ బలేనేతి ॥ కకుది వృషాంగేతిష్ఠతీతికకుత్స్థః
అత్రేత్థం పౌరాణికీకథా ॥ పురాకిల పురంజనో నామ సాక్షాద్భగవతో
విష్ణోరంశావతారః, కశ్చిదైక్ష్వాకో రాజా దేవైస్సహ సమయబంధనదే
వాసురయుద్ధే దేవసహాయార్థం మహోక్షరూపధారిణో మహేంద్ర
స్య కకుది స్థిత్వా పినాకిలీలయా అసురకులంనిహత్య కకుత్స్థసంజ్ఞామలభ
తేతి। తస్యగోత్రాపత్యం కాకుత్స్థః తస్యసంబుద్ధిః హేకాకుత్స్థ-శ్రీరా
మ, తపసాంబలేన-తపశ్శక్త్యా, తపసామితిబహువచనం విద్యయోరసుల
భత్వద్యోతనార్థం లబ్ధే-ప్రాప్తేబలేతి అతిబలా చేతినామ్నా ప్రసిద్ధేవిద్యే
మంత్రౌమయి విద్యేతే-వర్తతే, తేవిద్యే, తే-తుభ్యం వితరామ్యుపదిశా
మీత్యవోచ తేతిసంబంధః॥ఉపదిదేశచేతివాక్యశేషః । అత్ర బలాతిబలే ప్ర
క్రమ్యబ్రహ్మయామళేఅభిహితం *ఉత్సాహబలయోర్వృద్ధిః పరశస్త్రసహి
ష్ణుతా । నబాధాక్షుత్పిపాసాభ్యాం యతస్సాకథితాబలా॥యతః పరస్యస్ఖా
లిత్యం దృఙ్మనఃకాయకర్మణాం ।స్వోపాయేచాప్యమోఘత్వంభవేత్సాతి
బలామతా ॥ ఇదం విద్యాద్వయం జ్ఞాతమాత్రంసిద్ధికరంనృణాం। విష్ణురే
తద్వయంస్మృత్వా జితవాన్మధుకైటభావితి ॥ తథా రామాయణశ్లోకః *

గ॥ తతః ప్రతిగృహీతవిద్యస్య దాశరథేః ప్రదేశమేకం ప్రదర్శ్య భగవానిత్థమకథయత్ ॥౨౧॥ ప ॥ అస్మిన్పురా పురభిదః పరమేశ్వరస్య ఫాలాన్తరాళనయనజ్వలనే మనోభూః । సద్యః ప్రపద్య శలభత్వమముఞ్చదఙ్గం తస్మాదముం జనపదం విదురఙ్గసంజ్ఞం ॥౨౨॥ గ॥ తదను మానససరః ప్రసృతాం సరయూం

క్షుత్పిపాసే న తే రామ భవిష్యేతే నరోత్తమ । బలామతిబలాం చైవ పఠతః పథి రాఘవేతి ॥ ౨౦ ॥ —— అ ॥ అథ మునిః రామమనోవికాసార్థం కథాః కథయితుముపచక్రమ ఇత్యాహ ॥ తత ఇతి ॥ తతః-విద్యోపదేశానంతరం, భగవాన్విశ్వామిత్రః ప్రతిగృహీతే-స్వీకృతే, విద్యే-బలాతిబలాఖ్యే యేన, తస్య దాశరథేః-దశరథనన్దనస్య-శ్రీరామస్య, × అతఇఞితి ఇఞ్ప్రత్యయః ॥ ఏకం-కమపి, ప్రదేశం-జనపదం, ప్రదర్శ్య-దర్శయిత్వా ఇత్థమకథయత్-కథయామాస ॥ ౨౧ ॥ —— అ ॥ తదేవవివృణోతి ॥ అస్మిన్నితి ॥ పురా-పూర్వకాలే అస్మిన్ ప్రదేశే, మనోభూః-మన్మథః, పురభిదః త్రిపురాన్తకస్య, అస్యాన్యాన్తకత్వం కిము వక్తవ్యమితిభావః ॥ పరమేశ్వరస్య-త్ర్యమ్బకస్య, ఫాలాన్తరాళే-నిటిలతటే, యన్నయనం-తృతీయం నేత్రం, తదేవ జ్వలనోఽగ్నిః తజ్జనితజ్వలనో వా ॥ తత్ర సద్యః అవిలమ్బేన శలభత్వం-పతఙ్గభావం ॥ ని ॥ సమౌ పతఙ్గశలభావిత్యమరః ॥ ప్రపద్య-ప్రాప్య, భస్మీభూయేత్యర్థః ॥ అఙ్గం-శరీరమముఞ్చత్-త్యక్తవాన్, × శేముచాదీనామితిముమాగమః । తస్మాత్కారణాదముం జనపదం దేశం (జనానాం పదం జనపద ఇతి విగ్రహః । నాడ్యపజనోపపదాని వ్రణాఙ్గపదానీతి లిఙ్గానుశాసనాత్పుంస్త్వం) అఙ్గా ఇతి సంజ్ఞా నామధేయం యస్య తం తథోక్తం విదుర్జానన్తి, పురావిద ఇతి శేషః ॥ అఙ్గమోచనమేవాఙ్గశబ్దప్రవృత్తినిమిత్తం కృత్వా తథా కథయన్తీత్యర్థః ॥ ని ॥ నీవృజ్జనపదో దేశవిషయౌ తూపవర్తనమిత్యమరః ॥ ౨౨ ॥ —— తదన్వితి ॥ తదను-తదనన్తరం, మానససరః ప్రసృతాం మానసాఖ్య కాసారాదుత్పన్నాం, సరయూం నామ నదీమతిక్రమ్య-తీర్త్వా, వృత్రవధేన-వృత్రాసు

మతిక్రమ్య వృత్రవధప్రవృద్ధవృద్ధశ్రవః పంకక్షాళనలబ్ధమలయోర్మలద కరూశనామ్నోర్జనపదయోస్తస్మిన్ కృతపదయోర్దాశరథ్యోః పునర ప్యేవమబ్రవీత్ ॥ ౨౩ ॥ ప॥ యక్షస్సుకేతుర్ద్రుహిణప్రసాదాల్లేభేసు తాంకామపితాటకాఖ్యాం । సుందకిశ్రైనాంపరిణీయతస్యాం మారీచనీ చంజనయాంబభూవ ॥ ౨౪ ॥ x ॥ ఏకదా సుందేవినిహతే మారీచఃకుంభ

రహత్యయా ప్రవృద్ధో వృద్ధింగతో యః వృద్ధశ్రవసఇంద్రస్య, పంకః-పా ప్మాసఏవ పంకః కర్దమఇతిశ్లిష్టరూపకం ॥ ని ॥ పంకో(స్త్రీ)కర్దమైనసోరితి నిఘంటుః ॥ తస్య క్షాళనేన లబ్ధమలయోః-ప్రాప్తకిల్బిషయోః, సంక్రా న్తమాలిన్యయోరితియావత్ । అతఏవమలదకరూశనామ్నోః మలదఃకరూ శశ్చేతినామయోస్తయోర్జనపదయోః దేశవిశేషయోస్తస్మిన్-పర్యంత భువి, దాశరథ్యోః-రామలక్ష్మణయోః కృతపదయోః-విన్యస్తపాదయోః, ప్రవేశితపాదయోస్సతోరిత్యర్థః ॥ పునః-భూయోప్యేవమబ్రవీదువాచ మాలిన్యయోగాన్మలదః కరూశః క్షుత్ కార్శ్యంవా తద్యోగాత్కరూశఇ తిసంజ్ఞానిర్ణయః ॥ ౨౩ ॥ ——యక్షఇతి ॥ సుకేతుర్నామయక్షో దేవ యోనివిశేషః ॥ ని ॥ విద్యాధరోప్సరోయక్షరక్షోగంధర్వకిన్నరాఇత్యమ రః ॥ ద్రుహిణస్యతపసా సమారాధితస్యబ్రహ్మణః ప్రసాదాదనుగ్రహా త్ ॥ ని ॥ ధాతాబ్జయోనిర్ద్రుహిణఇత్యమరః ॥ తాటకేత్యాఖ్యానామ యస్యాస్తాం కామపి కాంచిత్సుతాంపుత్రికాం లేభే-ప్రాప, జనయామా సేత్యర్థః ॥ అథ సుందోనామ కశ్చిద్యక్షః ఏనాంతాటకాం పరిణీయో పయమ్య భార్యాత్వేన పరిగృహ్యేత్యర్థః కిలేతివార్తాయాం ॥ ని ॥వా ర్తాసంభావ్యయోఃకిలేత్యమరః ॥ తస్యాం భార్యాయాం-తాటకాయాం, మారీచఇతినీచం-క్షుద్రంమారీచనామానం కంచనతనయమిత్యర్థః॥ జన యాంబభూవ-ఉత్పాదయామాస ॥ ౨౪ ॥ —— ॥ అ ॥ తదనంతరవృత్తాన్త మాహ ॥ఏకదేతి॥ ఏకదా-ఏకస్మిన్సమయే,సుందే-వినిహతేసతిఅగస్త్యే నేతిశేషః ॥ మారీచః కుంభసంభవమగస్త్యం ॥ ని ॥ అగస్త్యఃకుంభసం

సంభవమభిభూయ తస్య శాపాదవాపకోణపతాం తాటకాప్యభూత్పురు
షాదినీ ॥ ౭౫ ॥ సేయమజ్ఞాసనవరసిద్ధసింధురసహస్రప్రాణా ఆత్మజేనస
హ జనపదవిపదంవిదధానా వ్యాపాదనీయాత్వయేతి ॥ ౭౬ ॥ కించ ॥ వై
రోచనీం మంథరాంవసుంధరాపరాధధురంధరాంపురా పురందరేణ విని

భవఇత్యమరః ॥ అభిభూయ-పితృవధజనితరోషాత్తిరస్కృత్య తస్యకుంభ
సంభవస్య శాపాత్కోణపతాం-రాక్షసత్వమవాప-ప్రాప్తవాన్, ॥ ని ॥
రాక్షసఃకోణపఃక్రవ్యాదిత్యమరః॥తథా తాటకాపిపురుషాదినీ-నరమాం
సభోజినీ, రాక్షసీ అభూత్ ॥ అత్రేదంరామాయణవచనం * అగస్త్యః
పరమక్రుద్ధస్తాటకామభిశప్తవాన్ । పురుషాదీమహాయక్షీ వికృతావికృతా
ననా ॥ ఇదంరూపంవిహాయత్వం దారుణంరూపమాప్నుహీతి ॥ ౭౫॥——
అ ॥ తతఃకిమిత్యాశంక్యావశ్యం త్వయేయం హంతవ్యేత్యాహ ॥ సేతి॥అ
జ్ఞాసనస్య-తపఃపరితోషితస్య, బ్రహ్మణో వరాత్సిద్ధో నిష్పన్నః సింధు
రాః-గజాః, తేషాం సహస్రస్యప్రాణః పరాక్రమోయస్యాస్సా బ్రహ్మవ
రప్రాప్తమహాబలసంపన్నేత్యర్థః ॥ ని ॥ సింధురస్సామజఃకుంభీతిగజప
ర్యాయేష్వమరశేషః॥అతఏవఆత్మజేనసహజనపదవిపదం-నిజాశ్రమదేశో
పప్లవం విదధానా-కుర్వాణా సేయంతాటకా, త్వయావ్యాపాదనీయాని
హంతవ్యేత్యేవమబ్రవీదితిపూర్వేణసంబంధః ॥ ౭౬ ॥ —— అ ॥ స్త్రీహ
త్యాయాః శాస్త్రనిషిద్ధత్వాత్తాటకావధసంశయం శ్రీరామమనసివిద్య
మానం పూర్వదృష్టాంతకథనేన నిరస్యతి ॥ కించేత్యాదినా ॥ వసూనిధార
యతీతివసుంధరా-భూమిః × సంజ్ఞాయాంభృతృవృజీత్యాదినాఖచ్ *
అరుర్ద్విషదిత్యాదినాముమాగమః॥ తస్యాఅపరాధే-ఉపద్రవాచరణరూ
పే ధురంధరాంసమర్థాం తదుపద్రవాచరణతత్పరామిత్యర్థః ॥ ధూ
రేవధురా తాంధారయతీతిధురంధరేతివిగ్రహః ప్రక్రియాతుపూర్వవత్ ।
అతఏవ పురందరేణ-పురః శత్రుపురాణిదారయతీతిపురందరఃఇంద్రః, +
పూస్సర్వయోర్దారిసహోరితిఖచ్ * ఖచిహ్రస్వఇత్యుపధాహ్రస్వః ॥

హతాం జనార్దనకృతార్దనాం భార్గవజననీంచ ప్రదర్శ్య దాశరథేరమం
దాంసుందవధూవధవిచికిత్సాముత్సారయామాస ॥ ౭౭ ॥వ॥ ఆశ్రితశ్శ్రు
తవృత్తేన తేనసుందప్రియావధః । తమేవాన్వవదత్తస్య చాపశ్శింజారవ
చ్ఛలాత్ ॥ ౭౮ ॥ తత్కాలేపిశితాశనాశపిశునాసంధ్యేవకాచిన్మనేరథావి

---

* వాచంయమపురందరౌచేతినిపాతనాన్ముమాగమః ॥ తేన పురా పూ
ర్వంవినిహతాం-వ్యాపాదితాం, వైరోచినీం-విరోచనోనామరాక్షసస్తస్యా
పత్యం(స్త్రీ)వైరోచనీ తాంవిరోచనపుత్రీం + తస్యాపత్యమిత్యణ్॥ టిడ్ఢా
ణఞిత్యాదినాఙీప్ విశేషణమేతత్కైకేయీదాసీసందేహనివృత్త్యర్థం
మంథరాంచ తథాజనార్దనేన జామదగ్న్యరూపేణ విష్ణునా కృతం విర
చితమర్దనం విదారణంయస్యాస్తాం భిన్నశిరస్కామిత్యర్థః ॥ భార్గవజ
ననీం-పరశురామమాతరం, రేణుకాంచ ప్రదర్శ్య-దృష్టాంతతయానిది
శ్య, దాశరథేః-శ్రీరామస్యామందామనల్పాం, సున్దవధూవధవిచికిత్సాం
తాటకావధగోచరసంశయం ఉత్సారయామాసనిరసితవాన్ ॥ ౨ ॥ మూ
ఢాల్పాపటునిర్భాగ్యామందాస్స్యుః।విచికిత్సాతుసంశయఇతిచామరః॥
ఆశ్రితఇతి ॥ శ్రుతవృత్తేన-ప్రఖ్యాతచరిత్రేణ, అథవా శ్రుతం విశ్వామి
త్రముఖాదాకర్ణితంవృత్తం మంథరావధాదిపూర్వవృత్తాంతోయేన తేన
తథోక్తేన ॥ ౨ ॥ వృత్తంపద్యేచరిత్రేత్రిష్వతీతేదృఢవర్తులఇత్యమరః ॥
తేన-శ్రీరామేణ, సుందప్రియాయాః-తాటకాయాః, వధః ఆశ్రితోఙ్గీ
కృతః ॥ ౨ ॥ ఊరీకృతమురరీకృతమంగీకృతమాశ్రుతం ప్రతిజ్ఞాతమిత్యమ
రః ॥ అథ తస్య శ్రీరామస్య చాపోధనురపి శింజారవో గుణధ్వనిః సఏ
వఛలం కపటం తస్మాత్తం తాటకావధమేవ అన్వవదత్ - అనున్యోక్త
వాన్ ॥ తాటకావధాంగీకారసమనంతరమేవ జ్యాటంకారంచకారేత్యర్థః
॥ ౨ ॥ మౌర్వీజ్యాశింజినీగుణ ఇత్యమరః ॥ అత్రఛలశబ్దేన నాయంశింజా
రవః కింత్వనువాదఇత్యారవస్యాసత్యత్వప్రతిపాదనాదపహ్నవభేదః ॥
ఛలాదిశబ్దేనాసత్యత్వప్రతిపాదనమపహ్నవఇతిసర్వస్వసూత్రం ॥ ౭౮ ॥
॥ తదా తాటకాభ్యుజ్జగామేత్యాహ ॥ తత్కాలఇతి ॥ తత్కాలే-

నంతరసా రురోధరుధిరక్షోదారుణా దారుణా । స్వాధీనే హననే పురీం విదధ
తీ మృత్యోస్స్వకృత్యాత్యయ క్రీడత్కింకరసంఘసంకటమహా శృంగాట

శింజారవసమయే, పిశితం మాంసమశ్నంతీతి పిశితాశాః-రాక్షసాః, తేషాం
నాశస్య పిశునా సూచికా॥ శ్రీరామవధ్యానాం రాక్షసానాం మధ్యే స్వస్య
ప్రథమత్వాదితి భావః ॥ అన్యత్ర పిశితాశనానాం ఆశస్య-భోజనస్య, పి
శునా, సంధ్యాయా అసురభోజనకాలత్వేన ప్రసిద్ధత్వాదితి భావః ॥ ని ॥
కర్ణేజపస్సూచకస్స్యాత్పిశునో దుర్జనః ఖల ఇత్యమరః ॥ అత్ర జతుకా
ష్ఠవచ్ఛబ్దయోరేవ శ్లిష్టత్వాచ్ఛబ్దశ్లేషః ॥ రుధిరక్షోదేన-అసృక్పంకేన, అ
న్యత్ర రుధిరక్షోదవత్కుంకుమరజ ఇవ అరుణా రక్తవర్ణా, ఏకత్ర హింస్ర
తయా బీభత్సితత్వాదన్యత్ర స్వాభావ్యాచ్చేతి భావః ॥ ని ॥ రుధిరం కుంకు
మాసృజోరిత్యుభయత్రాపి విశ్వః ॥ క్షోదో రజసి పేషణ ఇతి నానార్థరత్న
మాలా॥ దారుణా-భయంకరీ, ఏకత్ర తథాభీషణాకారత్వాదన్యత్ర పిశా
చాదిసంచారాచ్చేతి భావః ॥ ని ॥ దారుణం భీషణం భీష్మం ఘోరం భీమం
భయానకమిత్యమరః ॥ తథా హననే-హింసాకర్మణి, స్వాధీనే-స్వాయ
త్తే సతి, మృత్యోః పురీం-యమపురీం, సంయమినీమితి యావత్॥ స్వేషాం
యత్కృత్యం ప్రాణిపీడనవ్యాపారః తస్యాత్యయేన-విపర్యయేణ, క్రీడద్భి
ర్యథేచ్ఛం విహరద్భిః కింకరసంఘైర్యమదూతనివహైః సంకటః-సంకులం
+ సంప్రోదశ్చ కటజితి కటచ్ ॥ మహద్విపులం శృంగాటకం చతుష్పథం
యస్యాస్తాం తథోక్తాం విదధతీ-విదధానా, × దధాతేశ్శతర్యగితశ్చేతి జీ
ప్ ॥ నాభ్యస్తాచ్ఛతురితి నుమభావః ॥ ని ॥ శృంగాటకచతుష్పథే ఇత్య
మరః ॥ కాచిత్తాటకానామ రాక్షసీ తరసా-బలేన, రంహసా వా, ని ॥ త
రసీ బలరంహసీ ఇత్యమరః ॥ సంధ్యేవ-సాయంసంధ్యేవ, మునేః-విశ్వామి
త్రస్య, అధ్వానం-మార్గం, రురోధ-నిరుద్ధవతీ, సంధ్యాయా అపి నైష్ఠికా
నాం తాదాత్వికానుష్ఠాననియమనేన నిరోధకత్వసంభవాదియముపమా
శ్లేషసంకీర్ణా॥ అన్యథా అహరహస్సంధ్యాముపాసీతేతి విధిబలాదకరణా-

కాంతాటకా ॥ ౨౯ ॥యదాదాశరథేఃకర్ణమవిశత్తాటకాగుణః । తదా
ధనుర్గుణస్తూర్ణం ప్రావిశత్తజ్జిఘాంసయా ॥ ౩౦ ॥ తతోభావిని సం
గ్రామే బద్ధశ్రద్ధస్యతాటకా । స్వప్రాణైర్రామబాణస్య వీరపాణమకల్ప
యత్ ॥ ౩౧ ॥ మునిర్భృశాశ్వోపజ్ఞానితాటకామాథినేదదౌ । అస్త్రాణి

న్యథాకరణవ్యాపారత్వాయాపత్తేరితిభావః॥ శార్దూలవిక్రీడితంవృత్తం॥౨౯
యదేతి ॥ యదా-యస్మిన్కాలే, తాటకాయాగుణః శబ్దః సింహనాదలక్ష
తియావత్ ॥ దాశరథేః శ్రీరామస్య, కర్ణం-శ్రోత్రం అవిశత్ ॥ ని॥క
ర్ణశబ్దగ్రహౌశ్రోత్రమిత్యమరః ॥ తదా-తస్మిన్నేవకాలే, తస్యాస్తాట
కాయాః జిఘాంసయా-హంతుమిచ్ఛయా, × హంతేస్సన్నంతాత్ స్త్రి
యామప్రత్యయేటాప్ ॥ ధనుషశ్చాపస్య, గుణో జ్యామౌర్వీతియావత్ ॥
తూర్ణం-క్షిప్రం, దాశరథేఃకర్ణంప్రావిశత్ తాటకానిర్హ్రాదశ్రవణస
మకాలమేవ శ్రీరామోమౌర్వీమాకర్ణమాచకర్షేత్యర్థః ॥ అతఏవా
సంబంధే సంబంధరూపాతిశయోక్తిః ॥ ని ॥ గుణస్త్వావృత్తిశబ్దాదిజ్యేంద్రి
యాముఖ్యతంతుష్వితి వైజయంతీ ॥ ఏతదాదిపద్యత్రయమనుష్టుభ్ఛందః॥
౩౦ ॥ — తత ఇతి ॥ తతస్తాటకాభావినిభవిష్యతి సంగ్రామే సుబాహ్వా
దిరాక్షససంప్రహారే బద్ధశ్రద్ధస్య-విహితాదరస్య, రామబాణస్య స్వప్రా
ణైః-స్వకీయప్రాణవాయుభిః, వీరపాణమకల్పయత్-కల్పితవతీ, వీర
పాణంనామయుద్ధోపక్రమే ఉత్సాహవర్ధనార్థం వీరైః క్రియమాణం
పానం శ్రీరామామోఘబాణవిద్ధాసతీ ప్రాణాన్ తత్యాజేత్యర్థః॥ ని ॥
వీరపాణంతుయత్పానం వృత్తే భావినివారణ ఇత్యమరః × వాభావకరణ
యోరితివికల్పాణ్ణత్వం ॥ వీరాణాంపానంవీరపాణమితివిగ్రహః॥ సాంతో
ప్యయంశబ్దోవర్తతే ॥ పూర్వవదతిశయోక్తిః ॥ ౩౧ ॥ — మునిరితి ॥
మునిర్విశ్వామిత్రః, జంభనామానం రాక్షసంశాస్తీతిజంభశాసన ఇంద్రః+
కర్తరిల్యుః ॥ తస్యశాసనాత్ మహాత్మనే-శ్రీరామాయ, అస్త్రకలాపం
దేహీతినియోగాద్ధేతోః భృశాశ్వోపనామకశ్చిద్వృషిః ఉపజ్ఞాయంతఇత్యు

జృంభకాదీనిజంభశాసనశాసనాత్ ॥ ౨౨ ॥ × ॥ తత్రకంచనవిరించిలో
క ప్రత్యాదేశం ప్రదేశం ప్రదర్శయ(న్న)న్భగవాన) వోచత ॥ ౨౩॥
వ ॥ ప్రతిదినమవదాతైర్బ్రహ్మభిర్బ్రహ్మనిష్ఠైః ప్రశమితభవఖేదైస్సా
దరంసేవ్యమానే । బలినియమనహేతోర్వామనః కాననేస్మిన్బలినియమవ

పజ్ఞాః × ఆతశ్చోపసర్గ ఇతికర్మణ్యజ్ప్రత్యయః ॥ భృశాశ్వస్యోపజ్ఞాః
భృశాశ్వోపజ్ఞాని భృశాశ్వేనాదౌ జ్ఞాతానీత్యర్థః + ఉపజ్ఞోపక్రమమి
త్యాదినానపుంసకత్వం ॥ ని ॥ ఉపజ్ఞోపక్రమాంతాశ్చ తదాదిత్వప్రకాశ
న ఇత్యమరశ్చ ॥ జృంభకమాదిర్యేషాంతానిజృంభకాదీని అస్త్రాణి-అస్త్ర
మంత్రానిత్యర్థః ॥ తాటకాంమథ్నాతి-హంతీతి తాటకామాథీ తస్మై
శ్రీరామాయ దదౌ-అదాత్, ఉపదిదేశేత్యర్థః × కర్మణాయమభి
ప్రైతిససంప్రదానమితిసంప్రదానత్వాచ్చతుర్థీ ॥ తద్గుణసంవిజ్ఞానబ
హువ్రీహిః ॥ ౨౨ ॥ — తత్రేతి ॥ తత్రవనే విరించిలోకస్య-బ్రహ్మలో
కస్య, ప్రత్యాదేశం-ప్రత్యాదిశ్యత ఇతి ప్రత్యాదేశ ఇతివిగ్రహః ॥ తం
బ్రహ్మలోకకల్పమిత్యర్థః ॥ కంచన-కమపిప్రదేశం, విషయం ప్రదర్శ
యన్-నిదర్శయన్ అవోచత-ఉక్తవాన్, భగవానితిపాఠాభావే మునిరి
తిశేషః ॥ ౨౩ ॥ —అ ॥ తదేవాహ ॥ ప్రతిదినమితి॥అవదాతైః-ప్రస
న్నైర్విషయవైరాగ్యసంపన్నతయా నిర్మలాంతఃకరణైరిత్యర్థః ॥ అత
ఏవ బ్రహ్మైవ నిష్ఠా విశ్రాంతిపదంయేషాంతైః అథవా బ్రహ్మణి నిష్ఠానియ
మోయేషాంతైః నిదిధ్యాసనతత్పరైరిత్యర్థః ॥ అతఏవశమితాః-శాంతిం
గమితాః, భవఖేదాస్సాంసారికక్లేశాయేషాంతైః తాపత్రయవినిర్ముక్తైరిత్య
ర్థః ॥ బ్రహ్మభిః-బ్రహ్మర్షిభిః, బ్రహ్మనిష్ఠైర్మహద్భిరితిపాఠే మహ
ద్భిర్మహానుభావైః ఋషిభిరిత్యర్థః ॥ ప్రతిదినం-నిరంతరమితియావత్
× అవ్యయంవిభక్తీత్యాదినావీప్సాయామవ్యయీభావసమాసః ॥ సాదరం
సస్నేహం, సేవ్యమానే-అధిష్ఠీయమానే, అస్మిన్కాననే-పుణ్యారణ్యే,వా
మనో-బ్రహ్మచారీ, ఉపేంద్రతయావతీర్ణోవామనావటుర్విష్ణుః బలేర్వై

రసున్న బ్రహ్మచారీ చచార ॥ ౨౪ ॥ అపహృతవిబుధార్తిర్వామనవ్యాజమూ
ర్తేరఖిలభువనభిక్షోరాశ్రమానోకహానాం । తతిరియమతినీలా వ్యాప్తది
గ్వ్యోమసీమా స్వయమపి పరిమాతుం లోకమభ్యుద్యతేవ ॥ ౨౫ ॥

రోచనే ర్నియమనహేతోః బలిబంధనార్థమిత్యర్థః × షష్ఠీహేతుప్ర
యోగ ఇతి షష్ఠీ, ఇష్టదేవతాపూజోపహారాః బలయః శౌచసంతోషతపస్స్వా
ధ్యాయేశ్వరప్రణిధానాని నియమాః తత్పరస్తదాసక్తస్సన్ చచార బ్రహ్మచ
ర్యనిష్ఠాపారతంత్ర్యేణ ప్రావర్తతేత్యర్థః ॥ ని ॥ బలిః పూజోపహారే చ
కరే దైత్యాంతరేపి స ఇతి నానార్థరత్నమాలా ॥ ఏతదాదిశ్లోకత్రయం
మాలినీవృత్తం ॥ ౨౪ ॥ — అపహృతేతి ॥ అపహృతా-నిరస్తా, విబుధా
నామింద్రాదిబృందారకాణామార్తిః పీడా యేన తస్య ॥ ని ॥ ఆర్తిః పీడా
ధనుష్కోట్యోరిత్యమరః ॥ న జాయత ఇత్యజో విష్ణుః × అన్యేభ్యోపి దృ
శ్యత ఇతి డప్రత్యయః ॥ తన్మూర్తేః-శ్రీవిష్ణ్వవతారస్యేత్యర్థః ॥ (వా
మనవ్యాజమూర్తేరితి పాఠే వామన ఇతి వ్యాజః కపటో యస్యాస్తాదృశీ
మూర్తిర్యస్యేతి బహువ్రీహిగర్భితబహువ్రీహిః విష్ణోరిత్యర్థః । విశేష
మాత్రప్రయోగో విశేష్యప్రతిపత్తావితి వామనః) అఖిలభువనభిక్షోః-
పాదత్రయపరిమితభూతలయాచ్ఞాపదేశేన త్రిభువనభిక్షాతత్పరస్యేత్యర్థః
+ సనాశంసభిక్షఉః । వామనస్యాశ్రమే-తపోవనే, యే అనోకహా-వృ
క్షాః, అనసః శకటస్యాకం గతిం ఘ్నంతీత్యనోకహా ఇతి విగ్రహః ॥ ని ॥ అ
నోకహః కుటస్సాల ఇత్యమరః ॥ తేషామియం పరిదృశ్యమానా అతినీలా అ
త్యంతశ్యామలాకారా, తథా వ్యాప్తా-ఆవృతాః దిగ్వ్యోమసీమాః-దిశాం
వ్యోమ్నశ్చ సీమాః, పర్యంతభువో యయా సా ॥ ఆక్రాంతదిఙ్నభోంతరా
ళత్వేనాతిసమున్నతేత్యర్థః ॥ ని ॥ సీమసీమే స్త్రియాముభే ఇత్యమ
రః ॥ నాంతపాఠేపి × మన ఇతి నిషేధాన్న ఙీప్ ॥ ఇదం చ విశేషణద్వయం
విభక్తిపరిణామేన వామనేపి యోజ్యం ॥ తతిః-శ్రేణిః, స్వయమపి లోకం
-త్రిభువనమిత్యర్థః ॥ జాతావేకవచనం పరిమాతుమియత్తావధారణాయేవ

ఇతి వివిధరసాభిః కౌశికవ్యాహృతాభిశ్శ్రుతిపథమధురాభిః పావనీభిః కథాభిః। గళితగహనకృచ్ఛ్రం గచ్ఛతోర్దాశరథ్యోస్సమకుచదివసద్యస్తాదృశం మార్గదైర్ఘ్యం॥ ౫౬ ॥ గ ॥ తతస్సిద్ధాశ్రమం ప్రవిశ్య విశ్వామిత్రస్సత్రమారభత ॥ ౫౭ ॥ తదనంతరమంతరిక్షాంతరాళాదాపతంతమంతకానీకభయానకం పలాశగణమవలోక్య పలాయమానాః కరతలగళితసమిత్కు-

---

రిచ్ఛేత్తుం అభ్యుద్యతా-సముద్యుక్తైవ ప్రతిభాతి పశ్యేతి శేషః * సంసర్గజా దోషగుణా భవంతీతి న్యాయేన త్రిభువనపరిమాతుస్తత్రభవతో వామనస్య సహవాసవశాత్ తద్వత్స్వయమపి తథా కర్తుముద్యుక్తేవ ప్రతీయత ఇత్యర్థః అతోన్నత్యగుణనిమిత్తా అభ్యుద్యతత్వజాతిస్వరూపోత్ప్రేక్షా వ్యంజకసద్భావాద్వాచ్యా ॥ ౫౬ ॥ — ఇతీతి ॥ ఇత్యనేన ప్రకారేణ వివిధాః-బహుప్రకారాః, రసాః ఆస్వాదా యాసాం తాస్తథోక్తాస్తాభిః శ్రుతీనాం పంథాః శ్రుతిపథః + ఋక్పూరిత్యాదినా సమాసాంతః తస్య మధురాభిః శ్రవణానందకరీభిరిత్యర్థః ॥ పావనీభిః-పవిత్రాభిః, కౌశికవ్యాహృతాభిః-విశ్వామిత్రకథితాభిః, కథాభిరుపాఖ్యానైర్హేతుభిః । + చింతిపూజకథికుంభిచర్చశ్చేత్యఙ్ప్రత్యయః ॥ గళితమపగతం గహనకృచ్ఛ్రం కాననసంచారజనితకష్టం యస్మిన్ కర్మణి తద్యథా భవతి తథా ॥ ని ॥ స్యాత్కష్టం కృచ్ఛ్రమాభీలమిత్యమరః ॥ గచ్ఛతోః దాశరథ్యోః రామలక్ష్మణయోః, తాదృశం-తథావిధం, అత్యధికమిత్యర్థః ॥ × త్యదాదిషు దృశోనాలోచనే కఞ్ చేతి కఞ్ప్రత్యయః ॥ ఆసర్వనామ్న ఇత్యాత్వం మార్గదైర్ఘ్యం-మార్గాయామః, సద్యస్సమకుచదివససంకోచమగమదివేత్యుత్ప్రేక్షా ॥ విశ్వామిత్రకథితమధురతరకథాశ్రవణకౌతూహలపారవశ్యాద్దవీయానపి మార్గో నేదీయానివ ప్రత్యభాదిత్యర్థః ॥ ౫౭ ॥ —॥ తత ఇతి ॥ తతస్తదనంతరం విశ్వామిత్రః సిద్ధాశ్రమం-నిజతపోవనం-ప్రవిశ్య, సత్రమారభత-క్రతుదీక్షితోభూదిత్యర్థః ॥ ౫౮ ॥ — తదనంతరమితి ॥ తదనంతరం-సత్రప్రారంభానంతరం, అంతరిక్షాంతరాళాన్నభో

శాకుశికనందనాంతేవాసినస్ససంభ్రమమభిలషితాహవాయరాఘవాయ
న్యవేదయన్ ॥౨౭॥ వ ॥హృత్వాద్రిశిఖరాణితానిపరితఃక్షిప్త్వాహసిత్వా
క్రుధా కృత్వాహస్తవిఘట్టనంతతఇతస్స్థిత్వా నటిత్వా ముహుః । సిక్త్వా
క్ష్మామసృజాస్రజాంత్రికృతయాబద్ధ్వాకచాన్ ఖచరాన్దగ్ధ్వాగ్నిసదృశా

వివరాదాపతంతముపసర్పంతం అంతకానీకభయానకం యమకింకరసేనా
భయంకరం, పలాశానాం-సుబాహుమారీచాదిరాక్షసానాం, గణం – స
మూహమవలోక్య-దృష్ట్వా, పలాయమానాః- ప్రద్రవమాణాః, అతఏవక
రతలేభ్యోగళితం-స్రస్తం, సమిత్కుశం-సమిధః కుశాదర్భాశ్చ యజ్ఞీ
యా యేషాం తేతథోక్తాః ॥ ని ॥ అస్త్రీకుశంకుథోదర్భఇత్యమరః +జా
తిరప్రాణినామితి ద్వంద్వైకవద్భావేబహువ్రీహిః । కుశినందనాంతేవాసి
నో విశ్వామిత్రశిష్యాః ॥ అంతేసమీపేవసంతీత్యంతేవాసినః ॥ ని ॥ఛా
త్రాంతేవాసినౌశిష్యఇత్యమరః + శయవాసవాసిష్వకాలాదిత్యలుక్
అభిలషితాహవాయ-సమరోత్సుకాయేత్యర్థః ॥ రాఘవాయ-శ్రీరా
మాయ, ససంభ్రమం-సోద్వేగం, న్యవేదయన్-వ్యజిజ్ఞపన్ ॥ ౨౭ ॥—
అ ॥ నివేదనప్రకారమేవాహ ॥ హృత్వేతి ॥అద్రిశిఖరాణి-గిరిశృంగా
ణి, హృత్వా-ఆనీయ, తానిశిఖరాణి పరితఃక్షిప్త్వా-సమంతాద్వికీర్య, త
థా హసిత్వా-అట్టహాసంకృత్వా, క్రుధా-క్రోధేన, ని ॥ కోపక్రోధామ
ర్షరోషప్రతిఘారుట్క్రుధౌస్త్రియామిత్యమరః ॥ హస్తవిఘట్టనం-క
రతలాస్ఫాలనంకృత్వా, తతఇతఃస్థిత్వా సమంతాద్వ్యాప్యేత్యర్థః, ము
హుః నటిత్వా పునఃపునరుత్సాహనాట్యంకృత్వా క్ష్మాం-మేదినీమసృజారు
ధిరేణ, సిక్త్వా-ఆప్లావ్య, ని ॥ క్ష్మావనిర్మేదినీమహీ । రుధిరేసృగ్లోహితా
స్రరక్తక్షతజశోణితమితిచామరః ॥ తథా ఆంత్రకృతయాస్రజా-ఆంత్రని
ర్మితయామాలయా, కచాన్-శిరోరుహాన్, బద్ధ్వా-సంగ్రథ్య, తథాగ్ని
సదృశా-అగ్నిజ్వాలాకల్పయా దృశా నిజదృష్ట్యా, ఖచరంతీతిఖేచరాః-
అంతరిక్షచారిణశ్చారణాదయః +తత్పురుషేకృతిబహుళమిత్యలుక్ తాన్

దృశా నిశిచరా రుంధంతి రంధ్రం దివః ॥ ౯౦ ॥ఇతి॥ సంక్రాంతవర్ణాంతర
గాధిసూనోస్సంపర్కపుణ్యాదివ రామభద్రః । క్షాత్రక్రమాత్పిప్పలదం

దగ్ధ్వా-సంతాప్య, నిశిచరా-రాక్షసాః, దివో రంధ్రం-నభోంతరాళం, రు
న్ధంత్యావృణ్వంతి-ఆచ్ఛాదయంతీత్యర్థః ॥ ఇతి ఏవం న్యవేదయన్నితి
పూర్వేణ సంబంధః ॥ శార్దూలవిక్రీడితం వృత్తం ॥ ౯౦ ॥ — అ ॥ త
తః కింజాతమిత్యత ఆహ ॥ సంక్రాంతేతి ॥ × క్షణుహింసాయామితి ధా
తోః సంపదాదిత్వాత్క్విప్ ॥ గమ్యాదీనామితి వక్తవ్యాత్ అనునాసిక
లోపే తుగాగమే చ క్షదితి రూపం సిద్ధం క్షతో నాశాత్త్రాయత ఇతి క్షత్రం
క్షత్రవర్ణః + సుపీతి యోగవిభాగాత్కప్రత్యయః ॥ తస్య సంబంధీ క్షా
త్రః తస్మాత్ క్రమాత్ క్షత్రియకులాచారక్రమాదిత్యర్థః ॥ పిప్పలదండ
యోగ్యః-అశ్వత్థదండధారణార్హః, ఉపనయనసమయే తథా విధివిహితత్వా
దితి భావః ॥ ని ॥ పిప్పలః కుంజరాశనః । అశ్వత్థ ఇత్యమరః ॥ రామభ
ద్రః-శ్రీరామః, అన్యో వర్ణః వర్ణాంతరం, ని ॥ అంతరమవకాశావధి
పరిధానాంతర్ధిభేదతాదర్థ్యే ఇత్యమరః ॥ × సుప్సుపేతి సమాసః ॥ స
ఙ్క్రాంతం తపోబలాత్సంప్రాప్తం వర్ణాంతరం బ్రాహ్మణ్యం యస్య స త
థోక్తః ॥ తస్య గాధిసూనోః గాధిరాజనందనస్య, విశ్వామిత్రస్య, సం
పర్కేణ-సహవాసేన, యత్పుణ్యం-సుకృతం తస్మాదివేతి హేతూత్ప్రే
క్షా ॥ పలాశదండే-కింశుకదండధారణే, ఆదృతః-ఆదరవాన్, పాణిర్యస్య
స తథోక్తః । బ్రాహ్మణస్య పలాశదండధారణవిధానాత్ * తస్య చ సంస
ర్గజా దోషగుణా భవంతీతి న్యాయేన సంభావితత్వాచ్చేతి భావః ॥ తథా
పలం మాంసమశ్నంతీతి పలాశాః-మారీచాదిరాక్షసాః, తేషాం దండే-శిక్ష
ణే, ఆదృతపాణిర్వ్యగ్రహస్త ఆసీత్ ॥ విశ్వామిత్రశిష్యవాక్యాకర్ణనా
నంతరమేవ రాక్షసశిక్షణవ్యగ్రోభూదిత్యర్థః ॥ ఆదృతపాణిరిత్యత్ర య
ద్యపి పాణేరచేతనస్య ఆదృతత్వం చేతనధర్మో న యుజ్యతే ॥ తథాపి తద్వ
తా శ్రీరామేణ సహాభేదాధ్యవసాయాదౌపచారిక ఇత్యవగంతవ్యం ॥

డయోగ్యః పలాశదండాద్ధృతపాణిరాసీత్ ॥ ౯౧ ॥ మారీచనీచమతిరాహ
వమారచయ్య క్షిప్తః క్షణేనరఘునాయకసాయకేన। మధ్యేపయోనిధిభయేన

నను తేషాం దండాః పాలాశో బ్రాహ్మణస్యౌదుంబరః క్షత్రియస్య బైల్వో
పి వైశ్యస్యేతి గృహ్యప్రకారేణ క్షత్రియస్యౌదుంబరదండవిధానాత్ ।
అత్ర పిప్పలదండయోగ్య ఇతివక్తుం కథముపయుక్తమితిచేత్ । సత్యం పా
లాశబిల్వయోర్దండౌ బ్రాహ్మణస్య న్యగ్రోధచలదళయోః క్షత్రియస్య
పీలూదుంబరయోర్విశ ఇత్యాదిస్మృత్యనుసారాత్ పిప్పలదండయోగ్యత్వ
కథనం నవిరుధ్యత ఇత్యలమతిప్రసంగేన ॥ అత్ర పిప్పలదండయోగ్యోపి
పలాశదండాద్ధృతపాణిరిత్యాపాతతో విరోధస్య రాక్షసశిక్షణపరతయా
పరిహృతత్వాద్విరోధాభాసాలంకారః * ఆభాసత్వే విరోధస్య విరోధా
భాస ఇష్యత ఇతిలక్షణాత్ ॥ సచోక్తోత్ప్రేక్షానుప్రాణిత ఇతిసంకరః ॥ ఉ
పజాతివృత్తం ॥ ౯౧ ॥ —— మారీచేతి ॥ మారీచ ఇతినీచమతిరపశదబుద్ధిః
రాక్షసః, మహాత్మనా-జగదేకవీరేణ, శ్రీరామేణసహ యోద్ధుంనశక్య
త ఇతిసమ్యగ్బుద్ధ్యభావాన్నీచమతిత్వమవగంతవ్యం । ఆహూయంతేశత్ర
వోస్మిన్నిత్యాహవః యుద్ధం + ఆజియుద్ధ ఇతిహ్వయతేరాఙ్ పూర్వాద
ప్ప్రత్యయే సంప్రసారణం ॥ ని ॥ ఆహవస్సంగరే యాగ ఇతివిశ్వః ॥ తం
ఆరచయ్య-కృత్వా, × ల్యపిలఘుపూర్వాదిత్యయాదేశః ॥ రఘునాయక
స్యసాయకేన-వాయవ్యాస్త్రేణ, క్షణేన-క్షణమాత్రేణ, × విభక్తిప్రతి
రూపకమవ్యయమేతత్ (వస్తుతః కార్యమాత్రం ప్రతి కాలస్యహేతుత్వా
ద్ధేతౌతృతీయా) క్షిప్తః ప్రేరితస్సన్, శుష్కపర్ణవదిత్యర్థః । మధ్యేపయో
నిధి - పయోనిధేర్మధ్యే + పారేమధ్యే షష్ఠ్యా వేత్యవ్యయీభావః ॥ త
త్సన్నియోగాదేకారాంతత్వం మధ్యశబ్దస్య । భయేన ప్రకాశసంచారేపు
నః ప్రహరేదితిభీత్యా నిమగ్నః పూర్తిః జలాంతర్హితశరీరస్సన్ జలమా
నుషాజ్జలజనితమానుషవేషాన్నిశ్శేషమవిశేషం తతోల్పమిత్యర్థః । శే
షం భూమికాం పుపోష-పోషితవాన్, తద్వజ్జలధిమధ్యే నిమజ్జ్యాతిష్ఠది

నిమగ్నమూర్తిర్వపుషం పుపోష జలమానుషనిర్విశేషం ॥ ౯౨ ॥ సుబాహు
రాహవోన్మత్తః కృత్తః కాకుత్థ్సపత్త్రిణా । మునీనామనభిప్రేతః ప్రేతనా
థాతిథిః కృతః ॥ ౯౩ ॥ వంశస్పృశా హృదయహారిఫలాన్వితేన రామేరితేన స
హసా సహసాయకేన । స్నేహార్ద్రితేన నిరగాదనురాగిణీవ ప్రాణావళీ

త్యర్థః ॥ వసంతతిలకావృత్తం ॥ ౯౨ ॥ — సుబాహురితి ॥ మునీనా
మనభిప్రేతః-అసమ్మతః, ఆహవోన్మత్తః-యుద్ధోన్మత్తః, సుబాహుర్నా
మరాక్షసః కాకుత్థ్సపత్త్రిణా శ్రీరామబాణేన, ని ॥ పత్త్రిణౌ శరపక్షిణా
విత్యమరః ॥ కాకుత్థ్సశబ్దో వ్యాఖ్యాతః ॥ కృత్తః-ఛిన్నస్సన్, × కృతీచ్ఛే
దన ఇతి ధాతోః కర్మణి క్తః ॥ ప్రేతనాథాతిథిరంతకస్యాగన్తుకబంధుః కృతః
మారిత ఇత్యర్థః ॥ ప్రేతనాథాతిథీకృత ఇతి చ్వ్యంతపాఠే వ్యయమేవార్థః ॥
౯౩ ॥ — వంశేతి ॥ వంశస్పృశా-వేణుసంభవేన, సత్కులప్రసూతే
న చ ॥ ని ॥ వంశః పృష్ఠాస్థిదేహోర్ధ్వే కాష్ఠవేణౌ కులే గుణ ఇతి విశ్వః +
స్పృశోనుదకే క్విన్ ॥ హృదయహారిఫలాన్వితేన-ఉరోవిదళనకారిబాణా
గ్రియుతేన, మనోహరలాభసమృద్ధేన చ ॥ ని ॥ హృదయం మానసోరసోః ॥
ఫలం బాణాగ్రలాభయోరిత్యుభయత్రాపి విశ్వప్రకాశః ॥ స్నేహార్ద్రితే
న-తైలాదిస్నేహద్రవ్యపరిలేపితేన, సౌహార్దపరిపూర్ణేన చ ॥ ని ॥ స్నే
హో స్త్రీ ద్రవహార్దయోరితి వైజయంతీ ॥ రామేరితేన-శ్రీరామప్రయు
క్తేన, రామాభిరీరితేన రత్యర్థం ప్రేరితేన చ, సుందరీణాం స్వయమభిల
షణీయేనేత్యర్థః ॥ ని ॥ సుందరీ రమణీ రామేత్యమరః ॥ సాయకేన సహ
బాణేన సాకం, ప్రాణనాయకేనేతి చ గమ్యతే ॥ పిశితాశనానాం-రాక్షసా
నాం, ప్రాణావళిః-పంచప్రాణశ్రేణిః, హృదయతః-హృత్ప్రదేశాత్ ×
పంచమ్యాస్తసిః ॥ అనురాగిణీ-అనురాగవతీ యువతిరివ, సహసా-శీఘ్రం
× స్వరాదిపాఠాదవ్యయమితి శాకటాయనః ॥ నిరగాన్నిర్జగామ, శ్రీ
రామశరతాడితా రాక్షసాస్తత్క్షణం ప్రాణాంస్తత్యజురిత్యర్థః × ఇణో
గా లుఙీతి లుఙి గాదేశః ॥ అత్ర ప్రాణావళీనిర్గమనసాయకనిర్గమన

హృదయతఃపి శితాశనానాం ॥ ౯౪ ॥ అథ నిశిచరమాథాద్వీతవైతానవి
ఘ్నో మునిరవభృథకృత్యం విశ్వహృద్యం సమాప్య । అమనుత జయలక్ష్మ్యా

యోః కార్యకారణయోః సహభావినోస్సహభావోక్తిః కార్యకారణ
పౌర్వాపర్యవిపర్యయరూపాతిశయోక్త్యుపజీవినీ సహోక్తిరలంకారః * స
హార్థేనాన్వయో యత్ర భవేదతిశయోక్తితః । కల్పితౌపమ్యపర్యంతా సా
సహోక్తిరిహేష్యత ఇతి లక్షణాత్ ॥ సాయకవన్నిజరాగావేత్యౌపమ్యక
ల్పనయా కారణగతా శుభావప్రతీతేశ్చ మత్కారిరహస్యం । తథా ప్ర
స్తుతసాయకవిశేషణసామ్యాదప్రస్తుత ప్రాణనాయక ప్రతీతేస్సమాసో
క్తిః ॥ * విశేషణానాం తౌల్యేన యత్ర ప్రస్తుతవర్తినాం । అప్రస్తుతస్య
గమ్యత్వే సా సమాసోక్తిరిష్యత ఇతి లక్షణాత్ ॥ ఇదం చాలంకారద్వయమ
న్యోన్యనైరపేక్ష్యాత్సంసృష్టం అనురాగిణీవేత్యుపమాసాపేక్షితత్వాత్త్రయా
సంకీర్యత ఇతి సంక్షేపః ॥ వసంతతిలకావృత్తం ॥ స్నేహాన్వితేనేతి పాఠాంత
రం ॥ ౯౪ ॥ —— అథేతి ॥ అథానంతరం, మునిర్విశ్వామిత్రః, మథ్యత ఇ
తి మాథః మథనం × భావేఘఞ్ ॥ నిశిచరాణాం-రాక్షసానాం, మాథా
త్సంహరణాద్ధేతోః, వీతవైతానవిఘ్నో నిరస్తయాగీయాంతరాయస్సన్,
విశ్వహృద్యం-విశ్వజనమనోహరం, లోకద్రోహిరాక్షససంహరణపూర్వ
కత్వాల్లోకోపకారకత్వాచ్చ సకలసమ్మతమిత్యర్థః ॥ అవభృథకృత్యం-
దీక్షాంతస్నానాదికర్మ, ని ॥ దీక్షాంతోఽవభృథో యజ్ఞ ఇత్యమరః ॥ స
మాప్య-కృత్వా, ఆజౌ-యుద్ధే ॥ ని ॥ సమిత్యాజిసమిద్యుధ ఇత్యమరః ॥
జయలక్ష్మ్యా-విజయశ్రియా, సమేతం-సహితం, రామం-శ్రీరామభద్రం,
యజనే-జనకయజ్ఞే, జనితామూర్తిర్యస్యాస్తయా తత్రావతీర్ణయేత్యర్థః
అవ్యాజలక్ష్మ్యా-సీతారూపిణ్యా, నిజయా శ్రీదేవ్యా, యోక్తుం సంఘట
యితుం అమనుత-అబుధ్యత, యాగార్థం జనకేనాహూతో భగవాన్విశ్వా
మిత్రః తత్ర ధనుర్భంగపూర్వకం విష్ణుమూర్తేః-శ్రీరామస్య, సీతారూ
పలక్ష్మీవివాహో భవిష్యతీతి మనసి నిశ్చిత్య లక్ష్మణానుగతం శ్రీరామం నే

రామమహౌజస్సమేతం యజనజనితమూర్త్యా యోక్తుమవ్యాజలక్ష్మ్యా ॥౨౪॥

౫ ॥ అథ మిథిలాం ప్రతి ప్రస్థితః కౌశికః కాకుత్స్థమిత్థమకథయత్ ।౭౦ పురాఖలు కుశేశయాసనజన్మా కుశాభిధానో రాజర్షిః కుశాంబప్రముఖై శ్చతుర్భిః కౌశాంబీమహోదయధర్మారణ్య గిరివ్రజాఖ్యానాం పురీణాంక ర్తృభిః పుత్త్రైర్బభూవ ॥ ౨౬ ॥ కుశనాభస్తుఘృతాచ్యాంకన్యాశతమజనయ

తువైచ్ఛదిత్యర్థః ॥ అత్రేదం విష్ణుపురాణవచనం ॥ * రాఘవత్వేభవ త్సీతారుక్మిణీకృష్ణజన్మని । అన్యేషుచావతారేషు విష్ణోరేషానపాయినీతి॥ మాలినీవృత్తం ॥ ౨౪ ॥ —— అ ॥ తదను మునిః శ్రీరామం ప్రతి నిజ వంశకథాం కథయితుం ప్రారభతేత్యాహ ॥ అథేతి ॥ అథానంతరం, మి థిలాం-జనకనగరీం ప్రతి, ప్రస్థితః-ప్రవృత్తః, కౌశికో-విశ్వామిత్రః, కాకుత్స్థం-శ్రీరామం ప్రతీత్థం-వక్ష్యమాణరీత్యా, అకథయదితి ॥ ౨౫॥ అ ॥ తదేవవివృణోతి ॥ పురేతి ॥ పురాఖలు-పూర్వకాలే, ఖలుశబ్దః కి లార్థకః వాక్యాలంకారేవా । కుశేశయాసనాత్-కమలాసనాద్బ్రహ్మ ణో జన్మయస్యేతి వ్యధికరణబహువ్రీహిః * అవజ్యర్థబహువ్రీహిర్వ్యధి కరణో జన్మాద్యుత్తరపదఇతివామనః ॥ ని ॥ శతపత్రంకుశేశయమిత్యమ రః ॥ కుశాభిధానః-కుశనామా, రాజర్షిః-రాజోత్తమః, కౌశాంబీమ హోదయధర్మారణ్యంగిరివ్రజశ్చేత్యాఖ్యాయాసాం తాసాం పురీణాం-ప త్తనానాం, కర్తృభిః ఉద్దేశక్రమేణైవ నిర్మాతృభిః కుశాంబః ప్రముః ఖఆద్యోయేషాం తైః కుశాంబకుశనాభాధూర్తరజసవసునామభిశ్చతు ర్భిః కుమారైః పుత్త్రై-పుత్రవాన్బభూవ ॥ కుశాంబాదీన్ చతురఃపుత్రా న్మహాపౌరుషశాలినోజనయామాసేత్యర్థః ॥ తత్ర కుశాంబేన నిర్వృత్తా కౌశాంబీత్యన్వర్థసంజ్ఞా * తేననిర్వృత్తమిత్యణ్ *టిడ్ఢాణఞిత్యాదినా ఙీప్ ॥ అన్యత్తుప్వరత్రయమ్మైచ్ఛికనామాంకితమిత్యవగంతవ్యం ॥౨౬ ॥— తత్ర స్వపితామహస్య కుశనాభస్య వృత్తాంతమాహ ॥ కుశనాభఇతి ॥ కుశనాభస్తు అవధారణార్థకస్తుశబ్దః ॥ ఘృతాచ్యామప్సరసి కన్యాశతం

త్ ॥ ౯౭ ॥ కన్యాస్తాస్సన్నద్ధయౌవనాః కామయమానాః పవమానః ప్ర త్యాఖ్యానాత్ప్రత్యాపన్నమన్యురాసామవయవేషు వానార్జవమతనుతా ॥ అథ విదితవృత్తాన్తేన కుశనాభేన క్షమామేవ ప్రతిక్రియాం మన్యమానే న చూళిసూనవే సోమదేయాయ రాజ్ఞా బ్రహ్మదత్తాయ ప్రదత్తాస్తాః ప్రకృతిస్థా బభూవుః ॥ ౧౦౦ ॥ పునరపి కుశనాభస్తు పుత్రీయన్ పితుః ప్రసాదాద

శతసంఖ్యాకాః కన్యకాః- అజనయత్ -ఉత్పాదయామాస ॥ ౯౭ ॥ కన్యా ఇతి ॥ సన్నద్ధయౌవనాః-సంపూర్ణతారుణ్యాః, తాః కన్యాః కన్యకాః, కామ యమానాః-అభిలషమాణాః, ఉద్యానవిహారసమయ ఇతి భావః ॥ పవమానో- వాయుః, ప్రత్యాఖ్యానాత్ -వయం పితృధీనాః తమభ్యర్థయేతి పరిహా రాద్ధేతోః ప్రత్యాపన్నమన్యురుత్పన్నక్రోధస్సన్, ని ॥ మన్యుర్దైన్యే క్రతౌ క్రుధీత్యమరః ॥ ఆసాం-కుశనాభకన్యకానాం, అవయవేషు అనార్జ వం-కౌటిల్యమతనుత ॥ వక్రపాణిపాదాస్తాశ్చకారేత్యర్థః ॥ తథా శ్రీ రామాయణే ॥ * తాసాంతద్వచనంశ్రుత్వా వాయుః పరమకోపనః । ప్ర విశ్యసర్వగాత్రాణి బభంజభగవాన్ప్రభురితి ॥ ౯౯ ॥ — అథేతి ॥ అ థానంతరం విదితో-విజ్ఞాతో, వృత్తాంతః - కన్యకాంగవైకల్యాపాదన రూపో యేన తేన, తథా క్షమాం-శాంతిమేవ, నతుక్రోధమిత్యేవకారా ర్థః ॥ ని ॥ క్షితిక్షాంత్యోః క్షమేత్యమరః ॥ ప్రతిక్రియాం మన్యమానే న క్షమైవాత్రోచితా నతు క్రోధ ఇతి తూష్ణీంభూతేనేత్యర్థః ॥ తేన కు శనాభేన చూళిసూనవే-చూళినామకమునిపుత్రాయ, సోమదేయాయ- సోమదాఖ్యగంధర్వాంగనాసంభూతాయ, చూళినాసోమదాయాముత్పా దితాయేత్యర్థః × స్త్రీభ్యోఢగితిఢక్ ॥ బ్రహ్మదత్తాయ-బ్రహ్మదత్తనా మ్నే, రాజ్ఞా ప్రదత్తాః-భార్యాత్వేన ప్రతిపాదితాస్సత్యః, తాః కన్యాః ప్ర కృతిస్థాః-తత్ప్రభావాదృజుపూర్వరూపా బభూవుః ॥ ౧౦౦ ॥ — పునరి తి ॥ కుశనాభస్తు పునర్భూయోపి పుత్రీయన్-పుత్రమాత్మన ఇచ్ఛన్, అ న్యథార్థమితి భావః + సుప ఆత్మనః క్యచ్ ॥ పితుః-కుశస్య రాజ్ఞః, ప్ర

గాధసత్వాన్ గాధిసంజ్ఞానస్తత్రాతపాదానుదపాదయత్ ॥ ౧౦౧ ॥ఇత్థం
దాశరథిః కౌశికోత్పత్తికథానిశమననిరాయామయామినీ యామానుబం
ధో బంధూకస్తబకబంధురేణ సంధ్యారాగేణ ప్రాచీముఖశోణీకృతే శో
ణాభిధానం దధానేనదె ప్రవర్తితప్రత్యూషకృత్యః కృతనియమేనముని
నాసహ గంగాముపతిష్ఠమానేన పథా ప్రాతిష్ఠత ॥ ౧౦౨ ॥

పాదాదనుగ్రహాత్, అగాధసత్వానధికబలాన్, గాధిసంజ్ఞాన్ తన్నామ
కాన్, అస్తత్రాతపాదాన్ అస్త్రత్రితరమిత్యర్థః ॥ ఉదపాదయదుత్పా
దితవాన్ ॥ ని ॥ తాతస్తుజనకఃపితేత్యమరః ॥ తాతపాదానితి బహువచ
నం పూజార్థం గౌడపాదానితివత్ ॥ ౧౦౧ ॥ —— ॥ఇత్థమితి ॥ ఇత్థమ
నేన ప్రకారేణ, దాశరథిః-శ్రీరామః, కౌశికోత్పత్తికథాయాః-విశ్వా
మిత్రోదయోపాఖ్యానస్య, నిశమనేనాకర్ణనేన, నిరాయామః-ఆయా
మరహితః, అదీర్ఘఇతియావత్ ॥ యామిన్యాః-నిశాయాః, యామాను
బంధః-ప్రహరావృత్తిర్యస్యసతథోక్తః ॥ కథాశ్రవణజనితకౌతూహలపా
రవశ్యాత్సంకుచితవత్ప్రతీయమానత్రియామ ఇత్యర్థః ॥ ని ॥ ద్వౌయామ
ప్రహరౌసమావిత్యమరః ॥ తథా బంధూకస్తబకవత్-బంధూకపుష్ప
గుచ్ఛవత్, బంధురం-మనోజ్ఞం ॥ ని ॥ బంధూకోబంధుజీవకఇత్యమరః॥
తేనసంధ్యారాగేన ప్రాతస్సంధ్యారుణిమ్నా, ప్రాచీముఖ-పూర్వదిగ్భా
గే, శోణీకృతె-అనురంజితే, స్వసావర్ణ్యమాపాదితేసతీత్యర్థః ॥ అ
భూతతద్భావేచ్వీః * అస్యచ్వావితిఈకారః శోణఇత్యభిధానంనామ ద
ధానే-ధారయతి * దధాతేఃకర్తరిశానచ్ ॥ నదె-ప్రత్యక్స్రోతసి,శో
ణాఖ్యపుణ్యప్రవాహజలే ఇత్యర్థః ॥ ప్రాక్స్రోతసానద్యః ప్రత్యక్స్రో
తసోనదాః నర్మదాంవినేత్యాహుః ॥ ని ॥ శోణస్తరళపాదపే । న
దెగ్నౌరక్తతురగెరాగఇత్యభిధానాత్ ॥ ప్రవర్తితప్రత్యూషకృత్యః-
విహితప్రాతస్స్నానసంధ్యావందనాదినిత్యకర్మతంత్రస్సన్, కృతనియమే
న-విరచితానుష్ఠానేన, మునినాసహ-విశ్వామిత్రేణసాకం. ని ॥ సాకంప

ప ॥ ఆజానపావనక్షీరాంవృషానందవిధాయినీమ్ । శ్రుతి ప్రణయినీం

త్రాసమంసపాత్యమరః ॥ గంగాంభాగీరథీంఉపతిష్ఠమానేనఅనుసరతా పథా గంగాప్రాపకమార్గేణేత్యర్థః × ఉపాద్దేవపూజేత్యాదినాశా నచ్ ॥ ప్రాతిష్ఠత-ప్రావర్తత,* సమవప్రవిభ్యస్థఇత్యాత్మనేప దం॥ పథేత్యత్ర తృతీయావిధానే ప్రకృత్యాదిభ్యఉపసంఖ్యానాత్తృతీ యోపపత్తిః ॥ సమేనధావతీతివత్ తత్రాపిపథఃకరణత్వస్య ప్రతీయ మానత్వాత్కర్తృకరణయోరేవతృతీయేతిభాష్యకారః ॥యథాహకాళి దాసః ॥ దక్షిణేన ప్రవృత్తా ఇతి॥ బంధూకస్తబకబంధురేణేత్యత్ర ఉప మా॥ శోణీకృతేఇత్యత్ర నదస్య స్వనైర్మల్యం విహాయ సంధ్యారాగ గ్రహణోక్తే స్తద్గుణాలంకారః॥తద్గుణస్స్వగుణత్యాగాదన్యోత్కృష్టగు ణాహృతిరితిలక్షణాత్ ॥ ౧౦౨ ॥ —ఆజానేతి ॥ సోయంశ్రీరామః ఆ జానపావనం-స్వభావశుద్ధం,క్షీరం-నీరంయస్యాస్తాం శుద్ధంభాగవతస్యా న్నం శుద్ధంభాగీరథీజలమితివచనాదితిభావః ॥ ఆజానశబ్దః స్వభావే రూఢః ॥ ని ॥ సహజంనిజమాజానమితికోశాత్ ॥అథవా జనానాంస మూహోజానం + తస్యసమూహఇత్యణ్॥ ఆసమంతాద్బహిరభ్యంతరే చేత్యర్థః ॥ జానం-జనసమూహం, పావయతి- స్నానపానాభ్యాంపవిత్రీ కరోతీతి ఆజానపావనం, క్షీరంయస్యాస్తాంతథోక్తాం ॥ ని ॥ క్షీరంస్యా న్నీరదుగ్ధయోరితిరత్నమాలా॥వృషైర్యమనియమాదిభిర్ధర్మైర్యఆనం దః తం విదధాతీతివృషానందవిధాయినీం॥ తీర్థవిశేషస్నాననియమాది కర్మణాంనిశ్శ్రేయసహేతుత్వేనశాస్త్రప్రసిద్ధేః॥బ్రహ్మానందకరీమిత్యర్థః యద్వా వృషాణాం ధర్మాణాం ఆనందముల్లాసంవిదధాతీతితథోక్తాం।ధ ర్మాభివృద్ధికరీమిత్యర్థః ॥ అథవా వృషాః ఆనందంచ విదధాతీతి త థోక్తాం।సమస్తధర్మనిర్వహణద్వారా నిరతిశయానందానుసంధాయినీ మిత్యర్థః ॥ని॥ వృషస్స్యాద్వాసవేధర్మే సౌరభేయేచశుక్లజే॥ పుంరా శిభేదయోశ్శృంగ్యాంమూషికశ్రేష్ఠయోరపీతి విశ్వః ॥ సుకృతే వృష

సాయమాపగామాపగామివ ॥ ౧౦౩ ॥

భేవృషఇత్యమరశ్చ ॥ శ్రుతిప్రణయినీం-శ్రుతిపరిచితాం, వేదప్రతిపా
ద్యామిత్యర్థః * సితాసితే సరితే యత్ర సంగతేఇత్యాదిశ్రుతిప్ర
సిద్ధత్వాదితిభావః ॥ ని ॥ ప్రణయస్స్యాత్పరిచయే యాచ్ఞాయాం సౌ
హృదెపిచేతియాదవః ॥ అథవా తరంగసంగతఘుమఘుమధ్వనిభిః
శ్రోత్రానందకరీమిత్యర్థః ॥ ని ॥ శ్రుతిః శ్రోత్రే తథామ్నాయే
వార్తాయాంశ్రోత్రకర్మణీతి విశ్వః ॥ అపాంసమూహఃఆపం+ సమూ
హార్థేఽణ్॥ తేన గచ్ఛతీత్యాపగా + అన్యేష్వపి దృశ్యతఇతి డప్ర
త్యయః ఉపపదసమాసః ॥ తాం భాగీరథీం లక్షణయా తత్కూలమి
త్యర్థః ॥ అప-ప్రాప, కథమివస్థితాం గాం ధేనుమివస్థితాం ధేనుం
కీదృగ్విధాం ఆజానపావనమాజన్మశుద్ధం క్షీరం దుగ్ధం యస్యాస్తాం వృ
షస్య-వృషభస్య ఆనందం విదధాతిరతిప్రదత్వాదితి తథోక్తాం ॥ శ్రుతి
ప్రణయినీం-శ్రుతిసఖీం, తత్తుల్యామిత్యర్థః * చత్వారిశృంగాఇతి
శ్రుత్యా వేదవాచో ధేనుత్వేన నిరూపితత్వాదితిభావః ॥ తథా గాం
కామధేనుమివస్థితాం కీదృశీం కామధేనుం ఆజానపావనక్షీరామితి స
మానం ॥ వృష్ణశ్శక్రస్య ॥ ని ॥ వాసవోవృత్రహావృషేత్యమరః ॥ ఆ
నందం విదధాతి వాంఛితార్థదోగ్ధృత్వాదితితథోక్తాం॥ శ్రుతిప్రణయి
నీం*స్వర్గేలోకే కామధుగ్భవతీత్యాదిశ్రుతిభిరుదాహరణీయామిత్య
ర్థః ॥ తథా గాం భువమివస్థితాం కీదృశీం భువం ఆజానపావనక్షీ
రాం సకలపుణ్యతీర్థాధారభూతామిత్యర్థః । యద్వా ఆజానపా
వనాని స్వతః పవిత్రాణి క్షీరాణి క్షీరత్వేన పరిణతాని రత్నమహౌ
షధిప్రభృతివస్తూని యస్యాస్తాం * తాః క్షీరపరిణామినీరితివిష్ణుపురా
ణాత్ ॥ పూర్వం గోరూపధారిణ్యాస్తస్యాస్తథా దుగ్ధత్వాదితిభావః
అత్రార్థే ప్రమాణం శ్రూయతే * దుగ్ధాపునర్ద్విజైర్వసుంధరా
మహౌషధీశ్చ భాస్వంతి రత్నానివివిధానిచ । వత్సశ్చ హిమవానా

౫ ॥ అథ భాగీరథీకథాం శ్రోతుకామాయ రామాయ భగవానిదమభా

సీద్ధో గ్ధా మేరుర్మహాగిరిరితి రత్నౌషధిప్రభృతీనామాజానపావనత్వం స్మృతిసిద్ధం ద్రష్టవ్యం । కామవర్షిత్వాద్వృషో విష్ణుః * తేజోవృషా ద్యుతిధరస్సర్వశస్త్రభృతాంవర ఇతి సహస్రనామస్తోత్రే ॥ తస్యానందం విదధాతి పత్నీత్వేనేతి తథోక్తామ్ * విష్ణుపత్నీం మహీం దేవీమితి శ్రుతేః శ్రుతిప్రణయినీం * మేదినీ దేవీ వసుంధరేత్యాది శ్రుతిప్రతిపాద్యామిత్యర్థః ॥ తథా గాం భాగతీమివస్థితాం కీదృశీం భారతీం ఆజన్మశుద్ధత్వాదాజానపావనా క్షీరసవర్ణత్వాత్ క్షీరా అగ్నిర్మాణవక ఇత్యాదివద్గౌణోఽయం ప్రయోగః ॥ అథవా క్షీకం క్షీరసావర్ణ్యమస్యా అస్తీతి క్షీరా + అర్శ ఆద్యచ్ప్రత్యయః ॥ ఆజానపావనా చ సా క్షీరా చేతాం + స్త్రియాః పుంవదిత్యాదినా ఆజానపావనశబ్దస్య పుంవద్భావః సురశ్రేష్ఠత్వాద్ధర్మస్వరూపత్వాద్వా వృషో బ్రహ్మా తస్యానందం విదధాతి పత్నీత్వేనేతి తథోక్తాం * విరించిపత్నీ కమలాసనస్థితా సరస్వతీ నృత్యతు వాచి మే సదేత్యాదివచనాదితి భావః ॥ శ్రుతిప్రణయినీం శ్రుతీత్యుపలక్షణమ్ ॥ శ్రుతిస్మృతీతిహాసపురాణాగమాదిరూపేణ పరిణతామిత్యర్థః ॥ ౯ ॥ గౌర్నాదిత్యే బలీవర్దే క్రతుభేదర్షిభేదయోః ॥ స్త్రీ తు స్యాద్దిశి భారత్యాం భూమౌ చ సురభావపీతి కేశవః ॥ తదేవముపమానేషూపమేయే చ అర్థపంచకవాచనాత్ ॥ అర్థపంచకవాచ్యవిషయశ్చిత్రభేదః అత్ర శ్లేషస్య శుద్ధవిషయతాయా అసంభవేన సర్వాలంకారబాధకత్వాదుపమాప్రతిభోత్థాపితః ప్రకృతాప్రకృతశ్లేషోఽయమిత్యలంకారసర్వస్వకారః ॥ ఏవంచ పూర్ణోపమాయా నిర్విషయత్త్వప్రసంగాత్ శ్లేషప్రతిభోత్థాపి తేయముపమైవేత్యన్యే ॥ ౧౦-౨ ॥ —

అథేతి ॥ అథానంతరం భాగీరథీకథాం మందాకిన్యుపాఖ్యానం శ్రోతుమాకర్ణయితుం కామోఽభిలాషో యస్య తస్మై + తుంకామమనసోరపీతి తుమున్నో మకారలోపః ॥ రామాయ భగవాన్ * ఉత్పత్తిం చవి

షత ॥ ౧౦౮ ॥ప॥ పురామనోరమానామ సుమేరోరభవత్సుతా । గృ
హమేధీతయైవాసీచ్చక్రవర్తీ ధరాభృతామ్ ॥ ౧౦౯ ॥ కన్యాద్వయ
మముష్యాసీదేకా మందాకినీతయోః । అన్యా భగవతీ సాక్షాచ్చంద్ర

నాశంచ భూతానామాగతింగతిమ్ । వేత్తివిద్యామవిద్యాంచ సవా
చ్యోభగవానిత్యుక్తలక్షణో విశ్వామిత్రః ॥ ఇదం వక్ష్యమాణంగం
గావతరణవర్ణనపరం వచనమిత్యర్థః ॥ అభాషత-ఉక్తవాన్ ॥౧౦౮॥
అథ చతుస్త్రింశతాశ్లోకై రానుష్టుభేన ఛందసా మందాకిన్యుత్పత్తి
ప్రకారం వర్ణయితుమారభతే ॥ పురేత్యాదినా॥ పురా-పూర్వం, మ
నోరమానామ-మనోరమేతిప్రసిద్ధేత్యర్థః, సుమేరోస్సుతా-మేరు
కన్యకాభవత్ ॥ ని ॥ మెరుస్సుమేరుర్హేమాద్రీ రత్నసానుస్సురాల
యఇత్యమరః ॥ తయా మనోరమయైవ పరిగ్రహాంతరవ్యవచ్ఛేదార్థ
మేవకారః ॥ ధరాభృతాం-చక్రవర్తీ, పర్వతసార్వభౌమో హిమ
వాన్ గృహమేధీ-గృహస్థః, ఆసీత్ ॥ తాముపయేమఇత్యర్థః+మే
ధృసంగమఇతిధాతోఃతాచ్ఛీల్యేణినిః ॥ గృహేషు సంగతోగృహస్థఇ
త్యర్థః అథవా * ప్రజాపతిరశ్వమేధమసృజత యో మేధాయాలభ్య
తే ఆశాసానామేధపతిభ్యాంమేధమిత్యాదిశ్రుతౌ దర్శనాన్మేధశబ్దో
యాగవచనః ॥ యథాత్వమేవ పితృమెధఇతివత్ ॥ ని ॥ దారేష్వపి
గృహాఇత్యమరః ॥ గృహైః పత్న్యాసహితో మేధోఽస్యేతి గృహ
మేధీ సర్వధనీత్యాదివత్కర్మధారయాదపిమత్వర్థీయప్రత్యయః॥౧౦౯
॥కన్యేతి ॥ అముష్యమనోరమాజానేః హిమపతేః కన్యాద్వయమాసీ
త్, ద్వేకన్యే సముత్పన్నేఇత్యర్థః తయోఃకన్యయోర్మధ్యే ఏకా-
ఆద్యాకన్యా, మందాకినీతినామ్నా ప్రసిద్ధాభూదిత్యర్థః ॥ అన్యా
ద్వితీయాకన్యా సాక్షాద్భగవతీ-ప్రత్యక్షపరమేశ్వరీ, అతః చంద్ర
చూడకుటుంబినీ-చంద్రశేఖరభార్యాఆసీదిత్యర్థః ॥ భవిష్యదీశ్వరప
రిగ్రహాభిప్రాయేణేత్థం సిద్ధపదాభిధానేనోక్తమిత్యవగంతవ్యం ॥ని॥

చూడకుటుంబినీ ॥ ౧౮ ॥ తాంనదీంవిబుధాలబ్ధ్వా నాకలోకమనీనయన్ । తపస్యంతీంగిరిర్గౌరీం దేవాయమహతేదదౌ ॥ ౧౯ ॥ శివయోర్యుంజతోర్వీర్యం దృష్ట్వాధాత్ర్యాంసమర్పితమ్ । పావకఃప్రతిజగ్రాహదైవతైరనునాథితః ॥ ౨౦ ॥ అనపత్యానథామర్త్యాన్చ

భార్యాజాయాథ పుంభూమ్ని దారాస్స్యాత్తుకుటుంబినీత్యమరః ॥ ౧౮ ॥ — తామితి ॥ విబుధా-దేవాస్తాం నదీం మందాకినీం లబ్ధ్వా యాచ్ఞాపూర్వకం హిమవన్నియోగాత్ప్రాప్య నాకలోకం-స్వర్గలోకం ని ॥ ఆకాశేత్రిదివేనాకఇత్యమరః॥ అనీనయన్-ప్రాపయామాసుః, అతఏవ స్వర్గదీతిప్రసిద్ధిః+నయతేః ణౌచఙ్యుపధాయాహ్రస్వోభ్యాసదీర్ఘశ్చ ॥ నీవహోర్ద్వికర్మకతా ॥ తథా గిరిర్హిమవాన్ తపస్యంతీం-తపశ్చరంతీం, ఈశ్వరపరిగ్రహలాభార్థమేవేతిభావః ॥ + కర్మణోరోమన్థతపోభ్యాంవర్తిచరోరితిక్యఙ్ప్రత్యయః॥తపసఃపరస్మైపదంచగౌరీం-పార్వతీం,మహతేదేవాయ మహాదేవాయ, దదౌభార్యాత్వేన దత్తవాన్ +కర్మణాయమభిప్రైతిససంప్రదానమితిసంప్రదానత్వాచ్చతుర్థీ ॥ ౧౯ ॥ అ ॥ ఏవంకన్యయోర్వృత్తాంతం సంక్షేపేణోక్త్వా తత్ర బహ్వపేక్షితత్వాన్మందాకినీవృత్తాంతస్యఆదౌ తముపేక్ష్య సూచీకటాహన్యాయేన గౌరీవృత్తాంతం తావదాహ ॥ శివయోరిత్యాదిభిఃపంచభిః ॥ శివాచశివశ్చశివౌ తయోఃశివయోః పార్వతీపరమేశ్వరయోః + పుమాన్స్త్రియేత్యేకశేషః ॥ యుంజతోర్మిథునకర్మతత్పరయోస్సతోః ధాత్ర్యాం,భువి, సమర్పితం-నిక్షిప్తం, శివేనైవేతి శేషః ॥ పార్వతీగర్భసముత్పత్స్యమానమహాభూతప్రభీతైర్దేవైః వీర్యం భువి సముత్సృజేతి ప్రార్థితత్వాదితిభావః ॥ వీర్యం రేతోదృష్ట్వా దైవతైరింద్రాదిభిర్దేవైరనునాథితః త్వమేవతద్గృహాణేతియాచితస్సన్ + నాథృయాచ్ఞాయామితిధాతోః కర్మణిక్తః ॥ పావకోగ్నిః ప్రతిజగ్రాహ-స్వీకృతవాన్ ॥ ౨౦ ॥ —అనపత్యాఇతి॥

హుభార్యాంచ మేదినీమ్ । అకరోదంబికాక్రోధః పుత్రాలాభసముద్భ
వః ॥ ౧౦౯ ॥ అథసేనాన్యమిచ్ఛద్భిరుక్తస్సబ్రహ్మాభిస్సురైః । వహ్ని
రహ్నాయజాహ్నవ్యాంన్యషించద్వీర్యమైశ్వరమ్ ॥ ౧౧౦ ॥ సాపిసప్తా
ర్చిషాక్షిప్తం తేజస్తద్బోఢుమక్షమా । హిమవత్ప్రాంతకాన్తారే

అథానంతరం పుత్రాలాభసముద్భవః-పుత్రప్రాప్తిజనితః, అంబి
కాక్రోధః-పార్వతీకోపః, అమర్త్యాన్-దేవాన్, అనపత్యాన్-అపు
త్రకాన్, తథా మేదినీం-భువం, బహూనాం రాజ్ఞాం భార్యాంచాక
రోత్ ॥ కోపవశాత్తథా శశాపేత్యర్థః ॥ తేషాం స్వపుత్రలాభవి
ఘాతుకత్వాదితిభావః ॥ తథా రామాయణే * అథ శైలసుతా రామ
త్రిదశానిదమబ్రవీత్ । అప్రియస్యకృతస్యాపి ఫలంప్రాప్స్యథమేసు
రాః ॥ ఇత్యుక్త్వాసలిలంగృహ్య పార్వతీభాస్కరప్రభా । సమన్యుర
శపత్సర్వాన్ క్రోధసంరక్తలోచనా ॥ యస్మాన్నివారితాచైవసంగతా
పుత్రకామ్యయా । అపత్యంస్వేషుదారేషు నోత్పాదయితుమర్హథ॥
అద్యప్రభృతియుష్మాకమప్రజాస్సంతుపత్నయః । ఏవముక్త్వాసురాన్
సర్వాన్ శశాపపృథివీమపి ॥ అవనేనైకరూపాత్వం బహుభార్యాభ
విష్యసి । నచపుత్రకృతాంప్రీతిం మత్క్రోధకలుషీకృతా ॥ ప్రాప్స్యసి
త్వంసుదుర్మేధే మమపుత్రమనిచ్ఛతీఇతి ॥ ౧౦౯ ॥ — అథేతి ॥ అ
థానంతరం వహ్నిరగ్నిః, సేనాంనయతీతి సేనానీః-సేనానాయకః ॥
ని ॥ సేనానీరగ్నిభూర్గుహ ఇత్యమరః + నయతేఃక్విప్ ॥ తం సేనా
న్యమిచ్ఛద్భిః తారకాసురసంహారార్థమితిభావః ॥ సబ్రహ్మాభిః-బ్ర
హ్మాదిభిస్సురైరుక్తః జాహ్నవ్యామేతన్నిషించేతి వ్యాహృతస్సన్ అ
హ్నాయ ఝుడితి ॥ ని ॥ స్రాక్ఝుడిత్యంజసాహ్నాయ ద్రాఙ్మంక్షుసప
దిద్రుతే ఇత్యమరః ॥ ఐశ్వరం-ఈశ్వరస్యసంబంధివీర్యం తేజః జహ్నో
రపత్యం స్త్రీ జాహ్నవీమందాకినీ తస్యాం న్యషించత్-నిక్షిప్తవాన్,॥
౧౧౦ ॥ — సేతి ॥ సా జాహ్నవ్యపి సప్తార్చిషా-వహ్నినా, ని ॥స

శ్రాంతా శరవణే జహౌ ॥ ౧౧౧ ॥ తత్ర ప్రభూతం కృత్తికాప్రీత్యై షోఢా
రూఢముఖాంబుజమ్ । తారకధ్వాంతవిధ్వంసి సద్యః షాణ్మాతురం మహః
॥ ౧౧౨ ॥ త్రైవిధ్యం శ్రూయతాం వత్స సరితస్త్రిదివౌకసామ్ । య

స్తార్చిర్భ్రమునాశ్మక ఇత్యమరః ॥ క్షిప్తం-నిక్షిప్తం, తదైశ్వరం తేజః వీ
ర్యం వోఢుం-ధారయితుమక్షమా, అసమర్థా అతఏవ శ్రాన్తా-ఖి
న్నాసతీ, హిమవతా ప్రాంతకాన్తారే తుహినభూధర నికటకాననే
యచ్ఛరవణం-శరప్రచురవనం- తత్ర జహౌ-తత్యాజ + ప్రనిరంతశ్శ
రేత్యాదినా వననకారస్య ణత్వం ॥ ౧౧౧ ॥ — ॥ తత్రేతి ॥ తత్ర శరవ
ణే కృత్తికానాం స్తన్యప్రదానార్థం దేవైః ప్రేరితానాం షణ్ణాం
మాతౄణాం ప్రీత్యై-పరితోషార్థం, షోఢా-షడ్భిః ప్రకారైః, + సం
ఖ్యాయావిధార్థే ధా । రూఢాని-ప్రాదుర్భూతాని, ముఖాంబుజా
ని-వక్త్రకమలాని యస్య తత్తథోక్తం తాసామవైషమ్యేన స్తన్యగ్రహ
ణార్థం గృహీతముఖషట్కమిత్యర్థః ॥ అతఏవ షణ్ణాం మాతౄణా
మపత్యం షాణ్మాతురమ్ ॥ ని ॥ షాణ్మాతురశ్శక్తిధర ఇత్యమరః + మాతు
రుత్సంఖ్యాసంభద్రపూర్వాయా ఇత్యణ్ప్రత్యయః ఉకారశ్చాన్తాదేశః॥
తారకస్తారకాసుర ఏవ ధ్వాంతం తిమిరం, విధ్వంసయతి-నాశయతీతి తా
రకధ్వాంతవిధ్వంసి ॥ మహస్తేజః కుమారస్వామీత్యర్థః అభూత్-జా
తం, ని ॥ తేజో ధామ మహో విభేత్యమరః ॥ రూపకాలంకారః ॥ ౧౧౨
అ ॥ అథ వియద్గంగావతరణం ప్రస్తౌతి ॥ త్రైవిధ్యమితి ॥ హే వత్స
శ్రీరామ ఆదరాతిశయేన సంబోధనమేతత్ త్రిదివః స్వర్గః ఓకః
స్థానం యేషాం తే త్రిదివౌకసో దేవాః తేషాం సంబంధిన్యాః సరితః
మందాకిన్యా ఇత్యర్థః ॥ అధ్వరే-యాగే, యథోక్తం-శాస్త్రవిహితం,
హూయత ఇతి హవ్యం ఆజ్యాదికమశ్నంత్యా దేవతాయా ఇవ అగ్నేరివే
త్యర్థః ॥ త్రైవిధ్యం-త్రిప్రకారత్వం, మయా కథ్యమానమితి శేషః॥
శ్రూయతామాకర్ణ్యతామ్ ॥ ఆహవనీయగార్హపత్యదక్షిణాగ్నిరూ

ధోక్తం హవ్యమశ్నంత్యా దేవతాయా ఇవాధ్వరే॥ ౧౧౩ ॥ పురీమయో
ధ్యామధ్యాస్త సావిత్రస్సగరో నృపః । కేశినీసుమతిభ్యాంచ లంఘితప్ర
థమాశ్రమః ॥ ౧౧౪ ॥ సపుత్రీయంత్సపత్నీక స్తప స్తేపే సమాశ్శతమ్ ।
భృగుః ప్రీతమనా స్తస్మై దదౌ దాయాదసంపదమ్ ॥ ౧౧౫ ॥ అసమం
జం సుతం లేభే వైదర్భీ కేశినీ తయోః । షష్టిం పుత్రసహస్రాణాం సుమతిశ్చ

పేణ తస్యాపి త్రైవిధ్యసంభవాదితి భావః ఉపమాలంకారః ॥ ఏతేనా
త్యంతపావనత్వాదిగుణయుక శ్లాఘ్యతాస్యాస్సూచ్యతే ॥ ౧౧౩ ॥—॥
అ ॥ తదేవ వివృణోతి ॥ పురీమితి ॥ సావిత్రస్సవితృవంశోద్భవః త
థా కేశినీసుమతిభ్యాం పత్నీభ్యాం లంఘితప్రథమాశ్రమః-అతిక్రాం
తబ్రహ్మచర్యః గృహీతగృహస్థాశ్రమ ఇత్యర్థః । సగరో నామ నృపో రా
జా అయోధ్యాం పురీం-అయోధ్యాఖ్యాం నగరీం, అధ్యాస్త-అధిష్ఠిత
వాన్, + అధిశీఙ్స్థాసాం కర్మేతి కర్తృత్వమ్ ॥ ౧౧౪ ॥ — స ఇతి ॥ సః
సగరః పుత్రాన్ ఆత్మన ఇచ్ఛన్ పుత్రీయన్ + సుప ఆత్మనః క్యజితి క్యచ్
సహ పత్నీభ్యాం-సపత్నీకస్సన్ + తేన సహేతి తుల్యయోగ ఇతి బహు
వ్రీహిః + నద్యృతశ్చేతి కప్ ॥ శతం సమాః శతసంఖ్యాకాన్వత్సరాని
త్యర్థః ॥ ని ॥ సంవత్సరో వత్సరోబ్దో హాయనో (స్త్రీ) శరత్సమా ఇత్య
మరః + కాలాధ్వనోరత్యంతసంయోగే ఇతి ద్వితీయా ॥ తపస్తేపే-తప
శ్చరణతత్పరోభూదిత్యర్థః + తపస్తపః కర్మకస్యైవేత్యాత్మనేపదమ్॥
భృగుర్మహర్షిః ప్రీతమనాః-తపసా సంతుష్టాంతఃకరణస్సన్, తస్మై స
గరాయ దాయాదసంపదం-సుతసంపత్తిం, దదౌ-దత్తవాన్ ॥ దా
యం విభక్తం ద్రవ్యం । విభక్తవ్యం పితృద్రవ్యం దాయమాహుర్మనీషి
ణః ॥ ఇతి కోశః ॥ తదర్హతీతి దాయాద ఇతి విగ్రహః ॥ ని ॥ దాయాదౌ
సుతబాంధవావిత్యమరః ॥ ౧౧౫ ॥ —అ ॥ పుత్రసంపత్తిమేవాహ ॥
అసమంజమితి ॥ తయోః రాజపుత్ర్యోర్మధ్యే విదర్భస్య రాజ్ఞోపత్యం
(స్త్రీ) వైదర్భీ + తస్యాపత్యమిత్యణ్ ॥ టిడ్ఢాణఞిత్యాదినా ఙీప్ కేశినీ
జ్యేష్ఠపత్నీ అసమంజం నామ సుతం లేభే-ప్రాప, స్వమనోరథానుసా

యవీయసీ ॥ ౧౧౬ ॥ అసమంజసచారిత్రమసమంజమపోహ్యసః ।
ఆరబ్ధహయమేధస్సన్నముంచత తురంగమమ్ ॥ ౧౧౭ ॥ క్రవ్యాదవ
పుషా సోఽయమహారి హరిణా హయః । తతస్తం నష్టమన్వేష్టుం సౌమతే

రేణేతి భావః ॥ తథా యవీయసీ-కనిష్ఠా + యువశబ్దాదీయసుని స్థూల
దూరేత్యాదినా పూర్వగుణయణాదిపరలోపౌ ఉగితశ్చేతి ఙీప్ ॥ సు
మతిశ్చ పుత్రసహస్రాణాం షష్టిం షష్టిసహస్రసంఖ్యాకాన్ పుత్రా
నిత్యర్థః లేభే పూర్వవద్భావః ॥ తతః పరితోషితేన మునినా ఏక
పుత్రపక్షం షష్టిసహస్రసంఖ్యాకపుత్రపక్షంచ నిర్దిశ్యానయోః క
స్యాః కో వా పక్షోఽభిమత ఇతి పృష్టే బహుపుత్రపోషణాసమర్థా కే
శినీ ఏకపుత్రమంగీచకార ॥ అన్యత్సర్వమితి శ్రీరామాయణకథా
త్రానుసంధేయా ॥ ౧౧౬ ॥ —అసమంజసేతి॥ సః సగరః అసమం
జసచారిత్రం-పౌరజనోపద్రవకారిత్వాదసాధుచరిత్రం, అసమంజం కే
శినీ తనయం అపోహ్య-త్యక్త్వా, గుణగృహ్యా ఏవ మహాత్మానో నపక్ష
పాతిన ఇతి భావః వక్ష్యతి చ * సిద్ధార్థకో మహామాత్యస్తత్పరిత్యా
గమబ్రవీత్ । సరయూపాతితానేకప్రజామరణకారణాదితి ॥ ఆరబ్ధ
హయమేధః-ఉపక్రాన్తాశ్వమేధస్సన్, తురంగమమశ్వమేధీయాశ్వ
మముంచత-త్యక్తవాన్, ॥ ౧౧౭ ॥ —క్రవ్యాదేతి ॥ సోఽయం హయః
అశ్వమేధీయోఽశ్వః, క్రవ్యాదవపుషా-రాక్షసవేషధారిణా, ని ॥ రా
క్షసః కౌణపః క్రవ్యాదిత్యమరః ॥ హరిణా-ఇంద్రేణ, ని ॥ హరిర్వా
తారహిచంద్రేంద్రయమోపేంద్రమరీచిష్వితి శాశ్వతః ॥ అహారి-అప
హృతః, స్వపదభ్రంశభయాదితి భావః + హరతేః కర్మణి లుఙ్ ॥ భావ
కర్మణోరితి చిణ్ ॥ చిణో లుగితి లుక్ ॥ తతస్తదనంతరం నష్టమపహృ
తం తం అశ్వమన్వేష్టుం పరిమార్గితుం, సుమత్యాః అపత్యాని పు
మాంసః సౌమతేయాః షష్టిసహస్రసంఖ్యాకాః సుమతిపుత్రాః *
సుమతీతి సమస్తస్యాక్తిన్నంతత్వాత్తస్మాత్కృదికారాదక్తిన ఇతి ఙీష్।

యాః ప్రతస్థిరే ॥ ౧౧౮ ॥ సర్వే సపర్వతాముర్వీం ఖనన్తస్సగరా
త్మజాః । చక్రుర్జర్ఝరితధ్వాన్తం నాగలోకం నఖాంశుభిః ॥ ౧౧౯
తఏతే తపసా దీప్తే తమస్తోమప్రమాథిని । కాపిలే జ్వలనే వీరా లేభిరే
శలభోపమామ్ ॥ ౧౨౦ ॥ అసమంజసుతం పౌత్రమంశుమన్తమథా
బ్రవీత్ । సప్తిం హృత్వా సమాధత్స్వ తాం స ప్రతంతుం భవానితి ॥ ౧౨౧ ॥

(స్త్రీ)భోవ్యథ గితిఢక్ ॥ ప్రతస్థిరే-ప్రస్థితాః, పి(త్రా)జ్ఞయేతి భావః + స
మవప్రవిభ్యః స్థ ఇత్యాత్మనేపదమ్ ॥ ౧౧౮ ॥ —సర్వ ఇతి ॥ సర్వే-ష
ష్టిసహస్రసంఖ్యాకాః సగరాత్మజాస్సగరపు(త్రా)ః, సపర్వతాం సశై
లాముర్వీం భువం ఖనంతః అవదారయంతస్సంతః, నఖాంశుభిః-నఖకాం
తిభిః, నాగలోకం-పాతాళం, జర్ఝరితధ్వాన్తం-విధ్వంసితాంధకారం
చక్రుః సర్వామప్యుర్వీం విచిత్య త(త్రా)శ్వాలాభాన్నఖైరేవ పాతా
ళపర్యంతం భువమవదారయామాసురిత్యర్థః ॥ ని ॥ అధోభువనపా
తాళబలిసద్మరసాతలమ్ । నాగలోక ఇత్యమరః ॥ ౧౧౯ ॥ —తఇతి ॥
ఏతే తే వీరాః-సర్వే సగరకుమారాః, తపసా-వ్రతనియమోపవాసాదిక
ర్మణా దీప్తే-జ్వలితే, అతఏవ తమ స్తోమమంధకారపటలం గాఢాజ్ఞా
నంచ ప్రకర్షేణ మథ్నాతి నాశయతీతి తథోక్తే + తాచ్ఛీల్యేణినిః
కాపిలే-కపిలమహర్షిరూపేణావతీర్ణస్య విష్ణోస్సంబంధిని జ్వల
నే కోపాగ్నౌ శలభోపమాం-శలభసాదృశ్యం, లేభిరే-ప్రాప్తాః, కప
టనాటకపటునా మహేంద్రేణ పాతాళే కపిలనికటనిబద్ధమశ్వం దృ
ష్ట్వా అశ్వాపహర్తాయం లబ్ధ ఇతి తం బాధయంతస్సర్వే సగరకుమా
రాః కోపానలేన భస్మీకృతా ఇత్యర్థః ॥ ౧౨౦ ॥ —అసమంజేతి ॥
అథానంతరం సగరః అసమంజస్య-కేశినీతనయస్య, సుతమంశుమంత
మంశుమన్నామానం పౌత్రం ప్రతి అబ్రవీదువాచ, కిమితి భవాన్ స
ప్తిమశ్వమేధీయహయం హృత్వా-ఆనీయ, ని ॥ వాజివాహార్వగంధ
ర్వహయసైంధవసప్తయ ఇత్యమరః ॥ సప్తభిగాయత్ర్యాదిభిశ్ఛం

సోఽపి గత్వా బిలం తత్ర దృష్ట్వా భస్మీకృతాన్ పితౄన్ । సాశ్రుస్తేభ్యో
జలం దిత్సుశ్చరన్ లేభే తురంగమమ్ ॥ ౧౨౨ ॥ మాతులో గరుడస్తేషా
మేనం తత్రైవమబ్రవీత్ । గంగామిహానయాయుష్మన్నేషామేషా గ
తిః పరా ॥ ౧౨౩ ॥ తతస్సనయవృత్తాంతం శ్రుత్వా లబ్ధతురంగమః

దోభిః తన్యత ఇతి సప్తతంతుః సప్త తంతవస్సంస్థాయస్యేతి వా సప్త
తంతురశ్వమేధక్రతుః, ని ॥ సప్తతంతుర్మఖః క్రతురిత్యమరః + సితని
గమిత్యాదినా ఔణాదికస్తున్ప్రత్యయః ॥ తం సమాధత్రాం-సమాపయి
త్వేత్యర్థః ॥ అన్యథా మహాననర్థో భవేదితి భావః + శేషే ప్రథమ ఇతి
ప్రథమః ॥ ౧౨౧ ॥ —స ఇతి ॥ సోఽపి అంశుమానపి - బిలం-పాతాళ
కుహరం, గత్వా తత్ర బిలే భస్మీకృతాన్-నిర్దగ్ధాన్, + అభూతత
ద్భావే చ్విః అస్య చ్వావితి దీర్ఘః ॥ పితౄన్-పితృస్థానీయాన్, సౌమ
తేయాన్ దృష్ట్వా సాశ్రుః కృతరోదనః తథా తేభ్యః పితృభ్యోంజ
లిం-తర్పణాంజలిం, దిత్సుర్దాతుమిచ్ఛన్ సన్ + దదాతేస్సన్నన్తా
దుప్రత్యయః ॥ సనిమీమేత్యాదినా ఇసాదేశః ॥ అత్ర లోపోఽభ్యాస
స్యేత్యభ్యాసలోపః ॥ చరన్-పర్యటన్, తురంగమమశ్వమేధీయాశ్వం
లేభే-ప్రాప, సాశ్రుస్తేభ్యో జలం దిత్సురితి పాఠే సాశ్రురితి క్రియావిశే
షణం । జలం నివాపోదకం ॥ ౧౨౨ ॥ —మాతుల ఇతి ॥ తేషాం సౌ
మతేయానాం మాతులో-మాతృభ్రాతా ॥ ని ॥ మాతృభ్రాతా తు మా
తుల ఇత్యమరః ॥ గరుడో-గరుత్మాన్, తత్ర పాతాళే ఏనమంశుమంతం
ప్రతి ఏవమనేనప్రకారేణాబ్రవీత్ ॥ పరమకారుణికత్వాత్ సంబంధవ
శాచ్చ భాగినేయానాం తరణోపాయముపదిదేశేత్యర్థః ॥ తదేవవి
వృణోతి ॥ హేఽయుష్మన్నిత్యాదరాదామంత్రణమ్ ॥ గంగాం-
మందాకినీమ్, ఇహ పాతాళ ఇత్యర్థః ॥ ఆనయ-
ప్రాపయ, ఏషా గంగా ఏషాం భస్మీకృతానాం సౌమతేయానాం ప
రాగతిః-పరలోకప్రాపికేత్యర్థః ॥ తద్వ్యతిరేకేణ న కశ్చిత్తరణో
పాయోఽస్తీతి భావః ॥ ౧౨౩ ॥ —తత ఇతి ॥ తతస్తదనంతరం, సగర్వం

సమాప్య సగరస్సత్రం పుత్రశోకాద్దివంగతః ॥ ౧౨౪ ॥ అథాంశుమా
న్యయం రాజ్యం చిరాయపరిపాలయన్ । దిలీపేన్య స్తభూభార స్తప స్తే
పేహిమాలయే ॥ ౧౨౫ ॥ దిలీపేపి దివంయాతే శ్రుత్వావృత్తం భగీర
థః । అమర్త్యసరితం కర్తుం మేనే మర్త్యతరంగిణీమ్ ॥ ౧౨౬ ॥ త
తో గోకర్ణమాసాద్య తపస్యతి భగీరథే । దేవో దేవాపగాం వోఢు

లబ్ధతురంగమః-ప్రాప్తాశ్వమేధీయాశ్వస్సన్, అంశుమతా ఆనీతత్వా
దితిభావః ॥ తనయానాం వృత్తాంతం-వినాశవార్తాం, శ్రుత్వా అంశు
మన్ముఖాదితి శేషః ॥ ని ॥ వార్తాప్రవృత్తిర్వృత్తాంతఇత్యమరః ॥ సత్ర
మశ్వమేధయాగం సమాప్య-నిర్వర్త్య, పుత్రశోకాత్పుత్రనాశజనిత
శోకాద్ధేతోః దివ-స్స్వర్గం, గతః ॥ ౧౨౪ ॥ — అథేతి ॥ అథా
నంతరమయమంశుమాన్ రాజ్ఞః కర్తృ రాజ్యం + పురోహితాదిత్వాద్య
కృత్యయః ॥ చిరాయ-చిరకాలమిత్యర్థః ॥ ని ॥ చిరాయచిరరాత్రా
యచిరస్యాద్యాశ్చిరార్థకా ఇత్యమరః ॥ విభక్తిప్రతిరూపకమవ్యయ
మేతత్ ॥ పరిపాలయన్-సంరక్షయన్, తతః దిలీపే-దిలీపనామ్ని,
స్వపుత్రే న్యస్తభూభారో-నిక్షిప్తభూపాలనకృత్యస్సన్, హిమస్యాల
యః స్థానమితి హిమాలయః తస్మిన్ హిమవత్పర్వతే తపస్తేపే గంగా
యా భూలోకావతరణార్థం తపశ్చర్యాం తత్పరో భూదిత్యర్థః ॥ నభ
వతి కులధుర్యే సూర్యవంశ్యో గృహమేధీతి ॥ స్వకులాచార ఏవ పర్యవ
సితమస్య తపో న గంగానయన ఇతి తాత్పర్యం + తపస్తపః కర్మకస్యైవే
తితఙ్ ॥ ౧౨౫ ॥ —దిలీప ఇతి ॥ దిలీపేపి దివంయాతే-స్వర్గం గ
తే సతి, భగీరథో-దిలీపపుత్రః, వృత్తం-పితృతర్పణార్థం సంచరంత
మంశుమంతం ప్రతి గరుడేనోక్తం వృత్తాంతమిత్యర్థః ॥ శ్రుత్వా అ
మర్త్యసరితం-సురనదీం, మర్త్యతరంగిణీం-మానుషనదీం కర్తుం మే
నే పితృతర్పణార్థం స్వర్ణదీం భువమవతారయితుముద్యుక్తవానిత్య
ర్థః ॥ ౧౨౬ ॥ —తత ఇతి ॥ తత స్తదనంతరం భగీరథే గోకర్ణం-

మన్వమంస్తదయానిధిః ॥ ౧౭౭ ॥ అథవీచీచయచ్ఛన్నదిగంతగగనాంతరా । శశాంకశంఖసంభిన్నతారామౌక్తికదంతురా ॥ ౧౭౮ ॥ తరంగాకృష్టమార్తండతురంగాయాసితారుణా । ఫేనచ్ఛన్నస్వమాతంగమార్గణవ్యగ్రవాసవా ॥ ౧౭౯ ॥ ఆవిశ్శాఖాశిఖోన్నేయనందన

గోకర్ణాఖ్యసిద్ధక్షేత్రమాసాద్య, తపస్యతి-తపశ్చరతిసతి, దేవప్రసాదార్థమితిభావః + కర్మణోరోమంథతపోభ్యాం వర్తిచరోరితి క్యఙ్ ॥ దయానిరుపధిపరదుఃఖప్రహాణేచ్ఛా, తస్యానిధిఃదయాసముద్ర ఇత్యర్థః ॥ దేవోగోకర్ణేశ్వరః, దేవాపగాం-సురనదీం, వోఢుం శిరసాధారయితుమన్వమంస్త-అంగీకృతవాన్ +అనుదాత్తత్వాదిట్ప్రతిషేధః ॥ ౧౭౭ ॥— అథ గంగావతరణం చతుర్భిః శ్లోకైః కాలాపకేనాహ ॥ అథేతి ॥ అథానంతరం, వీచిచయైస్తరంగపరంపరాభిః, ఛన్నం - ఆచ్ఛాదితం, దిగంతగగనాంతరం, దిగంతం నభోంతరాళంచ యస్యాస్సా శశాంకశ్చంద్రఏవ శంఖః తేన సంభిన్నాని సంగతాని తారానక్షత్రాణ్యేవ మౌక్తికాని ముక్తామణయః తైర్దంతురా-వ్యాప్తా, + దంతఉన్నతఉరజిత్యురచ్ ॥ ని ॥ నక్షత్రమృక్షంభం తారేత్యమరః ॥ రూపకాలంకారః ॥ ౧౭౮ ॥ —తరంగేతి ॥ పునస్తరంగైరాకృష్టాః అమార్గప్రవర్తితా యేమార్తాండతురంగాః-సూర్యరథాశ్వాః, తైరాయాసితః పునర్నిజమార్గప్రవర్తనక్లేశవాన్ కృతః అరుణస్సూర్యసారథిర్యస్యాస్సా ॥ ని ॥ సూరసూతోరుణోనూరురిత్యమరః ॥ తథా ఫేనైర్డిండీరమండలైః ఛన్నః-ఆచ్ఛాదితః, యఃస్వమాతంగఐరావతః తస్య మార్గణే అన్వేషణే వ్యగ్రస్సంభ్రాంతోవాసవోయస్యాస్సా ॥ ని ॥ డిండీరోబ్ధికఫఃఫేనఇత్యమరః ॥ ఐరావతస్య శుభ్రత్వేన వివిచ్య గృహీతుమశక్యత్వాదితిభావః ॥ అతఏవసామాన్యాలంకారః * సామాన్యంగుణసామ్యేనయత్రవస్త్వంతరైకతేతిలక్షణాత్ ॥ ౧౭౯ ॥ —ఆవిరితి ॥ పునః ఆవిర్భూతాభిః-ప్రత్యక్షాభి

ద్రుమకర్షణా । ఏకోదకనభోమార్గదిఙ్మూఢదివసేశ్వరా ॥ ౧౩౦ ॥
ఆవర్తగర్తసంభ్రాంతవిమానప్లవవిప్లవా । నీలజీమూతశైవాల కృత

శ్శాఖాశిఖాభిః, పల్లవపుష్పాదిభిరభివ్యంజకైరున్నేయమనుమేయం నందనద్రుమాణాం-మందారాదిపురందరోద్యానతరూణాం, కర్షణం-విలేఖనం సమానయనం యస్యాం సా ॥అనుమానప్రకారస్తు॥ఇయం మందాకినీ ఆకృష్టనందనద్రుమాభవితుమర్హతి తత్పుష్పపల్లవకీలితత్వాత్ యా నైవం సా నైవం యథా గోదావరీతి కేవలవ్యతిరేకీ అథవా ఆవిర్భూతాభిశ్శాఖాశిఖాభిశ్శాఖాగ్రైరున్నేయం అభ్యూహనీయం నందనద్రుమాణాం కర్షణమాకర్షణం యస్యాం సా ప్రకాండానాం జలనిమగ్నత్వాత్ సంలక్ష్యమాణశిఖామాత్రత్వేక్షణీయ నందనద్రుమోత్పాదికేత్యర్థః ॥ తథా ఏకోదకః కేవలజలాప్లుతో నభోమార్గో యస్యాం సా ॥ అతఏవ దిఙ్మూఢో దిగ్భ్రాంతిమాన్ దివసేశ్వరస్సూర్యో యస్యాం సా తథోక్తేతి కృతబహువ్రీహ్యోర్విశేషణయోర్మిథో విశేషణవిశేష్యభావవివక్షాయాం + విశేషణం విశేష్యేణబహులమితి సమాసః ॥ యద్వా ఏకోదకః-కేవలజలప్రాయః, యో నభోమార్గస్తస్మిన్ దిఙ్మూఢో దివసేశ్వరో యస్యాం సా అథవా ఏకోదకాః జలప్రచురాః నభోమార్గో దిశశ్చ యస్యాం సా ఏకోదకనభోమార్గదిక్ ॥ అతఏవ మూఢో మందరశ్మిర్దివసేశ్వరో యస్యాం సా తథోక్తేతి వ్యస్తసమాసో వా ॥ ౧౩౦ ॥ —ఆవర్తేతి ॥ పునః ఆవర్తాః అంభసాం భ్రమాః, తఏవ గర్తాః ప్రదరాః తేషు సంభ్రాన్తాః పరిభ్రమంతః యే విమానా-వ్యోమయానాని, తేషాం ప్లవవిప్లవౌ-ఉన్మజ్జననిమజ్జనే యస్యాం సా తథోక్తా ॥ ని ॥ స్యాదావర్తోంఽభసాం భ్రమః । వ్యోమయానం విమానోఽస్త్రీతి చామరః ॥ అథవా విమానాఏవప్లవాః ఉడుపాని తేషాం విప్లవో విశిష్టప్లవనం యస్యాం సా ॥ ని ॥ ఉడుపంతు ప్లవః కోలః ఇత్యమరః ॥ తథా నీలజీమూతా, నీలమేఘాః, తఏవ శైవాలాని తైః కృతాః విరచి

రేఖహరి త్తటా ॥ ౧౩౧ ॥ అవలేపభరాక్రాన్తా సురలోకతరంగిణీ । ప
పాతపార్వతీకాంతజటాకాన్తారగహ్వరే ॥ ౧౩౨ ॥ అలబ్ధనిర్గమా శం
భోః కపర్దాదమరాపగా । దధౌ దూర్వాశిఖాలగ్నతుషారకణికోప
మాం ॥ ౧౩౩ ॥ అదృష్ట్వా తాం నదీం తత్ర తుష్టావ పరమేశ్వరమ్ । భగీ

తా రేఖాః శ్రేణయో యేషాం తాని తథోక్తాని హరిత్తటాని-దిక్కూలాని యయా సా తథోక్తా ॥ నిజవేగాసహిష్ణుతయా మేఘానాం దిక్కూలని లయనాచ్ఛ్రేణీభూతమేఘవత్కృతదిగంతేత్యర్థః ॥ ని ॥ జలనీలీతు శైవాలశ్శైవలఇత్యమరః ॥ జీవనస్యమూతః పుటబంధో జీమూతఇతివిగ్రహః + పృషోదరాదిత్వాత్సాధుః ॥ రూపకాలంకారః ॥ శైవాల శ్యామీకృతేతి పాఠాంతరమ్ ॥ ౧౩౧ ॥—అవలేపేతి ॥ అవలేపో గర్వః స ఏవ భరో భారస్తేనాక్రాన్తా అధిష్ఠితా మదీయవేగస్య కో వా సోఢేతి సముత్పన్నమహాగర్వేత్యర్థః ॥ ని ॥ అవలేపస్తుగర్వేస్యాల్లేపనేదూషణేపి చేతి విశ్వః ॥ సురలోకతరంగిణీ-మందాకినీ, పార్వతీకాంతస్య ధూర్జటేః, జటాకాన్తారం-జటాగహనం, తస్య గహ్వరే-మహాకుహరే, పపాత-ప్రాపతదిత్యర్థః॥ భారాక్రాంతస్య పతనం యుక్తమేవేతి భావః ॥ ౧౩౨ ॥ —అలబ్ధేతి ॥ అమరాపగా-మందాకినీ, శంభోః కపర్దాత్-జటాజూటాత్, ని ॥ కపర్దోస్య జటాజూటఇత్యమరః ॥ అలబ్ధనిర్గమా-అప్రాప్తబహిఃప్రసారా సతీ తద్గర్వనిర్వాపణకృత్యసంరంభేణ శమ్భునా తథాకృతత్వాదితిభావః ॥ దూర్వాశిఖాయాం - దూర్వాగ్రే, లగ్నా-సంసక్తా, యా తుషార కణికా-హిమబిందుస్తదుపమాం తత్సాదృశ్యం దధౌ-ధృతవతీ, తథాత్యల్పతయా అలక్ష్యతేత్యర్థః ॥ కర్తుమకర్తుమన్యథాకర్తుం సమర్థస్య భగవతశ్శమ్భోః కిందుష్కరమితిభావః ॥ ని ॥ తుషారస్తుహినంహిమమిత్యమరః ॥ ఉపమాలంకారః ॥ ౧౩౩ ॥ —అదృష్ట్వేతి ॥ భగీరథః తత్ర ధూర్జటి జటాగహ్వరే తాం నదీం మందాకినీమదృష్ట్వా-అనవలోక్య, విధేః

రక్షోవిద్ధః క్రౌర్యాత్పరిక్షీణమనోరథః ॥ ౧౩౪ ॥ గంగాసప్తాకృతిర్జా
తా న్యపతద్ధరమూర్ధని । తేనస్తుత్యా ప్రసన్నేన క్షిప్తా బిందుసరస్యపి ॥
తాసు ప్రాచీం గతాస్తిస్రస్తిస్రః ప్రాచేతసీం దిశమ్ । అన్యాపిత్రక్రియో

క్రౌర్యాత్-దైవస్య ప్రాతికూల్యాత్పరిక్షీణః, ప్రణష్టో మనోరథో గం
గావతరణరూపో యస్య స తథోక్తస్సన్ పరమేశ్వరం మహాదేవం తు
ష్టావ-స్తుతవాన్, గంగాయాః పునర్నిర్గమనార్థమితి భావః ॥౧౩౪
గంగేతి ॥ స్తుత్యా-భగీరథకృతస్తోత్రేణ, హేతునా, ప్రసన్నేన-ప్రసా
దమధిగతేన తేన, పరమేశ్వరేణ, క్షిప్తా-ప్రేరితా గంగా సప్త ఆకృత
యస్స్రోతాంసి యస్యాస్సా తథోక్తా జాతా సతీ ఏకధారాసంపాతేన
హిమవాన్న సహేతేతి మత్వా సప్తభిః ప్రవాహైః ప్రవృత్తాసతీత్యర్థః ॥
ధరతీతి ధరః పర్వతః హిమవానిత్యర్థః + పచాద్యచ్ ॥ ని ॥ అహార్య
ధరపర్వతా ఇత్యమరః ॥ తస్య మూర్ధని-శిఖరే న్యపతత్ ప్రథమం ప
పాత ॥ అథ బిందుసరసి-బిందుసరో నామక కాసారవిశేషేపి న్యపతత్
అత్రేదం రామాయణవిరుద్ధం తత్ర గగనాచ్ఛంకరశిరస్తతో ధరణీమాశ్రి
తేత్యేతావన్మాత్రస్యైవ కథనాద్ధిమవన్మూర్ధ్ని పాతస్యాకథనాత్ తథా
చ న్యపతత్ హరమూర్ధనీతి పదవిభాగం కృత్వా వ్యాఖ్యానే అసా
ఙ్గత్యపౌనరుక్త్యదోషాపత్తేః అతః యథాశ్రుతమేవయుక్తమిత్యుత్ప
శ్యామః విరోధపరిహారస్తు * శిరశ్శార్వం స్వర్గాత్పశుపతిశిరస్తః క్షి
తిధరమితి భర్తృహరివచనాత్ పురాణాంతరాచ్చావసేయ ఇత్య
లమతిప్రసంగేన * గంగాసప్తాకృతిర్జాతా న పరం హరమూర్ధనీతి
పాఠే గంగా హరమూర్ధని పరం సప్తాకృతిర్న జాతా ॥ అపితు ॥ స్తు
త్యా ప్రసన్నేన పరమేశ్వరేణ బిందుసరస్యపి క్షిప్తా సతీ సప్తాకృతి
ర్జాతా । సప్త జటాయుక్తా ఆకృతిర్యస్యాస్సా ఇత్యేకత్ర, అన్యత్ర
తు సప్తప్రకారా ఆకృతయః స్వరూపాణి యస్యాస్తథోక్తేత్యర్థః ॥
సప్తాఽఽదం త్రా జటాయుక్తే నాంతస్సంఖ్యాంతరే స్మృతః ॥ ఇతి సారస్వ
తః ॥ ని ॥ వ్రతినస్తు సటా జటా ఇత్యమరః ॥ ౧౩౫ ॥—తాస్వితి ॥ తా

ద్యుక్తభగీరథపథానుగా ॥౧౩౬॥ సైషా భాగీరథీ జహ్నోస్సత్రక్షేత్రం
సమావృణోత్ । తాం స పీత్వా తతశ్శాంతో జహౌ శ్రోత్రేణ వర్త్మనా ॥
తయా తటిన్యా జాహ్నవ్యా ప్రాపయ్య త్రిదివం పితౄన్ । భగీరథః పు
రీం ప్రాప పరిపూర్ణమనోరథః ॥ ౧౩౮ ॥ ౫ ॥ అథ దాశరథిరాకర్ణి
తభాగీరథీకథస్తాం సరితం విలంఘ్య విశాలాం పురీం విలోక్య కస్యేయమి

సు-సప్తసు గంగాసు, తిస్రః-హ్లాదినీప్రభృతయో గంగాః ప్రాచీం-
పూర్వదిశం ప్రతి గతాః తిస్రః సుచక్షుఃప్రభృతయః ప్రాచేతసీం-వా
రుణీం, దిశం ప్రతీచీమిత్యర్థః గతాః ॥ అన్యా అవశిష్టా సప్తమీ గం
గా పితృక్రియాయాం-పితృతర్పణే, ఉద్యుక్తస్య తత్పరస్య భగీరథ
స్య పంథాః భగీరథపథః + ఋక్పూరిత్యాదినా సమాసాంతః ॥ తమ
నుగచ్ఛత్యనుసృత్య యాతీతి తథోక్తా జాతేతి శేషః భగీరథరథానుగేతి
పాఠాంతరం ॥ ౧౩౬ ॥ — సేతి ॥ సైషా భగీరథస్యాపత్యం (స్త్రీ) భా
గీరథీ-గంగా, జహ్నోః మునేః సత్రక్షేత్రం యజ్ఞవాటం సమావృణో
త్-సమంతాదావృతవతీ, తతః ఆవరణానంతరం, స జహ్నుః తాం గం
గాం పీత్వా నిజసత్రక్షే(త్రా)వరణజనితకోపాన్నిపీయ తతశ్శాంతః భ
గీరథకృతస్తుత్యా ప్రసన్నస్సన్ శ్రోత్రేణ వర్త్మనా-శ్రోత్రరూపేణ
మార్గేణ, జహౌ-తత్యాజ ॥ ౧౩౭ ॥ —తయేతి ॥ భగీరథః తయా జ
హ్నోరపత్యేన జాహ్నవ్యా ఉక్తరీత్యా తస్యాపి జనకత్వాదిత్థం నిర్దే
శః ॥ తటిన్యా-గంగయా, పితౄన్-కాపిలకోపానలభస్మీకృతాన్, సాగ
రేయాన్ త్రిదివం-స్వర్గం, ప్రాపయ్య నీత్వా గంగాం పాతాళం
నయన్ భస్మీకృతాన్ పితౄన్ తయా ఆప్లావ్య తత్సంస్పర్శజనితపు
ణ్యాత్స్వర్గలోకనివాసినశ్చ కృత్వేత్యర్థః + ఆప్నోతేర్ణ్యంతా
త్క్త్వో ల్యపి అయాదేశః ॥ గతిబుద్ధీత్యాదినా అణికర్తుః కర్మత్వం ॥ త
తః పరిపూర్ణమనోరథస్సన్ పురీమయోధ్యాం ప్రాప ప్రాప్తః ॥౧౩౮
అథేతి ॥ అథానంతరం ఆకర్ణితా-విశ్వామిత్రముఖాచ్ఛ్రుతా, భాగ

తి గాధినందనమపృచ్ఛత్ ॥ సో ప్యేవమవోచత్ ॥ ౧౩౯ ॥ పురాఖలు సురాసురాణాం సుధానిమిత్తం మిథోవిరోధేప్రవృత్తేమాయాం విశ్వమోహినీం విశ్వరూపః ప్రదర్శ్య దైతేయనిధనం శతధారపాణి

రథ్యాః కథా ఉపాఖ్యానం యేనసతథోక్తో దాశరథిః-శ్రీరామః,తాం సరితం-భాగీరథీం, విలంఘ్య-తీర్త్వా, తతః విశాలాం-విశాలాఖ్యాంపురీం, విలోక్య ఇయం పరిదృశ్యమానా పురీ కస్య రాజ్ఞః సంబంధినీత్యేవం గాధినందనం విశ్వామిత్రమపృచ్ఛత్-పృష్టవాన్, సగాధితనయో ప్యేవం వక్ష్యమాణప్రకారేణావోచత్-అకథయత్ ॥ ౧౩౯ ॥

అ ॥ తదేవవివృణోతి ॥ పురేతి ॥ పురాఖలు-పూర్వకాలే, ఖలుశబ్దో వాక్యాలంకారే ॥ ని ॥ నిషేధవాక్యాలంకారజిజ్ఞాసానునయేఖల్విత్యమరః ॥ సురాశ్చాసురాశ్చసురాసురాః +యేషాంచ విరోధః శాశ్వతికఇతినైకవద్భావః ॥ ఏషాం కార్యతఏవవిరోధః । గోవ్యాఘ్రాదివన్నశాశ్వతికః నజాతికృతఇత్యాహుః ॥ ఏతేన సురైస్సంగతాఅసురా ఇతి మయూరవ్యంసకాదిత్వాత్సమాసః ॥ ఉత్తరపదలోపశ్చ ॥ నతు సురాశ్చాసురాశ్చేతిద్వంద్వః॥అత్రహి యేషాంచ విరోధశ్శాశ్వతికఇత్యేకవద్భావస్స్యాదిత్యపాస్తం।తేషాంసురాసురాణాం-దేవదానవానాం, సుధానిమిత్తం-సుధాలాభార్థమిత్యర్థః ॥ మిథోవిరోధే-అన్యోన్యవైరే, ప్రవృత్తే-ప్రసక్తేసతి, విశ్వరూపః-ప్రపంచస్వరూపః, అథవా విశ్వాని-విశ్వరక్షణతత్పరాణి, రూపాణి మత్స్య కూర్మాద్యవతారాయస్యసవిశ్వరూపః శ్రీమాన్మహావిష్ణుః, విశ్వమోహినీం-జగన్మోహనజననీమ్, మాయాం యోషిదాకృతిమిత్యర్థః ॥ ప్రదర్శ్య-దర్శయిత్వా, అన్యోన్యవైరదార్ఢ్యోపాదనేన దైతేయానింద్రేణ ఘాతయితుం మాయాయోషిద్రూపేణ స్వయమావిర్భావేత్యర్థః ॥ శతధారపాణినా-ఇంద్రేణ, దైతేయవిదళనసమర్థ సాధనసంపన్నత్వద్యోతనార్థం శతధారపాణినేత్యుక్తం । శతధారం పాణౌయస్యేతి

నా కారయామాస ॥ ౧౮౦ ॥ తేషాం జననీ దితిరత్యతివేలమన్యుశ్శత మన్యుశాసనం కమపి పుత్రం లబ్ధుకామా పత్యుర్మారీచస్య వచనాత్కుశప్లవే సుచిరం తపశ్చచార ॥ ౧౮౧ ॥ తాం కైతవేన శుశ్రూష మాణశ్శతధారపాణిః పాదకలితకచకలాపామాపన్నినిద్రామపవిత్రాంతిని

విగ్రహాః + ప్రహరణార్థేభ్యః పరే నిష్ఠాసప్తమ్యౌ భవత ఇతి సప్తమ్యాః పరనిపాతః దిత్యాః అపత్యాని పుమాంసో దైతేయాః + కృదికారాదక్తి న ఇతి జీషి స్త్రీభ్యో ఢగితి ఢక్ ॥ తేషాం నిధనం-నాశం, కారయామాస ॥ న చైతత్ప్రహరణికహస్తేన సర్వమారణం కింతు కపటనాటకసూత్రధారోయం నిజమాయావైచిత్ర్యప్రకటనార్థమిత్థం కృతవానిత్యవగన్తవ్యం + హృక్రోరన్యతరస్యామిత్యణికర్తుః శతధారపాణేః కర్తృత్వ వికల్పాత్ప్రయోజ్యకర్తృత్వం ॥ ౧౮౦ ॥ —అ ॥ తతః కింజాతమిత్యత్రాహ ॥ తేషామితి॥ తేషాం-దైతేయానాం, జననీ-మాతా, దితిరపి అతివేలమన్యుః-పుత్రవినాశనాత్సముత్పన్నోత్కటకోపా, అతఏవ శతం మన్యవః క్రతవో యస్య స శతమన్యుః తం శాస్తి శిక్షతీతి శతమన్యుశాసనమిన్ద్రహన్తారమిత్యర్థః + కర్తరిల్యుట్ ॥ ని ॥ మన్యుః క్రోధే క్రతౌ దైన్య ఇత్యుభయత్రాపి విశ్వః ॥ కమపి అనిర్వాచ్యబలం పుత్రం లబ్ధుకామా-ప్రాప్తుకామా సతీ + తుంకామమనసోరపీతి తుమునో మకారలోపః ॥ పత్యుర్భర్తుః + పతిస్సమాస ఏవేతి ఘిసంజ్ఞాఽభావః॥ మారీచస్య-మరీచిబ్రహ్మపుత్రస్య కశ్యపస్య, వచనాదాజ్ఞావచనాత్కుశప్లవే విశాలాయాః పూర్వస్థానే తపోవనే ॥ సుచిరం-బహుకాలం, తపశ్చచార-వ్రతనియమోపవాసాదిరూపకర్మాచరణతత్పరా బభూవేత్యర్థః॥ ౧౮౧ ॥ — అ ॥ తదను ఇన్ద్రోపి తత్ప్రతిక్రియాం చకారేత్యాహ ॥ తాం కైతవేనేతి ॥ శతధారపాణిర్వజ్రహస్తః, ఏతచ్చ విశేషణం భావికార్యోపయోగార్థమిత్యవగన్తవ్యమ్ ॥ శతధారపాణిరిన్ద్రః, కైతవేన సతిరన్ధ్రే గర్భం నిర్భేత్స్యామీతి కపటేన తాం దితిం శుశ్రూ

ర్వర్ణ్యావగాహితతదీయజఠరః సప్తధా గర్భం నిర్భిద్య నిర్జగామ॥
దితిరపి విదితతనయవృత్తాన్తా తాన్యపి సప్తఖణ్డాన్యాఖణ్డలేన సప్తమ

షఘ్మాణా స్తత్తాలాలాచిత్రైరుపచారైస్సేవమానస్సన్ పాదయోః-పాద
స్థానే, కలితో-నిక్షిప్తః, కచకలాపః-కేశసమూహో యయా తాం ॥ ని ॥
కలాపో భూషణే బర్హే తూణీరేపి చ సంహతావిత్యమరః ॥ తథైవాప
న్ననిద్రాం-ప్రాప్తస్వాపాం, కచాన్విపరీతస్య శయ్యాయాం నిద్రాణామి
త్యర్థః ॥ ఏతచ్ఛాస్త్రనిషిద్ధమితి భావః ॥ అత ఏవ తామపవిత్రా-అ
శుచిరితి నిర్వర్ణ్య, అవలోక్య ॥ ని ॥ నిర్వర్ణనం తు నిధ్యానం దర్శనా
లోకనేక్షణమిత్యమరః॥ ఆలోచ్యేతి యావత్ ॥ అవగాహితతదీయజఠరః-
ప్రవిష్టదితిజఠరకుహరస్సన్, గర్భం-పిణ్డం, సప్తధా-సప్తభిః ప్రకారైః
+ సంఖ్యాయా విధార్థే ధా। విధా ప్రకారః॥ నిర్భిద్య-విదార్య, నిర్జగామ-ని
ర్గతః, జఠరాదితి శేషః॥ అపవిత్రేత్యత్ర అపవిత్రామితి ద్వితీయాన్తే ప్రయో
క్తవ్యేపి + నిష్ఠేనేతి శబ్దేన కర్మణోభిహితత్వాన్న ద్వితీయా కింతు
ప్రాతిపదికార్థమాత్రే ప్రథమేత్యుక్తం ఏవముత్తరత్రాపి ద్రష్టవ్యం॥
౧౨ ॥—దితిరపీతి ॥ ఇన్ద్రనిర్గమనానన్తర్యార్థకోయమపి శబ్దః
విదితో విజ్ఞాతస్తనయస్య గర్భస్థస్య వృత్తాన్తో విచ్ఛేదనరూపవార్తా
యయా సా తథోక్తా సతీ తాని సప్తసప్తసంఖ్యాకాన్యపి ఖణ్డాని గ
ర్భశకలాని ॥ ఆఖణ్డలేనేన్ద్రేణ, సప్తమరుతః-వాతాభిమానినీదేవ
తాః, ఆవహాదీనాం సప్తానాం మరుతాం స్థానపాలా నిత్యర్థః ॥ కార
యిత్వా తృతీయం విష్టపం స్వర్గం ప్రవిష్టా ఆవహాదీనాం నామాని *
ఆవహః ప్రవహశ్చైవ సంవహశ్చోద్వహస్తథా । వివహాఖ్యః పరివ
హః పరావహ ఇతి క్రమాత్ ॥ సప్తైతే మారుతస్కన్ధా మహర్షిభిరు
దాహృతాః । ఆవహో వర్తయేద్వాయుః మేఘోల్కావృష్టివిద్యుతః॥
వర్తయేత్ప్రవహశ్చాపి తథా మార్తణ్డమణ్డలం । సంవహో మారుత
స్కన్ధస్తథా శీతాంశుమణ్డలమ్ ॥ వర్తయేదుద్వహశ్చాపి తథా నక్షత్ర

రుతః కారయిత్వా త్రివిష్టపం ప్రవిష్టా ॥ ౧౮౩ ॥ తతః ॥వ॥ అలంబు
సాయామిక్ష్వాకోర్జాతః కశ్చిన్మహీపతిః । విశాలేతిస్వనామ్నా తత్రవి
శాలాం విదధేపురీమ్ ॥ ౧౮౪ ॥ ౫ ॥ తదను తద్వాస్తవ్యేన సుమతినా
మ్నా నృపతినా కృతాతిథ్యస్సరాజపుత్రో భగవాన్విశ్వామిత్ర స్తత్రని
శీథినీం నీత్వామిథిలాం ప్రతి ప్రస్థితః ప్రతపసాముత్తమస్య గౌతమస్యా

మండలమ్ । పంచమోవివహాఖ్యస్తు తత్రైవగ్రహమండలమ్ ॥ సప్తర్షిచ
క్రం స్వర్గంగాంషష్ఠఃపరివహస్తథా । పరావహస్తథావాయుర్ధ్రువతః
మేద్ధ్రువమండలమితి ॥౧౮౩॥ —అ॥అస్తు తర్హి తథా తతః కిమిత్యాశం
కాయాం ప్రశ్నస్యోత్తరమాహ॥తతఇతి॥తతః దితేః స్వర్గప్రవేశానం
తరం ॥ అలంబుసాయామితి ॥ ఇక్ష్వాకోః యుష్మద్వంశకూటస్థాద్రా
జ్ఞః అలంబుసాయాం-అలంబుసాఖ్యాయాం, నిజభార్యాయాం జాతః-
ఉత్పన్నః, కశ్చిన్మహీపతిః విశాలోనామరాజా అత్రైవకుశప్లవే స్వస్య
యన్నామ విశాలఇత్యభిధానం తేనైవ అంకితామితి శేషః॥ అతఏవవి
శాలేతి నామ్నా ప్రసిద్ధాం విశాలాం-విస్తృతాంపురీం,విదధే-నిర్మమే
+ వేశ్యాలచ్ఛంకటచావితిశాలచ్ఛత్ర్యయః ॥ విశాలనిర్మితత్వమేవ వి
శాలాపదప్రవృత్తినిమిత్తమితి భావః ॥ ౧౮౪ ॥ — తదన్వితి ॥ తదను
విశాలానగరీవృత్తాంతకథనానంతరం, భగవాన్పూజ్యో విశ్వామిత్రః త
స్యాం విశాలాయాం వసతీతితద్వాస్తవ్యః తత్రవసతి + వసేస్తవ్య
త్కర్తరిణిచ్చేతికర్తరితవ్యప్రత్యయోవృద్ధిశ్చ ॥ తేన సుమతిరితి నామ
యస్యతేన సుమతినామ్నా నృపతినా రాజ్ఞా కృతాతిథ్యః విహితాతి
థిసత్కారః, రాజపుత్రాభ్యాం-రామలక్ష్మణాభ్యాం, సహసరాజపు
త్రస్సన్ తత్రవిశాలాయాం నిశీథినీం-రాత్రిం, ॥ ని ॥ నిశానిశీథినీరా
త్రిరిత్యమరః ॥ నీత్వా-గమయిత్వా, మిథిలాం-విదేహనగరీంప్రతిప్ర
స్థితస్సన్ ప్రతపసాముత్తమస్య మహాతపస్విప్రవరస్య,గౌతమస్యము
నేరాశ్రమం-తపోవనం, ప్రదర్శ్య తస్య గౌతమస్య దారాః భా

శ్రమం ప్రదర్శ్య తద్దారానుషక్తాం కథామిత్థమకథయత్ ॥ ౧౪౫ ॥

వ ॥ అత్రాగమద్గౌతమధర్మదారానానార్యజుష్టేనపథామహేంద్రః ।
సచక్రుధానిర్వృషణం వృషాణం భార్యామదృశ్యాంచ మునిశ్చకార ॥
వనమేతద్గతే రామే శాపాన్ముక్తాభవిష్యసి । ఇత్యుక్త్వాగౌతమఃపత్నీం
హిమాద్రింతపసేయయౌ ॥ ౧౪౭ ॥ ఇత్థంవిదితవృత్తాంతె దేవతానాం

ర్యా అహల్యా తస్యామనుషక్తాం-తదనుబద్ధాం, కథాముపాఖ్యాన
మిత్థమనేనప్రకారేణాకథయత్-కథయామాస ॥ ౧౪౫ ॥ —అ ॥ త
దేవ వివృణోతి ॥ అత్రేతి ॥ అత్రాశ్రమే మహేంద్రః అనార్యజు
ష్టేన-అసాధుజనాచరితేన, పథాకితవమార్గేణేత్యర్థః ॥ గౌతమస్య
ధర్మస్యదారాన్-ధర్మసాధికాంపత్నీమహల్యాం ప్రకృతివికృతిత్వాభా
వేన తాదర్థ్యచతుర్థీసమాసాప్రాప్త్యాషష్ఠీసమాసః॥ని ॥దారాఃపుంసిచ
భూమ్న్యేవేత్యభిధానాత్పుంబహుత్వం॥అగమత్-గ్రామ్యధర్మేణాసం
గతవాన్ + గమేర్లుఙి పుషాదిత్వాచ్ఛ్లేరఙాదేశః॥ సమునిగౌత
మశ్చక్రుధా-అహల్యాజారత్వజనితక్రోధేన, వృషాణం-మహేంద్రం,
ని ॥ వాసవోవృత్రహావృషేత్యమరః ॥ నిర్వృషణం-విగతాండకోశం,
ని ॥ ముష్కోండకోశోవృషణఇత్యమరః ॥ తథా భార్యామహల్యాం
చ అదృశ్యాం పూర్వరూపపరిత్యాగేన పాషాణభావమాపన్నామిత్య
ర్థః॥ చకార-తథాశశాప ॥ ఉపజాతివృత్తమ్ ॥ ౧౪౬ ॥ —అ ॥శా
పాంతంకథయతి ॥ వనమితి ॥ రామే-శ్రీరామచంద్రే, ఏతద్వనమే
తదరణ్యంగతే ప్రాప్తేసతి, శాపాత్పాషాణభావనిర్బంధరూపాత్ ము
క్తాభవిష్యసి । శ్రీరామచంద్రపదారవిందరజఃకణస్పర్శాద్దేవ మ
చ్ఛాపపరిప్రాప్తాం పాషాణభావావస్థాం విహాయ నిజశరీరం ప్రా
ప్స్యసీత్యర్థః ॥ ఇత్యనేన ప్రకారేణ గౌతమః పత్నీమహల్యాం ప్ర
త్యుక్త్వా తపసే-తపశ్చర్యార్థం, హిమాద్రిం యయౌ-ప్రాప॥౧౪౭
ఇత్థమితి ॥ ఇత్థమనేన ప్రకారేణ, దేవతానాంగణే-అగ్న్యాదిదేవసం
ఘే, విదితవృత్తాంతే-గౌతమశాపాదింద్రో నిర్వృషణోఽభూదితి విజ్ఞా

గణాతదా । పిత్రాణాం ప్రాభవాల్లేభే మేషస్యవృషణంవృషా ॥౧౪౮॥ తదేనామేనసాముక్తాం ప్రతిగృహ్ణాతు గౌతమః । ఇతితస్యాశ్రమం భేజే సాకంరామేణకౌశికః ॥ ౧౪౯ ॥ దుఃఖేసుఖేచరజఏవబభూవహేతుస్తాదృగ్విధేమహతిగౌతమధర్మపత్న్యాః । యస్మాద్గుణేనరజసా వికృ

తవృత్తాంతేసతి, తదా-తస్మింత్సమయే, వృషా-ఇంద్రః, పిత్రాణాం-పితృదేవతానాం, ప్రాభవాన్మాహాత్మ్యాత్, మేషస్య హవిష్ట్వేనకల్పితస్య ఏడకాఖ్యపశువిశేషస్య, వృషణం లేభే-ప్రాప, మేషవృషణంఛిత్వా ఏతద్వృషణస్థానే యోజయామాసురిత్యర్థః ॥ అతఏవ మేషవృషణఇంద్రఇతి లోకవేదయోః ప్రసిద్ధిః ॥ ని ॥ మేఢ్రోరభ్రోరణోర్ణాయుమేషవృష్ణయఏడక ఇత్యమరః ॥ ౧౪౮ ॥ — తదితి ॥ తత్తస్మాత్కారణాద్గౌతమః ఏనసః-మహేంద్రసంభోగజనితపాపాత్, ముక్తాం-యుష్మత్పాదరజోమహిమ్నేతి శేషః ॥ ఏనామహల్యాం ప్రతిగృహ్ణాతు-పునఃస్వీకరోతు ఇత్యుక్త్వేతి శేషః ॥ ఇతినైవగమ్యమానార్థత్వాదప్రయోగః ॥ ప్రయోగేవా పౌనరుక్త్యమిత్యాలంకారికాః ॥ కౌశికో విశ్వామిత్రః రామేణసాకం తస్య గౌతమస్యాశ్రమం భేజే-ప్రాప ॥ ౧౪౯ ॥ —దుఃఖఇతి ॥ తాదృగ్విధే-తాదృశప్రకారే, అనిర్వాచ్యఇత్యర్థః ॥ మహత్యనల్పేచ గౌతమధర్మపత్న్యాః-అహల్యాయాః, దుఃఖే-పాషాణావస్థాజనితక్లేశే, సుఖే-పూర్వరూపప్రాప్తిజనితానందేచవిషయే, రజఏవ రజోగుణోరేణుశ్చ॥ ఏవకారోవధారణార్థకః ॥ హేతుః కారణంబభూవ ॥ కుతఃయస్మాత్కారణాత్సాగౌతమధర్మపత్నీ గుణేన-గుణరూపేణ రజసా-రజోగుణేనేత్యర్థః । వికృతింగతా-పాషాణావస్థావికారం ప్రాప్తా, తథా రామస్య శ్రీరామచంద్రస్య పాదరజసా-చరణరేణునా, ప్రకృతిం-పూర్వరూపం ప్రపేదే శ్రీరామచంద్రచరణారవిందరజస్సంపర్కాత్ పాషాణత్వం విహాయ నిజాకృతిం ప్రాపేత్యర్థః ॥ ని ॥ అథోరజోగుణాత్

తింగతా సా రామస్య పాదరజసా ప్రకృతిం ప్రపేదే ॥ ౧౪౦ ॥ ౪ ॥ త
స్మిన్నహల్యయా గౌతమేన చ కృతమాతిథ్యం విశ్వామిత్రస్స రాజపు
త్రః ప్రతిగృహ్య మిథిలోపకంఠభువి జనకయజనభవనమభజత ॥ ౧౪౧ ॥
తదను జనకేన విధివదభ్యర్చితే తస్మిన్నిమికులపురోధాశ్శతానందోఽర

ణౌ పాత్రవే చేతి నానార్థరత్నమాలా ॥ రజ ఇతి కేవలప్రకృతగోచ
రః శ్లేషాలంకారః ॥ యద్యపి పూర్వమదృశ్యాం చకారేత్యుక్తం ॥ న
తు పాషాణావస్థాం ॥ తథాపి వికృతింగతా ప్రకృతిం ప్రపేదే ఇత్యనే
న పద్మపురాణోక్తపాషాణావస్థా సూచ్యతే ॥ తథాచ పాద్మే * సా తత
స్తస్య రామస్య పాదస్పర్శాన్మహాత్మనః । అభూత్సురూపా వనితా శా
పాక్రాంతా మహాశిలేతి * గుహేనాప్యుక్తమ్ * క్షాళయామి తవ పాద
పంకజే నాథ దారుదృషదోః కిమంతరమ్ । మానుషీకరణచూర్ణమస్తి
తే పాదయోరితి కథా ప్రథీయసీతి * మహానాటకేప్యుక్తమ్ * శిలాకం
పం ధత్తే శిశిశివవియుక్తైః కఠినతా మహోనారిచ్ఛాయామయతి వనితా
రూపమయతే । వదత్యేవం రామే వికసితముఖీ వల్కలమురఃస్థలే ధృత్వా
బద్ధ్వా కచభరముదస్థాదృషివధూః ॥ * అన్యత్ర గౌతమేన చ * పదక
మలరజోభిర్ముక్తపాషాణదేహామలభత యదహల్యాం గౌతమో ధర్మప
త్నీమ్ । త్వయి చరతి విశీర్ణగ్రావవింధ్యాద్రిపాదే కతి కతి భవితారస్తాప
సా దారవంత ఇతి ॥ వసంతతిలకావృత్తమ్ ॥ ౧౪౦ ॥ —తస్మిన్నితి ॥ త
స్మిన్నాశ్రమే విశ్వామిత్రః అహల్యయా గౌతమేన చ కృతమాతిథ్యం
విహితమతిథిసత్కారం, స రాజపుత్రః శ్రీరామలక్ష్మణసహితస్సన్ ప్ర
తిగృహ్య-స్వీకృత్య, మిథిలోపకంఠభువి విదేహనగరాంతికప్రదేశే,
జనకస్య యజనభవనం-యజ్ఞశాలామభజత-ప్రావిశత్ ॥ ని ॥ విదే
హో మిథిలాపురీ। ఉపకంఠాంతికాభ్యర్ణాభ్యగ్రా అప్యభితోఽవ్యయమి
తి చామరః ॥ ౧౪౧ ॥ తదన్వితి ॥ తదను యజ్ఞశాలాప్రవేశానంతరం,
తస్మిన్-విశ్వామిత్రే, జనకేన రాజ్ఞా విధివత్ విధ్యర్హం-యథాశాస్త్రమి

ఘునందనమేవమభాషత ॥ ౧౫-౨ ॥ ప ॥ తిష్ఠతః క్షాత్త్రవృత్త్యా ము
నిరగమదసావాశ్రమం బ్రహ్మసూనోరాతిథ్యం తత్ర లబ్ధ్వా నిరవధి సురభేః
ప్రాభవాదిత్యవేత్య । సా తేన ప్రార్థితాభూత్తదను మునివరేణాభ్యుపే-
తే చ కర్షన్ క్రోశంతీం కాంతయైవ ప్రచురబలజుషా కాందిశీకో బభూవ ॥

త్యర్థః + తదర్హమితి వతిప్రత్యయః ॥ అభ్యర్చితే-పూజితేసతి, ని
మిర్నామ రాజా విదేహానాం కూటస్థః తతశ్చ-లపురోధాః-తద్వంశ
పారంపర్యాగతపురోహితః॥పురఃపురస్తాదేవ రాజ్ఞోహితంధత్తే పురో
ధాఇతివిగ్రహః ॥ని॥ పురోధాస్తుపురోహితఇత్యమరః ॥ శతానందో-
గౌతమపుత్రః, మునిః రఘునందనం-శ్రీరామం, ప్రత్యేవం వక్ష్య
మాణప్రకారేణాభాషత-అవోచత్, విశ్వామిత్రమాహాత్మ్యం వక్తు
ముపచక్రమఇత్యర్థః ॥ ౧౫-౨ ॥—అ॥ తదేవవివృణోతి ॥ తిష్ఠన్ని
తి ॥ అసావయమితి హస్తనిర్దేశః ॥ మునిర్మననశీలో విశ్వామిత్రః,
క్షాత్త్రవృత్త్యా-క్షత్రవర్ణయోగ్యవ్యాపారే, క్షాత్త్రైతిపాఠే
క్షత్రధర్మయోగ్యవ్యాపారే తిష్ఠన్, వర్తమానస్సన్ పురేతి శేషః బ్ర
హ్మసూనోర్వసిష్ఠస్య, ఆశ్రమం-తపోవనమగమత్-ప్రావ, ఆఖేటక
యాత్రాయామితిశేషః ॥ అథ తత్రఆశ్రమే నిరవధినిర్మర్యాదం ష
డ్రసోపేతచతుర్విధమృష్టాన్నపానాదిసమృద్ధతయా నిర్వక్తుమశక్యమి
త్యర్థః ॥ ఆతిథ్యమతిథిసత్కారం,+అతిథయే ఇదమితి తాదర్థ్యేఅతి
థేఞ్యఇతి ఞ్యప్రత్యయః ॥ లబ్ధ్వా -ప్రాప్య, వసిష్ఠకృతమితి శే
షః తతస్సురభేః-కామధేనోః ॥ ని ॥ సురభిర్గవిచస్త్రియామిత్యా
మరః ॥ ప్రాభవాత్సామర్థ్యాదిత్యేవమవేత్య-జ్ఞాత్వా, సాసురభి
స్తేన విశ్వామిత్రేణ, ప్రార్థితా-మహ్యామియందీయతామితివసిష్ఠము
ద్దిశ్య యాచితాభూత్ ॥ తదను యాచ్ఞానంతరం మునివరే-మునిశ్రే
ష్ఠే, వసిష్ఠే, నాభ్యుపేతే ధేనుం దాతుమనంగీకృతవతిసతీత్యర్థః ॥
నఞర్థస్యనశబ్దస్య సుప్సుపేతిసమాసః ॥ క్రోశంతీమార్తస్వరం తో

౪ ॥ బహుశస్తద్బలచకితస్య తపోబలాధిగతవివిధాయుధనిగమస్యభూయోఽపి సురభినిమిత్తం సమారబ్ధసమరస్యాస్యదివ్యాస్త్రపరంపరాం

ర్వతీం, తాం ధేనుం చకర్ష-బలాత్కారేణనీతవాన్, తతః ప్రచురబలజుషా-అత్యంతబలిష్ఠయా ప్రచురబలస్యజేతి పాఠే ప్రకృష్టబలశకయవనాద్యుత్పాదికయేత్యర్థః।తయాధేన్వైవ కాందిశీకో-భయద్రుతోబభూవ ॥ మహాబలసంపన్నకామధేనువిదళితచతురంగబలస్సన్ పలాయితోఽభూదిత్యర్థః ॥ ని ॥ కాందిశీకోభయద్రుతఇత్యమరః ॥ తయైవేత్యత్ర ఏవకారోవసిష్ఠవ్యవచ్ఛేదార్థకః ॥ రాజా తపోబలేన నవధ్యఇతి తేనోపేక్షితత్వాదితిభావః*తదుక్తం శ్రీరామాయణేకిష్కింధాకాండే * దుర్లభస్యచధర్మస్య జీవితస్యశుభస్యచ । రాజానోవానరశ్రేష్ఠప్రదాతారోనసంశయః ॥ తాన్నహింస్యాన్నచాక్రోశేన్నాక్షిపేన్నాప్రియంవదేత్ । దేవామానుషరూపేణ చరంత్యేతేమహీతలఇతి ॥ * స్రగ్ధరావృత్తమ్ ॥ తదుక్తంకేదారేణ * మ్రభ్నైర్యానాం త్రయేణత్రిమునియతియుతాస్రగ్ధరాకీర్తితేయమితి ॥ ౧౩ ॥—

అ ॥ ఏవంభూతోఽపి పునర్యుద్ధార్థమేవ ప్రవృత్తఇత్యాహ ॥ బహుశఇతి ॥ బహుశః-బహువారం, + బహ్వల్పార్థాచ్ఛస్కారకాదన్యతరస్యామితి శస్ప్రత్యయః ॥ తస్యాః కామధేనోర్బలాత్ శక్తేశ్చకితస్య భయసంభ్రాంతస్య ॥ని॥ చకితోభయసంభ్రాంతఇత్యభిధానాత్ ॥ తపోబలేన అధిగతాః ప్రాప్తా వివిధా బహుప్రకారాశ్చ ఆయుధనిగమా ధనుర్వేదాద్యస్త్రవిద్యా యేనతస్య అతఏవ సురభినిమిత్తం-కామధేనుప్రాప్త్యర్థం, +తాదర్థ్యేచతుర్థీస్థానే నిమిత్తపర్యాయప్రయోగే సర్వాసాం ప్రాయదర్శనమితి ప్రథమా ॥ భూయః-పునరపి, సమారబ్ధసమరస్య-ఉపక్రాంతయుద్ధస్య, అస్య విశ్వామిత్రస్యదివ్యాస్త్రపరంపరామమానుషాస్త్రశ్రేణిం, బ్రహ్మదండేన-బ్రహ్మతేజోమయేన దండేన, నిరుంధన్-నివారయన్, మోఘీకుర్వన్నిత్యర్థః ॥

బ్రహ్మదండేన నిరుంధన్నరుంధతీజానిరవతస్థే ॥ ౧౫౪ ॥ తతోఽయం జాతవ్యలీకః క్షాత్రాత్తేజసః పరం బ్రాహ్మమేవమహో మహీయ ఇతి నిశ్చిత్య తత్సిద్ధయే దక్షిణస్యాం దిశి తీవ్రతరంతపశ్చచార ॥ ౧౫౫ ॥ అథ సావిత్రః క్షత్రియస్త్రిశంకుస్సశరీరః స్వర్గసిద్ధిమభ్యర్థయమానో వసిష్ఠేన ప్రత్యాఖ్యాతస్తస్య పుత్త్రైర్మహోదయాదిభిర్నిర్బంధ

అరుంధత్యేవ జాయాయస్య అరుంధతీజానిర్వసిష్ఠః + జాయాయానిఙితి నిఙాదేశః ॥ అవతస్థే-ఔన్ముఖ్యేనస్థితవాన్, + సమవప్రవిభ్యస్స్థ ఇత్యాత్మనేపదమ్ ॥ ౧౫౪ ॥ —తత ఇతి ॥ తతస్తదనంతరం, అయంవిశ్వామిత్రః జాతవ్యలీకః-క్షత్రియబలే సముత్పన్నాప్రీతిస్సన్, ని ॥ అలీకం త్వప్రియేనృత ఇత్యమరః ॥ అథవా ఉత్పన్నదుఃఖః ॥ ని ॥ వ్యలీకమనృతే దుఃఖ ఇతి వైజయంతీ ॥ అతఏవ క్షాత్రాత్-క్షత్రసంబంధినః తేజసః బలాత్ ॥ ని ॥ తేజః ప్రభావే దీప్తౌ చ బల ఇత్యమరః ॥ పరమత్యంతం బ్రాహ్మం-బ్రహ్మసంబంధ్యేవ మహస్తేజో, మహీయో-మహత్తరం ప్రశస్తమితి యావత్ । ఇతి నిశ్చిత్య-నిర్ధార్య * తథాచోక్తం రామాయణే * ధిగ్బలంక్షత్రియబలం బ్రహ్మతేజోబలంబలమ్ । ఏకేన బ్రహ్మదండేన సర్వాస్త్రాణిహతాని మే ఇతి ॥ తత్సిద్ధయే బ్రహ్మతేజః ప్రాప్త్యర్థం దక్షిణస్యాం దిశి తీవ్రతరమత్యుగ్రం తపశ్చచార ఘోరతరంతపో నిష్ఠోఽభూదిత్యర్థః ॥ ౧౫౫ ॥ —అథేతి ॥ అథానంతరం, సావిత్రః-సవితృవంశోద్భవః, క్షత్రియః-క్షత్రకులప్రసూతః + క్షత్రాద్ఘ ఇతి ఘప్రత్యయః ॥ విశేషణద్వయేనాపి గృహీతా పరిత్యాగిత్వంసూచ్యతే ॥ త్రిశంకూరాజా సశరీరః-శరీరసహితస్సన్నేవ, స్వర్గసిద్ధిం-స్వర్లోకప్రాప్తిం, అభ్యర్థయమానః సశరీర ఏవాహం స్వర్గం యాస్యామీతి యాచమానస్సన్నిత్యర్థః ॥ వసిష్ఠేనగురుణా ప్రత్యాఖ్యాతః సశరీరస్వర్గగమనమశక్యమితి నిరాకృతః ॥ తథా నిర్బంధకుపితైః ॥ యుష్మాభిరపివా గురుపుత్త్రైరహం సశరీర ఏవ స్వర్గం ప్రాపణీయ ఇతి ప్ర

కుపితైస్తైర్దత్తచండాలభావస్తమేనం శరణమభజత ॥ ౧౫౬ ॥ అసావపి తన్మనోరథపరిపూర్తయే క్రతుమేకం ప్రాక్రమత ॥ ౧౫౭ ॥ తత్ర సమాగతేషు బ్రాహ్మణేషు జుగుప్సయా త్రిశంకోరనాగతాన్వసిష్ఠపుత్రానయంశాపేన శ్వభక్షకానకరోత్ ॥ ౧౫౮ ॥ తతఃక్రతుభుజాం వర్గోఽపి స్వర్గాదనవతీర్ణః ॥ ౧౫౯ ॥ వ ॥ అయంమహాత్మా

వ॥ పునర్యాచ్ఞానిర్బంధజనితోపద్రవసంజాతక్రోధైః మహోదయప్రభృతి ర్యేషాంతైస్తస్యవసిష్ఠస్య పుత్రైః దత్తః చండాలభావో యస్య స తథోక్తః చండాలో భవేతి శప్తస్సన్నిత్యర్థః ॥ తమేనం విశ్వామిత్రం తపస్యంతం శరణమభజత తత్ప్రతిపక్షతయా అయం మాం స్వర్గం ప్రాపయిష్యతీతి శరణాగతోఽభూదిత్యర్థః ॥ ౧౫౬ ॥ —అ ॥ తతఃకిమతఆహ ॥అసావితి॥ అసౌ విశ్వామిత్రోఽపి తస్య త్రిశంకోర్మనోరథపరిపూర్తయే-సశరీరస్వర్గప్రాప్తిరూపమనోరథం పరిపూరయితుమిత్యర్థః ॥ ఏకం క్రతుం ప్రాక్రమత-కంచిద్యాగం ప్రారబ్ధవానిత్యర్థః॥ ౧౫౭ ॥ —తత్రేతి ॥ తత్ర త్రిశంకోస్సంబంధిని తస్మిన్ క్రతౌ, బ్రాహ్మణేషు-బ్రహ్మర్షిషు, సమాగతేషు విశ్వామిత్రభయాదుపాగతేషు సత్సు, త్రిశంకోర్నృపాత్ + జుగుప్సావిరామేత్యాదినా పంచమీ ॥ జుగుప్సయా శాఖాంతరంప్రవిష్టః, జాతిభ్రష్టోఽస్మత్పరిపంథినం శరణం గతశ్చండాలోఽయం యజమానః, క్షత్రియశ్చ యాజకస్తస్మాత్తత్ర గమనమనుచితమిత్యుత్పన్నమనస్సంకోచేనేతి భావః ॥ అనాగతానసంప్రాప్తాన్, వసిష్ఠస్య పుత్రాన్ అయం విశ్వామిత్రః శాపేన శ్వభక్షకానకరోత్ యతోఽస్మదుపక్రాంతయాగం ప్రతీష్యన్ యానసమాగతాస్తఇమే వసిష్ఠస్యపుత్రాఃఅతః శ్వమాంసభక్షకాభవంత్వితి శశాపేత్యర్థః ॥ ౧౫౮ ॥ —తతఇతి ॥ తతస్తదనంతరం, క్రతుంభుంజతఇతిక్రతుభుజః తేషామింద్రాదిదేవానాం, వర్గః-సంఘోఽపి, స్వర్గాదనవతీర్ణః జుగుప్సయైవ అనవతరతి సతి హవిర్భాగాన్ గృహీతుమితి శేషః ॥ ౧౫౯ ॥ —అయమితి ॥ మహాత్మా-మహానుభావోఽయం విశ్వా

తపసాం ప్రభావాదారోపయామాస దివం త్రిశంకుమ్ । నీలాంబరం నిహ్నుతరాజవేషం వర్షానిశీథాదవిశేషవేషమ్ ॥ ౧౬౦ ॥ అపాతయత్స్వర్గముపాశ్రయంతం సంజాతమన్యుశ్శతమన్యురేనమ్ । తశ్యావలమ్బ్యస్య నియోగశంకుం లేభే త్రిశంకుర్గగనే ప్రతిష్ఠామ్ ॥ ౧౬౧ ॥

మిత్రః, తపసాం ప్రభావాత్తపస్సామర్థ్యాత్, త్రిశంకుం దివం-స్వర్గం, ఆరోపయామాస-ఆరోపితవాన్, + రుహేర్ణ్యంతాల్లిట్ ॥ రుహః పోన్యతరస్యామితి పకారః ॥ గతిబుద్ధీత్యాదినా అణికర్తుః కర్మత్వం ॥ కీదృశం త్రిశంకుం నీలమంబరం వాసో వ్యోమ చ యస్య తం ఏకత్ర చండాలాకృతిధారిత్వాదన్యత్ర మేఘావరణజనితాంధకారావృతత్వాచ్చేతి భావః ॥ ని ॥ అంబరం వాససి వ్యోమ్నీతి విశ్వః ॥ తథా నిహ్నుతః-ఆచ్ఛాదితః, రాజవేషో నృపనైపథ్యం, చంద్రప్రకాశశ్చ యస్య తం ॥ ని ॥ రాజా ప్రభౌ నృపే చంద్రే యక్షే క్షత్రియశక్రయోరితి విశ్వః ॥ అతఏవ వర్షానిశీథాత్-ప్రావృట్కాలార్ధరాత్రాదవిశేషో విశేషరహితో వేషో యస్య తం అర్ధరాత్రతుల్యాకారమిత్యర్థః ॥ ని ॥ స్త్రియాం ప్రావృట్ స్త్రియాం భూమ్ని వర్షా ఇతి ॥ అర్ధరాత్రనిశీథౌ ద్వావితి చామరః ॥ శ్లేషాలంకారః ॥ ఇంద్రవజ్రావృత్తం ॥ ౧౬౦ ॥ —అపాతయదితి ॥ తతస్తదనంతరం శతం మన్యవః క్రతవో యస్య శతమన్యురింద్రః ॥ సంజాతమన్యుః చండాలం కిమితి స్వర్గమారోపితవానితి సముత్పన్నక్రోధస్సన్ ॥ ని ॥ మన్యుర్దైన్యే క్రతౌ క్రుధీత్యమరః ॥ స్వర్గముపాశ్రయంతం-ప్రవిశంతమేనం త్రిశంకుమపాతయత్-పాతయామాస, తతోనంతరం త్రిశంకుః పతమాన ఇతి శేషః ॥ అస్య మహాత్మనో విశ్వామిత్రస్య, నియోగశంకుం త్వమత్రైవ తిష్ఠేత్యాజ్ఞారూపాలంబనయష్టివిశేషం అవలంబ్యావష్టభ్య, గగనే ప్రతిష్ఠాం స్థితిం, లేభే-ప్రాప, ఏతన్నియోగావలంబేన అంతరిక్షే స్థితో

గ || తతో గీర్వాణగణప్రార్థనయా పరిత్యక్తభువనాంతరనిర్మాణకర్మాణం తత్ర తపఃప్రత్యూహః ప్రత్యుద్భూత ఇతి పశ్చిమాయాం దిశి పుష్కరే పుష్కలం తపశ్చరంతమముమంబరీషయజ్ఞపశునాశప్రాయశ్చిత్తార్థం బహ్వీభిర్గోభిః క్రీత్వా నరపశుతాం నీయమానస్తావదృచీకస్య మధ్యమపుత్రశ్శునశ్శేఫశ్శరణమయాచత || ౮౨ ||

ర్థాదిత్యర్థః || మహాత్మానః కిం వా కర్తుం న శక్నువంతీతి భావః || ఉపజాతివృత్తమ్ || ౮౧ || — తత ఇతి || తతః-త్రిశంకోర్గగనప్రతిష్ఠాపనానంతరం, గీర్వాణగణప్రార్థనయా పురందరాదిబృందారకబృందయాచ్ఞయా, పరిత్యక్తం-విసృష్టం, భువనాంతరనిర్మాణకర్మ-స్వర్గాంతరరచనైవ కర్మ యేన తథా తత్ర దక్షిణస్యాం దిశి తపఃప్రత్యూహస్తపోవిఘ్నః || ని || విఘ్నోఽంతరాయః ప్రత్యూహ ఇత్యమరః || ప్రత్యుద్భూతస్సంజాత ఇతి పశ్చిమాయాం దిశి, పుష్కరే-తీర్థవిశేషే, పుష్కలం-సమగ్రం, తపశ్చరంతమముం విశ్వామిత్రం అంబరీషస్య మహారాజస్య యజ్ఞపశునాశనిమిత్తే ప్రాయశ్చిత్తార్థం-ప్రాయశ్చిత్తం నామ ప్రారబ్ధకర్మలోపజనితదురితనిరాకరణార్థం, అవశ్యకర్తవ్యకర్మవిశేషః || తదర్థం బహ్వీభిరనేకాభిశ్శతసంఖ్యాకాభిరిత్యర్థః + వోతో గుణవచనాదితి ఙీష్ || గోభిర్మూల్యభూతాభిః, క్రీత్వా-క్రయద్రవ్యదానేన స్వీకృత్య, నరపశుతాం నీయమానః తత్ప్రాయశ్చిత్తస్య నరపశు[illegible]త్వేన విధిబోధితత్వాదితి భావః || తావత్తదానీం ఋచీకస్య ఋచీకనామ్నః కస్యచిద్దరిద్రబ్రాహ్మణస్య, శునశ్శేఫః-శునశ్శేఫనామా శున ఇవ శేఫో యస్యేతి విగ్రహః + శేపపుచ్ఛలాంగూలేషు శున ఇత్యలుక్ మధ్యమపుత్రః శునఃపుచ్ఛః శునోలాంగూలః ఇత్యాద్యతృతీయపుత్రాపేక్షయా మధ్యమోఽయం పుత్రః మధ్యే భవో మధ్యమః + మధ్యాన్మ ఇతి మప్రత్యయః * పితా జ్యేష్ఠమవిక్రేయం మాతా చాహ కనీయసమ్ । విక్రీతం మధ్యమం మన్యే రాజపుత్ర నయస్వ మామితి శ్రీరామాయణే తైన్నై

అయంభగవాన్నిజతనయవినిమయేనరక్షితుమేనముత్సుకఃపరాఙ్ముఖేభ్య
స్తేభ్యోహవిష్యందాదిభ్యశ్శాపేనవసిష్ఠతనయదశాం దత్వాగాధాద్వ
యప్రీతాభ్యామింద్రోపేంద్రాభ్యామంబరీషం శునశ్శేఫంచ పరిపూ

వోక్తత్వాత్ ॥ శరణమయాచత అపన్నోహం మత్ప్రాణసంరక్షణంకు
ర్వితి ప్రార్థితవానిత్యర్థః ॥ నను ఋచీకోయం బ్రాహ్మణః తత్క
థం స్వదగ్ధోదరపూరణాయ పశ్వర్థం స్వపుత్రదానరూపంపాపంకృ
తవాన్, కించ ఆత్మా వై పుత్రనామాసీతిశ్రుతేః ॥ పుత్రస్యాత్మరూప
త్వాత్ ఆత్మహంతృత్వదోషప్రసంగాచ్చేతిచేత్ ॥ సత్యం బుభుక్షిత
స్యాస్య తాదృగ్వివేకశూన్యత్వాత్, తదుక్తమ్ * త్యజేత్క్షుధార్తా మ
హిళాపి పుత్రం భుఙ్క్తే క్షుధార్తా భుజగీస్వమండమ్ । బుభుక్షితఃకిం
నకరోతిపాపం క్షీణానరానిష్కరుణాభవంతి ॥ అన్యచ్చ * అస్యదగ్ధో
దరస్యార్థే కింనకుర్వంత్యసాంప్రతమితి ॥ అతస్తథాకృతవానిత్యలమ
తిప్రసంగేన ॥ ౧౬-౨ ॥ —౮ ॥ తతఃకింకృతవాన్మునిరిత్యతఆహ ॥ అ
యమితి ॥ అయమితి పురోవర్తినోనిర్దేశః ॥ భగవానుత్పత్తించ వి
నాశంచేత్యుక్తలక్షణః విశ్వామిత్రః ॥ నిజతనయవినిమయేన-స్వపుత్ర
ప్రత్యర్పణేన, ఏనం శునశ్శేఫం రక్షితుం-పాలయితుముత్సుకః * సర్వ
కామసమృద్ధస్యహ్యశ్వమేధస్యయత్ఫలమ్ । తత్ఫలంలభతేత్రస్తే రక్షితే
శరణాగతఇతి ॥ శరణాగతరక్షణే మహాఫలశ్రవణాత్ నిజతనయార్పణే
నాప్యేనం పశుభావనిర్బంధాన్మోచయితుం కృతనిశ్చయస్సన్నిత్యర్థః ॥
పరాఙ్ముఖేభ్యః వినిమయానంగీకారేణ ప్రతికూలేభ్యః హవిష్యందః
ఆదిర్యేషాం తేభ్యోహవిష్యందప్రముఖేభ్యః ॥ తేభ్యఃనిజతనయేభ్యః
శాపేన వసిష్ఠతనయదశాం శ్వభక్షకావస్థాం దత్వా వసిష్ఠతనయాఇవ
శ్వమాంసభోజినోభవంత్వితిశప్త్వేత్యర్థః ॥ ని ॥ దశావర్తావవస్థాయా
మితివిశ్వః ॥ గాధాద్వయప్రీతాభ్యాం-గాథయోరింద్రోపేంద్రప్రసా
దకసూక్తివిశేషయోర్ద్వయేన శునశ్శేఫగీతేన ప్రీతాభ్యాం-సంతుష్టా

ర్ణమనోరథౌ కారయామాస ॥ ౧౬౩ ॥ తత స్తపస్యన్తమేనం మేన
కాసఙ్గతిః స్తపోభఙ్గశ్చిరమఙ్గీచకార ॥ ౧౬౪ ॥ పశ్చాత్పశ్చాత్తాపా
భిభూతో యము త్తరే భూభృతి కౌశికీతీరే ఘోరం తపశ్చచార ॥ ౧౬౫
తత్ర జమ్భారిప్రహితాం రమ్భాం శైలీభవేతిశప్త్వా పూర్వస్యాందిశి ని

ఖ్యామిన్ద్రోపేన్ద్రాభ్యాం, యాగాఙ్గత్వాత్ దేవతాభ్యాం అంబరీషం
శునశ్శేఫంచేత్యుభౌ పరిపూర్ణమనోరథౌ-సంపూర్ణాభిలాషౌ కార
యామాస ॥ ఇన్ద్రోపేన్ద్రసన్తోషోత్పాదనపూర్వకం యజ్ఞస్య
సాఙ్గత్వాపాదనేన అంబరీషమనోరథం ప్రాణపరిత్రాణేన శునశ్శే
ఫమనోరథంచ పూరయామాసేత్యర్థః ॥ ౧౬౩ ॥ —తతఇతి ॥ తత
స్తదనన్తరం, తపస్యన్తం-తపఃకుర్వాణం, తపోనిష్ఠమిత్యర్థః ॥ ఏ
నం విశ్వామిత్రం మేనకాయాః మేనకాఖ్యాయా అప్సరసస్సఙ్గ
తిః-సఙ్గాత్, + పఞ్చమ్యాస్తసిః ॥ తపోభఙ్గ స్తపోవిఘ్నః కర్తా,
చిరం-బహుకాలం, అఙ్గీచకార-అనుససార, మేనకాసంభోగతాత్పర్యే
ణ చిరకాలమయంపరిత్యక్తనియమోభూదితిభావః ॥ తపోభఙ్గస్యప్రా
బల్యం బోధయితుం కర్తృకర్మవ్యత్యాసః ॥ ౧౬౪ ॥ —పశ్చాదితి॥
పశ్చా త్తదనన్తరమయం విశ్వామిత్రః పశ్చాత్తాపేనకిమేతదసదాచరి
తమఙ్గీకృతమిత్యనుతాపేనాభిభూతః ఆక్రాన్తస్సన్నుత్తరే - ఉత్తర
స్మిన్ భూభృతి-హిమవత్పర్వతే + పూర్వాదిభ్యోనవభ్యోవేతివికల్పా
త్ స్మిన్నాదేశాభావః ॥ కౌశిక్యాస్తత్రత్యాయాః స్వభగిన్యా న
ద్యాస్తీరే ఘోరమత్యుగ్రం తపశ్చచార ॥ తథాచ శ్రీరామాయణే* కౌ
శికీపరమోదారాప్రవృత్తాచమహానదీ । దివ్యపుణ్యోదకారమ్యాహిమ
వంతముపాశ్రితా ॥ లోకస్యహితకామ్యార్థంప్రవృత్తాభగినీమమేతిశ్రీ
రామంప్రతి స్వేనైవోక్తమ్ ॥ ౧౬౫ ॥ —తత్రేతి ॥ తత్ర హిమవ
త్పర్వతే, జమ్భారిణా-జమ్భాఖ్యదైత్యద్వేషిణేన్ద్రేణ, ప్రహితాం-త
పోవిఘ్నార్థంప్రేషితాం, రంభామప్సరసం ॥ ని ॥ స్త్రియాంబహు

రస్తనిశ్వాసంతపశ్చరత్యముష్మిన్నూష్మణా తపో౽గ్నేరుద్విగ్నామరసఖ
స్తామరసాసనస్సన్నిధాయ జితేంద్రియత్వాద్బ్రహ్మర్షిరసి 'వసిష్ఠో
ప్యేవం వ్యాహరతుభవంతమిత్యభాషత ॥ ౧౬ ॥ వ ॥ అసౌ వసిష్ఠ
నిర్దేశాద్బ్రహ్మర్షిత్వమవిందత । యథోపనయసంస్కారాద్ద్విజ

షవ్వప్సరసస్స్వర్వేశ్యా ఊర్వశీముఖాః ॥ ఊర్వశీమేనకారంభాఘృతా
చీతిలోత్తమేత్యమరః ॥ శైలీ-శిలామయీ, మయడర్థే౽ణ్ ॥ శిలా
రూపాభవేతి శప్త్వా శాపేన పాషాణావస్థాం దత్త్వేత్యర్థః ॥ పూర్వ
స్యాందిశి-ప్రాచ్యాం, నిరస్తనిశ్వాసం-నిరుద్ధప్రాణసంచారం యథాత
థా రేచకపూరకకుంభకలక్షణప్రాణాయామసహితమిత్యర్థః॥ అము
ష్మిన్విశ్వామిత్రే తపశ్చరతి మహోగ్రతపోనిష్ఠాపరతంత్రేసతి తపో
గ్నేస్తపోరూపవహ్నేరూష్మణా సంతాపజనకజ్వాలయా, ఉద్విగ్నా
విహ్వలాః యే౽మరా దేవాస్తేషాంసఖాతత్సఖః భయసంభ్రాంతాఖి
లగీర్వాణసహితస్సన్నిత్యర్థః + రాజాహస్సఖిభ్యష్టజితిటచ్ ॥ తా
మరసాసనో-బ్రహ్మా, సన్నిధాయ-సన్నిహితో భూత్వా, జితేంద్రియ
త్వాద్విషయప్రవృత్తిప్రతిరోధేన శిక్షితేంద్రియగ్రామత్వాద్ధేతోః బ్ర
హ్మర్షిరసి జాతః వసిష్ఠో౽పి త్వత్ప్రతిపక్షో౽పి భవంతమేవం బ్రహ్మర్షి
రసీతి వ్యాహరతు-వదతు, మదనుగ్రహాజ్ఞేతి శేషః ॥ తత్రైవ తవ మ
నసివిద్యత ఇతి భావః ॥ ఇతీత్థమభాషత ॥ ౧౬ ॥ —అ ॥ తతఃకింత
త్రాహ ॥అసావితి ॥అసౌవిశ్వామిత్రః వసిష్ఠస్యనిర్దేశాన్నిరూపణా
ద్బ్రహ్మర్షిత్వం-బ్రాహ్మణఋషిత్వం, ద్విజన్మనీఉత్పత్తికర్మభ్యాం యస్య
సద్విజన్మా-బ్రాహ్మణః, ఉపనయసంస్కారాదుపనయనరూపసంస్కా
రాద్బ్రహ్మవర్చసంయథా బ్రహ్మతేజఇవఅవిందత-అలభత+ బ్రహ్మహ
స్తిభ్యాం వర్చసఇతిఅచ్ప్రత్యయః ॥ అత్ర యథాశబ్దః ఇవార్థకః ॥
ఇవవదా వయథాశబ్దాఇతి దండ్యాచార్యానుశాసనాత్ ॥ అతఏవోప

స్నాబ్రహ్మవర్చసమ్ ॥ ౧౬౭ ॥ ఇతిజనకపురోధశ్శ్లాఘితోగాధిసూను స్సహనృపతనయాభ్యాం శర్వరీంతత్రనీత్వా । విధివదదిశదర్ఘ్యం పుష్పదర్భాగ్రగర్భం సరసిజదయితాయజ్యోతిషేఛాందసాయ ॥ ౧౬౮ ॥

గ ॥ తదను రామలక్ష్మణనిరీక్షణకౌతుకాదనవరతపతితేన [వికచకువల

మా ॥ ౧౬౭ ॥ —ఇతీతి ॥ ఇత్యుక్తప్రకారేణ జనకస్య పురోధసా-పురోహితేన, శతానందేన, శ్లాఘితః-ప్రశంసితః, గాధిసూనుర్విశ్వామిత్రః, నృపతనయాభ్యాంసహ-శ్రీరామలక్ష్మణాభ్యాంసాకం, తత్రయజ్ఞశాలాయాంశర్వరీం-రాత్రిం, నీత్వా-గమయిత్వా,సరసిజదయితాయ-పద్మబాంధవాయ,ఛాందసాయ-ఛందోమయాయ,సంధ్యాత్రయేపి క్రమేణ ఋగాదివేదత్రయమయత్వాదితిభావః ॥తథాచశ్రుతిః॥ ఋగ్భిఃపూర్వాహ్ణే దివిదేవఈయతే ॥ యజుర్వేదేతిష్ఠతిమధ్యే అహ్నః సామవేదేనాస్తమయేమహీయతఇతి జ్యోతిషే-సూర్యాయ, పుష్పదర్భాగ్రగర్భం-పుష్పదర్భాంకురమిశ్రం, తథాభూతస్యైవ శాస్త్రచోదితత్వాదితిభావః ॥ ఉక్తంచ జ్ఞానవాసిష్ఠే * దత్వార్ఘ్యంకీర్ణకుసుమం ప్రణమ్యాశుప్రదక్షిణైః । విష్ణుమాహద్విజోవాక్యైరంభోదమివచాతకఇతి ॥ అర్ఘార్థం పూజార్థం ద్రవ్యమర్ఘ్యం జలాంజలిః + పాదార్ఘాభ్యాంచేతియత్ప్రత్యయః ॥ ని ॥ మూల్యేపూజావిధావర్ఘః॥ షట్సుత్రిష్వర్ఘ్యమర్ఘార్థఇతిచామరః ॥ విధివత్-విధ్యర్హంయథాశాస్త్రమిత్యర్థః + తదర్హమితివతిప్రత్యయః ॥ అదిశత్ దత్తవాన్, అత్రశ్రుతిః ॥ * తదుహవాఏతేబ్రహ్మవాదినః పూర్వాభిముఖాస్సంధ్యాయాం గాయత్ర్యాభిమంత్రితాఆపఊర్ధ్వం విక్షిపంతి తాఏతాఆపోవజ్రీభూత్వా తానిరక్షాంసిమందేహారుణాద్వీపేప్రక్షిపంతీతి ॥ మాలినీవృత్తమ్ ॥ ౧౬౮ ॥ —తదన్వితి ॥తదనుఅర్ఘ్యప్రదానానంతరం, విశ్వామిత్రః రామలక్ష్మణయోః కర్మణోః నిరీక్షణకౌతుకాద్విలోకనకౌతూహలాద్ధేతోః ॥ ని ॥ కౌతూహలంకౌతుకం

యనిచయోపచీయమానమేచకమరీచిమలిమ్లుచేన పౌరనారీజనలోచ
నరోచిషా కవచితనరపతిపథాం జనకరాజధానీం విశ్వామిత్రః ప్రవి
శ్య దశరథతనయావిదమభాషత ॥ ౧౮ ॥ అస్యాంఖలునగర్యామా
రబ్ధయజ్ఞస్య రాజ్ఞోజనకస్య భాగధేయాత్సీతానామధేయభాజనమజీ

చ కుతుకంచకుతూహలమిత్యమరః ॥ అనవరతపతితేన-నిరంతరప్రసృ
తేన, వికచకువలయానాముత్ఫుల్లనీలోత్పలానాం, నిచయేన-సమూ
హేన, ఉపచీయమానా-ప్రవర్ధమానా, యా మేచకమరీచిశ్శ్యామల
కాంతిః ॥ ని ॥ కృష్ణేనీలాసితశ్యామకాలశ్యామలమేచకాఇత్యమరః ॥
తస్యాః మలిమ్లుచేన- పాటచ్చరేణ, తిరస్కారకేణేతియావత్ ॥ త
ద్వన్నీలవర్ణేనేత్యర్థః ॥ అతఏవోపమా॥ని ॥ ప్రతిరోధిపరాస్కం
దిపాటచ్చరమలిమ్లుచాఇత్యమరః ॥ పౌరనారీణాం-పురసుందరీణాం,
లోచనరోచిషా-నయనకాంత్యా, కవచితః-సంవలితః, నరపతేః పం
థా నరపతిపథః రాజమార్గోయస్యాస్తాం + ఋక్పూరిత్యాదినాస
మాసాంతః ॥ రాజానోధీయంతేస్యామితిరాజధానీ ॥ జనకస్య రాజ
ధానీ జనకరాజధానీ మిథిలానగరీ తాం + కరణాధికరణయోశ్చేత్య
ధికరణార్థేల్యుట్ప్రత్యయః ॥ ప్రవిశ్య దశరథతనయౌ-శ్రీరామలక్ష్మ
ణౌ, ప్రతిదం వచనమభాషత ॥ ౧౮ ॥ — అ ॥ తదేవాహ ॥ అ
స్యామితి ॥ అస్యాం నగర్యాం-మిథిలాయాం, ఖలుశబ్దః ప్రసిద్ధార్థకః
భగవతీ-పూజ్యా, రత్నానిమణయోగర్భేయస్యాస్సా రత్నగర్భాభూమిః
॥ ని ॥ జగతీరత్నగర్భాచేత్యమరః ॥ ఆరబ్ధయజ్ఞస్యోపక్రాంతసవన
స్య, రాజ్ఞః హలముఖకర్షణేన-యజ్ఞభూమిం శోధయతఇత్యర్థః॥
భాగధేయాద్భాగ్యాద్ధేతోః ॥ ని ॥ దైవందిష్టంభాగధేయం భాగ్యం
స్త్రీనియతిర్విధిరిత్యమరః ॥సీతాలాంగలపద్ధతి స్తజ్జన్యత్వాత్సీతేత్యన్వర్థ
సంజ్ఞా ॥ ని ॥ సీతాలాంగలపద్ధతిరిత్యమరః ॥ సీతేతినామధేయస్యాసా
మ్నోభాజనం-పాత్రం+ నామరూపభాగేభ్యః స్వార్థేధేయోవక్తవ్య

జనత్కన్యారత్నం రత్నగర్భా భగవతీ ॥ ౧౭౦ ॥ అస్యాః పురః కిమప
రం మాహాత్మ్యం ॥ కుతః ॥ ౧౭౧ ॥ స ॥ దేవ్యా యస్యా వసనముదధిః
పీఠికా హాటకాద్రిర్హారస్సింధుస్సగరతనయస్వర్గమార్గైకబంధుః ।
క్రీడాశైలః పరమపురుష క్రోడదంష్ట్రా చ తస్యాస్సీతా మాతుర్జగతిమి

ఇత్యుభయత్రాపి ధేయప్రత్యయః ॥ కన్యారత్నం-శ్రేష్ఠాం కన్యకామి
త్యర్థః ॥ అజీజనత్-జనయామాస, రత్నగర్భాయా స్తస్యాః రత్నజ
ననం యుక్తమేవేతి భావః + జనేర్ణౌచఙ్యుపధాయాహ్రస్వోఽభ్యా
సదీర్ఘశ్చ ॥ ని ॥ రత్నం శ్రేష్ఠేమణావపీతి విశ్వః * జాతౌజాతౌ య
చ్ఛ్రేష్ఠం తద్రత్నమభిధీయత ఇత్యభిధానాత్ ॥ ౧౭౦ ॥ — అస్యా
ఇతి ॥ అస్యాః పురో మిథిలానగర్యాః, అపరం-ఇతోఽన్యన్మాహాత్మ్యం,
మహానుభావత్వం కిం వర్ణనీయమస్తి నకించిదస్తీత్యర్థః ॥ కుతఃయ
తః యస్మాత్కారణాత్ ॥ ౧౭౧ ॥ — దేవ్యా ఇతి ॥ యస్యా దేవ్యా
భూదేవ్యాః, ఉదకానిధీయంతేఽస్మిన్నిత్యుదధిః - సముద్రః + ఉదక
స్యోదస్సంజ్ఞాయామిత్యుదకశబ్దస్య ఉదాదేశః ॥ వసనం-వస్త్రం, త
థా హాటకాద్రిస్సువర్ణాచలః ॥ ని ॥ స్వర్ణం సువర్ణం కనకం హి
రణ్యం హేమ హాటకమిత్యమరః ॥ అల్పం పీఠం పీఠీ సైవ పీఠికా ఉపవేశ
నపీఠం + గౌరాదిత్వాత్ జీష్ ॥ తతః స్వార్థేకః కేణ ఇతి హ్రస్వః
తథా సగరతనయానాం కపిలకోపానలదగ్ధానాం స్వర్గమార్గేఏకబం
ధుః-ముఖ్యసుహృత్- స్వర్లోకప్రాపికేత్యర్థః ॥ సింధుస్సరిత్-
మందాకినీతి యావత్ ॥ హారో ముక్తాకలాపః ॥ ని ॥ దేశే నదవిశేషేఽ
బ్ధౌ సింధుర్నా సరితి స్త్రియామిత్యమరః ॥ తథా పరమపురుషః-పు
రుషోత్తమో విష్ణుః, సచాసౌ క్రోడో వరాహశ్చ తస్య దంష్ట్రా దంత
విశేషశ్చ క్రీడాశైలో-విహారాచలః, సర్వత్రాభూదితి శేషః ॥ త
స్యాస్సీతామాతుస్సీతాజనన్యాః-భూదేవ్యాః, జగతి-జగత్స్విత్యర్థః
మిథిలాం పరిచ్ఛిన్నతయా వర్తమానాం మిథిలానగరీం సూతికాగా

మిథిలాం సూతికాగేహమాహుః ॥ ౧౭౨ ॥ ప ॥ అత్ర సీతావివాహార్థమమ
మర్త్యైరపి దుష్కరమ్ । జనకః కల్పయామాస ధనురారోపణం పణమ్ ॥
౧౭౩ ॥ ఇతి ॥ తతో మహర్షిర్జనకస్య రాజ్ఞస్సభాం సుధర్మాసదృశీం

హం-సూతికాగృహమాహుః-బ్రువంతి, యత ఏవమపరిమేయానుభా
వాయా భూదేవ్యా మిథిలాం సూతికాగేహం కథయంత్యతోఽస్యా మా
హాత్మ్యం కిమన్యద్వక్తవ్యమస్తీత్యర్థః + బ్రువః పంచానామిత్యా
దినాణలాదేశః ॥ బ్రువ ఆహాదేశశ్చ అత్రోదధ్యాదిమూపరంజకత్వేన
వసనత్వాదిరూపణాత్సమస్తవస్తువర్తిరూపకాలంకారః ॥ * ఆరోపవి
షయస్య స్యాదతిరోహితరూపిణః । ఉపరంజకమారోప్యమాణం తద్రూ
పకం మతమితిలక్షణాత్ ॥ అత్ర తథాల్పీయస్యాం మిథిలాయాం సాగ
రాంబరాదిమత్తయా మహీయస్యా భూదేవ్యా ఆధేయత్వకథనాదధి
కప్రభేదోఽలంకారః ॥ తదుక్తమ్ ॥ * ॥ ఆధారాధేయయోరానురూ
ప్యాభావోఽధికో మత ఇతి ॥ అయం చోక్తరూపకానుప్రాణిత ఇతి సంకరః ॥
మందాక్రాంతావృత్తం ॥ ౧౭౨ ॥ అత్రేతి ॥ అత్ర మిథిలా[illegible] -
సీతోత్పత్తిసమయే జనకో రాజా పితా చ ॥ ని ॥ తాతస్తు జనకః పితే
త్యమరః - సీతాయా వివాహార్థమమర్త్యైరింద్రాదిభిరపి కిముత మర్త్యైరి
తి భావః - దుష్కరం కర్తుమశక్యం + ఈషద్దుస్సుష్విత్యాదినా ఖల్
ప్రత్యయః - ధనుషః హరకోదండస్య - ఆరోపణం అవనమనం - పణం
మూల్యం కల్పయామాస యో వా కో వా ఇదం ధనురారోపయతి తస్మై
ఇయం కన్యా దీయతే న త్వన్యస్మా ఇతి ప్రతిజ్ఞాతవానిత్యర్థః ఇతి ॥ ఇ
దమభాషతేతి పూర్వేణ సంబంధః ॥ ని ॥ పణో ద్యూతాదిషూత్సృ
ష్టే భృతౌ మూల్యే ధనేఽపి చేత్యమరః ॥ ౧౭౩ ॥ తత ఇతి ॥ తతః ॥ సీతా
వృత్తాంత కథనానంతరం - మహర్షిర్విశ్వామిత్రః- ఋషిలక్షణము
క్తం । సుధర్మాసదృశీం దేవసభాసమాం ॥ ని ॥ స్యాత్సుధర్మా దే
వసభేత్యమరః - జనకరాజస్య సభామాస్థానం ప్రాప[illegible]- తథా

ప్రపేదే । తౌ చాపతుశ్చాపవిలోకలోలౌ సచాపకౌ కోసలరాజపుత్రౌ ॥ ౧౨౪ ॥ X ॥ తత్ర విధివదభ్యర్చితః కథితదశరథతనయవృత్తాన్తః కౌశికః- కౌశికప్రముఖైరమర్త్యైరస్మత్కులమహత్తరే దేవరాతే నిక్షిప్తం విశేషతస్సీతాశుల్కార్థం మయా రక్షితమిదమితి జనకేన

చాపవిలోకలోలౌ ధనుర్దర్శనలాలసౌ ॥ ని ॥ లోలుపో లోలుభో లోలో లంపటో లాలసశ్చ స ఇతి యాదవః- కుతః చాపాభ్యాం సహ సచాపకౌ ధన్వినౌ- ఇతి ధనుర్విద్యావిశారదత్వం సూచ్యతే + తేన సహేత్యాదినా బహువ్రీహిః శేషాద్విభాషేతి కప్ప్రత్యయః- తౌ కోసలరాజపుత్రౌ రామలక్ష్మణౌ చ- ఏతేన మహాకులీనత్వాదిసకలగుణసంపత్తిస్సూచ్యతే- ఆపతుః ప్రాప్తవన్తౌ - ఉపజాతివృత్తం - లక్షణం తూక్తం ॥ ౧౨౪ ॥ తత్రేతి ॥ తత్ర సభాయాం- కుశవంశసంభూతత్వాత్ కౌశికో విశ్వామిత్రః * కుశవంశసముద్భూతం కౌశికం రఘునన్దన ఇతి శ్రీరామాయణే- విధివద్యథాశాస్త్రమభ్యర్చితః పూజితః-రాజ్ఞేతి శేషః-తథా కథితః ఉపవర్ణితః దశరథతనయస్య వృత్తాన్తో వంశప్రశంసాదిప్రవృత్తిర్యేన స తథోక్తస్సః ॥ ని ॥ వార్తా ప్రవృత్తిర్వృత్తాన్త ఇత్యమరః- తథా కౌశికప్రముఖైర్మహేన్ద్రాదిభిరమర్త్యైః ॥ ని ॥ మహేన్ద్రగుగ్గులూలూకవ్యాళగ్రాహిషు కౌశిక ఇత్యమరః-అస్మత్కులమహత్తరే అస్మద్వంశశ్రేష్ఠే దేవరాతే రాజ్ఞి- నిక్షిప్తం విన్యస్తం విశేషతో విశేషాకారేణ- సీతాయాశ్శుల్కార్థం వివాహమూల్యార్థం- తదారోపణస్యైవ సీతాప్రదానమూల్యత్వాదితి భావః ॥ ని ॥ శుల్కో స్త్రీ స్త్రీధనేపి చేత్యమరః- మయా రక్షితం గుప్తమిదం ధనురితి శేషః-ఇత్యుక్త్వా- ఇతి నైవ గమ్యమానార్థత్వాదప్రయోగః - జనకేన ప్రదర్శితస్య చాపస్యారోపణాయ అవనమనాయ - రామమాదిదేశ ఆజ్ఞాపయామాస- నన్వీశ్వరేణ ధనుర్దేవరాతే న్యాసభూతతయా నిక్షిప్తమితి రామాయణాదాఘ్రాయతే - అత్రేన్ద్రాదిభిరితి కథమేతత్సంగచ్ఛత ఇతి

ప్రదర్శితస్యచాపస్యారోపణాయరామమాదిదేశ॥ ౧౭౫ ॥ ప ॥తతః॥
రామేబాహుబలంవివృణ్వతిధనుర్వంశేగుణారోపణం మాభూత్కేవల
మాత్తనాతిలకితేవంశేపివైకర్తనే । ఆకృష్టంనితరాం తదేవ నపరంసీ
తామనోపిద్రుతంభంగస్తస్యనకేవలంక్షితిభుజాందోస్తంభదంభస్యచ॥

చేత్ -సదేవేభ్యోధనుషిదిత్సితేతదానీమేతైర్దేవైస్సన్నికర్షం గ
త్వాస్వయంగృహీతుంభీతైరన్యస్మదథేస్య దేవరాతస్య దేహీతి ప్రార్థి
తస్సన్ తస్యహస్తేదత్తవానితి నకోపివిరోధః ॥ ౧౭౫ ॥—॥ తతఃఆ
దేశానంతరం ॥ రామఇతి ॥ రామేబాహుబలంనిజభుజబలంవివృణ్వ
తి ప్రకటయతిసతి-ధనుర్వంశేకేవలంధనూరూపవేణుదండఏవగుణారో
పణం మౌర్వీయోజనంశౌర్యాద్యర్పణంచమాభూత్ నాసీత్ +అత్ర
మాజోనఇత్యర్థత్వాన్మాజీలుఙ్ తిలుఙ్ నాశీరర్థత్వాభావాత్స్వోక్త
నాస్యేనతిలకితేసంజాతతిలకే అలంకృతఇత్యర్థః- అత్రస్వస్యావతీర్ణ
త్వాదితిభావః ॥+॥ తదస్యసంజాతంతారకాదిభ్యఇతజితచ్ప్రత్యయః-
తారకాదిరాకృతిగణః-వైకర్తనేవికర్తనసంబంధిని వంశే సూర్యకుల
పి ॥ ని ॥ వంశోవేణౌకులేపిచేతివిశ్వః - గుణారోపణమభూదితివిరో
ధస్య శౌర్యాదిగుణసమర్పణమభూదితిపరిహారాద్విరోధాభాసః- ఇత
రవంశజైః రాజభిః ధనుషోనారోపితత్వాత్సూర్యవంశావతంసేనశ్రీ
రామేణారోపితత్వాదితి తద్వంశస్య మహతీప్రతిష్ఠాసంపాదితేత్యర్థః
॥ని॥ మౌర్వ్యాంద్రవ్యాశ్రితేసత్వశౌర్యసంధ్యాదికేగుణఇత్యుభయత్రా
ప్యమరః- కించ తద్ధనురేవనితరామతిశయేన కృష్టంమాభూత్ కింతు
పరమత్యంతంద్రుతంశీఘ్రం- సీతామనోప్యాకృష్టమభూత్- ధనురాక
ర్షణస్యైవతన్మనస్సమాకర్షణహేతుత్వాదితిభావః-తథాతస్య కేవ
లంధనుషఏవభంగోవిచ్ఛేదోమాభూత్ - కింతు క్షితిభుజాంరాజ్ఞాందో
స్తంభదంభస్యదోర్దండకైతవస్య బలాడంబరస్యచ ॥ ని ॥ దంభస్తు
కైతవేకల్కఇతివిశ్వః-భంగోభూత్ భగ్నంధనుః దృష్ట్వారాజానోని

౧౭౬ ॥ ప ॥ రామాకర్షణభగ్నకార్ముకభువా ధ్వానేన రోదోరు
ధా దృప్తక్షత్త్రియశస్సితచ్ఛదకులే జీమూతనాదాయితమ్ । వీరశ్రీప్రథ
మప్రవేశసమయే పుణ్యాహఘోషాయితం మైథిల్యాః కిలమానసే పరిణ

ర్వాపితనిజభుజగర్వా బభూవురిత్యర్థః - శార్దూలవిక్రీడితం వృత్తం
౧౭౬ ॥—॥ రామేతి ॥ రామాకర్షణేన శ్రీరామకర్తృకాకర్షణే
న- భగ్నం విదళితం యత్కార్ముకం తస్మాద్భవతీతి తథోక్తేన- తథా రో
దసీ ద్యావాభూమీ రుణద్ధ్యావృణోతీతి రోదోరుధా ॥+॥ అన్యేభ్యోపి
దృశ్యత ఇతి క్విప్ సర్వవ్యాపినేత్యర్థః ॥ ని ॥ ద్యావాభూమీ చ రోద
సీ ఇత్యమరః - ధ్వానేన ధ్వనినా కర్త్రా - దృప్తా మదోద్రిక్తా యే క్ష
త్త్రాః క్షత్త్రియాః- అత్ర జాతివాచినా క్షత్త్రశబ్దేన తజ్జన్యాః క్షత్త్రియా ల
క్ష్యంతే తేషాం యశ ఏవ సితచ్ఛదకులం హంసశ్రేణీతి రూపకం తస్మిన్విష
యే ॥ ని ॥ హంసాస్తు శ్వేతగరుత ఇత్యమరః - జీవనస్య జలస్య మూతః పు
టబంధో జీమూతో మేఘః + మూతబంధనే పృషోదరాదిత్వాత్సాధుః ॥
ని ॥ జీమూతౌ మేఘపర్వతావిత్యమరః జీమూతనాదేన జలధరగర్జి తే
నేవాచరితం జీమూతనాదాయితం తస్య తన్నివారకత్వాదితి భావః +క
ర్తుః క్యఙ్సలోపశ్చ - తతః భావే క్తః అకృత్సార్వధాతుకయోర్దీర్ఘ ఇతి
దీర్ఘః ఏవముత్తరత్రాపి యోజ్యం- తథా వీరశ్రియో వీరలక్ష్మ్యాః- ప్రథమ
ప్రవేశసమయే ప్రథమప్రవేశకాలే ॥ ని ॥ సమయాశ్శపథాచారకాలసి
ద్ధాంతసంవిద ఇత్యమరః - పుణ్యాహఘోషేణ స్వస్తివాచనరవేణే
వాచరితం పుణ్యాహఘోషాయితం పుణ్యం చ తదహశ్చ పుణ్యాహమితి
+విశేషణమితి సమాసః॥ రాజాహస్సఖిభ్యష్టజితి టచ్ - పుణ్యసుదినా
భ్యామహ్నః క్లీబతేతి క్లీబత్వం- తథా మైథిల్యాస్సీతాయాః మానసే మ
నసి ప్రవర్తమాన ఇత్యర్థః, పరిణయే వివాహవిషయే మాంగల్యతూర్యే
ణ మాంగల్యార్థతూర్యధ్వనినేవాచరితం మాంగల్యతూర్యాయితం కి
లేతి సంభావనాయాం ॥ ని ॥ వార్తాసంభావ్యయోః కిలేత్యమరః- లు

షేమాంగల్యతూర్యాయితమ్ ॥ ౧౭౭ ॥ ప ॥ రవఃకఠినకర్షణాత్రుటి
తచాపజన్మాక్షణాద్దిశాంద్విరదఘీట్కృతైఃకృతహరిత్పతిస్వాగతః । జగ
ద్భ్రమణకౌతుకోచ్చలితరామకీర్త్యంగనా ప్రయాణపటహధ్వనింప్ర
థయతిస్మతారాధ్వని ॥ ౧౭౮ ॥ గ ॥ తత్ర దశరథస్సీతాపరిణయవిహి
తనిర్ణయజనకప్రహితదూతాహూతః పురోహితాభ్యుపగమాన్మిథిలా

ప్తోపమాలంకారః- వృత్తంపూర్వవత్ ॥ ౧౭౭ ॥—॥ రవఇతి ॥ కఠిన
కర్షణాద్దృఢాకర్షణాద్ధేతోః త్రుటితఃభగ్నః యశ్చాపః తస్మాజ్జన్మ
యస్యసతథోక్తఇతివ్యధికరణబహువ్రీహిః + అవజ్యోఁబహువ్రీహిః
వ్యధికరణోజన్మాద్యుత్తరపదఇతివామనః-క్షణాదతిశీఘ్ర్యేణదిశాందివ్
రదఘీట్కృతైర్దిగ్గజఘీట్కారైహేతుభిఃస్వభయజనితైరేవేతిభావః॥
కృతోవిహితఃహరిత్పతిస్వాగతోదిగీశ్వరకర్తృకశోభనాగమన ప్ర
శ్నోయస్య స తథోక్తః - అతివేగేన దిగంతవ్యాపీత్యర్థః - రవః
ధ్వనిః- తారాధ్వనినక్షత్రమార్గే అంతరిక్షే జగద్భ్రమణకౌతుకాత్
లోకసంచారకౌతూహలాద్ధేతోః- ఉచ్చలితాప్రవృత్తారామస్య కీ
ర్తిరేవాంగనేతిరూపకం- తస్యాఃప్రయాణపటహధ్వనిం యాత్రారం
భేభేరీభాంకారం - ప్రథయతిస్మ ప్రకటయతిస్మ తాదృప్యమవా
పేత్యర్థః - అత్రధనుర్భంగజనితధ్వనౌపటహధ్వనిత్వారోపణాదూ
పకాలంకారః - తథాన్యస్మిన్నపిఘీట్కృతేష్వన్యకర్తృకస్వాగతత్వ
రూపణాద్వ్యధికరణరూపకమిత్యనయోరఙ్గాఙ్గిభావేనసంసృష్టిః- పృ
థ్వీవృత్తం॥ జసౌజసయలావసుగ్రహయతిశ్చపృథ్వీగురురితిలక్షణాత్॥
౧౭౮॥—॥ తత్రేతి ॥ తత్రతస్మిన్ సమయే- దశరథఃసీతాపరిణయే సీ
తావివాహే- విహితనిర్ణయేసకృతనిశ్చయేన ॥ ని ॥ సమౌనిర్ణయ
నిశ్చయావిత్యమరః - జనకేనప్రహితాః ప్రేషితాయేదూతాః ప్రే
ష్యాఃతైరాహూతస్సన్ పురోహితాభ్యుపగమాద్వసిష్ఠాంగీకారాత్
॥ని॥ అంగీకారోభ్యుపగమ ప్రతిశ్రవసమాధయ ఇత్యమరః మిథిలా

మగమత్ ॥ ౧౭౯ ॥ ప ॥ యత్కీర్తిస్తిలకాయతే సురవధూసంగీతగోష్ఠీముఖే యేనాద్యః పితృమాన్ప్రమాన్వసుమతీ యేనైవ రాజన్వతీ । ఇంద్రస్సంగరసంకటేషు విజహౌ వీరస్య యస్యోన్ముఖప్రేంఖత్స్యందన

మగమత్ప్రాప ॥ ౧౭౯ ॥— తమేవ దశరథం వర్ణయతి ॥ యదితి ॥ యస్య దశరథస్య కీర్తిః దానక్షాత్రోద్భవా సమాఖ్యా, సురవధూనాం దేవతాస్త్రీణాం సంగీతగోష్ఠీ సంగీతప్రస్తావః, తస్యా ముఖం ప్రారంభః స ఏవ ముఖం వక్త్రమితి శ్లిష్టరూపకం, తస్మిన్ ॥ ని ॥ ముఖం ప్రధానే ప్రారంభే వక్త్ర ఇతి నానార్థరత్నమాలా, తిలకాయతే తిలకో భూషణవిశేషః స ఇవాచరతి, సురవధూనామపి గేయాంతరాపేక్షయా ప్రథమత ఏవ వర్ణనయోగ్యా భవతీత్యర్థః ॥ + కర్తుః క్యఙ్సలోపశ్చేతి క్యఙ్, అకృత్సార్వధాతుకయోర్దీర్ఘ ఇతి దీర్ఘః ॥ ని ॥ తమాలపత్రతిలకచిత్రకాణి విశేషకం - ద్వితీయం చ తురీయం చ న స్త్రియామిత్యమరః, తథా యేన దశరథేన, ఆద్యః ప్రథమః పురాణపురుషో విష్ణుః పితాస్యాస్తీతి పితృమానభూదితి శేషః - శ్రీరామరూపేణాస్య తద్గర్భసంభూతత్వాదితి భావః, ఏతేనాస్య మహాభాగ్యసంపత్తిస్సూచ్యతే- యేన దశరథేన నాన్యేనేత్యేవకారార్థః - వసుమతీ పృథివీ, సురాజాస్యా అస్తీతి రాజన్వతీ సురాజ్ఞీ అభూత్ ॥ ని ॥ సురాజ్ఞి దేశే రాజన్వాన్ ఇత్యమరః ॥ + రాజన్వాన్ సౌరాజ్య ఇతి నిపాతనాత్సాధుః ॥ ఉగితశ్చేతి ఙీప్ తథా యస్య వీరస్య దశరథస్యోన్ముఖం అభిముఖం యథా తథా, ప్రేంఖంతో వాయువశాచ్చలంత్యః యాః స్యందనకేతనాంబరదశాః రథనిబద్ధధ్వజపతాకాంచలాని తాసాం సందర్శనాత్సమ్యగ్దర్శనాద్ధేతోః ॥ ని ॥ వస్త్రావస్థాంశుకాంతేషు దశేతి రత్నమాలా, ఇందతీతీంద్రః ॥ + ఇది పరమైశ్వర్యే, పరమైశ్వర్యసంపన్నః పాకశాసనః, + ఋజ్రేంద్రేత్యాదినా ఔణాదికో రన్ప్రత్యయః, సంగరసంకటేషు దేవాసురయుద్ధసమ్మర్దేషు ॥ ని ॥ అథ ప్రతిజ్ఞాజిసంవిదాపత్సు సంగర ఇత్య

కేతనాంబరదశాసందర్శనాద్దుర్దశామ్ ॥ ౧౮౦ ॥ జనకస్స్వకనీయాంసమాజుహావకుశధ్వజమ్ । హత్వాయుధిసుధన్వానంసాంకాశ్యేస్థాపితం పురే ॥ ౧౮౧ ॥ ౫ ॥ తదను తాభ్యామభ్యర్చితస్సపురోహితో దశరథస్తత్ర పుత్రాణాం గోదానమంగళం నిర్వర్తయామాస ॥ ౧౮౨ ॥

మరః, దుర్దశాం దురవస్థాం విజహౌతత్యాజ, ఇంద్రస్యాప్యాశాస్య పౌరుష ఇతి భావః, సాయందశరథః మిథిలామగమదితిపూర్వేణసంబంధః, తిలకాయతఇత్యత్రలుప్తోపమా - సాచోక్తరూపకేణసంకీర్యతే శార్దూలవిక్రీడితంవృత్తం ॥ ౧౮౦ ॥—॥ జనక ఇతి ॥ జనకోరాజా స్వస్యకనీయాంసంఅనుజమిత్యర్థః ॥ ని ॥ జఘన్యజేస్యుః కనిష్ఠయవీయోవరజానుజాఇత్యమరః + యువాల్పయోఃకనన్యతరస్యామితివికల్పాత్కనాదేశః - తథాయుధియుద్ధేసుధన్వానం నామరాజానం హత్వాసాంకాశ్యేసాంకాశ్యాఖ్యేపురేసుధన్వపత్తనేస్థాపితం ప్రతిష్ఠితం-కుశధ్వజమాజుహావతత్పుత్రికయోరపి వివాహమహోత్సవంకర్తుమాకారయామాసేత్యర్థః ॥ ౧౮౧ ॥—॥ తదన్వితి ॥ తదనుతదనంతరం తాభ్యాంజనకకుశధ్వజాభ్యాం, అర్చితఃయథార్హంపూజితస్సపురోహితస్సవసిష్ఠోదశరథఃతత్రతస్మిన్సమయే - పుత్రాణాం శ్రీరామాదీనాం చతుర్ణాంకుమారాణాం, గోదానమేవమంగళంనిర్వర్తయామాస - వివాహదీక్షాంగత్వేన కృతవానిత్యర్థః ॥ ని ॥ గౌర్నాదిత్యే బలీవర్దేక్రతుభేదర్షిభేదయోః - స్త్రీతుస్యాద్దిశిభారత్యాంభూమౌచ సురభావపి, నృస్త్రియోఃస్వర్గవజ్రాంబురశ్మిదృగ్బాణలోమస్వితికేశవః - గావోలోమానికేశాఃదీయంతేఖండ్యంతేఅత్రేతివ్యుత్పత్త్యా గోదానంనామ బ్రాహ్మణాదీనాం షోడశాదిషు వర్షేషుకర్తవ్యం కేశాంతాఖ్యం కర్మోచ్యతే, తదుక్తంమనునా ॥ * ॥ కేశాంతఃషోడశేవర్షే బ్రాహ్మణస్యవిధీయతే - రాజన్యబంధోర్ద్వావింశే వైశ్యస్యద్వ్యధికేతత ఇతి ॥ * ॥ వేదానధీత్యవేదౌవావేదంవాపియథాక్రమం- అ

ప॥ జగ్రాహజనకాత్సీతాం తాతాదేశేనరాఘవః । ఆమ్నాయశాసనేనార్చాం యజమానాదివానలః ॥ ఆశ్చర్యమేతత్ ॥ ౧౮౩ ॥ గుణమనిమిషచాపేకంచిదారోప్యసీతాంకుశికతనయవాక్యాదగ్రహీద్రామభద్రః । తదనుతదనుజన్మామైథిలేన్ద్రస్యచిత్తే నిహితబహుగుణస్సన్

విప్లుతబ్రహ్మచర్యోగృహస్థాశ్రమమావసేదితి ॥ ౧౮౪ ॥—॥ జగ్రాహేతి ॥ రఘోర్గోత్రాపత్యంపుమాన్ రాఘవః శ్రీరామః - తాతస్యపితుర్దశరథస్య ఆదేశేనఆజ్ఞయా ॥ ని ॥ తాతస్తుజనకఃపితేత్యమరః జనకాద్ధాతుఃసీతాం, అనలోహుతాశనః. ఆమ్నాయశాసనేనశ్రుతిచోదనయా- యజమానాద్యజనశీలాద్గృహస్థాత్ ॥+యజతేఃతాచ్ఛీల్యేచానశ్ - ఆనేముగితిముగాగమః - అర్చాంహోమాదిసత్క్రియామివ- జగ్రాహగృహీతవాన్ పరిణీతవానిత్యర్థః- బింబప్రతిబింబభావేన ఉపమాలంకారః - ఆశ్చర్యమేతత్ ఏతదాశ్చర్యమద్భుతం ॥ ౧౮౩ ॥—॥ అ ॥ కింతదిత్యతఆహ ॥ గుణమితి ॥ రామభద్రః-శ్రీరామః, అత్ర భద్రశబ్దప్రయోగః సకలకల్యాణస్వరూపత్వాత్ వివాహకర్మదీక్షితత్వాచ్చేత్యవగన్తవ్యం ॥ ని ॥ శ్వశ్శ్రేయసంశివంభద్రం కల్యాణంమంగళంశుభ మిత్యమరః- కుశికతనయవాక్యాద్విశ్వామిత్రనియోగవచనాత్- ననిమిషంతీత్యనిమిషాదేవాః ॥+పచాద్యచ్ తేషాంచాపేమూర్తత్వాన్నిక్షేపణార్హఇతిభావః - కంచిదేకంగుణంమౌర్వీంవిద్యాదిష్వేకతమంగుణంచేతిగమ్యతే - ఆరోప్యనిక్షిప్య- సీతామగ్రహీత్ గృహీతవాన్- తదనుసీతాగ్రహణానన్తరం, తస్య శ్రీరామస్య అనుపశ్చాజ్జన్మయస్యానుజన్మాలక్ష్మణోఽపి - మైథిలేన్ద్రస్య జనకస్యచిత్తేఅమూర్తత్వాన్నిక్షేపణానర్హేఽపీతిభావః - నిహితాః వరయోగంవినైవనిక్షిప్తాః బహవః అనేకేగుణాఃవిద్యావినయాదయో మౌర్వ్యశ్చయేన స తథోక్తస్సన్- ఊర్మిళాంజనకస్యౌరసీం కన్యామగ్రహీత్ ఉక్తరీత్యా - శ్రీరామస్యసీతాగ్రహణంయుక్తం లక్షణ

న్యూర్మిళాంలక్ష్మణోపి ॥ ౧౨౪ ॥ తతో భరతశత్రుఘ్నౌ కుశధ్వజని
యోగతః । మాండవీశ్రుతకీర్తిభ్యామభూతాంగృహమేధినౌ ॥ ౧౨౫॥
౧౨॥అథదశరథ స్తనయైస్సహకృతవివాహైర్విదేహేభ్యః ప్రతినివర్తమా

స్యార్మిళాగ్రహణమేవాశ్చర్యమిత్యర్థః- దురారోపహరచాపారో
పణాదమానుషవీర్యవత్తాం నిరీక్ష్య- జనకః శ్రీరామాయసీతాంవీర్య
శుల్కాందదౌ- వీర్యవినయాదిసకలసద్గుణ సంపన్నతయాయోగ్యతా
మాలోచ్య లక్ష్మణాయచోర్మిళామితిపరమార్థః - నాత్రవ్యుత్క్ర
మవివాహదోషః భిన్నోదరత్వాత్తేషాం ॥ * ॥ పితృవ్యపుత్రసాప
త్న్యపరనారీసుతేషుచ- వివాహోపనయేయజ్ఞేనభవేత్సాహితూషణీ॥
ని॥ గుణోపధానే రూపాదౌమార్ద్వ్యంసూదేవ్యకోవరే - స్తంభ
సత్త్వాదిసంధ్యాదివిద్యాది వినయాదిష్వితి విశ్వః - అత్రఉపమానా
చ్ఛ్రీరామాదుపమేయస్య లక్ష్మణస్యాధిక్య ప్రతీతేః వ్యతిరేకాలంకా
రః ॥*॥ ఉపమానాద్యదన్యస్య వ్యతిరేకస్సఉచ్యత ఇతిలక్షణాత్ - స
చోక్తశ్లేషానుప్రాణితఇతిసంకరః ॥ మాలినీవృత్తమ్ ॥ ౧౨౪ ॥
॥ తతఇతి ॥ తతః రామలక్ష్మణవివాహానంతరం భరతశత్రుఘ్నౌ-కుశ
ధ్వజస్యజనకానుజస్య నియోగతః నిదేశాత్, + పంచమ్యాస్తసిః ॥
నియోజితావితిపాఠే కుశధ్వజేన నియోజితౌ మదీయం కన్యాద్వయం
యథాయోగ్యం ప్రతిగృహ్ణీతామితి నియుక్తౌ సంతౌ మాండవీ
శ్రుతికీర్తిభ్యాం గృహమేధినౌ-గృహస్థావభూతాం, మాండవీశ్రుతికీ
ర్త్యాఖ్య కుశధ్వజపుత్రీక్రమేణ భరతశత్రుఘ్నౌ పరిణీతవంతా
విత్యర్థః ॥ గృహైర్దారైర్మేధంతేసంగచ్ఛంతఇతిగృహమేధినౌ ॥ని॥
దారేషపిగృహాఇత్యమరః ॥ జాయాచగృహిణీగృహాఇతిహలాయుధ
శ్చ + మేధృసంగమఇతిధాతోర్ణినిః ॥ ౧౨౫ ॥ అథేతి ॥ అథతన
యవివాహానంతరం, దశరథః కృతవివాహైర్విహితపరిణయైర్నవోఢా
సంగతైరిత్యర్థః ॥ తనయైస్సహ-రామాదిభిస్సాకం, విదేహేభ్యః-

వత్సంవృత్త సమయసముజ్జృమ్భిత హుతవహదుస్సహరోషభీషణం దుర్వారపరాక్రమక్షత్రవర్గగర్వసర్వంకషపరశ్వధధారాధీనరుధిరధారాపరికల్పిత పితృతర్పణం దర్పవతామగ్రేసర ముదగ్రప్రతాపం తపస్సముచితం వల్కలమయం వసనం వసానమపి వాసనావశాదనతిపరి

జనపదేభ్యః, + అపాదానే పంచమీ ॥ ప్రతినివర్తమానః-నిజరాజధానీం ప్రత్యావృత్తస్సన్, సంవత్సరసమయే-ప్రళయకాలే, ॥ని॥ సంవర్తః ప్రలయః కల్ప ఇత్యమరః ॥ సముజ్జృంభితో జాజ్వల్యమానో యో హుతవహోఽగ్నిస్తద్వద్దుస్సహస్సోఢుమశక్యో యో రోషః తేన భీషణం-భయంకరం+భీషణశ్చేత్యత్ర భీస్మ్యార్థైతుభయ ఇతిషుక్ ॥ దుర్వారో నివారితుమశక్యః పరాక్రమః భుజబలం యస్య తస్య క్షత్రవర్గస్య క్షత్రియనివహస్య, గర్వసర్వంకషా అహంకారనిరాసికా యా పరశ్వధస్య పరశోః ధారా అగ్రభాగః ॥ ని ॥ ద్వయోః కుఠారస్స్వధితిః పరశుశ్చ పరశ్వధ ఇత్యమరః ॥ తదధీనా-తదాయత్తా, తన్నిష్పాదితేతి యావత్ ॥ యా రుధిరధారా-రక్తప్రవాహ స్తయా ॥ని॥ ధారాపూః కాపి సేనాగ్రం పతదంబ్వాదిసంతతిః । ఖడ్గాదినిశితప్రాంత ఇతి రత్నమాలా ॥ పరికల్పితమనుష్ఠితం పితృతర్పణం యేన తం తథోక్తం ॥ సప్రతిజ్ఞం త్రిస్సప్తకృత్వః క్షత్రియాన్ నిజకుఠారేణ నిహత్య తదీయరుధిరేణ పితృనివాపాంజలిం కృతవంతమిత్యర్థః సర్వంకషేత్యత్ర + సర్వకూలాభ్రకరీషేషు కషః ఇతి ఖచ్ప్రత్యయః ॥ అరుర్ద్విషదిత్యాదినా ముమాగమః ॥ దర్పశ్శౌర్యాదిమదః తద్వతామగ్రేసరమతిమదోద్ధతమిత్యర్థః ॥ ఉదగ్రప్రతాపం ఆజ్ఞాదండప్రతిజ్ఞాదండాభ్యాం ప్రచండప్రతాపమిత్యర్థః ॥ తథా తపస్సముచితం-తపశ్చర్యానుకూలం, వల్కలమయం వృక్షత్వఙ్నిర్మితం వసనం-వస్త్రం, వసానమాచ్ఛాదయంతం + వస ఆచ్ఛాదన ఇతి ధాతోశ్శానచ్ ॥ తథాపి వాసనావశాత్ క్షత్రియక్షేత్రజననసంస్కారవశాదనతిపరిముషితా అత్యంతానపహృతా

ముషితయుద్ధశ్రద్ధం మధ్యేమార్గమన్విష్టరామభద్రం భార్గవంముని
మద్రాక్షీత్ ॥ ౧౬ ॥ గ ॥ అప్రాక్షీచ్చ ॥ తన్నిరీక్షణక్షణా
దేవ ప్రక్షీణహర్షోఽపి మహర్షిభిస్సమం విధాయ సపర్యామార్యాశీ
లకుశలమితి ॥ ౧౭ ॥ వ ॥ అథదశరథవాణీం తామశృణ్వన్ప్రసన్నాం
భృగుపతిరిదమాచె ప్రశ్రితం రామభద్రమ్ । అవజిగమిషురానంజీర్ణ

యుద్ధశ్రద్ధా-యుద్ధాదరో యస్యతం * ఇదం బ్రాహ్మమిదంక్షాత్రంశా
పాదపి శరాదపీతి వచనాదితిభావః ॥ అన్విష్టరామభద్రం-అన్వేషిత
రామచంద్రం, మునిం-మననశీలం, భార్గవం-భృగువంశోద్భవం,జా
మదగ్న్యం మధ్యేమార్గం మార్గస్యమధ్యే + పారేమధ్యేషష్ఠ్యావే
త్యవ్యయీభావః ॥ తత్సన్నియోగాదేకారాంతత్వంచ మధ్యశబ్దస్యఅ
ద్రాక్షీత్-దృష్టవాన్ + దృశేర్లుఙిఇరితోవేతివికల్పాదఙభావపక్షే
సిచివృద్ధిః నదృశేరితి క్సాదేశాభావః ॥ ౧౬ ॥ —అప్రాక్షీదితి ॥ త
స్య భార్గవస్య నిరీక్షణక్షణాదేవ నతు వ్యవహితకాలాదిత్యేవకారా
ర్థః ॥ ప్రక్షీణహర్షోఽపి నిహతానందోఽపిమహర్షిభిస్సహవసిష్ఠా
దిమహర్షిభిస్సాకం సపర్యాం-పూజాం ॥ ని ॥ పూజానమస్యాపచి
తిస్సపర్యార్చార్హణాస్సమాఇత్యమరః ॥ విధాయ-కృత్వా, అవశ్య
కర్తవ్యత్వాదాత్మోచితత్వాచ్చేతిభావః ॥ హేఆర్యశీలసత్స్వభావక్ష
మ్యస్వేతి భయభక్తిభ్యామామంత్రణం కుశలమితి కాకుః ఇత్యప్రాక్షీ
త్ పృష్టవాన్ * బ్రాహ్మణంకుశలంపృచ్ఛేత్ క్షత్రబంధుమనామయమితి
స్మరణాత్ దర్శనసముచ్చయార్థకశ్చశబ్దః ॥ ని ॥ ప్రశ్నోఽనుయోగః పృచ్ఛా
చేత్యమరః ॥ ౧౭ ॥ —అ॥ తతః కిమిత్యతఆహ ॥ అథేతి ॥ అథ-కుశ
లప్రశ్నానంతరం, భృగుపతిర్భార్గవరామః ప్రసన్నాం-ప్రసాద
గుణసంపన్నాం, శ్రావ్యామిత్యర్థః ॥ తాం పూర్వోక్తాం, దశరథ
స్య వాణీం-వచనమశృణ్వన్-అనాదరాదనాకర్ణయన్, ప్రశ్రితం
బ్రాహ్మణోఽయమితి వినయప్రహ్వం రామభద్రం ప్రతి ఇదంవచనమాహ

చాపాత్తత్కీర్తేరవిదితపరశౌర్యస్తేదోర్దర్పం కార్ముకేస్మిన్ ॥ ౧౭౩ ॥ ఆదాయ తత్సగుణమాశువిధాయతత్రసంధాయబాణమవధాయ తపోధనత్వం తజ్జీవితస్యదయమానమనా మనీషీసంభూత ఘోరసమరాద్విరరామ రా

చే- ఉక్తవాన్, కింతద్వచనమతఆహ ॥ అపేతి ॥ జీర్ణచాపేన- శిథిల హరచాపారోపణేన, హేతునా ఆత్తకీర్తేస్సంప్రాప్తయశస ఇతి సావ హేళనవచనం తథా అవిదితపరశౌర్యస్యాజ్ఞాతనిజాయుధప్రభావస్యేతి భయోత్పాదనవచనం యేనపరశునా త్రిస్సప్తకృత్వః క్షత్రియావిదారితా ఇతిభావః ॥ తే తవ దోర్దర్పం భుజదర్పమస్మిన్వైష్ణవే కార్ముకే కర్మణే ప్రభవతీతి కార్ముకం + కర్మణఉకఞితి ఉకఞ్ ప్రత్యయః తస్మిన్న వజిగమిషుః జ్ఞాతుమిచ్ఛుః ఆసం-అభవం + గమేస్సన్నంతాదు ప్రత్యయః ॥ శిథిలతరహరచాపస్య కిం నమనేనభంగేనవా మదీయ చాపారోపణేనత్వదీయభుజబలం జ్ఞాతుమిచ్ఛామీత్యుక్తవానిత్యర్థః॥మాలినీవృత్తమ్ ॥ ౧౭౩ ॥ —— అ ॥ తతః శ్రీరామః కిమకార్షీదిత్యత ఆహ ॥ ఆదాయేతి ॥ మనస ఈశ్షీ మనీషీ - వివేకసంపన్నః, ఈశం ధ్వాదిత్వాత్పరరూపం - వ్రీహ్యాదిత్వాన్మత్వర్థ ఇనిః రామః- తద్భార్గవకార్ముకంఆదాయగృహీత్వా , ఆశుశీఘ్రం సగుణంసజ్జం విధాయకృత్వా ॥ ని ॥ మౌర్వీజ్యాశింజినీగుణఇత్యమరః - తత్రకార్ముకే - శరంబాణంసంధాయయోజయిత్వా, తతస్తపోధనత్వమవధాయ అయం తపస్వీబ్రాహ్మణః అవధ్య ఇతినిర్ధార్యేత్యర్థః- అతఏవతజ్జీవితస్య భార్గవరామప్రాణధారణంప్రతీత్యర్థః ॥ కర్తృకర్మణోఃకృతీతి కర్మణిషష్ఠీ- దయమానంతాచ్ఛీల్యేనదయాతత్పరం మనో యస్య స తథోక్తస్సన్- సంభూతఘోరసమరాత్ సముపస్థితదారుణరణాద్విరరామవిరతోభూత్ + జుగుప్సావిరామేత్యాదినాపంచమీ॥వ్యాఙ్పరిభ్యోరమఇతి పరస్మైపదం ఉక్తరీత్యాచాపారోపణాద్యాడంబరమేవ కృతవాన్ నబ్రాహ్మణోహంతవ్యఇతిన్యాయేన యుద్ధంనకృతవానిత్యర్థ

మః॥౧౮॥ తావుభౌ భృగువంశసంభవౌ చాపదండజమదగ్నిసంభవౌ। పరిహృత్య భావమవలంబ్య కేవలం రాఘవార్పితగుణౌ బభూవతుః ॥౧౯॥

॥ప॥యుగపత్ప్రాప్తగుణయోశ్చాపభార్గవరామయోః । ఋజుతావ

ర్థః- నహియుక్తాయుక్తవిచారతత్పరవివేకినో నిజభుజబలమేవపశ్యం తీతిభావః. వసంతతిలకావృత్తం ॥ ౧౮ ॥—॥ తావితి ॥ కించేతిచార్థః - భృగువంశౌ భృగుమునివేణూసంభవః కారణం యయోస్తౌతజ్జన్యావిత్యర్థః- యద్వా భృగువంశే శైలపరిపాతజవేణౌ భృగుమునిరలేచ సంభవః ఉత్పత్తిర్యయోస్తౌ ॥ ని ॥ భృగుర్దైత్యగురౌ శమ్భౌ జమదగ్నిపరిపాతయోరితి నానార్థరత్నమాలా- తౌపూర్వోక్తౌ ఉభౌ చాపదండ జమదగ్నిసంభవౌ ధనుర్యష్టి జామదగ్న్యౌ- కేవలమత్యంతంపరిహృత్యభావం ఆరోపణప్రియ క్త నమ్రత్వం వినయాపనతత్వంచావలంబ్య- రాఘవేణార్పితౌ నిక్షిప్తః గుణో మౌర్వీసాధుత్వంచయయోస్తౌ - యద్వా రాఘవే అర్పితః గుణః పరాక్రమః సత్వగుణశ్చ యాభ్యాం తౌ బభూవతుః- ఏకత్రిస్వారోపణస్య మహాపరాక్రమసూచకత్వాదన్యత్ర విష్ణ్వవతారత్వే నతత్ర స్వసత్వగుణసమర్పణాచ్చేతిభావః-అత్రచాపదండ జమదగ్నిసంభవయోః కేవలప్రకృతయోరేవ పరిహృత్యభావావలమ్బనరూపసమానధర్మేణౌపమ్యస్య గమ్యమానత్వాత్కేవలప్రకృతగోచరాతుల్యయోగితాలంకారః ॥ * ॥ ప్రస్తుతానాంతథాన్యేషాం కేవలంతుల్యధర్మతః - ఔపమ్యంగమ్యతేయత్ర సామతాతుల్యయోగితేతిలక్షణాత్. సచోక్తశ్లేషాంగేన సంకీర్యతే - రథోద్ధతావృత్తం ॥ * ॥ రాన్నరావిహరథోద్ధతాలగావితిలక్షణాత్ ॥౧౯॥—॥ ॥యుగపదితి ॥ యుగపదేకదా (ప్రా) ప్తః గుణో మౌర్వీసాధుత్వంచయయోస్తయోఃచాపభార్గవరామయోః చాపభార్గవయోస్తయోరితిచపాఠః- ఋజుతాఆర్జవంవక్రతాంనమ్రత్వంప్రాప - తథావక్రతాకౌటిల్యమార్జవంప్రాప + ఆపాణ్డెర్లిట్ సజ్యత్వాదృజుశ్చాపోనమ్రోభూ

క్రతాంప్రాపవక్రతాచతథార్జవమ్ ॥ ౯౧ ॥ గ ॥ తత స్తత్క్షణమమోఘేన
రాఘవశ్శరేణ భార్గవస్య స్వర్గతిం రురోధ ॥ స్థానేహితత్ ॥ ౯౨ ॥
వ ॥ నూనం జనేన పురుషే మహతి ప్రయుక్తమాగః పరం తదనురూపఫ
లం ప్రసూతే । కృత్వా రఘూద్వహ గతౌ క్షణమంతరాయం యద్భా

త్త్వాద్భృగుసూన్నమనదక్షమిమమహంకింకర్తుంశక్నోమీత్యహంకారంపరి
త్యజ్యసాధుత్వగ్రహణాద్వక్రోభార్గవః ఋజురాసీదితివ్యాఖ్యార్థః- అ
త్రప్రాప్తగుణపదార్థస్య విశేషణగత్యాఋజుతావక్రతయో రితరేతర
భావప్రాప్తింప్రతి హేతుత్వాత్పదార్థ హేతుకం కావ్యలింగమ
లంకారః * హేతోర్వాక్యపదార్థతే కావ్యలింగముదాహృతమి
తిలక్షణాత్ ॥ తథా ధనుర్గుణప్రాప్త్యవంతరకాలీనత్వేపి భార్గవ
గుణప్రాప్తేః యుగపదిత్యేకకాలీనత్వోక్త్యా తదసంబంధేపి సంబం
ధాభిధానాదసంబంధే సంబంధరూపాతిశయోక్తిః ॥ సాచస్వతస్సిద్ధక
విప్రౌఢోక్తిసిద్ధకార్యకారణ పౌర్వాపర్యవిపర్యయనిబంధనేతి రహ
స్యం తథా ఋజుతా- వక్రతాం, వక్రతాచార్జవంప్రాపేతిస్ఫురతో
విరోధస్యోక్తరీత్యా సమాధానాద్విరోధాభాసశ్చేతిసంకరః ॥ ౯౧ ॥
తతఇతి ॥ తత స్తదనంతరం, రాఘవ స్తత్క్షణం-తస్మిన్నేవక్షణే, అత్యం
తసంయోగే ద్వితీయా ॥ అమోఘేనావ్యర్థేనశరేణ భార్గవస్య-భృగు
నందనస్య రామస్య, స్వర్గతిం,స్వర్లోకగమనం, రురోధ-బభంజే
త్యర్థః ॥ ని ॥ స్వరవ్యయం స్వర్గనాకేత్యమరః ॥ దేశోపాయగమేగ
తిరితివైజయంతీ ॥ స్థానేహితత్ ॥ తద్గతినిరోధనంస్థానేహి యుక్తంఖ
లు ॥ ని ॥ యుక్తేద్వేసాంప్రతంస్థానఇత్యమరః ॥ ౯౨ ॥—తత్క
థమిత్యతఆహ ॥ నూనమితి ॥ జనేన మహతిపురుషే-మహానుభావేవి
షయే, ప్రయుక్తంకృతం ఆగోపరాధః ॥ ని ॥ ఆగోపరాధోమంతు
శ్చేత్యమరః ॥ పరమత్యంతం తస్యాగసః అనురూపం-అనుగుణం, ఫ
లం, ప్రసూతే-జనయతి, నూనమితి వస్తువిచారత్వేనాన్నాయముత్ప్రే

ర్గవః పరగతేర్విహతిం ప్రపేదే ॥ ౧౩ ॥ ౫ ॥ అథ సంక్రాంతయా
జామదగ్న్యశక్తిసంపదా సంపన్నం పన్నగపరిబృఢభోగభుజాభిరా
మం రామమవిరళమాలింగ్య మూర్ధన్యుపాఘ్రాయ చ దశరథః పరిఖిమో

షాలంకారః ॥ కుతః యద్యస్మాత్కారణాత్ భార్గవః ఉద్వహః ఇత్యుద్వ
హః రఘూణాముద్వహో రఘునందనః ॥ ని ॥ తస్యాస్తుతోకాపత్యం
చ ప్రసవోద్వహనందనా ఇత్యమరశేషః ॥ + నందిగ్రహిత్యాదినా
పచాద్యచ్ ॥ తస్య గతౌ విషయే క్షణం-క్షణమాత్రమంతరాయం-వి
ఘ్నం నిరోధమితియావత్ ॥ కృత్వా పరగతేః-స్వర్లోకప్రాప్తేః,
విహతిం-హానిం, ప్రపేదే-ప్రాప, ఐహికాముష్మికగత్యోరన్యతరవి
చ్ఛేదం పృష్టస్సన్నిహలోకసంచారతాత్పర్యేణాముష్మికగతినిరోధమే
వాంగీచకార భార్గవః ॥ అతస్తన్నిరోధమేవ శ్రీరామశ్చకారేత్య
ర్థః ॥ విశేషేణ సామాన్యసమర్థనరూపోఽర్థాంతరన్యాసాలంకారః ॥
సామాన్యవిశేషకార్యకారణభావాభ్యాం నిర్దిష్టప్రకృతసమర్థనమ
ర్థాంతరన్యాస ఇతి సర్వస్వసూత్రం ॥ ౧౩ ॥—అథేతి ॥ అథ జామద
గ్న్యస్య పరలోకగతివిహత్యనంతరం, దశరథః సంక్రాంతయా-ప్రతిఫలి
తయా, జమదగ్నేరపత్యం పుమాన్ జామదగ్న్యః + గర్గాదిభ్యో
యఞ్ తస్య భార్గవరామస్య శక్తిసంపదా-సామర్థ్యసంపత్త్యా,
సంపన్నం-సమృద్ధం, అపహారాదవతారాంతరసంక్రమణనియమాత్స్వం
ప్రతిపన్నవైష్ణవతేజః పరిపూర్ణమిత్యర్థః ॥ పరిబృంహతీతి పరిబృ
ఢః ప్రభుః + బృహేర్బృంహేర్వా కర్తరి క్తప్రత్యయః ప్రభౌ పరిబృ
ఢ ఇతి నకారహకారయోర్లోపో నిష్ఠాతకారస్య ఢత్వం చ నిపాత్యతే ప
న్నగపరిబృఢస్య-భుజగేంద్రస్య, భోగః కాయః తత్తుల్యాభ్యాం భు
జాభ్యామభిరామం-మనోహరం ॥ ని ॥ భోగస్సుఖే స్త్ర్యాదిభృతావ
హేశ్చ ఫణకాయయోరిత్యమరః ॥ రామం-శ్రీరామభద్రమ్, అవిరళం
గాఢమాలింగ్య, ఆశ్లిష్య, తథా మూర్ధని-శిరసి, ఉపాఘ్రాయ-ఆఘ్రా

వ. పరిసరే పరిసరంత్యా సరయూసరితానువిద్ధామయోధ్యాం సదా-
రాన్ దారకాంత్సాదరమాలోకయంతీనాం పౌరపురంధ్రీణాం నీరం-
ధ్రితగవాక్షైః కటాక్షైః సౌందర్యవంచితతాపింఛైః పింఛాతపత్రాయ

మాణంచ కృత్వా, కృచ్ఛ్రాన్నిర్గతం పుత్రం పితా శిరసి జఘ్రౌ ఇతి శాస్త్రాచా-
రప్రసిద్ధిః ॥ పరిఖయా-పత్తనస్య వలయాకారేణ నిఖాతజలాధారదుర్గ-
విశేషేణేవేత్యుత్ప్రేక్షా ॥ పరిసరే-పర్యన్తభువి, ని ॥ పర్యన్తభూః
పరిసర ఇత్యమరః ॥ పరిసరంత్యా-ప్రవహంత్యా, సరయూసరితా-సర-
య్వాఖ్యయా నద్యా, అనువిద్ధాం-ఆవేష్టితాం, అయోధ్యాం-నిజరాజ-
ధానీం, సదారాంత్సవధూకాన్ దారాన్ శ్రీరామాదికుమారాన్ ॥
ని ॥ దారకౌ బాలభేదకావిత్యమరః ॥ సాదరం-సస్నేహమాలోకయం-
తీనాం, పౌరపురంధ్రీణాం సంబంధిభిస్తథా నీరంధ్రితగవాక్షైర్నిరంత-
రగవాక్షమార్గైః ॥ ని ॥ వాతాయనం గవాక్ష ఇత్యమరః ॥ సౌందర్యవం-
చితతాపింఛైః-సౌభాగ్యనిర్జితతమాలకుసుమైస్తత్సదృశైరిత్యర్థః ॥ అ-
తఏవోపమాలంకారః ॥ ని ॥ కాలస్కంధస్తమాలస్స్యాత్తాపింఛ ఇత్య-
మరః ॥ తాపింఛస్య పుష్పం తాపింఛం +పుష్పమూలేషు బహుళమి-
తి లుక్ ॥ ని ॥ ద్విహీనం ప్రసవే సర్వమిత్యమరః ॥ కటాక్షైరపాంగావ-
లోకనైః ॥ యద్వా - యద్గతాగతవిశ్రాంతివైచిత్ర్యేణ వివర్తనం ।
తారకాయాః కలాభిజ్ఞాస్తం కటాక్షం ప్రచక్షత ఇత్యుక్తలక్షణైః పిం-
ఛాతపత్రం-బర్హమయచ్ఛత్రం, తద్వదాచరతీతి పింఛాతపత్రాయ-
మాణం ॥ ని ॥ పింఛబర్హే నపుంసకే ఇత్యమరః +పింఛాతపత్రశబ్దాదా-
చారక్యజంతాల్లటశ్శానజాదేశః ఆనేముగితి ముగాగమః ॥ తథాభూ-
తం ధవళాతపత్రం-శ్వేతచ్ఛత్రం యస్య స తథోక్తస్సన్, ప్రవివేశ
ప్రవిష్టవాన్, అత్రాతపత్రస్య స్వధవళిమపరిత్యాగేన కటాక్షనీలిమ-
స్వీకరణోక్తేస్తద్గుణాలంకారః ॥ తేన చోక్తోపమా నిరూఢేన ధవళాత-
పత్రస్య పింఛాతపత్రత్వముత్ప్రేక్ష్యత ఇతి త్రయాణాం సంకరః ॥౧౬౪

మాణాధవళాతపత్రః ప్రవివేశ ॥ ౧౯౮ ॥ ప ॥ లజ్జావశాదవిశదస్మరవి
క్రియాభిస్తాభిర్వధూభిరతివేలముపాత్తసౌఖ్యాన్ । ఇక్ష్వాకునాథతన

లజ్జేతి॥ లజ్జావశాల్లజ్జాయాస్తత్వాద్ధేతోః, తత్పారతంత్ర్యాదిత్యర్థః॥
ని ॥ వశఆయత్తతాయాంస్యాదృశమిచ్ఛాప్రభుత్వయోరితి కేశవః ॥ అ
విశదాః-అస్ఫుటాః, స్మరవిక్రియాః-మన్మథచేష్టాయాసాంతాభిః, ఏతేన
ముగ్ధానస్థాసూచ్యతే॥*॥ఉదయద్యౌవనాముగ్ధాలజ్జావిజితమన్మథేతిల
క్షణాత్ ॥ తాభిర్వధూభిస్సీతాదిభిర్నవోఢాభిః ॥ ని ॥ వధూజాయా
యానవోఢయోరితివిశ్వః ॥ అతివేలమత్యర్థముపాత్తసౌఖ్యాన్-ప్రా
ప్తానందాన్, చతురశ్చతుస్సంఖ్యాకాన్, ఇక్ష్వాకునాథస్య-దశరథ
స్య, తనయాన్-శ్రీరామాదీన్కుమారాన్, తారుణ్యయోగే-యౌవ
నసంగతిదశాయాం చతురో నిపుణః వినోదకరఇతియావత్ ॥ ని॥యో
గస్సన్నహనోపాయధ్యానసంగతియుక్తిష్విత్యమరః ॥ రసానాంనవా
నాంప్రథమః శృంగారరసస్సిషేవే-సేవితవాన్, నవవధూకానాం-తరు
ణానాం, చతుర్ణాం రాజకుమారాణాం శ్రీరామాదీనాం సంభో
గశృంగారః ప్రవృత్తఇత్యర్థః ॥ నవరసాస్త్వలంకారశాస్త్రే ప్రోక్తాః ॥
*శృంగారవీరకరుణారౌద్రహాస్యభయానకాః । బీభత్సాద్భుతశాంతా
ఖ్యారసాఃపూర్వైరుదాహృతా ఇతి ॥ తత్ర శృంగారో ద్వివిధః ॥ సం
భోగోవిప్రలంభశ్చేతి ॥ తదుక్తం శృంగారతిలకే ॥ సమ్భోగోవిప్రలం
భశ్చ ద్విధాశృంగారఇష్యతే। సంయుక్తయోస్తుసమ్భోగో విప్రలంభో
వియుక్తయోః ॥ విప్రలంభశ్చతుర్ధాత్రవర్ణ్యతే రసకోవిదైః । పూ
ర్వానురాగమానాఖ్యప్రవాసకరుణాత్మనా ॥ ప్రాగసంగతయోర్యూ
నో రాద్యస్స్యాదుత్తరేత్రయః । స్యుఃప్రాక్సంగతయోరేవ తత్రపూ
ర్వానురంజనమితి ॥ అత్రచ సమవాయికారణత్వేనాలంబనయోర్నా
యికానాయకయోస్సమాగమజన్మారతిస్థాయీసమ్భోగశృంగారః ॥ ర
తిర్నామసమ్భోగవిషయఇచ్ఛావిశేషః ॥ తదుక్తం ॥ యూనోరన్యో

యూన్పృథమోరసానాం తారుణ్యయోగచతురశ్చతురస్స ఏవ ॥ ౧౯౪
విద్యయేవత్రయీదృష్ట్యాదర్భపత్రాగ్రధీస్సుధీః । రాజపుత్ర్యా త
యా రామః ప్రపేదే ప్రీతిముత్తమామ్ ॥ ***************

ఇతి శ్రీవిదర్భరాజవిరచితే చంపూరామాయణే బాలకాండః

స్వవిషయాస్థాయినీచ్ఛా రతిస్సా ప్రోక్తేతి ॥ సమ్భోగశ్చయూనోరన్యో
న్యానందజనకం దర్శనాలింగనాదికం కర్మ । తదుక్తమ్ భావప్రకాశే॥
* కామోపచారసంభూతకామస్త్రీపుంసయోస్సుఖం। సుఖమానన్దసం
భేదః పరస్పరవిమర్దజః ॥ ఉపచారస్తథానన్దకారకం కర్మ కథ్యత ఇతి ॥
తద్విషయ ఇచ్ఛావిశేషః స్పృహాపరపర్యాయః ప్రమోదాత్మకమనో
వృత్తివిశేషో రతిరిత్యర్థః ॥ తదుక్తమ్ ॥ *సంపన్నైశ్వర్యసుఖయో
రశేషగుణయుక్తయోః । నవయౌవనయోశ్శ్లాఘ్యప్రకృత్యోశ్శ్లిష్టరూప
యోః ॥ నారీపురుషయోస్తుల్యపరస్పరవిభావనా । స్పృహాద్వయాచి
త్తవృత్తీ రతిరిత్యభిధీయత ఇత్యలమతిప్రసంగేన ॥ వసన్తతిలకావృ
త్తమ్ ॥ ౧౯౪ ॥ —విద్యయేతి ॥ దర్భపత్రాగ్రధీః-నిశితబుద్ధిరిత్య
ర్థః ॥ సుధీః-విద్వాన్, కర్తా, విశేషణద్వయమేతద్రామేపి యో
జ్యం త్రయీ-త్రివేదీ ॥ ని ॥ ఇతి వేదాస్త్రయస్త్రయీత్యమరః ॥ త
స్యాః దృష్ట్యా పర్యాలోచనేన యా విద్యాజ్ఞానం తయేవ రామః త
యా రాజపుత్ర్యా-జానక్యా, (* సుతాగ్రరాజభోజమేరుభ్యో దు
హితుః పుత్రవద్వక్తవ్య ఇతి దుహితృశబ్దస్య పుత్రవదాదేశః ॥) ఉత్త
మాం ప్రీతిం-పరమానందం, ప్రపేదే-ప్రాప ॥ ఉపమాలంకారః ॥అ॥
అథ కవిః కావ్యవర్ణనాఖ్యానపూర్వకం కాండసమాప్తిం కథయతి ॥
ఇతీత్యాది ॥ ఇతిశబ్దః పరిసమాప్తౌ ॥ విదర్భాణాం జనపదానాం రా
జా విదర్భరాజో భోజః, తేన విరచితే-ప్రణీత ఇతి కవిమహిమకథనం॥
గద్యపద్యాత్మకం కావ్యం చంపూరిత్యభిధీయత ఇత్యుక్తలక్షణా చంపూః
తథాభూతం రామస్యాయనం చరితం వృత్తం చంపూరామాయణం॥

అయోధ్యాకాండప్రారంభః

గచ్ఛతాదశరథేననిర్వృతిం భూభుజామసులభాంభుజబలాత్ ।
మాతులస్యనగరేయుధాజితస్థాపితౌభరతలక్ష్మణానుజౌ ॥ ౧ ॥

తస్మిన్నితి కావ్యవర్ణ్యయోః కథనం శిష్టంస్పష్టం ॥ *******
ఇతిశ్రీమత్పరమయోగీంద్రబృంద మానసేందీవరసందోహమందానన్ద లాభాభినందితరఘునందనచరణారవిందమకరందాస్వాదనకందళితసారస్వతేనాఖండతపః ప్రచండమునిప్రకాండమండలేశ్వరశాండిల్యమహామునిగోత్రావతంసస్య వంచనాన్వయసుధాపారావారపారిజాతస్య ధన్వంతర్యవతారాంతరస్యాయుర్వేదప్రముఖనిఖిలవిద్యాసార సర్వజ్ఞసార్వభౌమస్య కోదండపండితవర్యస్య తనూజేన గంగాంబికా
గర్భరత్నాకరసుధాకరేణ శ్రీరామచంద్రబుధేంద్రేణ
విరచితాయాం చంపూరామాయణవ్యాఖ్యాయాం
సాహిత్యమంజూషికాసమాఖ్యాయాం బాలకాండస్సమాప్తః

రామచంద్రాగ్య్రరచితా రామచంద్రపదార్పితా ।
బాలకాండస్యసంపూర్ణావ్యాఖ్యామంజూషికాభిధా ॥
శ్రీరామార్పణమస్తు

౧ ॥ అ ॥ అథ శ్రీమదయోధ్యాకాండో వ్యాఖ్యాయతే ॥ గచ్ఛతేతి ॥ భుజాబలాత్ నిజభుజశక్తేః ॥ ని ॥ బలంశక్తౌబలోసురేఇతిశాశ్వతః-అత్రభుజాశబ్దష్టాంబతః ॥ని॥ దోష్పరోద్వయోః । భుజబాహూ ఇత్యమరః ॥ త్రేతాయాంరఘునాయకస్యమహితఖ్యాతాభుజాయాయథేతిప్రయోగశ్చ - భూభుజాం రాజ్ఞాంఅసులభాం దుర్లభాంఅనన్యసాధారణీమిత్యర్థః ॥ * ॥ నిర్వృతింసుఖం ॥ ని ॥ నిర్వాణంనిర్వృతిస్సుఖమితిపర్యాయః - గచ్ఛతాప్రాప్తవతాఅనుభవతేతియావత్

అథదశరథఃపుత్రంరామంస్వతస్త్రిజగత్పతిం స్వవిషయమహీమాత్ర
కర్తృపతింవిదధేమతిమ్ । భువనభరణైకల్యం కల్యాణభూధరమాదరా

గుణవత్పుత్రలాభేన నిజభుజబలస్య సాఫల్యసిద్ధేరితి భావః - దశరథేన
భరతలక్ష్మణానుజౌ భరతశత్రుఘ్నౌ - శత్రుఘ్నస్య రామానుజత్వేపి
నైయత్యేనభరతానుజత్వం శ్రీలక్ష్మణస్యచ శ్రీరామానుజత్వమిత్యు
భయస్యాపి స్వతస్సిద్ధత్వాదితిభావః, యుధాజితః యుధాజిన్నామ్నః-
మాతులస్యమాతృభ్రాతుః- తయోరేవేతిభావః ॥+పితృవ్యమాతులమా
తామహపితామహాఃఇతి సూత్రేణమాతృశబ్దాద్భ్రాత్రర్థేడులచ్ప్ర
యః ॥ ని ॥ మాతృభ్రాతాతుమాతులఇత్యమరః - నగరేకేకయస్య
పురే, అశ్వమేధపురేవాస్థాపితౌ - ప్రతిష్ఠాపితౌ - దౌహిత్రదిదృ
క్షోర్వృద్ధస్య కేకయస్యాజ్ఞయా - తదానయనార్థముపాగతవతియు
ధాజితి- రాజా - తనయౌప్రేషితవానిత్యర్థః, శ్రీరామాయణే అ
యోధ్యాకాండప్రారమ్భే - గచ్ఛతామాతులకులమిత్యాద్య పద్యే-
ప్రథమతః ప్రయుక్తంగచ్ఛతేతిపదంవాల్మీకినాతదేతద్బీజేనాత్రా
పిమంగళాచరణతయాచమత్కారకారితయావా ప్రయుక్తమిత్యనుసం
ధేయం - ఏవముత్తరత్రాపి తత్తత్కాండాద్యపదంతత్తత్కాండా
దౌ ప్రయుక్తమిత్యవగంతవ్యం - రథోద్ధతావృత్తం- రాన్నరావిహ
రథోద్ధతాలగావితిలక్షణాత్ ॥ ౨ ॥ — ॥ అ ॥ తదనంతరంరాజా
శ్రీరామాభిషేకం కర్తుముద్యుక్తవానిత్యాహ ॥ అథేతి ॥ అథభరత
శత్రుఘ్నయోర్మాతులనగరప్రతిష్ఠాపనానంతరం, దశరథఃస్వతః స్వ
భావాదేవ- త్రయాణాంజగతాంసమాహారస్త్రిజగత్ +తద్ధితార్థేత్యా
దినాద్విగుఃతస్యపతింత్రిలోకాధీశ్వరం పుత్రంనిజభాగ్యోదయాత్పుత్ర
రూపేణావతీర్ణం రామంశ్రీరామనామాంకితంవిష్ణుమిత్యర్థః-స్వ
విషయాస్స్వస్యపరిపాల్యత్వేన గోచరా, యామహీభూస్తస్యాస్త్రాతా
వత్స్యం మహ్యమిత్యర్థః ॥ ని॥ మాత్రంకార్త్స్న్యేవధారణఇత్య

త్స స్వగృహపటలీధుర్య స్తంభం విధాతుమనా ఇవ ॥ ౨ ॥ ౪ ॥ తదనంత
రమసౌ సమ్మంత్ర్య మంత్రిభిస్సహ పౌరవృద్ధాన్వృద్ధశ్రవః పురోధస్స

మరః - పతిం కర్తుం మతిం విదధే నిర్ధారితవానిత్యర్థః ॥ అర్థనిర్ధా
రణం మతిరితి తజ్జ్ఞాః - కథంభూత ఇవ భువనభరణత్రిలోకోద్వహనే ॥ ని ॥
భువనం సలిలే లోక ఇత్యజయ్యః - కల్యం సమర్థం కల్యాణభూధరం
స్వర్ణాచలం ॥ ని ॥ కల్యాణమక్షయే స్వర్ణే కల్యాణం మంగళేపి చేతి
విశ్వః - ఆదరాచ్ఛ్లాఘ్యాయమిత్యాసక్తేః స్వగృహపటలీం నిజగృహని
వహః ॥ గౌరాదిత్వాత్ జీష్ తస్యాః ధురం వహతీతి ధుర్యః ధురంధరః
ధురో యడ్ఢకావితి యత్ప్రత్యయః - సచాసౌ స్తంభశ్చ తం విధాతుమ
నా ఇవ కర్తుకామ ఇత్యుత్ప్రేక్షా + తుంకామమనసోరపీతి తుము
నో మకారలోపః - శ్రీరామస్య పరిమితమహీపతిత్వకరణనిర్ధారణం సు
మేరోర్గృహాధారదారువిశేషత్వకరణనిర్ధారణ (ప్రా)యమివేత్యుత్ప్రే
క్షార్థః - తయా చ విశిష్టమతివిధానమేవ స్తంభవిధానయోర్వాక్యా
ర్థయోర్నిర్దిష్టైకత్వాసంభవాత్సాదృశ్యే లక్షణాయామసంభవద్వ
స్తుసంబంధవాక్యార్థవృత్తిర్నిదర్శనాభేదో వ్యజ్యత ఇత్యలంకారేణాల
ఙ్కారధ్వనిః - నచాయం దృష్టాంతః ధ్వనితో వాక్యభేదేన ప్రతిబింబకర
ణాక్షేపేతస్యోత్థానాత్ ॥ * ॥ అత్ర తు వాక్యార్థే వాక్యార్థసమా
రోపాత్ వాక్యైకవాక్యతాయాం తథాభావ ఇత్యలంకారసర్వస్వకా
రః - హరిణీవృత్తం ॥ * ॥ భవతి హరిణీ న్సౌమ్రౌస్లౌగో రసాంబుధివిష్ట
పైరితి లక్షణాత్ ॥ ౨ ॥——॥ తదితి ॥ తదనంతరం మతివిధానానంత
రం, అసౌ దశరథః మంత్రిభిస్సుమంత్రప్రముఖై రమాత్యైస్సహేత్య
ర్థః, సహార్థవివక్షాయాం తృతీయా - అత ఏవ వినాపి సహశబ్దేన భవ
తీతి కాశికా, సంమంత్ర్య సమ్యగాలోచ్య వృద్ధశ్రవః పురోధాః పురుహూ
తపురోహితో బృహస్పతిస్తత్సమాః విద్యాబుద్ధ్యాదిభిర్గుణైస్తత్తు
ల్యానిత్యర్థః - ఉపమాలంకారః - పురే భవాః పౌరాః తే చ తే వృద్ధాశ్చ

మాంత్సమాహూయసమాదిదేశ ॥ ౩ ॥ విదితమేవహిభవతాం శివతా
తిమేవమతింవధానాస్సుపథా సంచరమాణాః ప్రాణినాం దయమాన
మానసామానధనా యశస్సమార్జనజాగరూకాజనోపతాపసమ్మార్జనప
రాః పరాం నిర్వృతిముపేత్య దేవభూయంగతాస్సర్వే నః పూర్వపు

తాన్వయోవృద్ధాన్విప్రాంత్సమాహూయామంత్ర్య - సమాదిదేశ ఉ
క్తవానిత్యర్థః ॥౩॥——॥అ॥సమాదేశప్రకారమేవవివృణోతి॥ విదితమి
తి॥శివతాతింశివంకరింకల్యాణీమేవేత్యర్థః ॥ని॥ శివతాతిశ్శివంకరఇత్య
మరః మతింబుద్ధిందధానాఃధారయంతః - నతుకదాచిదప్యాఘ్రాతదు
ర్బుద్ధిగంధాఃసుపథానీతిశాస్త్రోక్తమార్గేణసంచరమాణాః, ప్రవృత్తిత
త్పరాః నతూత్పథవర్తినః +సమ స్తృతీయాయుక్తాదిత్యాత్మనేపదం ।
సుపథేప్యత్రనపూజనాదితినిషేధాత్సమాసాంతాభావః॥ తృతీయావిధానే
ప్రకృత్యాదిభ్యఉపసంఖ్యానమితితృతీయోపపత్తిరిత్యాద్యుక్తంప్రాక్-
తథా ప్రాణినాందయమానమానసాఃసకలభూతదయాపూర్ణచిత్తాఇత్య
ర్థః,నతు కఠినహృదయాః + ప్రాణినామితి అధీగర్థదయేశామితికర్మ
ణిషష్ఠీ- మానధనామానైకవిత్తాః - నతు యథాకథంచిత్ప్రాణత్రా
ణపరాయణాః యశస్సమార్జనజాగరూకాఃకీర్తిసంపాదన సావధా
నాఃనతుకేవలార్థార్జనతత్పరాః ॥+జాగురూకఇత్యూకప్రత్యయః -
జనోపతాపసంమార్జనపరాః నిరుపాధిపరదుఃఖప్రహాణేచ్ఛాపరతం
త్రాః నతూపేక్షాతత్పరాః, ఇత్థంభూతాఃనోస్మాకం - ఇదానీంతన
పుత్రాభిప్రాయసంభావనయాఅస్మదోద్వయోశ్చేతివానఇతి బహువ
చనం- సర్వేనిఖిలాఃపూర్వపురుషాఃఇక్ష్వాకుప్రభృతయః పురాతన నృ
పాలాఃపరాంనిర్వృతింపరమసుఖముపేత్య దేవభూయందేవత్వం+భు
వోభావేక్యప్, గతాః ప్రాప్తాఃఇత్యేతద్వృత్తం భవతాంవిదితమేవ
భవద్భిర్జ్ఞాతమేవేత్యర్థః ॥ నతుమయాజ్ఞాపనీయం- తథాపివక్తవ్యా
ర్థసంగత్యర్థంజ్ఞాపితమిత్యేవకారార్థః ॥+ మతిబుద్ధీత్యాదినావక్త

రుషా ఇతి ॥ ౪ ॥ తస్మాదస్మాభిరపి తేషామేవమనీషామనుసరమాణైరే
తావంతం కాలం పరిపాలితాఃకిలసకలాః ప్రజాః ॥ ౫ ॥ ప్రమాణమ
త్రపరిపాలనక్రియామిమాం మదీయామనుభవంతో౽నుభవంతఏవ ॥ ౬ ॥
భవతామభ్యుపగమానాం నిగమానాంవా ప్రతీపగామినీం పదవీం న

మానార్థే క్తః క్తస్యచ వర్తమాన ఇతిషష్ఠీ విశేషణానామభిప్రాయ
గర్భత్వాత్పరికరాలంకారః ॥*॥ సాభిప్రాయవిశేషణంపరికర ఇతిల
క్షణాత్ ॥ ౪ ॥ — ॥ తస్మాదితి ॥ తస్మాత్కారణాత్. - తేషామస్మ
త్పూర్వపురుషాణాం సంబంధినీం మనీషాంబుద్ధిం ॥ ని ॥ బుద్ధిర్మనీషా
ధిషణేత్యమరః , సరణిమితిపాఠే సరణింపద్ధతింమార్గమిత్యర్థః - అ
నుసరమాణైరనువర్తమానైః తాచ్ఛీల్యేచానచ్ - అవశ్యంపితురాచా
ర ఇతి న్యాయేన శివతాతిబుద్ధిధారణాదివైశిష్ట్యేనైవ ప్రవర్తమానైరి
త్యర్థః ; అత్రాన్యమనీషాయా అన్యత్రాసంభవాత్తత్సదృశీం మ
నీషామితిసాదృశ్యాక్షేపాదసంభవద్వస్తుసంబంధరూపో నిదర్శనాలం
కారః, అస్మాభిరపిఏతావంతంకాలంబహుకాలమిత్యర్థః ॥ కాలాధ్వ
నోరత్యంత సంయోగ ఇతి ద్వితీయా - సకలాః ప్రజాః పరిపాలితాః కిల
నీతిశాస్త్రానుసారేణ సంరక్షితాః ఖలు ॥ ని ॥ వార్తాసంభావ్యయోః కిలే
త్యమరః ॥ ౫ ॥—॥అ॥ నతువార్తామాత్రమేవకింతుభవంతో౽ప్యత్రప్ర
మాణమిత్యాహ ॥ ప్రమాణమితి ॥ అత్రాస్మిన్నర్థే - ఇమాం ప్రవ
ర్తమానాం మదీయాం- పరిపాలనక్రియాం ప్రజాసంరక్షణకృత్యం- అ
నుభవంతః ప్రత్యక్షమనుసందధానాః భవంతో యూయమేవ- ప్రమా
ణం నను సాక్షిణః ఖల్విత్యర్థః నన్విత్యామంత్రణేవా కిం ప్రమాణాం
తరోపన్యాసేనేత్యేవకారార్థః ॥ ౬ ॥—॥అ॥ అస్తుతర్హి తతఃకింతత్రా
హ ॥ భవతామితి ॥ భవతామభ్యుపగమానాం భవత్కర్తృకాంగీకా
రాణామిత్యర్థః ॥ని॥ అంగీకారాభ్యుపగమేత్యమరః, నిగమానాంవానీ
తిశాస్త్రాణామివ ॥ అత్రవాశబ్ద ఇవార్థకః । ప్రతీపగామినీంప్రతికూల

ప్రత్యేతిఖలులోకః తదస్తికించిదభ్యర్థనీయమ్॥ ౨ ॥ ప ॥ మమసు
రనరగీతఖ్యాతిభిర్హేతిభిర్వాదివిభువిచసమాన ప్రక్రమైర్విక్రమైర్వా
నియతమపరిహార్యాయాజరాసామదంగే వికచకమలషండే చంద్రికే
వావిరాసీత్ ॥ ౮ ॥ X ॥ తస్మాత్సమస్తక్షత్రవర్గగర్వపాటనపటిష్ఠ

వర్తినీం పదవీంమార్గంలోకోజనః కశ్చిదపీతిశేషః ॥ ని ॥ లోకస్తుభు
వనేజనఇత్యమరః - నప్రత్యేతినానువర్తనేఖలు - యుష్మదుపదిష్టమా
ర్గమేవానుసరతీత్యర్థః - తస్మాత్కారణాత్కించిత్ప్రయోజనం అభ్యర్థ
నీయంయాచనీయం ప్రష్టవ్యమితియావత్ - అస్తి ॥ ౨ ॥—॥ అ ॥కిం
తదభ్యర్థనీయమిత్యతఆహ ॥ మమేతి ॥ సురనరగీతఖ్యాతిభిః దేవమా
నుషాభిష్టుతప్రతిష్ఠైః హేతిభిరాయుధైర్వా ॥ ని ॥ హేతిర్జ్వాలాం
శురాయుధమితివైజయంతీ- హేతిస్సైపి నృస్త్రియోరితి కేశవశ్చ
తథావివిభువిచస్వర్గమర్త్యలోకయోః-సమానప్రక్రమైఃతుల్యప్రకా
రైః లోకద్వయేప్య ప్రతిహతప్రసారైరిత్యర్థః- విక్రమైః - పరా
క్రమైర్వా, యాజరాపలితాదిరూపజీర్ణావస్థా ॥ ని ॥ పలితంజరసా
శౌక్ల్యం కేశాదావిప్రసాజరేత్యమరః, నియతంనిశ్చితమపరిహార్యా
పరిహర్తుమశక్యాఆయుధశక్త్యావీర్యేణవా దుష్పరిహారేత్యర్థః-సా
జరామదంగేమదీయశరీరే వికచకమలషండే ప్రఫుల్లాంబుజకదంబే-
చంద్రికాకౌముదీవావిరాసీత్ ప్రాదురభూత్ యథాచంద్రికాకమల
సంకోచమ్లానతాది హేతుః తథామదీయాంగసంకోచాదిహేతుర్జ
రాసముత్పన్నాభూదిత్యర్థః ॥ ని ॥ మృణాళమ్బిసమబ్జాదికదంబే
షండమస్త్రియాంచంద్రికాకౌముదీజ్యోత్స్నేతిచామరః - ఉపమాల
ఙ్కారః , మాలినీవృత్తమ్ ॥ ౮ ॥ — ॥ తతఃకిమిత్యతఆహ ॥ త
స్మాదితి ॥ తస్మాజ్జరావిర్భావాద్ధేతోః , సమస్తక్షత్రవర్గస్యకార్త
వీర్యాద్యశేషక్షత్రియనివహస్య, గర్వపాటనేనఅహంకారవిదళనేన
పటిష్ఠాపటుతరాదృఢతరేతియావత్ ॥ పటుశబ్దాదిష్ఠనిఇష్ఠేమేయస్సువితి

ధారపరశ్వథభరణభీషణవేషభార్గవభంగాదపరిచ్ఛిన్నతరశౌర్యశాలిని సౌజన్యభాజనే జనానురాగనిలయే నిర్మత్సరే వత్సలే వత్సే అస్మిన్ విశ్వం విశ్వంభరాభారం చిరకాలధార్యమాణమార్యైరనుమతస్సన్నవతార్య విశ్రాన్తిసుఖమనుభవితుమభిలషామీతి ॥ ౮ ॥ తతస్తే ప్రావృషేణ్యపయోవాహవ్యూహస్తనితనినదాకర్ణనసముదీర్ణనిరతిశయాహ్లాదసంసర్గ

టిలోపః తాదృశీ ధారా యస్య సః తథోక్తః పరశ్వథః కుఠారః తస్య భరణేన ధారణేన భీషణో భయంకరో వేషో నైపథ్యం యస్య సః తథోక్తస్య భార్గవస్య జామదగ్న్యస్య భంగేన గర్వనిర్వాపణేన అపరిచ్ఛిన్నతరమతిగంభీరం యచ్ఛౌర్యం తేన శాలతే అభీక్ష్ణ్యేనేతి తథోక్తే ॥ +బహుళమాభీక్ష్ణ్య ఇతి ణినిః సౌజన్యభాజనే సుజనతైకనికేతనే, జనానురాగనిలయే సకలప్రాణిలోకప్రేమాస్పదే - నిర్మత్సరే పరోత్కర్షాసహనం మత్సరః, తద్రహితే అనసూయ ఇత్యర్థః, వత్సలే సర్వత్ర స్నిగ్ధే వత్సః స్నేహః సోఽస్యాస్తీతి వత్సలః ॥ ని ॥ స్నిగ్ధస్తు వత్సల ఇత్యమరః +వత్సాంసాభ్యాం కామబల ఇతి లచ్ప్రత్యయః - అస్మిన్ వత్సే ఏతాదృశే సకలసద్గుణసంపన్నే శ్రీరామే - చిరకాలమారభ్య ధార్యమాణముహ్యమానం విశ్వం బిభర్తీతి విశ్వంభరా ॥ +సంజ్ఞాయాం భృతౄవృజిత్యాదినా ఖచ్ప్రత్యయే ముమాగమః - విశ్వం విశ్వంభరాభారమశేషభూపరిపాలనవ్యాపారం అవతార్య నివేశ్య ఆర్యైస్తత్రభవద్భిరనుమతః తపోవనాశ్రయార్థమనుజ్ఞాతస్సన్ - విశ్రాన్తిసుఖం విశ్రమానందం అనుభవితుమనుసంధాతుమభిలషామి ఇచ్ఛామీత్యేవమాదిదేశేతి. పూర్వేణ సంబంధః ॥ ౮ ॥ —— ॥ ౯ ॥ తతః కింజాతమిత్యత ఆహ ॥ తత ఇతి ॥ తతః ఆదేశానంతరం ప్రావృషి భవః ప్రావృషేణ్యో వార్షికః ॥ ని ॥ వార్షికం ప్రావృషేణ్యం స్యాదిత్యమరః + ప్రావృష ఏణ్య ఇతి ఏణ్యప్రత్యయః - తాదృశో యః పయోవాహవ్యూహో జలధరపటలం తస్య స్తనితం గర్జితమేవ నినదో ధ్వనిః ॥ ని ॥ స్తనితం గర్జితం మేఘనిర్ఘోషే

నిరర్గళనిర్గళత్కేకాలాపినః కలాపిన ఇవ జనాః ప్రమదభవకలకల
రవముఖరితదిఙ్ముఖా బభూవుః ॥ ౧౦ ॥ వ ॥ ఆనన్దబాష్పవిసరో నయ
నే ప్రజానామావిర్బభూవ మకరన్ద ఇవారవిన్దే । రామస్య కాన్తిమ
భిషేకదినే భవిత్రీం ప్రక్షాళ్య చక్షురివ వీక్షితుమాదరేణ ॥ ౧౧ ॥ ౫ ॥

రసితాదిచేత్యమరః - తస్యాః కర్ణనేన శ్రవణేన సముదీర్ణః సముత్ప
న్న ఇత్యర్థః - గుణార్థత్వాదగ్రామ్యత్వం ప్రత్యయోత్కర్షావహమే
వ యథాహ దణ్డీ ॥ * ॥ నిష్ఠ్యూతోద్గీర్ణవాన్తాదిగౌణవృత్తి వ్యపా
శ్రయం - అతిసున్దరమన్యత్ర గ్రామ్యకక్ష్యాం విగాహత ఇతి, తథాభూ
తో యో నిరతిశయాహ్లాదః పరమానన్దః తస్య సంసర్గేణావేశేన నిరర్గ
ళమప్రతిబన్ధం యథాతథా నిర్గళన్తో నిర్గచ్ఛన్తో యాః కేకాః
స్వవాణ్యస్తాః ఆలపన్తి తాచ్ఛీల్యేన కూజన్తీతి తథోక్తాః - కేమూ
ర్ధ్ని కాయతి ధ్వనతీతి విగ్రహః ॥ ని ॥ కేకా వాణీ మయూరస్యే
త్యమరః - కలాపినో బర్హిణః మయూరా ఇవేత్యుపమా-జనాః శ్రో
తారః ప్రమదభవః హర్షసముత్పన్నః + ప్రమదసమ్మదౌ హర్ష
ఇత్యపి ప్రత్యయాన్తో నిపాతః - యః కలకలరవః కోలాహలధ్వనిః ॥ ని ॥
కోలాహలః కలకల ఇత్యమరః తేన ముఖరితాని ముఖరీకృతాని వాచాలీ
కృతానీత్యర్థః ॥ తత్కరోతీతి ణ్యన్తాత్కర్మణి క్తః తాని దిఙ్ముఖాని ది
గన్తరాణి తాన్యేవ ముఖాని వదనాని యేషాం తే తథోక్తా బభూవురితి శ్లి
ష్టరూపకముక్తోపమయా సంకీర్యతే, శ్రీరామాభిషేకవార్తాశ్రవణజని
తానన్దాతిశయోల్లసితకోలాహలేనాశేషదిగన్తరాళాని ప్రతిధ్వనిం చ
క్రురిత్యర్థః ॥ ౧౦ ॥ —— ఆనన్దేతి ॥ ఆనన్దబాష్పవిసరః ఆనన్దా
శ్రుపూరః - ప్రజానాం నయనే నేత్రే అరవిన్దే పద్మే మకరన్దః పుష్ప
రస ఇవేత్యుపమా- ఆవిర్బభూవ ప్రాదురాసీత్ ॥ ని ॥ మకరన్దః పు
ష్పరస ఇత్యమరః కింకర్తుమివ అభిషేకదినే భట్టాభిషేకదివసే భవి
త్రీం భావినీం రామస్య కాన్తిం శోభావిశేషం చక్షుర్నేత్రాణేత్యర్థః

రాజాపి తేషాం సంపత్స్యమానమహోత్సవోత్సుకజనసమ్మర్దజనిష్య
మాణరజోరాజిపాతపరిజిహీర్షయేవ రోమాంచప్రపంచేన కంచుకితాం
గానాం ప్రమాణాతీతాం ప్రీతిం ప్రపన్నానాం హర్షప్రకర్షేణ ద్వి
గుణీకృతమానందమంతర్నియమ్య సుమంత్రప్రముఖాన్మంత్రిము

ప్రక్షాళ్యసంశోధ్య - ఆదరేణ ప్రేమ్ణా వీక్షితుం ద్రష్టుమివేతి ఫలోత్ప్రే
క్షా, యథాలోకే చక్షుః ప్రక్షాళనపూర్వకం ద్రష్టవ్యం వస్తు పశ్యంతి,
తథా త్రాపి జనా విశిష్టశ్రీరామశరీరకాంతిం ద్రష్టుకామాః చక్షుః ప్ర
క్షాళయితుమివానందాశ్రూణి ప్రవర్తయామాసురిత్యుత్ప్రేక్షార్థః-
ఉక్తాలంకారయోరన్యోన్య నైరపేక్ష్యాత్సంసృష్టిః వసంతతిలకావృత్తం
॥ ౧౧ ॥—॥ రాజాపీతి ॥ రాజాదశరథోపి, సంపత్స్యమా[illegible]త్యా
సన్నతయా సంభవిష్యన్ యో మహోత్సవః హర్షోత్పాదకశ్రీరామ
పట్టాభిషేకరూపవ్యాపారః ఉక్తంచ భావప్రకాశే *ఉత్సవే హర్షమి
త్యేషఉద్భవః పరికీర్తిత ఇతి తేనోత్సుకాః కాలాక్షమత్వ లక్షణౌత్సు
క్యసంపన్నాః + ప్రసితోత్సుకాభ్యామిత్యాదినా తృతీయాస[illegible]
యే జనాః తేషాం సమ్మర్దేన సంభ్రమేణ జనిష్యమాణ ఉత్పత్స్య
మానో యో రజోరాజిపాతః ధూళినికురుంబపతనం, తస్యపరిజిహీర్ష
యా పరిహరణేచ్ఛయేవేతి హేతూత్ప్రేక్షా - ఉత్పన్నస్యప్రతీకారా
దనర్థస్యోత్పత్తిప్రతిబంధనపరమితి న్యాయేన ప్రాగేవ రజస్సంశ్లేష
పరిహరణోపాయ చికీర్షయేవేత్యుత్ప్రేక్షార్థః + పరిపూర్వాద్ధరతే
స్సన్నంతాత్ స్త్రియామప్రత్యయే టాప్-రోమాంచప్రపంచేన రోమహ
ర్షణవ్యాప్త్యా ॥ ని ॥ రోమాంచో రోమహర్షణమిత్యమరః ॥ కం
చుకితాని-కంచుకవత్కృతాని- నిర్మితానీత్యర్థః ॥ తాన్యంగాని యే
షాం తేషాం + కంచుకశబ్దాత్తత్కరోతీతిణ్యంతాత్కర్మణి క్తః ॥ తతః
ప్రమాణాతీతాం-ప్రీతిమపరిచ్ఛిన్నానందం ప్రపన్నానాం తేషాం జ
నానాం హర్షప్రకర్షేణ ఇష్టలాభజన్యమనఃప్రసాదో హర్షః త

ఖ్యానమేవమాచఖ్యౌ ॥ ౧౨ ॥ వ ॥ అస్థానమాశ్రితతపోవనభూమిభా
గానుత్సృజ్యలోకపరిపాలనజాగరూకాన్ । అమ్లానమౌగ్ధ్యమచిరాద
వలమ్బ్య రామమేవంవిధః కథముదేతిజనానురాగః ॥ ౧౩ ॥

స్య ప్రకర్షేణాతిశయేనహేతునా ద్విగుణావావృత్తియస్యసద్విగు
ణః ॥ని॥ గుణస్త్వావృత్తిశబ్దాదిజ్యేంద్రియాముఖ్యతంతుష్వితి వైజయం
తీ ॥ ద్విగుణీకృతఃద్విరావృత్తః + పూర్వవత్కర్మణి క్తః ॥ తమానంద
మిష్టానుష్ఠానానుభవజన్యసుఖం రాజ్యాభిషేకస్య ప్రజాహర్షమూల
త్వాత్తముపబృంహితానందాతిరేకమిత్యర్థః ॥ అంతర్నియమ్యాంత
రంగేనిరుధ్య, సుమంత్రప్రముఖాంత్సుమంత్రాదీన్ మంత్రిముఖ్యా
నమాత్యప్రవరాన్ప్రతి। ఏవంవక్ష్యమాణప్రకారేణాచఖ్యౌ-ఉవాచేత్య
ర్థః ॥ అత్ర ప్రీతిహర్షానందశబ్దానాం వృత్తిభేదాద్భేదోవసేయః
॥ ౧౨ ॥ —అ ॥ ఆఖ్యానప్రకారమేవాహ ॥ అస్థానితి ॥ అనాశ్రితః
అనధిష్ఠితః, తపోవనభూమిభాగః-పుణ్యారణ్యభూప్రదేశః, యైస్తాన్
తథోక్తాన్, అస్వీకృతవానప్రస్థాశ్రమానిత్యర్థః ॥ కించ లోకా
నాం-ప్రజానాం, పరిపాలనే-నీతిమార్గేణసంరక్షణే, జాగరూకాన్
సావధానాన్, విశేషణద్వయేనాప్యపరిత్యాజ్యత్వంసూచ్యతే ॥ ఏవం
విధానప్యస్మాన్ నః బహువచనమత్రాత్మసంభావనయా ద్రష్టవ్యం॥
ఉత్సృజ్య-త్యక్త్వా, అమ్లానమక్షుణ్ణం, మౌగ్ధ్యం ముగ్ధభావోయస్య త
మనతిప్రౌఢమిత్యర్థః । త్రిజగత్పతేః-సకలకార్యధురంధరస్యశ్రీ
రామస్య, తత్త్వతః అత్యంతప్రౌఢిమసంపన్నభావేప్యాదరాతిశయా
దిత్థం నిర్దిష్టమిత్యనుసంధేయం ॥ రామమచిరాత్-క్షిప్రమేవావలం
బ్యాశ్రిత్య, ఏవంవిధః-ఇత్థంభూతప్రకారోఽనిర్వాచ్యఇతియావత్ ॥జ
నానురాగః-ప్రజాభిలాషవిశేషః, కథం కుతోవా ఉదేతి ఉత్పద్యతే
ఏతదత్యంతాశ్చర్యమిత్యర్థః ॥ మనఃప్రవృత్తేః పరతంత్రా ఏవ ప్ర
జాఃసంస్తవపరతంత్రా ఇతిభావఃఏతచ్చ సర్వతోజయమన్విచ్ఛేత్పు

॥౫॥ తేపినియమితనిజమనోరథాయదశరథాయసవినయమేవంవ్య జిజ్ఞ పన్ ॥౧౪॥వ॥ దేవేస్థితేపితనయంతవరామభద్రం లోకస్స్వయం భజ తునామకిమత్రచిత్రమ్। చంద్రంవినాతదుపలంభనహేతుభూతంక్షీ

త్రాదిచ్ఛేత్ప్రరాజయమితిన్యాయెన రాజ్ఞోభిమతమేవేతిరహస్యం॥ వసంతతిలకావృత్తమ్ ॥ ౧౩ ॥ — తఇతి ॥ తె సుమంత్రిప్రముఖమ న్త్రిణోపి నియమితో-నిర్ధారితః, నిజః-స్వకీయః, మనోరథః శ్రీ రామాభిషేకకరణరూపోయేన తస్మై, యద్వా నియమితఃప్రజానురా గస్య శ్రీరామే ప్రవృత్తత్వాత్సంకోచితః నిజమనోరథో రాజ్యాభి లాషోయేన, యద్వా నియమితః అంతరాచ్ఛాదితః నిజమనోరథఃరా మాభిషేకవిషయకస్వకీయాభిలాషోయేనతస్మై దశరథాయ సవినయం సప్రశ్రయంయథాతథా ఏవం వక్ష్యమాణరీత్యా వ్యజిజ్ఞపన్-విజ్ఞాప యామాసుః ॥ ౧౪ ॥—అ॥విజ్ఞాపనప్రకారమేవాహ॥దేవఇతి ॥ దేవ -రాజ్ఞి, త్వయి ॥ ని ॥ దేవస్సురేథనెరాజ్ఞీతివిశ్వః ॥ స్థితే ప్రజాపరి పాలనదక్షతయా వర్తమానేసత్యపి లోకో-జనః, తవతనయం-రామ భద్రం, స్వయంచోదనాంవినైవ భజతు-సేవతాం, సమాశ్రయత్విత్య ర్థః ॥ నామేతిసంభావనాయాం, అస్మిన్నర్థే కించిత్ప్రమాశ్చర్యం న కించిదపీత్యర్థః ॥ కుతఏతదిత్యాశంక్య దృష్టాంతమాహ ॥ చంద్రమి తి ॥ తృషితః-పిపాసితః, చకోరః-చంద్రికాపాయీపక్షివిశేషః*చకో రశ్చంద్రికాపాయీత్యుక్తత్వాత్ ॥ చంద్రంవినా-చంద్రంవిహాయేత్య ర్థః + పృథగ్వినేత్యాదినావికల్పాద్ద్వితీయా ॥ తదుపలంభనస్య చం ద్రోత్పత్తేః హేతుభూతం-కారణభూతం, క్షీరాణ్యుదకానియస్య తం క్షీరోదం-క్షీరసముద్రం + ఉదకస్యోదస్సంజ్ఞాయామిత్యుదకశబ్దస్యో దాదెశః ॥ ఆశ్రయతి-సేవతెకిం, నాశ్రయత్యేవేత్యర్థః ॥ అతఏవత న్నచిత్రమితివైధర్మ్యేణ దృష్టాంతాలంకారః *బింబానుబింబన్యాయో ననిర్దేశోధర్మధర్మిణోః। దృష్టాంతాలంకృతిర్జ్ఞేయాభిన్నవాక్యార్థ

రోదమాశ్రియతికింతృషితశ్చకోరః ॥ ౧౫ ॥ గ ॥ తదనంతరం చత్వరే తత్వరే తత్పరస్తత్త్వవిదాం వరిష్ఠస్య వసిష్ఠస్యశాసనాదభిషేకోపకరణాహరణాయ సామాత్యః పౌరవర్గః ॥ ౧౬ ॥ ప ॥ ఆహూయరామం వినయాభిరామమావిః ప్రమోదః ప్రభురేవమూచే । తవోత్తమాంగేమకుటంవిధాతు మహ్నాయతిష్యేదివసేయతిష్యే ॥ ౧౭ ॥

సంశ్రయేతి విద్యాచక్రవర్తిలక్షణాత్ ॥ వృత్తంతుపూర్వవత్ ॥ ౧౫ ॥ తదనంతరమితి ॥ తదనంతరం-రాజమంత్రిసంభాషణానంతరకాలె, తత్త్వవిదాం-ఆగమరహస్యవేత్తౄణాం, వరిష్ఠస్య శ్రేష్ఠస్య-వసిష్ఠస్య మహర్షేః, శాసనాదాజ్ఞావచనాత్, అభిషేకోపకరణానాం పుణ్యతీర్థపరిపూరితకనకకలశభద్రాసనచ్ఛత్రచామరాదిరాజ్యాభిషేకసాధనానాం ఆహరణాయతాన్యాహర్తుమిత్యర్థః * తత్పరఆసక్తస్సన్ ॥ ని ॥ తత్పరేప్రసితాసక్తావిత్యమరః ॥ సామాత్యః-మంత్రిసహితః, పౌరవర్గః-నాగరికసమూహః, చత్వరే-అంగణే, తత్వరే-త్వరాంచకార ॥ ౧౬ ॥—అనంతరవృత్తాంతమాహ॥ ఆహూయేతి ॥ ప్రభుర్దశరథః, పరాపేక్షయా స్వస్మిన్నికృష్టతానుసంధానం స్వాపేక్షయా పరస్మిన్నుత్కృష్టతానుసంధానంవా వినయః తేన వినయేన- ప్రశ్రయేణాభిరామం-రమణీయం, రామమాహూయ ఆవిః ప్రమోదః, సముత్పన్నానందస్సన్ ఏవం వక్ష్యమాణప్రకారేణ ఊచే-ఉక్తవాన్ ॥ తదేవాహ॥ అహ్నాయద్రుతం తిష్యే-పుష్యనక్షత్రయుక్త ఇత్యర్థః ॥ ని ॥ పుష్యేతు సిధ్యతిష్యావిత్యమరః ॥ పుష్యస్సర్వార్థసాధక ఇతిశాస్త్రాత్సకలకార్యసిద్ధిసాధకత్వేన ప్రశస్తత్వాదితిభావః + నక్షత్రేణ యుక్తః కాలఇతి విహితాణః లుబవిశేషే ఇతిలుప్ ॥ దివసేస్వేఏవేత్యర్థః ॥ తథా రామాయణే దశరథవచనం ॥ శ్వఏవపుష్యోభవితాశ్వోభిషించతు మేసుతఇతి॥తవోత్తమాంగే-శిరసి ॥ ని ॥ ఉత్తమాంగం శిరశ్శీర్షమిత్యమరః ॥ మకుటం మహారాజ్యలక్షణం కనకకోటీరం విధాతుం-ని

గ॥ అథ దశరథమనోరథం కౌసల్యాయై నివేద్య స్వభవనముపగతస్య రామస్య భగవాన్వసిష్ఠస్సంజాతకౌతుకః కౌతుకమంగళం నిర్వర్తయామాస ॥౧౮॥ ప ॥ ఆపూరయన్మంగళతూర్యఘోషైరాశావశావల్లభకర్ణతాళాన్ । ఉజ్జృంభితః కోఽపి గిరామభూమిరున్మస్తకః పౌరజనప్రమోదః॥

క్షేప్తుం, యతిష్యే-యత్నం కరిష్యే, స్వాభావికశాస్త్రాభ్యాం జనితభేదేన ద్వివిధస్యాపి వినయస్య త్వయి విద్యమానత్వాద్రాజానం త్వాం కరిష్యామీత్యర్థః ॥ అత్ర కామందకః * వినయప్రగ్రహాన్నిత్యం కుర్వీత నృపతిస్సుతాన్ । అవినీతకుమారం హి కులమాశు విశీర్యతే ॥ వి[illegible]మారసంపుత్రం యౌవరాజ్యేఽభిషేచయేదితి ఇత్యుక్తం చ ఇతి సంబంధః॥ ఉపజాతివృత్తమ్ ॥ ౧౭ ॥—అథేతి ॥ అథానంతరం, దశరథస్య మనోరథం మూర్ధాభిషేకకరణసంకల్పం, కౌసల్యాయై-నిజజనన్యై, నివేద్య-విజ్ఞాప్య, స్వభవనం-నిజమందిరముపగతస్య-ప్రవిష్టస్య, రామస్య భగవాన్పూజ్యో వసిష్ఠః సంజాతకౌతుకః ఇదానీం ఖల్వహం కృతార్థః యతశ్శ్రీరామాభిషేకప్రక్రియానువర్తనతాత్పర్యేణ సంభ్రమామీతి సముత్పన్నహర్షస్సన్ కౌతుకం హస్తసూత్రబంధనరూపం మంగళం మంగళాచారం నిర్వర్తయామాస-చకారేత్యర్థః ॥ [illegible]ణిపాణిగ్రహోత్సవేఽవశ్యకర్తవ్యత్వేన శాస్త్రప్రబోధితత్వాదితి భావః॥ ని ॥ కౌతుకం మంగళే హర్షే హస్తసూత్రే కుతూహల ఇత్యుభయత్రాపి శాశ్వతః ॥౧౮ ఆపూరయన్నితి ॥ మంగళతూర్యఘోషైః-మంగళార్థవాద్యధ్వనిభిః, ఆశాసు-దిక్షు, యే వశానాం-కరిణీనాం, వల్లభాస్తేషాం దిగ్గజానాం, కర్ణతాళాన్-కర్ణసంఘట్టనవిఘట్టనజనితధ్వనీన్ ॥ ని ॥ వశా స్త్రీ కరిణీ వంధ్యేత్యమరః ॥ ఆపూరయన్-విస్తారయన్, కోఽప్యభూతపూర్వః అత ఏవ గిరామభూమిః వాచామగోచరః ఇయత్తయా, ఇదంతయా వా వక్తుమశక్య ఇత్యర్థః ॥ ఉన్మస్తకః-ఉన్నతశిరాః, మహానిత్యర్థః అథవా ఉన్మస్తకః-ఉల్లంఘితశిరస్కః, అతిప్రభూత ఇత్యర్థః ॥ పౌరజనా

౧౯ ॥ తత్ర ॥ యామేవాహుర్నిశిచరకులోన్మూలనేమూలహేతుంయ
స్యాశ్చిత్తం ప్రకృతికుటిలం గాత్రమిత్రంబభూవ । అంభోజిన్యాశ్శిశిర
సరసం కాసరీవాచ్ఛమం భః కైకేయ్యాస్సాహృదయమదయంమంథరాని

నాం ప్రమోదఆనందః, ఉజ్జృమ్భితః-ఉత్కటోభూదిత్యర్థః ॥ అత్ర
తూర్యఘోషాణాం దిగ్గజకర్ణతాళపూరణాసంబంధేపి తత్సంబంధాభి
ధానాదసంబంధే సంబంధరూపాతిశయోక్తిః ॥ ఇంద్రవజ్రావృత్తమ్ ॥
॥ ౧౯ ॥ — తత్ర తస్మిన్, ప్రమోదోజ్జృంభణసమయఇత్యర్థః ॥
యామేవేతి॥యాంమంథరాం ఏవకారోన్యవ్యవచ్ఛేదార్థకః॥నిశిచరా
ణాం-రావణాదిరాక్షసానాం,కులోన్మూలనే-వంశనాశనే, గణవిధ్వం
సనేవా ॥ ని ॥ సజాతీయగణాగవా గోత్రేపికథితంకులమితి విశ్వః ॥
మూలహేతుమాద్యకారణమాహుః-బ్రువతే, జనాఇతి శేషః +బ్రువః
పంచానామిత్యాదినాఇలాదేశోబ్రువఆహాదేశశ్చ ॥ తద్దురోబ్ధాద్విప
రీతబుద్ధ్యా కైకేయ్యా, రామే వనం ప్రవ్రాజితే తతస్సీతాపహరణే
సతి శ్రీరామేణ రావణాదిసంహారస్య ప్రకృతత్వాదితిభావః తథా
ప్రకృత్యా కుటిలం స్వభావేన వక్రం + ప్రకృత్యాదిభ్యస్తృతీయే
తి తృతీయసమాసః ॥ యస్యాః మంథరాయాశ్చిత్తంగాత్రమిత్రం
తస్యాఏవ శరీరసదృశంబభూవ ॥ యథా తద్గాత్రం స్వభావవక్రం త
థా చిత్తమప్యాసీదిత్యర్థః ॥ ఆకారసదృశీ ప్రజ్ఞేతివచనాత్ప్రేమ్ణేణ
ప్రజ్ఞాయాఆకారసదృశత్వ నియమాదితిభావః- సామంథరామంథరా
భిధానా కైకేయీగృహవాసినీ-కాసరీవ-వనమహిషీవ ॥ ని ॥ లులా
యోమహిషోవాహద్విషత్కాసరసైరిభాఇత్యమరః ॥ + ॥ జాతేరస్త్రీ
విషయాదయోపధాదితిజీష్, శిశిరంచతత్సరసంమధురంచేతి విశేషణ
యోరపి మిథోవిశేషణ విశేష్యభావవివక్షాయాం + విశేషణంవిశే
ష్యేణ బహులమితిసమాసః - అచ్ఛం-నిర్మలం - ఏతద్విశేషణ ద్వ
యంహృదయేపి యోజ్యః- అంభోజిన్యాః సరస్యాః అంభఇవ కైకేయ్యా

ర్మమంథ ॥ ౨౦ ॥ ప ॥ అలఘుచలితజంఝూవాతనిష్పేష ఘోషాదశని రివకఠోరశ్శీతలాంభోదపజ్త్కా। అపహృతజనసౌఖ్యాన్మంథరాభేద వాక్యాదపి భరతజనన్యాం హంతదౌర్జన్యమాసీత్ ॥ ౨౧ ॥

హృదయం - అదయందయారహితం యథాతథాని ర్మమంథ ఆలోడ యామాస - యథాత స్తనః శ్రీరామాభిషేకవిఘాత ప్రపంచస్యోక్తి థా - నిజచిత్తగాత్రమిత్రైరేవవాక్యైః ప్రలోభయామాసేత్యర్థః మ నోవాక్కాయకర్కశకుటిలాయా స్తస్యాఃకింకపటంనాటయితుమశక్య మితిభావః - పూర్ణోపమాలంకారః - మందాక్రాంతావృత్తమ్ ॥ ౨౦ ॥అలఘ్వితి ॥ అలఘుఅమందం - చలితఃప్రవృత్తోయోజంఝూవాతఃధ్వ నివిశేష సూక్ష్మాంబువర్షమిశ్రితో మహామారుతః తేనయోనిష్పేషః సంఘర్షణం సఏవఘోష స్తస్మాద్ధేతోః ॥ ని ॥ జంఝూధ్వనివిశేషస్యా దపిసూక్ష్మాంబువర్షణఇతి నానార్థరత్నమాలా - శీతలాంభోదపజ్త్కా శిశిరజలదపటలేకఠోర స్తీక్ష్ణః అశనిఃదంభోళిరివ - అపహృతంవిధ్వంసి తం జనానాంసౌఖ్యం శ్రీరామాభిషేక మహోత్సవజనితానందోయేన తస్మాత్ మంథరాయాభేద వాక్యాత్ -రాజా ఇదానీం శ్రీరామమభి షేక్తుముద్యత స్తత స్త్వం శ్రీరామస్య - ప్రవ్రాజనం భరతస్యాభిషేక ఇచ్ఛపూర్వద త్తవరద్వయేనాభ్యర్థయ- అన్యథామహాననర్థస్స్యాదిత్యు పజాపవచనాదిత్యర్థః ॥ ని ॥ భేదోపజాపావిత్యమరః- భరతజనన్యాం భరతస్య మాతరి కైకేయ్యామపి, దౌర్జన్యం-శ్రీరామాభిషేకవి ఘాతుకత్వరూపమసాధుత్వమాసీత్ -ప్రాదుర్భూదిత్యర్థః ॥ భరత జనన్యామిత్యనేన భరతే సౌజన్యం సుప్రసిద్ధమేవ తథాచ తజ్జనన్యా అపి తథాత్వముపపద్యతే॥ కారణగుణపూర్వకత్వాత్కార్యగుణానాం అతస్సౌజన్యయుక్తాయామప్యస్యాం దౌర్జన్యమాసీదితి విరోధసూ చకోయమపిశబ్దః ॥ ఏతేనమంథరాయావచనస్య తాదృక్క్లిష్టభేదోత్పా దనపాటవంసూచ్యతే హంతేతివిషాదే ॥ వి ॥ హంతహర్షేనుకం

స॥ సైషా మంథరాభిధానపిశాచికావేశపరవశనిజాశయా పూర్వం దండకవైజయంతపురవాస్తవ్యశంబరాసురసంగరసంగతవేదనాపనోదనార్థమాత్తనే వితీర్ణం వరద్వయం వరాయ దశరథాయ న్యవేదయత్ ॥ ౨౨॥

పాయాం వాక్యారంభవిషాదయోరిత్యమరః ॥ అలంకారస్తుపూర్వవత్ ॥ మాలినీవృత్తమ్ ॥ తథా శ్రీరామాయణే-కైకేయీంప్రతి మంథరావాక్యమ్ * తవ దైవాసురే యుద్ధే సహ రాజర్షిభిః పతిః । అగచ్ఛత్త్వాముపాదాయ దేవరాజస్య సాహ్యకృదిత్యారభ్య తౌ వరౌ యాచ భర్తారం భరతస్యాభిషేచనమ్ । ప్రవ్రాజనంచ రామస్య త్వం వర్షాణి చతుర్దశేత్యంతమ్ ॥ ౨౦ ॥ —— అ ॥ తతః కైకేయీ కిమకరోదిత్యాశంకాయామాహ ॥ సేతి ॥ మంథరేత్యభిధానం నామ యస్యాస్సా తథోక్తా యా పిశాచికా మహాభూతగ్రహః + స్వార్థే కః కేన ఇతి హ్రస్వః ॥ తస్యా ఆవేశేన ఆవాహనేన ఆక్రమణేనేతి యావత్ ॥ పరవశః-పరతంత్రః, వికలాన్య ఇత్యర్థః ॥ నిజాశయస్స్వకీయాంతఃకరణం యస్యాస్సా తథోక్తా, సా ప్రాక్సుగుణా, ఏషా కైకేయీ పూర్వం-పూర్వకాలే, దండకవనే వైజయంతమితియత్పురం తత్ర వాస్తవ్య స్తత్ర వసన్ + వసేస్తవ్యత్కర్తరి ణిచ్చేతి కర్తరి తవ్యప్రత్యయో వృద్ధిశ్చ ॥ యశ్శంబరాసురః-శంబరాఖ్యో మహాదైత్యః, తస్య సంగరే-యుద్ధే, సంగతా-ప్రాప్తా, యా వేదనా అసురశస్త్రక్షతిజనితఖేదః ॥ ని ॥ ఖేదేపి వేదనేత్యమరశేషః ॥ తదపనోదనం-తన్నివారణం, అర్థః-ప్రయోజనం, యస్య తత్ తత్సంభావితమిత్యర్థః ॥ ని ॥ అర్థోఽభిధేయరైవస్తుప్రయోజననివృత్తిషీవిత్యమరః ॥ ఆత్మనే-స్వస్యై, వితీర్ణం తాదృగ్రణసంకటాదపసార్య తత్రత్యబాధాయా నివర్తితత్వాత్పారితోషికతయా దత్తమిత్యర్థః । వరయోః ద్వయం-ద్వౌవరావిత్యర్థః ॥ ని ॥ దేవాద్వృతేవరః శ్రేష్ఠేత్యమరః ॥ వరాయ భర్త్రే దశరథాయ + క్రియాగ్రహణమపి కర్తవ్యమితి సంప్రదానత్వాచ్చతుర్థీ ॥ న్యవేదయత్-విజ్ఞాపయామాస,

వ ॥ తయోరేకస్యసంరంభో భరతస్యాభిషేచనమ్ । అన్యస్య వన్యవృ
త్త్యైవ వనే రామస్య వర్తనమ్ ॥ ౨౩ ॥ తస్మిన్ క్షణే వరయుగం చిరత
ప్తతామ్రనారాచ వేధపరుషం శ్రవసీవిదార్య । సత్య ప్రహాణ చకితస్య

తథా రామాయణమ్ * స్మర రాజన్ పురావృత్తం తస్మిన్ దైవాసురే
రణే । తత్రచాచ్యావయచ్ఛత్రుస్తవజీవితమంతరా ॥ తత్రచాపి మయా
దేవయత్త్వంసమభిరక్షితః । జాగ్రత్యాయతమానాయాస్తతో మే ప్రా
దదావరౌ ॥ తౌ తు దత్తౌ వరౌ దేవ నిక్షేపం మృగయామ్యహమ్ । తవై
వపృథివీపాలసకాశే సత్యసంగరేతి ॥ ౨౨ ॥ —— అ ॥ విజ్ఞాపితస్యవర
ద్వయస్య వినియోగప్రకారమేవాహ ॥ తయోరితి ॥ తయోర్వరయో
ర్మధ్యే ఏకస్య వరస్య సంరంభస్సంభ్రమః ప్రవృత్తిరితియావత్ ॥ ని॥
సంరంభస్సంభ్రమే కోపఇతిశబ్దార్ణవః ॥ భరతస్యాభిషేచనం-రాజ్యా
భిషేకః, అన్యస్యవరస్య సంరంభః వన్యవృత్త్యా-మునివృత్త్యా, జటా
వల్కలధారణకందమూలఫలాశనరూపవ్యాపారేణేత్యర్థః ॥ ఉపజా
పబుద్ధిజనకవృత్త్యంతరవ్యవచ్ఛేదార్థ మేవకారః ॥ రామస్య వనే-
దండకావనే, వర్తనం వృత్తిరవస్థానమితియావత్ ॥ పూర్వం సామా
న్యేన దత్తౌవరావిదానీం భరతాభిషేక రామవివాసనరూపేణ దాతే
వ్యావిత్యుక్తవతీత్యర్థః ॥ తథాచ రామాయణమ్ ॥ నవపంచచవర్షా
ణి దండకారణ్యమాశ్రితః । చీరాజినజటాధారీ రామో భవతు తాపసః ॥
భరతో భజతామద్య యావ రాజ్యమకంటకమితి ॥ ౨౩ ॥ —— అ ॥ త
దానీం కింజాతమిత్యాహ ॥ తస్మిన్నితి ॥ తస్మిన్ క్షణే-తత్కాలే, ని ॥
నిర్వ్యాపారస్థితౌ కాలవిశేషోత్సవయోః క్షణఇత్యమరః ॥ చిరం-చిరకా
లం, తప్తః-అగ్నిసంతప్తః, అతఏవ తామ్రో-రక్తవర్ణో యోనారా
చః శలాకాకారతీక్ష్ణశస్త్రవిశేషః తస్య వేధస్సంప్రహారస్తద్వత్పరు
షం కఠోరం దుస్సహమితియావత్ ॥ వరయుగం కర్తృ, సత్యస్య-
సూనృతభాషిత్వస్య, ప్రహాణం-ప్రచ్యుతిః, + కృత్యత్వతతిదత్వం ।

నృపస్య కామమూరీచకార హృదయే పుటపాకరీతిమ్ ॥ ౨౪ ॥

తనయవిరహవార్త్తామాత్రసంతప్యమానా దధదశరథచిత్తాచ్చేతనానిర్జగామ । దవహుతవహరోచిర్జ్వాలయాలెహ్యమానాజ్ఝడితి గహనదు

తస్మాచ్చకితస్య-భయసంభ్రాంతస్య, నృపస్య-రాజ్ఞోదశరథస్య, శ్రవసీ విదార్య-శ్రోత్రేవిభిద్య, బాహ్యేంద్రియద్వారా అంతరింద్రియస్యార్థగ్రాహకత్వాదితిభావః ॥ ని ॥ కర్ణశబ్దగ్రహౌశ్రోత్రం శ్రుతి (స్త్రీ) శ్రవణంశ్రవఇత్యమరః ॥ హృదయే-తస్యైవమానసే, పుటపాకరీతిం-మూషికాసంపుటమధ్యే సువర్ణాదికం నిగూఢం నిక్షిప్య అగ్నినా సంతాపనంపుటపాకః, తస్యరీతిం-తత్సదృశీం, పరిపాటీమిత్యర్థః, అతఏవ నిదర్శనా॥ కామమత్యంతం ఊరీచకారాంగీచకార ॥ (ప్ర) తిశ్రుతస్యాశ్రవణే అగ్రహణేవా సత్యవిప్లవోభవేదితిశ్రుత్యాగృహీతత్వాచ్చ తత్తనారాచదుస్సహం వరయుగం ద్వారభూతశ్రవణవిదాహపూర్వకం రాజ్ఞోంతరంగం (ప్ర) విశ్య తం నిరుచ్ఛ్వాసం తాపయామాసేత్యర్థః ॥ ని ॥ ఊరీకృతమురరీకృతమంగీకృతమాశ్రుతంప్రతిజ్ఞాతమిత్యమరః + ఊర్యాదిచ్విడాచశ్చేతి గతిసంజ్ఞాయాం కుగతి (ప్రా) దయఇతిసమాసః ॥ వసంతతిలకావృత్తమ్ ॥ ౨౪ ॥ —తనయేతి ॥ అథ-అనంతరం, తనయవిరహవార్త్తామాత్రేణ శ్రీరామవియోగవృత్తాంతాకర్ణనేనైవ సంతప్యమానాద్దహ్యమానాత్, విరహేపవసతి కింభవిష్యతివా నజ్ఞాయత ఇతి మాత్రశబ్దార్థః; దశరథస్య చిత్తాద్ధృదయాత్ +ధ్రువమపాయేఽపాదానమిత్యపాదానత్వాత్పంచమీ ॥ చేతనాసంజ్ఞా-జీవనశక్తిః, దవహుతవహస్య-వనవహ్నేః, రోచిర్జ్వాలయా దీప్తశిఖయా, రోచిషా-జ్వాలయావా ॥ ని ॥ వనేచ వనవహ్నౌచ దవోదావఇతిరిత ఇతిశాశ్వతః ॥ లేహ్యమానాదాస్వాద్యమానాత్, దహ్యమానాదితియావత్ ॥ గహనగుల్మాత్కాననకుంజాత్, ఉజ్జిహానానిర్గమనశీలా + ఓహాఙ్ గతావితిధాతోశ్శానచ్ ॥ మృగీవ-కురంగీవ,

ల్లాదుజ్జిహానామృగీవ ॥ ౪౧ ॥ X ॥ అథదశరథఃకథమపిలబ్ధసంజ్ఞః కై
కేయీమిదమభాషత ॥ ౪౨ ॥ ప ॥ రామః కామముపాశ్రయిష్యతి
వనంత్యక్త్వానృతం కౌతుకంలోక స్త్యక్ష్యతికౌతుకంచిరధృతంతస్యా
భిషేకకథమ్ । ధర్మాపాయభయేనవత్సవిరహంవక్ష్యామివక్ష్యామికిం

+ జాతేర(స్త్రీ)విషయాదయోపధాదితిజీష్ ॥ ఝుడిత్యంజసా॥ ని ॥ స్రా
గ్ఝుడిత్యంజసాహ్నమేత్వమకః ॥ నిర్జగామ-నిరగాత్, శ్రీరామవిర
హానార్తాంశ్రుత్వా అతిమాత్రపుత్రవత్సలో రాజా సపది మూర్ఛా
మగచ్ఛదిత్యర్థః ॥ పూర్ణోపమాలంకారః ॥ మాలినీవృత్తమ్ ॥ ౪౧ ॥
అథేతి ॥ అథ-చేతనానిర్గమనానంతరమ్, దశరథః కథమపి కృచ్ఛ్రే
ణ, లబ్ధసంజ్ఞః-ప్రాప్తచేతనస్సన్, కైకేయీం ప్రతి ఇదం వచనమ
భాషత-అవోచత ॥ ౪౨ ॥ —తత్ప్రకారమేవాహ ॥ రామఇతి॥ రా
మః ధృతం రాజ్యాభిషేకాంగత్వేనాముక్తంకౌతుకం హస్తసూత్రం,
త్యక్త్వా-లీలయైవ విసృజ్య, కామమత్యంతం అపగతబంధమిత్యర్థః॥ వ
నముపాశ్రయిష్యతి-ప్రవేక్ష్యతి, ధర్మాచారతత్పరత్వాదనాయాసేనై
వ ప్రవ్రజిష్యతీత్యర్థః, తథా లోకో జనః, తస్య శ్రీరామస్యాభిషే
కే విషయే చిరధృతం- చిరకాలమారభ్యసంభృతం కౌతుకం-హర్షం, క
థం-కథంచిత్, త్యక్ష్యతి-దుస్త్యజమప్యతికృచ్ఛ్రేణ విసృక్ష్యతీత్యర్థః,
తథాధర్మస్యాఙ్గీకృతపరిపాలనరూపసుకృతస్య అపాయాద్వినాశాద్యద్భ
యం తేనవత్సవిరహం-రామవియోగం,వక్ష్యామిధారయిష్యామి,అహ
మితి శేషః+వహ ప్రాపణఇత్యస్మాద్ధాతోర్లృట్ ॥ కిం ప్రతివచనంవక్ష్యా
మ్యాలపిష్యామివక్తుమశక్యత్వాభావాదితిభావః+ అత్ర॥వచపరిభాషణఇ
త్యస్మాద్ధాతోర్లృట్ అథవావక్ష్యామివక్ష్యామీతివహనార్థోద్విరుక్తో
యం శబ్దః, పునఃపునః ధారయిష్యామీత్యర్థః ॥+ చాపలేద్వేభవతఇతి
ద్విరుక్తిః - సంభ్రమేణప్రవృత్తిశ్చాపలమితి కాశికా, అతిమస్నేహపు
త్రవిరహవేదనాజనితోద్వేగాత్సంభ్రమః,కిం కింతు నాజాయే హేభా

యావత్కల్పమకీర్తిరార్తిజననీజాయేతజాయేతవ ॥ ౨౭ ॥ వత్సంక
ఠోరహృదయేనయనాభిరామం రామంవినానఖలుతిష్ఠతి జీవితంమే ।
ధాతుర్బలాదుపయమస్త్వయిజాతపూర్వః కైకేయిమాముపయమం నయ

త్యే - తవ యావత్కల్పం కల్పాంతపర్యంతమిత్యర్థః + యావదవ
ధారణఇత్యవ్యయీభావః , ఆర్తిజననీపీడాకరీ మర్మభేదనీతి యావ
త్ ॥ ని ॥ ఆర్తిఃపీడాధనుష్కోట్యోరిత్యమరః-అకీర్తిః శ్రీరామా
భిషేకవిఘ్నాచరణజన్యాపఖ్యాతిః జాయేత ప్రాదుర్భవేత్ ॥ +జనేర్లి
జితజ్ , యథాతథావాస్మాకం నిర్వాహోభవిష్యతి జాయాత్వేన సం
భావితాయాస్తవైవమహానసర్థః ॥ * ॥ సంభావితస్యచాకీర్తిర్మర
ణాదతిరిచ్యతఇతి గీతాయాం భగవతాఉక్తత్వాదితిభావః - వృత్త్యను
ప్రాసః , శార్దూలవిక్రీడితంవృత్తం ॥ ౨౭ ॥—॥ వత్సమితి ॥హే
కఠోరహృదయేకఠినచిత్తేయతఃస్వప్నేపిదుస్సహం శ్రీరామవిరహం
సాక్షాత్త్వంబోధయసి - అతస్త్వద్హృదయస్య కఠోరత్వం కింవక్తవ్య
మితీత్యేతత్సంబోధనం నయనాభిరామంనేత్రానందకరంవత్సం బా
లంతనయంందారకవిరహాసహిష్ణుత్వద్యోతనార్థమేతద్విశేషణద్వయం
॥ని॥ వత్సోనాకుటజేవర్షేతర్ణకేతనయాదికఇతి వైజయంతీ, రామం
వినారామంవిహాయేత్యర్థః ॥ పృథగ్వినేత్యాదినా వికల్పాద్ద్వితీయా,
మేమమజీవితంజీవనంనతిష్ఠతిఖలుసునిశ్చితం మరిష్యామీత్యర్థః - అ
తః హే కైకేయి అత్రయద్యపి భార్యానామగ్రహణం శాస్త్రనిషి
ద్ధం , తథాపిభార్యేయంచండీతివ్యవహర్తుం యుజ్యతఇత్యేవమామం
త్రితమిత్యవధేయం, ధాతుర్బలాద్విధిబలాత్ త్వయివిషయే పూర్వంజా
తః జాతపూర్వః + సుప్సుపేతిసమాసః - ఉపయమోవివాహఃయమ
సమీపంచధ్వన్యతే ॥ ని ॥ వివాహోపయమౌసమావిత్యమరః, మాం
యమస్యాంతకస్య సమీపముపయమం + అవ్యయంవిభక్తీత్యాదినావ్య
యీభావః - నయతిప్రాపయతీత్యేవంమన్యేబుధ్యామి - ఉపయమ

తీతి మన్యే ॥ ౨౧ ॥ ౫ ॥ తదను నిజమనోరథైకపరిపూరణకృతాదరా
కైకేయీ సాపహాసమవాదీత్ ॥ ౨౨ ॥ ౭ ॥ సత్యవిప్లవమపత్యసంగత
స్సంగతం భృశమపశ్యత స్తవ । ఆశ్రుతస్య విఫలత్వమస్తి చేద్దాశ్రుతస్య

స్య ఉపయమప్రాపకత్వం యుక్తమతో మమాప్యేవం మరణముపయు
జ్యత ఇత్యర్థః - లోకే లక్షణవతీనాం కన్యకానాం పరిణయో భర్తృజీవ
నాయ భవతి ఈదృగవలక్షణ దుర్భాగాయాస్తవ పరిణయస్తు మమ మర
ణాయ భవతీతి భావః- వసంతతిలకావృత్తమ్ ॥ ౨౧ ॥— తదన్వితి॥ తద
ను దశరథభాషణానంతరం- నిజమనోరథస్యైకస్య భరతాభిషేచన రామ
ప్రవ్రాజనరూపస్యాభిలాషస్యైవ పరిపూరణే నిష్పాదనే - అత్ర మనో
రథైక శబ్దయోశ్శివభాగవతవత్సమాసః - అథవా ఏక పరిపూరణే ముఖ్యప
రిపూరణే ॥ ని ॥ ఏకే ముఖ్యాన్య కేవలా ఇత్యమరః కృతాదరా విహిత
స్థా, కైకేయీ సాపహాసం సోల్లుంఠనమవాదీత్ ఉవాచ ॥ ని ॥ సోల్లుం
ఠనంతు సోత్ప్రాసం సాపహాసం సమా ప్రయ ఇతి హలాయుధః ॥ ౨౨ ॥
అ ॥ ఉక్తిప్రకారమేవ వివృణోతి ॥ సత్యేతి ॥ అపత్యసంగతః పుత్ర
మోహార్ద్రితః + పంచమ్యాస్తసిః సంగతం ప్రాప్తం సత్యవిప్లవం స
త్యవాక్యప్రచ్యుతిం - భృశమత్యంతమపశ్యతః అనాలోచయతః ఈష
దప్యననుసంధధత ఇత్యర్థః తవ ఆశ్రుతస్య వరద్వయం దాస్యామీతి
ప్రతిజ్ఞాతవచనస్య ॥ ని ॥ అంగీకృతమాశ్రుతం ప్రతిజ్ఞాతమిత్యమరః -
విఫలత్వం నైష్ఫల్యమస్తిచేత్ తత్ప్రతిశ్రుతం విఫలం భవతి యదిత్యర్థః
ఆ ఇత్యపహాసే విసర్గాంతో నిపాతః - శ్రుతస్య సత్యం వద ధర్మం చ
ర స్వాధ్యాయాన్మా ప్రమదః - అంగీకృతం హి కృతినః పరిపాలయంతీ
త్యాది ధర్మశాస్త్రస్య ॥ ని ॥ శ్రుతం శాస్త్రావధృతయోరిత్యమరః-
అయమంజలిః ప్రణామః ॥ ని ॥ తే యుతావంజలిః పుమానిత్యమరః ॥
రచితః విహితః, శాసనాచ్ఛాస్త్రమితి వ్యుత్పత్త్యా మరణప్రవృత్తి
ప్రతిషేధకత్వేన ప్రసిద్ధం శాస్త్రం - ఈదృశాచ్ఛాస్త్రజ్ఞస్యాపి భవతో యు

రచితోఽయమఞ్జలిః ॥ ౩౦ ॥ ప ॥ కింనాగతస్త్రైశ్రవసోఽస్య కాశమరింద
మస్సత్యవతాంపురోగః । శ్యేనామిషీభూతకపోతపోతజీవాతవేనస్త్ర

ద్వ్యేవం ప్రవృత్తిస్సాన్యత్రత్యాః కించిత్కారత్వాత్తన్నమస్కారోమిత్య
ర్థః ॥ * ॥ తస్మాచ్ఛాస్త్రంప్రమాణంతే కార్యాకార్యవ్యవస్థితా వి
త్యాదిభగవద్వచనాచ్ఛాస్త్రమనుసరతా త్వయా ప్రతిశ్రుత నిర్వాహోఽవ
శ్యం కర్తవ్యః - నాన్యథా శ్రేయ ఇతి తాత్పర్యం- భక్తిశ్రద్ధాదర బం
ధురాంతఃకరణతయా- విధీయమానో నమస్కారః ప్రసిద్ధః, తథాపస
సాదావపి నమస్కారస్సంభవతి - తథాప్యుక్తం పూర్వైః - బిందు
ద్వంద్వతరంగితాగ్రసరణిః కర్తా శిరో బిందుకం కర్తేతి క్రమశిక్షితాన్వ
యకలా యే కేపి తేభ్యోఽంజలిః - యే తు గ్రంథసహస్రశాణకషణత్రుట్య
త్కళంకైర్గిరాముల్లాసైః కవయంతి బిల్హణకవిస్తేష్వేవ సన్నహ్యతీతి ॥
రథోద్ధతావృత్తమ్ ॥ రాన్నరావిహ రథోద్ధతాలగావితిలక్షణాత్ ॥ ౩౦ ॥
॥ అ ॥ ప్రతిశ్రుతమవశ్యం కర్తవ్యమితి పురాతనరాజవృత్తాంతం దృ
ష్టాంతయతి ॥ కిమిత్యాదినా ॥ సత్యవతాంపురోగః సత్యసంధాగ్రగ
ణ్యః అతపవానామిషమామిషం సంపద్యమానమామిషీభూతం ॥ + అ
భూతతద్భావేచ్వీః - కుగతిప్రాదయ ఇతి సమాసః- శ్యేనస్య శ్యేనభూ
మింశాధారిణ ఇంద్రస్య - అమిషీభూతః మాంసఖండీభూతః ॥ ని ॥
పిశితంతరసంమాంసంపలలంక్రవ్యమామిషమిత్యమరః । యద్వాభోగ్య
వస్తుభూతః ఆమిషంభోగ్యవస్తునీతి కేశవః - యఃకపోతపోతః కపోత
డింభవేషధారీయమః ॥ ని ॥ పోతఃపాకోర్భకో డింభ ఇత్యమరః తస్య జీవా
తవే జీవనౌషధార్థంతముపజీవయితుమిత్యర్థః ॥ ని ॥ జీవాతుర్జీవనౌ
షధమిత్యరః ॥ + తాదర్థ్యే చతుర్థీ- శస్త్రనికృత్తగాత్రః ఖడ్గవిదళితశరీరః
అరీన్ దమయతీత్యరిందమః శిబిచక్రవర్త్యపరనామా త్వవ్వంశ్యో మ
హారాజః + సంజ్ఞాయాంభృతౄవృజిత్యాదినా ఖచ్ అరుర్ద్విషదిత్యా
దినా ముమాగమః లెలవ - శ్రవసోఽస్యకాశం శ్రోత్రపథం- నాగతః కిం

నికృత్తగాత్రః ॥ కించ ॥ ౩౧ ॥ ప ॥ అభ్యర్చ్య కశ్చిదుపాశ్రితాయేతి

త్వయా న శ్రుతః కిమిత్యర్థః - శ్రుతశ్చేత్కథమేవం వక్ష్యసీతి భావః
పురా కిలేంద్రయమౌ శిబిసత్యసంధతాయాం వివదమానౌ తత్పరీక్షార్థం
శ్యేనకపోతౌ భూత్వా తత్ర సంకేతపూర్వకం శ్యేనేనోపద్రుతస్త్వమా
త్మానం త్రాయస్వేతి కపోతో యాగదీక్షితం శిబిం శరణం జగామ సోపి శ్యేనే
న మదామిషీభూతోऽయం దేయ ఇతి పృష్టశ్శరణాగతపరిత్యాగదోషస్మర
ణాత్తత్పరిమాణస్వశరీరమాంసపిండదానేనైవ విమోచయితుకామః
కపోతం తులాయామారోప్య స్వమాంసశకలదానే కైతవేన భారాయ
మాణకపోతవిప్రలబ్ధః ప్రతిజ్ఞాభంగభయాదశేషం శరీరం నికృత్తవాని
తి పౌరాణికకథాత్రానుసంధేయా - పఠంతి చాత్రేమం శ్లోకమ్ ॥ క
ర్ణస్త్వచం శిబిర్మాంసం ప్రాణాన్ జీమూతవాహనః, దదౌ దధీచిరస్థీని కిమ
దేయం మహాత్మనామితి ॥ వృత్తముపజాతిః ॥ ౩౧ ॥——॥ నను బహూ
నామనుగ్రహో న్యాయ్య ఇతి లోకప్రసిద్ధేరేకేన దృష్టాంతేన కించరి
తార్థతేత్యత్రాహ ॥ కించేతి ॥ నైక ఏవాయం దృష్టాంతః కింతు రాజాంతర
మపి విద్యత ఇత్యర్థః తమేవాహ ॥ అభ్యర్చ్యేతి ॥ ప్రజ్ఞ ఏవ ప్రాజ్ఞః
॥సి॥ ధీరో మనీషీ జ్ఞః ప్రాజ్ఞ ఇత్యమరః ॥*॥ ప్రజ్ఞాదిత్వాత్స్వార్థేణ్ప్ర
త్యయః, అథవా ప్రజ్ఞాస్యాస్తీతి ప్రాజ్ఞః । ప్రజ్ఞాశ్రద్ధార్చాభ్యోణ ఇతి
ణప్రత్యయః - ప్రథితప్రభావః ప్రఖ్యాతతేజాః ॥ ని ॥ స ప్రతాపః
ప్రభావశ్చ యత్తేజః కోశదండజమిత్యమరః - ఆలర్కసంజ్ఞో అలర్క
నామా కశ్చిద్రాజా ॥ ని ॥ సంజ్ఞా నామని గాయత్ర్యాం చేతనాయాం
రవిస్త్రియామితి విశ్వః ॥ ఉపాశ్రితాయ నేత్రయాచనార్థమతిథిభా
వేన సమీపమాశ్రితాయేత్యర్థః ॥ కస్మైచిదజ్ఞాతకులగోత్రాయ నతు
పరిచితాయ, విశేషం ప్రాపయతీతి విప్రాయ-బ్రాహ్మణాయ, వేదవే
దాంగపారగాయ + కర్మణాయమభిప్రైతి స సంప్రదానమితి సంప్ర
దానత్వాచ్చతుర్థీ ॥ అభ్యర్చ్య-పూజయిత్వా, నత్వవజ్ఞాయేత్యర్థః

ర్యవి ప్రాయవిలోచనే స్వే । అపూరయత్కశ్చిదలర్కసంజ్ఞః ప్రాజ్ఞః
ప్రతిజ్ఞాం ప్రథితప్రభావః ॥ ౩౭ ॥ అసురసమరవేళాజాతబాధావసానే
వరయుగమదిశస్త్వం ప్రీతిపూర్వం యయా మే । అశిథిలగుణబంధాస్స

అన్యథా * అసత్కృతమవజ్ఞాదం తత్తామసముదాహృతమితి గీతా
యాం శ్రీ భగవదుక్తరీత్యా అప్రఖ్యాపనీయతాస్స్యాదితి భావః ॥ స్వే
-స్వకీయే, ని ॥ స్వో జ్ఞాతావాత్మని స్వం త్రిష్వాత్మీయ ఇత్యమరః ॥ విలో
చనే-నేత్రే, ద్వితీయాద్వివచనమేతత్ నత్వేకమిత్యర్థః ॥ వితీర్య-ద
త్వా, ప్రతిజ్ఞాం-సత్యసంధతాం, అపూరయత్పరిపూరయామాస, సమ
ర్థితవానిత్యర్థః ॥ సత్యసంధతానిర్వాహేణ కీర్తిసంపాదనతత్పరా
రాజానో నాత్మక్లేశం గణయంతీతి భావః ॥ భవతు నైవంవిధక్లేశః । త
స్మాదాశ్రితం పరిపాలనీయమితి శ్లోకద్వయస్య తాత్పర్యం ॥ వృత్తం
పూర్వవత్ * శైబ్యః శ్యేనకపోతీయే స్వమాంసం పక్షిణే దదౌ । అల
ర్కశ్చక్షుషీ దత్వా జగామ గతిముత్తమామ్ ॥ తథా ॥ సంశ్రితస్య
శైబ్యశ్శ్యేనాయ స్వాం తనుం జగతీపతిః । ప్రదాయ పక్షిణో రాజా జగా
మ గతిముత్తమామ్ ॥ తథాప్యలర్కస్తేజస్వీ బ్రాహ్మణే వేదపారగే ।
యాచమానే స్వకే నేత్రే ఉద్ధృత్యావిమనా దదావిత్యేతత్ ఉక్తశ్లోక
ద్వయస్యాపి మూలమ్ ॥ ౩౭ ॥ —— అ ॥ యద్యేవమప్యాశ్రితం న పరి
పాల్యేత తర్హి సత్యసంధసమానస్కంధగర్హణరూపానర్థస్స్యాదేవే
దిత్యాహ ॥ అసురేతి ॥ అసురసమరవేళాయాం-శంబరాసురయుద్ధస
మయే, జాతా-సముత్పన్నా, యా బాధా అసురశస్త్రక్షతిజనితవేద
నా, తస్యా అవసానే-అంతే, సంగ్రామాదన్యత్రాపసారణేన తద్బా
ధాయా నివర్తితత్వాదితి భావః ॥ త్వం యయా గిరా వాచా, మే-మ
హ్యం, వరయోర్యుగం-యుగళం ॥ ని ॥ యుగ్మం తు యుగళం యుగమి
త్యమరః ॥ ప్రీతిపూర్వం బాధానివర్తనజనితపరితోషపూర్వకం యథా
తథా అదిశః-దత్తవానసి పారితోషికతయా వరద్వయం దాస్యామీతి

త్యసంధానరేంద్రాజలలిపిరితి కామంసంగిరంతాంగిరంతామ్ ॥ 33 ॥
సత్యోద్యాంగిరమిహనిర్వహస్వమావాసన్మానంభువినసహేయరామ
మాతుః । సంస్థాస్యేవిషముపభుజ్యపశ్యతస్తే సన్మానం త్యజసినచే

యాం గిరముక్తవానసీత్యర్థః ॥ తాంగిరమశిథిలః-అవిచ్ఛిన్నాః, గుణ
బంధః దానదాక్షిణ్యాదిగుణానువృత్తిర్యేషాంతే సద్గుణసంపాదనవ్ర
తీకరణతత్పరాఇత్యర్థః ॥ సత్యసంధా విశేషతః సత్యప్రతిజ్ఞాః, శిలా
క్షరవిన్యాసతుల్యవచనాఇత్యర్థః ॥ ని ॥ సంధా ప్రతిజ్ఞామర్యాదే
త్యమరః ॥ నరేంద్రాః-రాజానః, ॥ ని ॥ నరేంద్రః పార్థివే రా
జ్ఞివిషవైద్యేపిచస్మృతఇతి వైజయంతీ ॥ తాంగిరం జలలిపిరితిజలాక్షర
విన్యాసతుల్యామితి ॥ ని ॥ లిఖితాక్షరవిన్యాసే లిపిర్లిబిరుభేస్త్రియామి
త్యమరః ॥ కామమత్యంతం సంగిరంతామాలపంతాం + సంభావనా
యాంలోట్ ॥ దశరథవచనం జలలిపివదప్రతిష్ఠితమితిసత్యసంధకృతం
గర్హణం సంభవిష్యతీత్యర్థః ॥ సత్యసంధనరేంద్రవిరచితావాక్య
ప్రతిష్ఠాభంగప్రయుక్తగర్హణాదన్యః కోవానర్థపదార్థోస్తిసంభావి
తానామితిభావః ॥ జలలిపేఃకర్మత్వేపినిపాతేనాభిహితత్వాన్నద్వితీ
యేత్యుక్తం ॥ అత్ర గిరోజలలిపిత్వరూపణాద్రూపకాలంకారః ॥మా
లినీవృత్తమ్॥ 33 ॥ —కింబహునా మన్మనోరథాపరిపూరణేస్వస్య
మరణం నిశ్చితమిత్యాహ ॥ సత్యేతి ॥ గిరం-వరయుగందాస్యామిత్యే
వం రూపాంవాచం, సత్యేనోద్యతఇతి సత్యోద్యాం-యథార్థవా
చ్యాం, + వదస్సుపిక్యప్చేతివదేఃక్యప్ ఉపపదమతిజితిసమాసః ॥ఇ
హేదానీం నిర్వహస్వసమర్థయస్వవా ॥ ఉతమావామాన్నిర్వహస్వ,స
త్యోద్యాం మృషోద్యాంవా కురుష్వేత్యర్థః । నాత్ర మమాభినివే
శఇతిభావః ॥ కింతు భువి లోకే రామమాతుః కౌసల్యాయాస్సన్మా
నం రాజమాతృత్వప్రయుక్తసత్కారం నసహేయనక్షమిష్యే సోఢుం
నశక్నుయామిత్యర్థః + సహేర్లిఙ్ ॥ రామసన్మానస్య సహ్యత్వేపి

త్ప్రవర్తమానమ్ ॥ ౩౪ ॥ గ ॥ ఏవంవాదినీమేనాంభూయోపి భూపతి రవాదీత్ ॥ ౩౫ ॥ అయికఠినహృదయే కిముక్తముజ్ఝితలోకమర్యా దయా దయాపేతయా త్వయా ॥ ౩౬ ॥ ప ॥ నైవాభవస్త్వమిహశీ లవతీషుగణ్యా నైవాభజత్ప్రియతమాంగణనాంసరామః । నైవాపమా

సపత్నీసన్తానస్య హైయ్యప్రవహితివన దుస్సహత్వాదితిభావః ॥ అతః ప్రవర్తమానం-సంపద్యమానం, సన్నాహం-రామాభిషేకసంభ్రమం, నత్యజసిచేత్ నవిసృజసియది, తే-తవ, పశ్యతస్సతః-పశ్యన్తం త్వా మనాదృత్యేత్యర్థః + షష్ఠీచానాదరఇతిషష్ఠీ, విషముపభుజ్య గర ళమభ్యవహృత్య ॥ వి ॥ క్ష్వేళస్తుగరళంవిషమిత్యమరః ॥ సంస్థాస్యే-మరిష్యే, హీనజీవనాద్వరం మరణమేవేతిభావః ॥ వి ॥ సంస్థాభారే స్థితౌమృతావిత్యమరః + సమవప్రవిభ్యస్స్థఇత్యాత్మనేపదం॥ ఉపసర్గవ శాదర్థాన్తరం ॥ అత్రరామాయణశ్లోకః ॥ * తత్ప్రతిశ్రుత్య ధర్మేణ నచేద్దాస్యసిమేవరమ్ । అద్యైవహిప్రహాస్యామిజీవితంత్వద్విమానితే తి ॥ అహంహి విషమద్యైవపీత్వా పిహితవాగ్రితః । పశ్యతస్తే మరి ష్యామిరామోయద్యభిషిచ్యతఇతి ॥ ప్రహర్షిణీవృత్తమ్ ॥ మ్నౌ జ్రౌగస్త్రిదశయతిఃప్రహర్షిణీయమితిలక్షణాత్ ॥ ౩౪ ॥ —ఏవమి తి ॥ ఏవంవాదినీమేనాం కైకేయీం, భూయః-పునరపి, భూపతిర్దశర థః, అవాదీత్-ఉవాచ ॥ ౩౫ ॥ —॥తదేవాహ ॥ అయీతి ॥ కఠిన హృదయే-కఠినచిత్తే, పునఃపునరనునయేపి మార్దవాభావాద్ధృదయస్య ఇదంసంబోధనం, ఉజ్ఝిత్వా-పరిత్యజ్య,లోకమర్యాదా సతీ పతినా య్యేరూపాయ యాతయా నమతి కాన్తకులవధూసమాచారయేత్యర్థః॥ దయాపేతయా-దయాహీనయా, క్రూరయేతియావత్, త్వయా కింకు త్సితవచనముక్తం బహ్వనర్థమూలత్వాత్సర్వథాప్యమిత్యాదికుత్సిత వచనం వక్తుమనుచితమిత్యర్థః ॥ వి ॥ కుత్సాప్రశ్నవితర్కేషు క్షేపే కింశబ్ద ఇష్యతే ఇతిశాశ్వతః ॥ ౩౬ ॥ —అనర్థాన్నేవాహ ॥ నేతి ॥

త్త్యజసుఖాన్యహమప్యనార్యే నైవాపమంబుభరతేన న మే ప్రదేయమ్ ॥

హే అనార్యే-దుశ్శీలే, అతఏవ త్వమిహలోకే శీలవతీషు-సద్వృత్తిసం
పన్నాసు, సాధ్వీష్వపీత్యర్థః + శీలంస్వభావేసద్వృత్తావిత్యమరః
గణ్యాగణనీయా నైవాభవః నైవాసీః + భువోలఙ్ పరోపతాపేప్యాత్మన
శ్శ్రేయోఽభావేన భక్షితేపి లశునే వ్యాధిర్న నివృత్తః వ్రతభ్రంశేపి సు
ఖాప్రాప్తిరిత్యాదివత్ ఉభయభ్రష్టాసీత్యర్థః ॥ తథా స రామః పి
తృమతాం-జీవత్పితృకాణాం, రాజన్యానాంమధ్యేగణనాం-సంఖ్యాం
నైవాభజత్-నప్రాప్స్యత్, పితాచిత్వయైవత్వయా హాంతస్య మమా
కించిత్కరత్వాత్ పితృకర్తవ్యాభిషేకాదిసన్మానాసిద్ధేరితిభావః ॥ త
థాహమప్యాత్మజైర్యానిసుఖాని తాని నైవాపం-వార్ధకే పుత్రకృతో
పచారాదిజనితసౌఖ్యాని నైవప్రాప్స్యామిత్యర్థః॥ రామప్రవ్రాజనే
న మహాదుఃఖపూర్వకమరణస్యావశ్యంభావిత్వాదితిభావః ॥ సర్వత్రై
వకారోఽవధారణార్థః + ఆప్నోతేర్లుఙ్, పుషాదిత్వాచ్చ్లేరఙాదే
శః ॥ తథా భరతేన మే-మహ్యం, నివాపః-పితృతర్పణం ॥ ని ॥ పి
తృదానంనివాపస్స్యాదిత్యమరః ॥ తస్యసంబంధి నైవాపం + సంబం
ధార్థేఽణ్॥అంబు-ఉదకం,నప్రదేయం-నదాతవ్యం, భరతస్యార్యత్వే
ప్యనార్యాయాస్తవదుర్భగగర్భసంభూతత్వాత్ * సద్బీజాన్యపిసస్యా
నిముష్యేయుః క్షేత్రదోషతః । ఇతిన్యాయేన అయోగ్యతయా మమా
ర్ధ్వదైహికక్రియా నకర్తవ్యేత్యర్థః । భవన్మరణభయాద్రామే ప్ర
వ్రాజితే ఆత్మనోపి మరణం సునిశ్చితమేవేతిభావః ॥ అత్ర పరేతస్య
నివాపోదకమిష్టమేవ తథాపి న దేయమితినిషేధితత్వాదనిష్టవిధేరివేష్ట
నిషేధస్యాప్యనుపపద్యమానతయా ఆభాసత్వాత్తేననిజమరణమాక్షిప్య
త ఇత్యాక్షేపాలంకారః, ఉక్తంచవిద్యానాథేన * సమానార్థతయా
నిష్టవిధ్యాభాసోప్యాక్షేపఇత్యుపగమ్యతే యథాచేష్టనిషేధస్యాప్యను
పపద్యమానతయా ఆభాసత్వం తథా అనిష్టవిధేరప్యనుపపద్యమానత

౩౩ ॥ కించ ॥ వాసస్త్వచాం భవతు కించన తారవీణాం ఛాయాద్రుమా
శ్చ భవనాని భవంతు వధన్యాః । కైకేయి తస్య శయనాని కథం భవేయుస్త్వ

యా అభాసత్వమితి రామాభిషేకవిఘాతేపి పుత్రస్య రాజ్యలాభ
స్స్యాదితి లోభేన శీలవతీషు గణ్యత్వాభావాద్యనర్థాంగీకారిత్వేపి స్వ
స్య వైధవ్యం స్వపుత్రస్య పితృకర్మాచరణానర్హత్వం చేత్యైహి
కాముష్మిక విరుద్ధమనర్థద్వయం స్యాదితి వా మత్వా అస్మాదభినివే
శాద్విరతా భవిష్యతీతి మన్వానేన రాజ్ఞా భరతనివాపాంబుదాననిషే
ధోపన్యాసేన నిజనిధనం సూచితమితి పరమరహస్యం ॥ అత్ర రామా
యణశ్లోకః ॥ రామః కారయితవ్యో మే మృతస్య సలిలక్రియాం - సపు
త్రయా త్వయా నైవ కర్తవ్యా సలిలక్రియేతి; యద్వా భరతేన నైవాప
మంబు- మే న ప్రదేయమితి కాకుః ప్రదేయమేవేత్యర్థః - రామప్ర
వ్రజనోత్తరక్షణమేవ నిజమరణస్యావశ్యం భావిత్వాత్తత్సాన్నిధ్యాభా
వేన భరత ఏవ మమౌర్ధ్వదైహికక్రియాచరణ తత్పరో భవిష్యతీతి భా
వః - వసంతతిలకావృత్తం ॥ ౩౨ ॥ వక్తవ్యాంతరం విద్యత ఇత్యాహ ॥
కించేతి ॥ హే కైకేయి తస్య రామస్య దివ్యాంబరధారిణ ఇతి భావః, తా
రవీణాం తరుసంబంధినీనాం + సంబంధార్థే ఽణ్-టిడ్ఢాణఞిత్యాది
నాఙీప్- త్వచాం సంబంధి కించన కించిద్వల్కలాదికమిత్యర్థః ॥ ని ॥
త్వక్స్త్రీ వల్కం వల్కలమస్త్రియామిత్యమరః - వాసో వస్త్రం భవతు
తథా ధన్యాః ॥ రామస్య నివాసత్వేన సఫలజన్మానః-ఛాయాప్రధానా
ద్రుమా వృక్షాః ఛాయాద్రుమాః న మేరుతరవః ॥ + శాకపార్థివాదిత్వా
న్మధ్యమపదలోపీ సమాసః ॥ ని ॥ ఛాయావృత్తేన మేరుస్స్యాదితి శ
బ్దార్ణవః - నీరంధ్రద్రుమా వా భవనాని గృహాః భవంతు దివ్యభవనసం
చారిణ ఇతి భావః - వన్యా ఇతి పాఠాంతరం + కాననతారవీణాం కానన
తారవీణామితి పాఠద్వయేప్యనుశతికాదిత్వాదుభయపదవృద్ధిః । అనుశ
తికాదేరాకృతిగణత్వాత్ ।రురుర్మృగః॥ని॥ కృష్ణసారరురున్యంకురంకుశ

చ్ఛేతసాపి కఠినాని శిలాతలాని ॥ ౩౦ ॥ ఏవంభర్త్రా భర్త్సితాప్యార్ద్ర
చిత్తా మాభూదేషా మంథరాక్రూరవృత్తిః । రాకాచంద్రే రాజమానే

ష్వరరాహిషా ఇత్యమరః । తత్సంబంధినీనాం । త్వచాం అజినానాం
కింతు, త్వచ్చేతసః తవ హృదయాదపి కఠినాని కఠోరాణి త్వచ్చేతఏవా
తికఠినం తతోప్యతికఠినత్వేపి తేషాం యోగ్యతా కిం వక్తవ్యేతి భావః- శి
లాతలాని శిలాప్రదేశాః శయనీయాః కథం భవేయుః- వల్కలచ్ఛా
యాప్రియైర్వృథా కథంచిద్దేహయాత్రా భవిష్యతి కింతు శిరీషపుష్పాధి
క సౌకుమార్యసంపన్న శరీరస్య హంసతూలికాతల్పస్యాప్యోచితస్యాక
ఠినతర శిలాతలాన్యేవ శయనాని భవితుం నార్హంతీత్యర్థః ॥ * ॥ ఏ
తదేవ మమ హృదయం నికృంతతీతి భావః - వృత్తం తు పూర్వవత్ ॥౩౦॥
॥ ఏవమితి ॥ ఏవముక్తరీత్యా భర్త్రా తాచ్ఛీల్యేన భరణకర్త్రా తేన ప్రాణే
శ్వరేణ దశరథేన + భృశం స్వాచ్ఛీల్యేత్యర్థ భర్త్సితా అపవాదితాపి ॥ని॥
భర్త్సనంత్వపవాదనమిత్యమరః - మంథరయా పిశాచకల్పయా క్రూం
తాభన్నాని హృన్నాలతేతి యావత్, వృత్తిస్సద్వర్తనం యస్యాస్సా ॥ ని ॥
వృత్తిర్వర్తనజీవనే ఇత్యమరః - ఏషా కైకేయీ రాకాచంద్రే సంపూర్ణేమా
చంద్రే ॥ ని ॥ పూర్ణే రాకా నిశాకర ఇత్యమరః- అబాధం మేఘావర
ణాది ప్రతిబంధరహితం యథా తథా రాజమానే ప్రకాశమానే సత్యపి
వీరుద్భిన్నా లతాచ్ఛాదితా ॥ ని ॥ లతాప్రతానినీ వీరుదిత్యమరః , చం
ద్రకాంతస్థలీ చంద్రకాంతమణిభూమిరివ + జానపదేత్యాదినా అకృ
త్రిమార్థే ఙీప్ - ఆర్ద్రచిత్తా స్నేహార్ద్రహృదయా రామాభిషేకవి
ఘాతాభినివేశపరాఙ్ముఖీతి యావత్, మాభూత్ నాసీత్ నహి దుష్టా
క్రాంతాః ప్రియతమ్నా సాపి ప్రకృతిం ప్రతిపద్యంత ఇతి భావః ॥ +॥ అత్ర
మాఙ్యోగే నఞర్థకత్వాన్మాఙిలుఙో నాశీరర్థత్వావకాశః అత్రాసత్యపి భ
ర్త్సనతత్కారణాచిత్తస్యార్ద్రభావరూపకార్యానుదయాత్ విశేషో
క్తిరలంకారః ॥ * ॥ తత్సామగ్ర్యామనుత్పత్తిర్విశేషోక్తిర్నిగద్యతే॥

ష్యబాధంపీరుచ్ఛన్నా చంద్రికాన్తస్థలీవ ॥ ౩౯ ॥ * ॥ తదనుముహూ ర్తమాత్రమపి రామముఖావలోకనసుఖమనుబుభూషుః కుమారమా నయేతిదశరథస్సుమన్త్రమాదిదేశ ॥ ౪౦ ॥ * ॥ తేనసత్వరం రాజభ వనంప్రవేశితో రామఃకృతప్రణామః పితరమయథాభూతముఖవికాస మారాదాలక్ష్యచకితమతిఃకిమిదమితికైకేయీమన్వయుఙ్క్త ॥ ౪౧॥

ఇతిలక్షణాత్ - తథామంథరాశ్రింతవృత్తిత్వస్య విశేషణగత్యాచిత్తా దీర్ఘభావాభావం ప్రతిహేతుత్వాత్కావ్యలింగమలంకారః - తథాచ చంద్రికాంతస్థలీవత్యత్ర ఉపమేతి త్రయాణామన్యోన్యస్యసాపేక్షత్వా త్సంకరః-శాలినీవృత్తం-శాలిన్యుక్తా మ్తౌతగౌ గోబ్ధిలోకైరితి లక్షణా త్ ॥ ౩౯ ॥—॥ తదన్వితి ॥ తదనుకైకేయ్యాదిత్తస్యాసాదీర్ఘభావాన న్తరం, ముహూర్తమాత్రంక్షణమాత్రంఘటికాద్వయమపివా- సమ నంతరం శ్రీరామవిరహస్యావశ్యంభావిత్వాదితిభావః - ఏతేనకైకే య్యాఅనివార్యనిశ్చయిత్వమథవాగభీరో రాజ్ఞో రామపరివ్రజనవినిశ్చి తత్వంచ సూచ్యతఇత్యవగంతవ్యం ॥ ౧ ॥ ముహూర్తమల్పకాలేస్యా ద్ఘటికాద్వితయేపిచేతివిశ్వః - రామముఖావలోకనేన యత్సుఖమా నందస్తదనుబుభూషుః అనుభవితుమిచ్ఛుః, శ్రీరామందిదృక్షుస్స న్నిత్యర్థః + భువనస్నన్తాత్సనాశంసభిక్షఉః దశరథః, కుమారం రామమానయసమీపం ప్రాపయేతి సుమంత్రంనామ మంత్రిణమాది దేశఆజ్ఞాపయామాస ॥ ౪౦ ॥—తేనేతి ॥ తేనసుమంత్రేణసత్వరమవిలంబి తంరాజ్ఞోవిలంబాసహిష్ణుత్వాదితిభావః ॥ ౧ ॥ సత్వరంచపలంతూర్ణ మవిలంబితమాశుచేత్యమరః- రాజభవనం దశరథగృహంప్రవేశితస్సన్ + విశేష్యైకాంతాత్కర్మణి క్తః - రామఃకృత ప్రణామఃకృతాభివాద నస్సన్ అయథాభూతః పృథగ్భూతఃపూర్వాపేక్షయావిలక్షణఃముఖవి కాసోవక్త్రశ్రీర్యస్యతంపితరందశరథమారాత్సమీపే ॥ ౧ ॥ ఆరా ద్దూరసమీపయోరిత్యమరః - ఆలక్ష్యదృష్ట్వా-చకితమతిఃభయసంభ్రా

సాపి పాపాశయా ప్రత్యవాదీత్ ॥ ౪౨ ॥ వత్స ప్రతిశ్రుతవరద్వయ నిర్వహణే ప్రవీణతరః తాతస్తే సంప్రతి సానుశయస్తనయ వాత్సల్యాత్సత్యవ్యత్యాస(త్రా)సాచ్చ గాఢమగాధే శోకసాగరే నిమజ్జతీతి ॥ ౪౩ ॥ వరద్వయంతావత్తపమునివృత్త్యైవ వనేవర్తనమవనే వనం భరతస్యేతి ॥ ౪౪

త్తబుద్ధిస్సన్ ఇదం రాజ్ఞో ముఖవికాసరాహిత్యం కింకృతో వా జాతమితి భీత్యా, ఇత్యేవం కైకేయీమన్వయుఙ్క్త–అపృచ్ఛత్ ॥ ని ॥ ప్రశ్నోనుయోగః పృచ్ఛా చేత్యమరః ॥ ౪౧ ॥—సేతి॥ తతః పాపాశయా పాపాభి(ప్రా)యా దుస్సంకల్పేతి యావత్ ॥ ని ॥ ఆశయస్స్యాదభి(ప్రా)యే మానసాధారయోరపీతి విశ్వః- సా కైకేయ్యపి ప్రత్యవాదీత్ ప్రత్యువాచ శ్రీరామప్రశ్నస్యోత్తరం దదావిత్యర్థః + వదెల్లుజేసిఉవృద్ధిః ॥ ౪౨ ॥—॥ తదేవ వృణోతి ॥ వత్సేతి ॥ హే వత్స రామ, తే తవ తాతః పితా ॥ ని ॥ తాతస్తు జనకః పితేత్యమరః - సంప్రతీదానీం - ప్రతిశ్రుతం పూర్వం ప్రతిజ్ఞాతం యద్వరద్వయం తస్య నిర్వహణసమర్థనే వరద్వయం సమనంతరం స్వయమేవ వివరిష్యతి- ప్రవీణో నిపుణః తస్మాదితరః అసమర్థస్సన్నిత్యర్థః ॥ ని ॥ ప్రవీణనిపుణాభిజ్ఞవిజ్ఞనిష్ణాతశిక్షితా ఇత్యమరః- అతఏవ సానుశయస్సమనస్సంతాపస్సన్ ॥ ని ॥ రంధ్రే శబ్దేథానుశయో దీర్ఘద్వేషానుతాపయో రిత్యమరః. తనయే త్వయి వాత్సల్యాత్ స్నేహాత్ ॥ ని ॥ ప్రేమా స్నిగ్ధస్తు వత్సల ఇత్యమరః - తథా సత్యవ్యత్యాసః భరతాభిషేకాకరణప్రయుక్తసత్యవిపర్యాసః తత్త్రాసాత్తద్భయాచ్చ హేతోరగాధే గంభీరే దుస్తర ఇత్యర్థః శోకసాగరే దుఃఖార్ణవే, గాఢం భృశం అసంభావితో నిమజ్జనమిత్యర్థః ॥ ని ॥ ప్రగాఢం భృశదృఢయోరిత్యమరః - మజ్జతి నిమగ్నో భవతీత్యేవం ప్రత్యవాదీదితి పూర్వేణ సంబంధః ॥ ౪౩ ॥—॥ కింతద్వరద్వయమిత్యాశంకాయామాహ ॥ వరేతి ॥ వరద్వయం వరయుగళం, తావచ్ఛబ్దో వధారణార్థకః ॥ ని ॥ యావత్తావచ్చ సాకల్యేఽవధౌ మానేఽవధారణ ఇ

రామ స్తదాకర్ణ్య ప్రముదితహృదయః కృతాంజలిరేనాం ప్రతివ్యజి
జ్ఞపత్ ॥ ౪౫ ॥ వ ॥ భీతో భూభరతః కిమంబ భరతః కింవా వనాత్పా
వనాత్త్రస్తోహం సగరాన్వవాయకమదస్తాతః పతత్వాం చతి । దివ్యా

త్యమరః-తవభవతఃమునివృత్త్యా తావసవృత్త్యైవ ఏవకారో భేదబుద్ధిజనక
వృత్త్యంతరవ్యవచ్ఛేదార్థకః వనేదండకావనే వర్తనం చతుర్దశవత్సరా
వస్థానం భరతస్య అవనేరవనంభూరక్షణంచ + అవరక్షణాభావా
ద్యుట్, తవవనవాస మేకో వరః, భరతస్య భూపరిపాలన మపరఇత్య
ర్థః ॥ ఇతిరావ్యక్యసమాప్తౌ - అథవాఇతిచ ప్రత్యవాదీదితిసంబంధః
యత్స్వా ఇతి వరద్వయంతావత్ వరద్వయంఖల్వీత్యన్వయః ॥ ౪౪ ॥
రామఇతి ॥ రామ స్తద్వరద్వయమాకర్ణ్య-సవిశేషంశ్రుత్వా, ప్ర
ముదితహృదయః-ధీరోదాత్తతయా వికారమంతస్సంస్తభ్య - సంతు
ష్టాంతఃకరణఇవసన్, ధీరోదాత్తలక్షణంతు * మహాసత్త్వోతిగంభీ
రః క్షమావానవికత్థనః । సువర్ణాచలవద్ధీరో ధీరోదాత్తస్సుసంమత
ఇతి ॥ ఏతేనధైర్యముక్తమ్ * మనసోనిర్వికారత్వంధైర్యంసత్స్వపిహే
తుషు ప్రతిరసికాః ॥ అతఏవ కృతాంజలిః-విరచితకరసంపుటో భక్తివిన
యవిధేయతాలక్షణమేతత్ ॥ ఏనాం కైకేయీంప్రతి వ్యజిజ్ఞపత్-వి
జ్ఞాపయామాస ॥ ౪౫ ॥—తదేవాహ॥ భీతఇతి ॥ హేఅంబ-మాతః,
వి ॥ అంబామాతాథబాలాస్యాదిత్యమరః + అంబార్థనద్యోర్హ్రస్వ
ఇతిహ్రస్వః ॥ అత్ర సపత్నీమాతృత్వేపి సాంప్రతికవిరోధాచరణత
త్పరత్వేపి భర్తృప్రీతికూల్యపరాయణత్వేపి స్వయం నిర్వికారత్వా
దేవమాహంతిప్రతిపాదితవ్యవగంతవ్యమ్ ॥ భరతః త్వత్పుత్రః భూభరతః
భూభారాత్, నతు వృథాభారాత్ + పంచమ్యాస్తసిః ॥ భీత్రా
ర్థానాం భయహేతురిత్యపాదానత్వాత్పంచమీ ॥ భీతః-భయవిభ్రా
న్తః, కింనభీతఏవేత్యర్థః ॥ తథాహం రామః పావయతీతిపావనాత్ప
విత్రాత్ హేతోః, నతు నైరర్థక్యాపాదనాత్ + పూర్వవదేక ర్త

యాస్సరితో నివాపకరణాల్లఘ్వీం ప్రతిజ్ఞామిమామావాభ్యామభిపూర

యిష్యతి ॥ వనాత్-తపోవనాత్, పూర్వవత్పంచమీ త్రస్తాభీతః, కిం నత్రస్త ఏవేత్యర్థః ॥ ని ॥ చతుర్దశదశత్రాసౌభీతిర్భీస్సాధ్వసంభయమిత్యమరః ॥ అతస్సగరస్య-సగరచక్రవర్తినః, అన్వవాయస్య-కులస్య, కకుదః-శ్రేష్ఠః, అథవా సగరాన్వవాయానాం రాజ్ఞాం శ్రేష్ఠః ॥ ని ॥ వంశోన్వవాయస్సంతానఇత్యమరః ॥ కకుద్వత్కకుదా శ్రేష్ఠో వృషాంగే రాజలక్షణేతి విశ్వప్రకాశః ॥ అత్ర సగరాన్వవాయగ్రహణం సర్వేపి సగరకులోద్భవా భగీరథాదయో రాజానః దుస్తరప్రతిజ్ఞాపారావారపారీణా ఏవ, అతస్తత్కులశ్రేష్ఠస్యాస్య తత్ప్రతిజ్ఞాకులాతరణం కిమిదితి సూచనార్థమిత్యవగంతవ్యమ్ ॥ అతోస్మత్పితా మాపృశపుత్రజనకః దశరథః కుతో హేతోః శోచతి-ఖిద్యతి, నకుతోపి శోచితవ్యమిత్యర్థః ॥ శోకకారణయోరుభయోరప్యన్యతరస్యాభావాదితి భావః ॥ తయోః-తఇత్యాశంక్యాహ ॥ దివిభవాదివ్యా తస్యాస్సరితో వియద్గంగాయాః నివాపకరణాత్పితృతర్పణాంజలివిధానాత్, అస్మత్పూర్వమహారాజభగీరథకర్తృకాదితి భావః ॥ ని ॥ నివాపః పితృతర్పణమిత్యమరః ॥ లఘ్వీమల్పాం, నతత్సమాం-నతతోధికాం చేత్యర్థః + వోతోగుణవచనాదితి ఙీప్ ॥ ఇమాం ప్రతిజ్ఞాం-వరద్వయరూపాం, అయమస్మత్త్రాతః ఆవాభ్యాం-స చ అహం చ ఆవాం తాభ్యాం సాధనభూతాభ్యాం భరతేన మయా చేత్యర్థః + త్యదాదీని సర్వైర్నిత్యమితి శర్వగ్రహణాదత్యదాదినా భరతేన సహాస్మదస్త్యదాదిత్వాదేకశేషః ॥ యువావౌద్వివచనఇత్యావాదేశః ॥ యుష్మదస్మదోరనాదేశఇత్యాకారోంతాదేశశ్చ ॥ నాభిపూరయిష్యతి చేత్-ననిర్వహిష్యతి చేత్, కథం కుతః పుత్రీ-ప్రశస్తపుత్రవాన్ + ప్రశంసాయామినిః, స్యాత్ భవేత్ నస్యాదేవ పున్నామ్నో నరకాత్త్రాయత ఇతి వ్యుత్పత్త్యా అనన్యసాధారణనిరయోద్ధరణైకసూత్రాణాం పుత్రాణామస్మాకంజనకత్వేనహి

ఋషయ్యతీన చేత్ప్రతీకః కథంస్యాదయమ్ ॥౮౬॥ వనభువి తనుమాత్రత్రాణమా
జ్ఞాపితంమే సకలభువనభారస్థాపితో వత్సమూర్ధ్ని । తదిహసుకర
తాయామావయోస్తర్కితాయాంమయిపతతి గరీయానంబ తేపక్షపాతః॥

క్లేశభాగినోఽస్య రాజ్ఞోఽస్మత్పూర్వరాజస్య నిర్వ్యూఢప్రతిజ్ఞాపేక్ష
యా అల్పతరాయాఅస్యానిర్వహణాభావే కుతో వా సః పుత్రశబ్దవా
చ్యతా కుతోఽయంవా పుత్రవాంత్సన్ తత్స్వాభావాభ్యామేతదవశ్యమ
ఙ్గీక్రియతే తాతేనాపి న శోచితవ్యమిత్యర్థః ॥ శార్దూలవిక్రీడితం
వృత్తమ్ ॥ ౮౬ ॥ —— వనేతి ॥ హేఅంబ మే-మహ్యం, వనభువి-కా
న్తారసీమ్ని, తనుమాత్రస్య-కేవలదేహస్యైకస్యైవ, త్రాణం-ర
క్షణమల్పభారభరణమిత్యర్థః ॥ ఆజ్ఞాపితమాదిష్టం, మహ్యమేతత్సుకర
మితిభావః ॥ కింతు వత్సోబాలః భారోద్వహనాసమర్థ ఇతియావత్
తస్య భరతస్య స్వగర్భసంభూతస్య, మూర్ధ్ని-శిరసి,సకలభువనభా
రః-అశేషభూభారః, గురుతరత్వాద్దుర్వహ ఇత్యర్థః ॥ స్థాపితో-నిక్షి
ప్తః ॥ ని ॥ భువనంవిష్టపేలోకే సలిలేపివియత్యపీతివిశ్వః ॥ తత్తస్మా
త్కారణాదిహ అస్మిన్ కార్యద్వయవిషయే, ఆవయోః-భరతస్యమమ
చేత్యర్థః ॥ సుకరతాయాం-సౌకర్యే తర్కితాయాం,ఆలోచితాయాం
సత్యాం, గరీయాన్-గురుతరః, + గురుశబ్దాదీయసుని॥ప్రియస్థిరేత్యా
దినా గురోఃగరాదేశః ॥ తే-తవ, పక్షపాతః-ఆదరః, మయి పతతి-
ప్రసరతి, స్వతనయేభరతే సపత్నీనందనే మయిచాదరానాదరాభ్యాం
సుఖాసుఖసంపాదక రాజ్యాభిషేకవనవాసవిధానార్థం ప్రయత్నః
కృతః సోయం విచార్యమాణో విపరీతో జాతః ॥ అతస్తదేతద్గురూక
రణప్రవృత్తో మర్కటభావన్యాయప్రాయం సుఖార్థంచందనలేపే
వాతోద్రేకప్రసంగకల్పంచాభూదిత్యర్థః ॥ అతఏవ విషమాలంకా
రః ॥ విరుద్ధకార్యస్యోత్పత్తిర్యత్రానర్థస్యవాభవేత్ ॥విరూపఘట
నాపాస్యాద్విషమాలంకృతిస్త్రిధేతిలక్షణాత్ ॥ మాలినీవృత్తమ్ ॥౮౭॥

॥ ౪౭ ॥ కించ ॥ తాతస్య వాచా వ్యవహృత్య హృద్యం వత్సా
భిషేకోత్సవమంగళం మే । ప్రాణాసమసంజ్ఞస్య మయార్పితస్య కింపూర్ణ
పాత్రస్య న పాత్రమాసీత్ ॥ ౪౮ ॥ × ॥ తత్క్షణమశనిహత ఇవ పర్వతః

అ ॥ ఆస్తాంతావదుక్తిరచనాసునిశ్చితం వక్తవ్యాంతరమస్తీత్యాహ॥
కించేతి ॥ తత్ప్రకారమేవాహ ॥ తాతేతి ॥ తాతో౽స్మత్పితా, స్వవా
చా-స్వముఖోచ్చారితేననియోగవచనేన, భవద్వచనేనైవ భరతాభిషే
కమభినందయతా మమ స్వవచనేనచేతిరాముఖ వక్తవ్యమితిభావః॥హృ
ద్యం మనోహరం, వత్సస్య ఉభయోరప్యుపలాలనీయస్య భరతస్యాభి
షేకోమూర్ధాభిషేకస్స ఏవోత్సవః * ఉత్సాలేహర్షమిత్యేష ఉ
త్సవఃపరికీర్తితఇత్యుక్తలక్షణః సఏవ మంగళం - కల్యాణం, మే-మ
హ్యం, వ్యవహృత్యోక్త్వా, కథయిత్వేతియావత్ ॥ ని ॥ వ్యాహారఉ
క్తిర్లపితమిత్యమరః ॥ మయా అర్పితస్య-దత్తస్య,ప్రాణాసమసంజ్ఞస్య
నమస్కారాఖ్యస్య, పూర్ణపాత్రస్య ఉత్సవాదిషు దేయవస్తునఃపా
త్రం యోగ్యః, నాసీత్కిం-నజాతఃకిమితికాకుః ॥ తాతేన భరతాభి
షేకః క్రియతఇతివక్తవ్యం ॥ మయాచాంగీకారపూర్వకం నమస్కర్త
వ్యంచేత్యర్థః ॥ సత్యసంధస్య సర్వస్య స్వముఖోచ్చారణే కస్సంకో
చః తతోనిస్సంకోచంవదత్వితితాత్పర్యమ్ * ఉత్సవాదిషుయద్దేయం
పూర్ణపాత్రంతదుచ్యతఇత్యభియుక్తాః ॥ ని ॥ యోగ్యభాజనయోః
పాత్రమిత్యమరః ॥ అత్ర నాసీత్కిమితి కాక్వా రాజ్ఞో యోగ్యతాపా
దనద్వారా రామస్య భరతాభిషేకాంగీకరణమాక్షిప్యతఇతిగుణీభూత
వ్యంగ్యమ్ ॥ తదుక్తమ్ ॥ అగూఢమపరస్యాంగం వాచ్యసిద్ధ్యంగమ
స్ఫుటమ్ । సందిగ్ధతుల్యప్రాధాన్యే కాక్వాక్షిప్తమసుందరమితి॥ వృ
త్తముపజాతిః ॥ ౪౮ ॥ —తత్క్షణమితి ॥ తస్మిన్నేవక్షణే రామస్యభ
రతాభిషేకాంగీకరణసమయఇత్యర్థః + అత్యంతసంయోగే ద్వితీ
యా ॥ పఙ్క్తిరథోదశరథః॥ ని ॥ పఙ్క్తిర్దశాక్షరచ్ఛందోదశసంఖ్యా

సర్వతః పరీతదవదహనఇవ వనస్పతి ర్దివస్పతిపదభ్రంశవిధురఇవ న
హుషః పపాతనిస్సంజ్ఞః పత్తి రథః ॥౪౯॥ తతస్సాపితృనిదేశమవిచా
రమచిరాదాచరేతి రామమాదిదేశ ॥౫౦॥ సఏషః ॥ ప ॥ మాతురా
జ్ఞాంవహన్మూర్ధ్నా మాలామివ మహాయశాః । వనాయరామోవవ్రా

శిషుస్త్రీయామితికోశః ॥ అశనిహతోవజ్రవిదారితః, పర్వతఇవ స
ర్వతస్సమంతాత్పరీతదవదహనోవ్యాప్తదవాగ్నిః వనస్పతిర్వృక్షఇవ
॥ ని ॥ వనస్పతిర్వృక్షమాత్రేవినాపుష్పైఃఫలదుమఇతివిశ్వః ॥ ది
వః-స్వర్గస్య, పతిర్దివస్పతిరింద్రః ॥ ని ॥ తతమన్యద్దివస్పతిరిత్యమ
రః + షష్ఠ్యాఃపతిపుత్రేత్యాదినా అలుకేతస్యాదిత్యాత్ విసర్జనీయ
స్య సత్వం తస్యపదాద్భ్రంశేన ప్రచ్యుత్యా విధురః విశ్లిష్టః ॥ ని॥
విధురఃపత్న్యపె తెస్యాత్ప్రత్యవిశ్లిష్టయోరపీతివైజయంతీ ॥ నహుషో
[illegible] యాతిపితేవ విసంజ్ఞో విచేతనస్సన్ పపాత రామవిరహాసహిష్ణు
త్వా [illegible]స్మమూర్ఛేత్యర్థః । పురాకిల నహుషః కుత్సితైత్పుణ్యోదయా
త్స [illegible] ఇంద్రత్వంప్రాప్య తత్ర నిజాహంకారవహంకారవశాకోపితే
న తుం[illegible] భసంభవేన భుజంగోభవేతిశప్తః స్వర్గపదాత్ప్రచ్యుతోభు
విపపా[illegible]తి పౌరాణికీకథా ॥ పక్షీతిచారణ్యకాండే ॥ మాలోపమా
లంకారః ॥ ౪౯ ॥ —తతఇతి ॥ తత స్తదనంతరం, సాకైకేయీపితు
ర్దశరథస్య [illegible] నిదేశమాజ్ఞాం అవిచారమనాలోచనం, అచిరాచ్ఛీఘ్రమితి,ఆ
చర-విధేహీ[illegible]తి రామమాదిదేశ-అజ్ఞాపయామాస ॥ ౫౦ ॥—తతోరా
మః కిమకార్షీ[illegible]దిత్యతఆహ ॥ సఇతి ॥ యోయం కైకేయ్యాజ్ఞప్తస్స
ఏషః మహాయశాః-కీర్తిసంపన్నః, రామః మాతుః-కైకేయ్యాః, ఆ
జ్ఞాం వనవాసా[illegible] వ్రజేత్యేవం రూపశాసనం మాలాం-పుష్పస్రజ
మివ మూర్ధ్నా వహన్ శిరసా ధారయన్నిత్యాదరోక్తిః ॥ వనాయ
దండకావనంగంతుమిత్యర్థః+ క్రియార్థోపపదస్యేత్యాదినాచతుర్థీ॥
తథా జగతాముపవనాయ-జగద్రక్షణాయచ, వవ్రాజ-జగామ, వనంప్ర

జ జగతామవనాయచ ॥ ౫౦ ॥ గ ॥ అసౌసమాసాద్యసద్యః కౌసల్యా
సదనమభిషేకప్రతిబంధం కైకేయీనిర్బంధమాత్మనశ్చవనవాసంప్రతి
జ్ఞామానంతరం తస్యైన్యవేదయత్ ॥ ౫౧ ॥ సైతదాకర్ణ్య విదీర్ణ
హృదయా విషదిగ్ధముఖశిలీముఖవిద్ధశ్రవణయుగళేవ సహసా నిపత్య
విలలాప ॥ ౫౨ ॥ ప ॥ రేఖారథాంగసరసీరుహశంఖచిహ్నౌ క్షేమంక

తి గంతుమైచ్ఛదిత్యర్థః ॥ వనవాసేదుష్టనిగ్రహశిష్టపరిపాలనాభ్యాం
లోకనిర్వాణస్య జాయమానత్వాజ్జగతామవనాయచేత్యుక్తమిత్యవగం
తవ్యమ్ ॥ ఉపమాలంకారః ॥ ౫౦ ॥ — అసావితి ॥ అసౌరామః స
ద్యః-అవిలంబేన, కౌసల్యాసదనం-నిజమాతృగృహం, ఆసాద్య-ప్రవి
శ్య, అభిషేకస్య-నిజరాజ్యాభిషేకస్య, ప్రతిబంధమంతరాయభూతం
కైకేయ్యానిర్బంధం-సంకటం, వరద్వయయాఞ్చ్యాహేతున రాజానంనిర్బం
ధ్య భరతస్యాభిషేకప్రవర్తనరూపాభినివేశమిత్యర్థః ॥ తథా ఆత్మ
నో వనవాసంచ ప్రతిజ్ఞామానంతరం-నమస్కారానంతరకాలే, తస్యై
కౌసల్యాయై, న్యవేదయత్-కథితవానిత్యర్థః ॥ ౫౧ ॥ — సైతదితి ॥
సాకౌసల్యా ఏతద్రామవనవాసవచనమాకర్ణ్య-శ్రుత్వా, విదీర్ణ
హృదయా-విదళితాంతరంగాసతీ, తస్య వజ్రప్రహారప్రాయత్వాదితి
భావః ॥ శిలీ శల్యంముఖే యస్యశిలీముఖః, విషదిగ్ధం-విషరూషితం,
ముఖమగ్రభాగోయస్యసతథోక్తోయశ్శిలీముఖో బాణః ॥ ని ॥ ముఖం
స్యాదగ్రభాగేపి। అళిబాణౌశిలీముఖావిత్యుభయత్రాప్యమరః ॥ తేన
విద్ధం సంప్రస్యూతం శ్రవణయుగళం-కర్ణయుగ్మం, యస్యాస్సాతథో
క్తైవేత్యుత్ప్రేక్షా ॥ తయాచైతద్వచనస్య విశిష్టబాణవదత్యంతదుస్స
హత్వంసూచ్యతే ॥ సహసా-శీఘ్రం + స్వరాదిపాఠాదవ్యయమితి
శాకటాయనః ॥ నిపత్య-భువిపతిత్వా, స్థాతుమశక్యత్వాదితిభావః ॥
విలలాప-పరిదేవితవతీ ॥ ని ॥ విలాపఃపరిదేవనమిత్యమరః ॥ ౫౨ ॥—
అ ॥ తదేవాహ ॥ రేఖేతి ॥ రేఖాఏవ రథాంగాని-చక్రాణిచ, సరసీరు

రే తవ కరే జగతాం త్రయాణామ్ ॥ కాంతారకందఖననం రచయేతి నూన
మాముక్తవాన్ప్రతిసరం భగవాన్వసిష్ఠః ౫౪ ॥౫॥ తత్ర సౌమిత్రిరతిమా
త్రప్రవృద్ధమన్యుః క్షతమన్యుసమానమగ్రజస్థానం ప్రత్యేవమకథయత్ ॥

హాణిచ శంఖాశ్చ రథాంగాద్యాకారరేఖా ఇత్యర్థః ॥ తేచిహ్నాని యే
స్య తస్మిన్ సాముద్రికశాస్త్రోక్తమహాభాగ్యసంపత్తిసూచకతయా తా
దృగ్లక్షణలక్షిత ఇత్యర్థః ॥ త్రయాణాం జగతాం భూర్భువస్స్వర్లోకా
నాం, స్వర్గమర్త్యపాతాళానాం వా, ఉపలక్షణమేతత్ అశేషలో
కానామిత్యర్థః ॥ క్షేమంకరే ఇతి క్షేమంకరే-శుభకరే, + క్షేమప్రి
యమద్రేష్వాతిఖశ్ అచ్ర్ద్విషదిత్యాదినా ముమాగమః ॥ తవకరే-హస్తే
॥ ని ॥ బలిహస్తాంశవః కరా ఇత్యమరః ॥ కాంతారే-అరణ్యే, కందా
నామభ్యవహారోచితానాం మూలవిశేషాణాం ఖననమవదారణం ॥ని॥
కాంతారం వర్త్మదుర్గమమిత్యమరః ॥ రచయ-విధేహి, జీవనోపా
యార్థమితి భావః ॥ ఇతిమత్వేతి శేషః భగవాన్ * ఉత్పత్తించ వినాశం
చ భూతానామాగతిం గతిమ్ । వేత్తి విద్యామవిద్యాంచ స వాచ్యో భ
గవానిత్యుక్తలక్షణః ॥ వసిష్ఠః ప్రతిసరం-హస్తసూత్రం, ఆముక్తవాన్
నిబద్ధవాన్, ఆఙ్ప్రతిభ్యాం పరస్య ముచధాతోర్బంధకార్థకత్వం॥ని॥
ఆముక్తః ప్రతిముక్తశ్చేత్యమరః ॥ నూనం-అన్యథా కథమేవం భవేది
తి భావః ॥ ని ॥ నాచవబాజఘనేహస్తసూత్రే ప్రతిసరో(స్త్రి)యామిత్య
మరః ॥ అత్ర రాజ్యాభిషేకాంగత్వేనాముక్తస్య ప్రతిసరస్య కంద
ఖననార్థత్వేనోత్ప్రేక్షితత్వాదుత్ప్రేక్షా ॥ సాచ నూనమితి వ్యంజకస
ద్భావాద్వాచ్యా * యత్రాన్యధర్మసంబంధాదన్యత్వేనోపకల్పితమ్।
ప్రకృతంహి భవేత్ప్రాజ్ఞాస్తాముత్ప్రేక్షాం ప్రచక్షత ఇతి లక్షణాత్ ॥౫౪॥
అ ॥ అత్రాంతరే రామాభిషేకవిఘాతమసహమానో నిరూఢాభి
మానో లక్ష్మణస్తావదాహ ఇత్యాహ ॥ తత్రేతి ॥ తత్ర కౌసల్యావిలాప
సమయే సుమిత్రాయాః అపత్యం సౌమిత్రిః లక్ష్మణః + బాహ్వాదిభ్య

౫౫ ॥ ఆర్య నకార్యమిదమ్ ॥ ౫౬ ॥ లోకగర్హ్యాణాం గర్హ్యాయాః కైకే
య్యాః వచసా రజసా జరసాచ సమాక్రాంతస్వాంతతయాకృత్యాకృ
త్యవివేకమూఢస్య రాజ్ఞః ప్రజ్ఞాశైథిల్యాన్నిస్సృతేనవచసా సంత్యజ్య
రాజ్యమటవీపర్యటనంవిధాతుమ్॥౫౭॥కింతు తుభ్యమనర్థయమానాయ

శ్చేతీక్ష్ణప్రత్యయః ॥ అతిమాత్రప్రవృద్ధమన్యుః శ్రీరామవనవాసక
థాయాః శ్రోతుమశక్యత్వాదత్యంతప్రవృద్ధకోపస్సన్, శతమన్యుస
మానం-భోగైశ్వర్యాదిసంపత్త్యాఇన్ద్రతుల్యమిత్యుపమా॥అగ్రజన్మానం
జ్యేష్ఠభ్రాతరం శ్రీరామం ప్రత్యేవం వక్ష్యమాణరీత్యా అకథయద
వోచత్ ॥ ౫౫ ॥—అ ॥ తత్ప్రకారమేవవివృణోతి ॥ ఆర్యేతి ॥ హే-
ఆర్య-పూజ్య, ఇదమేతన్నకార్యం-అకార్యం-అయుక్తంతవైతన్నోపప
ద్యతఇత్యర్థః ॥ ౫౬ ॥ —అ ॥ కిమిదమిత్యత ఆహ ॥ లోకేతి ॥లో
కగర్హ్యాణాంగర్హ్యాయాః ఈదృగకార్యకరణశీలత్వాల్లోకనింద్యాయాః॥ని.॥
కుత్సానింద్యాచగర్హణఇత్యమరః ॥ కైకేయ్యాః వచసా విప్రలాపేన
రజసా-రజోగుణేనచ, ని ॥ రజోరజోగుణధూళౌ పరాగా ర్తవయోరి
తీతిశాశ్వతః ॥ జరసా-వార్ధకావస్థయాచ, + జరాయాః జరసన్యతర
స్యామితిజరాశబ్దస్య జరసాదేశః ॥ సమాక్రాంతస్వాంతతయాసమభి
భూతాంతఃకరణతయాహేతునా ॥ ని ॥ స్వాంతంహృన్మానసంమనఇ
త్యమరః ॥ కృత్యాకృత్యవివేకమూఢస్య కార్యాకార్యవివేకశూన్య
స్య, ఉక్తత్రితయమధ్యే ఏకైకమప్యనర్థాయ భవతి మేళనేతు కిము
వక్తవ్యమితిభావః ॥ రాజ్ఞః ప్రజ్ఞాశైథిల్యాద్బుద్ధిమాంద్యాత్, ని
స్సృతేన వచసా-నిర్గతేనానర్థకవాక్యేన,రాజ్యం-ప్రజాపరిపాలనా
త్మకం రాజకృత్యం సంత్యజ్య-విహాయ, అటవీపర్యటనమరణ్యసంచా
రం విధాతుం కర్తుంఅకార్యమితి పూర్వేణసంబంధః ॥ ౫౭ ॥—అ ॥
నను భవతుయథాతథావా శ్రేయస్కామేన పుంసా గురునిదేశోవ
శ్యంకర్తవ్యః ॥ అన్యథా నిషేధస్మరణాదిత్యాశంక్య తత్రియుక్తింవక్తి ॥

ప్రథమమేవ పిత్రా ప్రదత్తాననుపృథ్వీ ॥ ౫౮ ॥ క్షత్రధర్మోపిధర్మ్యా
త్పథః ప్రమాద్యాపి వర్ణాశ్రమరక్షణతః సమీచీనః ప్రాయేణ పురు

కింత్వితి ॥ కింతు తతః కిముచ్యతే చేదిత్యర్థః ॥ అనభ్యర్థయమానా
యా-అయాచమానాయై, పునఃపునర్యాచ్ఞానిర్బంధేనానుపద్రవకారిణ
ఇత్యర్థః ॥ అభ్యర్థయమానాయైవదత్తం పునర్నగ్రాహ్యం అనభ్య
ర్థయమానాయై చేత్కిముపవక్తవ్యమితిభావః ॥ * అత్రేమేర్థయతే
రర్థనాయాంయాచ్ఞావరోధయోరితివచనాత్ తుభ్యం-భవతే, + కర్మ
ణాయమభిప్రైతి ససంప్రదానమితి సంప్రదానత్వాచ్చతుర్థీ ॥ పి
త్రా, పృథ్వీ భూర్దత్తా నను ఏతిన్నాణఖలు, అతః ప్రగృహీతాయాఃపు
నరగ్రహణేన తవాపి ప్రతిగ్రహపరిత్యాగదోషః తస్యాపి నన్వయం
దత్తాపహరణదోషః తస్మాదుభయతారకత్వాత్త్వయాపునరుపాద్యం పృ
థ్వీగ్రాహ్యేతి తాత్పర్యమ్ ॥ ౫౮ ॥ —౫ ॥ నను తథాపి న మమా
యంధర్మః-పురుషార్థవ్యాహతిహేతుత్వాదితినమంతవ్యమ్ * క్షత్రి
యస్యపరోధర్మః ప్రజానామేవపాలనమితి మనువచనాత్ ॥ వస్తుతః
ధర్మమార్గభ్రంశేపి సమ్యక్ప్రజాపరిపాలనతత్పరస్య పురుషస్య మో
క్షసాధకత్వాదిత్యాహ ॥ క్షత్రేతి ॥ సమీచీనస్సమర్థః, క్షత్రధర్మః-
క్షత్రియకులాచారోపి వస్తుస్వభావావధారణార్థోయమపి శబ్దః ధ
ర్మాదనపేతోధర్మ్యః + ధర్మపథ్యర్థన్యాయాదనపేత ఇతియత్ప్రత్య
యః ॥ తస్మాత్పథోమార్గాత్ + జుగుప్సావిరామేత్యాదినాపంచమీ
ప్రమాద్యాపి- ప్రమాదంప్రాప్యాపి, ధర్మమార్గాననపేతోభూత్వా
పీత్యర్థః ॥ వర్ణా బ్రాహ్మణాదయః, ఆశ్రమాః బ్రహ్మచర్యాదయః
తేషాం రక్షణతః-పరిపాలనాద్ధేతోః, ప్రాయేణ-భూమ్నా, ని ॥ ప్రా
యోభూమ్న్యంతగమనయిత్యమరః ॥ పురుషం నితరాం శ్రేయోనిశ్శ్రే
యసం + అచతురాదినా సూత్రేణాచ్ప్రత్యయాంతో నిపాతితః ॥ త
స్మిన్ సకలపురుషార్థాధ్యక్షే మోక్షేనియోజయేత్ ॥ ప్రవర్తయేత్,

షంనిశ్రేయసే నియోజయేత్ ॥ ౪౯ ॥ నియతంనియతిబలమతిలంఘ్య
పౌరుషమేవ ధీరస్య పురుషార్థాన్ సమర్థయేత్ ॥ ౫౦ ॥ ప ॥మా
భూత్త్వత్పదపద్మయోరరుణిమా కాంతారసంచారతః పాటలిమా

మోక్షాధికారిణంకుర్యాదిత్యర్థః ॥ కుతశ్చిత్కారణాద్ధర్మమార్గప్రి
మాదేన వైగుణ్యేపి స్వధర్మత్వాత్సమ్యక్ప్రజాపరిపాలనాత్మకస్య క్ష
త్రధర్మస్యమునిజనోచితాటవీపర్యటనరూపపరధర్మానుష్ఠానాపేక్షయా
శ్రేష్ఠత్వాచ్ఛ్రేయస్కరత్వంసంభవతి ॥ శ్రేయాన్స్వధర్మో విగుణఃప
రధర్మాత్స్వనుష్ఠితాత్ । స్వధర్మేనిధనం శ్రేయః పరధర్మోభయావహ ఇతి
భగవద్వచనాదితిభావః ॥ ౪౯ ॥ —అథ దైవబలోల్లంఘనేనాపి పౌ
రుషస్య పురుషార్థసమర్థనసామర్థ్యసంభవాత్తత్త్రిధర్మనిర్వాహ
కః పురుషకారఏవ సమాశ్రయణీయ ఇత్యాహ ॥ నియతమితి ॥ పురు
షస్యకర్మపౌరుషం పురుషకారఏవ ॥ ని ॥ పౌరుషం పురుషస్యోక్తం
భావేకర్మణితేజసీతివిశ్వః + యువాదిత్వాదణ్ ॥ అవధారణార్థో
యమేవకారః ॥ నియతం నిశ్చితంయథాతథా, నియతిబలం-దైవబలం,
ని ॥ నియతిర్నియమే దైవఇతివిశ్వః ॥ అతిలంఘ్యాతిక్రమ్య,ధీరస్య-ధై
ర్యశాలినఃపుంసః, పురుషార్థాన్-ధర్మార్థకామమోక్షరూపచతుర్వి
ధపురుషార్థాన్, సమర్థయేన్నిర్వహేత్॥ స్వశక్త్యా పౌరుషనిర్వా
హకస్యైవ పురుషార్థలాభః నత్వన్యస్య, అతః పురుషకారఏవ స
మాశ్రయణీయ ఇతిభావః ॥ ౫౦ ॥ —అ ॥ ఇత్థం స్వమతముపన్యస్య త
స్య ఫలితమాహ ॥ మాభూదితి ॥ హే ఆర్య-పూజ్య, శౌర్యజలధే- అ
పారశౌర్యసంపన్నేత్యర్థః ॥త్వత్పదపద్మయోస్త్వచ్చరణారవిందయోః,
కాంతారసంచారతః-అరణ్యసంచారాత్, అరుణిమా-ఆరుణ్యం,లోహి
త్యమితియావత్ + వర్ణదృఢాదిభ్యష్ష్యఞ్చేతిచకారాదిమనిచ్ ॥
మాభూన్మాస్తు + మాఙిలుఙిత్యాశిషిలుఙ్ ॥ కింతు జ్యాకర్షణాత్ -
మౌర్వ్యాకర్షణాత్, ని ॥ మౌర్వీజ్యాశింజినీగుణ ఇత్యమరః ॥ హే-మ

మనాక్ప్రసరతు జ్యాకర్షణాదేవ మే । కైకేయీపరిభూతతాతవచనే స
మ్మోహభవాన్మాస్మభూత్కించిన్మామకమార్యశౌర్యజలధేనమ్రం ధనుర్వర్త

మ్, పాణౌ-హస్తఏవ, పాటలిమా-రక్తిమా, ని ॥ శ్వేతరక్తస్తు పాట
లఇత్యమరః + పూర్వవదిమనిచ్ ॥ మనాగీషత్, ప్రసరతు ప్రవర్త
తాం, తథా భవాన్ కైకేయ్యా పరిభూతస్య-విమోహితస్య, తాతస్య
పితుర్వచనేవిషయే, సమ్మోహః-ప్రహ్వః, విధేయఇతియావత్ ॥ మాస్మ
భూత్-మాభూదిత్యర్థః॥ స్త్రైణవచనస్యానాదరణీయత్వాదితిభావః ॥
+ స్మోత్తరేలఙ్చేతిచకారాదాశీలర్థేలుఙ్ నమాఙ్యోగఇత్యడ్ప్రతిషే
ధః ॥ శేషే ప్రథమఇతిప్రథమపురుషత్వం కింతు కించిదీషన్మామకం మ
దీయం + తవకమమకావేకవచనఇతి మమకాదేశః ॥ ధనుః నమ్రంస
త్ వర్తతాం (స్త్రీ) పరతంత్రస్య పితుర్వచననియంత్రితతయా కాంతా
రసంచారతత్పరోనభవ కింతు మౌర్వ్యాకర్షణపూర్వకం మదీయం
ధనురాయమ్య బాణప్రయోగేన కార్యాకార్యవిచారవిధురమమిత్ర
భూతం పితరం హనిష్యామీత్యర్థః ॥ తథాచ రామాయణమ్ ॥ * ॥
ప్రోత్సాహితోయంకైకేయ్యాసంతుష్టోయదినఃపితా । అమిత్రభూతో
నిస్సంకం వధ్యతాంబధ్యతామితి ॥ తథాస్మృతిశ్చ * గురోరప్యవలిప్త
స్య కార్యాకార్యమజానతః । ఉత్పథంప్రతిపన్నస్య కార్యంభవతిశా
సనమితి ॥ లక్ష్మణస్య ధీరోద్ధతత్వాదిత్థముక్తిరిత్యనుసంధేయం ॥ లక్ష
ణంతు * దర్పమాత్సర్యభూయిష్ఠశ్ఛద్మవృత్తిర్వికత్థనః । మాయావీసు
లఘుక్రోధస్సధీరోద్ధతఉచ్యతఇతి ॥ అత్ర సామయికత్వేన ప్రాప్తయోః
శ్రీరామపాదపద్మహస్తారుణిమపాటలిమ్నోః శ్రీరామపాదపద్మారు
ణిమానం కంఠోక్త్యా నిషిధ్య పాణౌ నియమనాదేకః పరిసం
ఖ్యాలంకారః ॥ తథోత్తరార్ధే శ్రీరామధనుర్నమ్రత్వయోః ప్రాప్త
యోః శ్రీరామనమ్రత్వం నిషిధ్య ధనుషి నియమనాదపరఇతి త
యోస్సాపేక్షితత్వాత్సంకరః ॥ ఏకస్యవస్తునః (ప్రా) ప్త్యావనేకత్రైక

తామ్ ॥ ౬౧ ॥ గ ॥ ఏవమాచక్షాణం లక్ష్మణం రామస్సాంత్వయన్న
వోచత ॥ ౬౨ ॥ వత్స సవితృవంశజాతానాం రాజ్ఞాం పితృనిదేశఏవ
దేశికస్సర్వకర్మసు ॥ ౬౩ ॥ బహవఃఖలు పితృనిదేశగౌరవాద్గోహ
త్యామపి మాతృవధమపి తారుణ్యవినిమయమపి కండుర్రైణుకేయపూ

ఢాయఢా । ఏకత్ర నియమస్స్వాహిపరిసంఖ్యానిగద్యతఇతిలక్షణాత్ ॥
౬౧ ॥ —ఏవమితి ॥ ఏవముక్తరీత్యా ఆచక్షాణం-వదంతం + చక్షిఙ్
వ్యక్తాయాంవాచీత్యస్మాద్ధాతోశ్శానచ్ ॥ లక్ష్మణంరామస్సాంత్వయన్
సామవాదైరుపలాలయన్ ॥ ని ॥ సామసాంత్వముభేసమే ఇత్యమరః ॥
అవోచత ॥ ౬౨ ॥ —అ ॥ తత్ప్రకారమేవాహ ॥ వత్సేతి ॥ హేవ
త్స లక్ష్మణ తాత్యాదరేణామంత్రణమ్, సవితృవంశజాతానాం-సూర్యవం
శోద్భవానాం, రాజ్ఞాం పితృనిదేశః-పితృనియోగఏవ, సర్వకర్మసు -
సకలకార్యేషు, దేశికః-ఆచార్యః, ఉపదేష్టేతియావత్ ॥ ని ॥ గురౌ
దేశ్యేపిదేశిక ఇత్యమరః ॥ సూర్యవంశోద్భవాస్సర్వేపి గుర్వాజ్ఞాపరి
పాలనతత్పరాఏవేత్యర్థః ॥ అతోనాస్మాకమిదంవిరుద్ధమితిభావః॥౬౩॥
అ ॥ నకేవలమస్మాకమియం మర్యాదా కింతు పూర్వేషామన్యేషా
మపీత్యాహ ॥ బహవఇతి ॥ కండుర్నామమహర్షిః రేణుకాయాః
అపత్యంరైణుకేయోజామదగ్న్యోరామః + స్త్రీభ్యోఢక్ ॥ పూరు
ర్యయాతినందనః ప్రభృతిగ్రహణాత్సగరపుత్రాదయః ॥ కండుశ్చ
రైణుకేయశ్చపూరుశ్చేతిద్వంద్వః ॥ తేప్రభృతిరాదిర్యేషాం తేతథో
క్తాః ॥ బహవః-అనేకే, పూర్వే మహాత్మానః పితృనిదేశే - పిత్రాజ్ఞా
యాం, గౌరవాదాదరాతిశయాద్గోహత్యామపి నతు యస్యకస్యచి
జ్జంతోర్హత్యాం + హనస్తచేతిహంతేర్భావేక్యప్ తకారశ్చాంతాదే
శః స్త్రీత్వంలోకాత్ ॥ తథా మాతృవధమపి నతుయస్యాఃకస్యాశ్చి
త్స్త్రియావధం, తథా తారుణ్యస్య-యౌవనస్య, వినిమయో బుద్ధిపూ
ర్వకపరివృత్తిః తమపి నతు యస్యకస్యచిద్వయసోవినిమయం అత్యం

రు ప్రభృతయః కుర్వాణా నిర్విచారం తేనాచారవతామగ్రణ్య ఇ
తి గణ్యంతే ॥ ౬౪ ॥ తస్మాదవశ్యం వశ్య ఏవ పితురవగాహే గహనమితి॥

తాకృత్యవినియోజకోపి పితృనిదేశో నలంఘనీయః॥ ఇయత్కాలవనవా
సమాత్రవినియోజకస్తు కిం వక్తవ్య ఇత్యపిశబ్దత్రయార్థః ॥ నిర్విచా
రం-విచారరహితం యథాతథా ధర్మశాస్త్రనిషిద్ధం గోహత్యాది మహా
పాతకం కథంకారం కర్తుం యుక్తం స్యాదితి శంకాశూన్యమిత్యర్థః ॥
కుర్వాణాః-ఆచరితవంతః + కరోతేస్తాచ్ఛీల్యేశానచ్ ॥ తేనాచరణే
న ఆచారవతాం సదాచారసంపన్నానాం అగ్రముత్కర్షం నయంతి
ప్రాప్నువంతీత్యగ్రణ్యః శ్రేష్ఠాః + సత్సూద్విషేత్యాదినాక్విప్ ॥
అగ్రగ్రామాభ్యాం నయతేర్ణో వక్తవ్య ఇతిణత్వం ॥ ఇత్యేవం గణ్యంతే
సంఖ్యాయంతే-ప్రశస్యంతే ఖల్విత్యర్థః ॥ పితృనిదేశం గురూకుర్వ
తామీదృగకార్యకరణమేవ ప్రశంసాహేతురభూత్కిముత వనవాసాది
కార్యకరణమితి భావః ॥ కుర్వాణా నిర్విచారమాచారవతామగ్రగణ్యా
ఇతి పాఠః ॥ నిర్విచారమిత్యస్య గణనక్రియాయాం విశేషణత్వేనాన్వ
యః ఇతి కేచిత్ ॥ ౬౪ ॥ —ఉక్తమర్థం నిగమయతి ॥ తస్మాదితి ॥ య
స్మాత్పితృనియోగోఽవశ్యమనుష్ఠేయస్తస్మాత్కారణాదిత్యర్థః ॥ అవ
శ్యం నిశ్చితం పితుర్వశ్యో వశంగత ఏవ సన్ న తు విమత ఇత్యేవకారా
ర్థః + వశంగత ఇతి యత్ప్రత్యయః ॥ గహనమరణ్యమవగాహే ప్రవి
శామి ఇత్యవోచతేతి పూర్వేణ సంబంధః ॥ అత్ర రామాయణమ్ * ఋ
షిణా చ పితుర్వాక్యం కుర్వతా వ్రతచారిణా । గౌర్హతా కండునా ధర్మం
జానతాపి విపశ్చితా ॥ జామదగ్న్యేన రామేణ రేణుకా జననీ స్వయం ।
కృత్తా పరశునారణ్యే పితుర్వచనకారణాత్ ॥ అస్మాకం తు కులే పూర్వం
సగరస్యాజ్ఞయా పితుః । ఖనద్భిస్సాగరైర్భూమిమవాప్తస్సుమహాన్వ
ధ ఇతి ॥ పూరుస్తు న రామాయణే సంగృహీతః ॥ తస్యేయం కథా మహా
భారతాదౌ కథితా ॥ పూర్వం శుక్రశాపవశాదసమయసంప్రాప్తమదు

॥ ౬౫ ॥ తత్ర విస్తృత పుత్రవాత్సల్యా కౌసల్యా తేనసహ గం
తుమభిలషంతీ కృతప్రణామేన రామేణసవినయమేవమభిహితా॥ ౬౬
॥ ౬౭ ॥ కాంతారభాజిమయి కేకయరాజపుత్ర్యోః కార్కశ్యకందళిత
యాదళితస్యవాచా । తాతస్యశోకదహనగ్లపితంశరీరంమాతస్త్వయా

స్నుహాజరాభారవిహ్వలేన పిత్రా యయాతినానియుక్తః పూరుఃస్వతారుణ్యంతస్మైదత్వా తజ్జరాం స్వయం గృహీతవానితి ॥ అత్రగాహత్యాద్యుద్దిష్టక్రమేణ కండ్వాదీనాముద్దేశాత్క్రమాపరనామా యథాసంఖ్యాలంకారః * ఉద్దిష్టానాంపదార్థానాం పూర్వం పశ్చాద్యథాక్రమమ్ । ఉద్దేశస్తు భవేద్యత్ర తద్యథాసంఖ్యముచ్యతఇతిలక్షణాత్ ॥

౬౫॥—తత్రేతి ॥ తత్ర తస్మిన్సమయే, విస్తృతపుత్రవాత్సల్యా-సమధికపుత్రస్నేహా, కౌసల్యా, తేనసహ-పుత్రేణసాకం, గంతుం వనం ప్రతీతి శేషః ॥ అభిలషంతీ-కామయమానాసతీ, కృతప్రణామేన-విహితనమస్కారేణ, రామేణ సవినయం-సప్రశ్రయం, ఏవం వక్ష్యమాణరీత్యా అభిహితా-ఉక్తా ॥ ౬౬ ॥ —౬౭ ॥ తత్ప్రకారమేవాహ ॥ కాంతారేతి ॥ హేమాతః మయి కాంతారభాజి-అరణ్యంగతేసతి, కేకయరాజపుత్ర్యోః-క్షత్రియతనయాయాః కైకేయ్యాః, అతః క్షాత్రయుక్తమేవ కరిష్యతీతిభావః ॥ కార్కశ్యేన-క్రౌర్యేణ, ని ॥ కర్కశంకఠినంక్రూరమిత్యమరః ॥ కందళితయా-ఉత్పన్నయావాచా, శస్త్రధారాకల్పయేత్యర్థః ॥ దళితస్య-విదారితస్య, పీడితస్యేత్యర్థః ॥ తాతస్యాస్మత్పితుః సంబంధిశోకదహనగ్లపితం-మద్విరహజనితశోకానలేనపీడితం, సంతప్తమితియావత్ ॥ శరీరం త్వయా కదాచిత్ క్షణమాత్రమపీత్యర్థః । నోపేక్షణీయం-నానాదరణీయం, తురవధారణార్థకః ॥ కింతుతత్తత్కాలోచితోపచారైస్సర్వదాపరితోషణీయమిత్యర్థః । వాక్ఛస్త్రవిదళనమేవ దుస్సహం తత్రాపి శోకానలసంతాపశ్చేతి క్రమువక్తవ్యం ॥ నఖవ్రణోపరిముసలఘాతప్రాయత్వాదితిభా

నతుకదాచిదపేక్షణీయమ్ ॥ ౬౭ ॥ ౫ ॥ తతస్సా తనయస్య స్వస్త్య
యనాయ సమస్తదేవతాసంకీర్తనపురస్సరీమాశిషమాచచక్షే ॥ ౬౮ ॥
తదను రామస్తామభివన్ద్య నిష్క్రాంతః ప్రక్రాన్తనైపథ్యాయాస్సీ
తాయాః ప్రాసాదమాససాద ॥ ౬౯ ॥ ౭ ॥ *కల్యాణవాదసుఖితాం
సహసైవ కాంతాం కాంతారచారకథయాకలుషీచకార । అంభోదనా
దముదితాంవిపినేమయూరీం సంత్రాసయన్నివధనుర్ధ్వనినా పుళిందః

వః ॥ మయ్యేకనైవ వనం ప్రతిగమ్యతే పతిదేవతయా త్వయాతు తదు
పచారతాత్పర్యేణ గృహ ఏవ స్థాతవ్యమితిభావః ॥ వసంతతిలకావృ
త్తమ్ ॥ ౬౭ ॥ —తతఇతి ॥ తతస్తదనంతరం, సా కౌసల్యా తనయస్య
రామస్య స్వస్త్యయనాయ మాంగల్యసంపాదనార్థమిత్యర్థః । స
మస్తదేవతాసంకీర్తనపురస్సరీం బ్రహ్మేంద్రాదిసకలదేవతాస్తుతిపూర్వికాం॥
+ పురోఽగ్రతోఽగ్రేషుసర్తేరితిట ప్రత్యయే డిడ్ఢాణఞిత్యాదినా జీప్ ॥ఆ
శిషమాచచక్షే-ఉవాచ * యన్మంగళం సహస్రాక్షే సర్వదేవనమస్కృ
తే । వృత్రనాశే సమభవత్తత్తే భవతు మంగళమిత్యాద్యాశీర్వాదం చ
కారేత్యర్థః ॥ ౬౮ ॥ —తదన్వితి ॥ తదను ఆశీరుక్త్యనంతరం, రామ
స్తాం కౌసల్యామభివన్ద్య-నమస్కృత్య, నిష్క్రాంతః-మాతృగృహాద్వి
నిర్గతస్సన్, ప్రక్రాంతం సఖీభిరారబ్ధం నైపథ్యమభిషేకోచితవేషో
యస్యాస్తస్యాస్సీతాయాః ప్రాసాదం-సదనమాససాద-వివేశ ॥౬౯
—౭ ॥ తతః శ్రీరామః కిమకరోదిత్యాహ ॥ కల్యాణేతి ॥ కల్యాణ
వాదేన-రాజ్యాభిషేకమంగళకథనేన, సుఖితాం-సంజాతసుఖాం, +
తారకాదిత్వాదితచ్ ॥ తాం కాంతాం ప్రియతమాం సీతాం కాంతార
చారకథయా-అరణ్యసంచారవార్తయా, విపినే-అరణ్యే, అంభోదనా
దేన-జలదగర్జితేన, ముదితామానందితాం, మహ్యామతిశయేన రాతీ
తిమయూరీ తాం మయూరాంగనాం + పృషోదరాదిత్వాత్సాధుః ॥
జాతేరస్త్రీవిషయాదితి జీప్ ॥ ధనుర్ధ్వనినా-ధనుష్టంకారేణ, పుళిం

॥౭౦॥౫॥అయమేనామనుగంతుముపక్రాంతోం కాంతాం మాకథయత్ ॥౭౦॥

ప ॥ ప్రియేజనకనందిని ప్రకృతిపేశలామీదృశీం కథంగ్లపయితుంసహే తవశిరీషమృద్వీంతనుం । గృహీతహరిణీగణత్రికవిసారినానాసిరా క్ష

టో-వ్యాధఇవ, సంత్రాసయన్-భీషయన్, సహసా-సద్య ఏవ కలు షీచకార-సంక్షోభయామాస ॥ కైకేయీవచననియంత్రితేన రాజ్ఞాని యుక్తోహం వనం ప్రతి గమిష్యామీత్యేవంరూపవచనేన విమనీచకా రేత్యర్థః ॥ ఉపమాలంకారః ॥ నాత్ర నీచోపమాశంకాధర్మిప్రాధా న్యకథనేనైవ తథాత్వోపపత్తేః ॥ కింత్వత్ర సంత్రాసనమాత్రఏవ కవివిశ్రాంతిఃఅన్యథాతిప్రసంగాదిత్యలం ॥ వృత్తం పూర్వవత్ ॥౭౦॥ తతఃకిమతఆహ॥అయమితి॥అయంకురామః అనుగంతుమనుసర్తుముప క్రాంతాం కృతాదరాం కాంతామేనాంసీతాం ప్రతిఅకథయిదవోచత్ ॥ ౭౦ ॥—తదేవాహ ॥ ప్రియఇతి ॥ ప్రీణాతీతిప్రియా + ఇగుపధేతి కప్రత్యయః అకారాంతత్వాట్టాప్ ॥ హేప్రియే జనకనందిని - జనక రాజపుత్రి, + కృత్యల్యుటో బహుళమితిబహుళగ్రహణసామర్థ్యా ల్ల్యుట్ప్రత్యయః॥ టిత్వాల్ జీప్ ఏతత్సంబోధనద్వయం కాంతాలనం చారక్లేశానర్హతాద్యోతనార్థం ప్రకృత్యా పేశలాం-చారుతరాం,ని॥ చారౌదక్షేచపేశలఇత్యమరః ॥ అతఏవ శిరీషమృద్వీం-శిరీషపుష్పవ న్మృదులాం, ఈదృశీమిత్థంభూతాం సుఖోపచారోచితామిత్యర్థః ॥త వ తనుం శరీరం, గృహీతం దష్టం యద్ధరిణీగణత్రికం కురంగనికురుం బత్రికప్రదేశః ॥ వృకాహిజిఘృక్షితజంతోస్త్రికప్రదేశమేవప్రథ మం గృహ్ణంతీతిప్రసిద్ధిః ॥ ని ॥ పృష్ఠవంశాధరేత్రికమిత్యమరః॥ త త్ర విసారిణ్యో నిస్సరంత్యో యాః నానాసిరాః నానావిధనాడ్యః ॥ ని ॥ నాడీతుధమనీసిరేత్యమరః ॥ తాభ్యః అక్షతమవిచ్ఛిన్నంయథా తథా యద్వా తాసాంక్షతేభ్యో-వ్రణేభ్యః, క్షరితం పరిస్రుతం య చ్ఛోణితమసృక్ తేనారుణాని వృకాణామీహామృగాణాం అనిశా ని

తక్షరితశోణితారుణవృకాననే కాననే ॥ ౭౨ ॥ ౫ ॥ తదను నానావిధ ప్రియయత్నైనాప్యసన్నిషదనుజిగమిషాశైథిల్యాయాం మైథిల్యాం లక్ష్మ ణేప్యనవసితానుగమనవ్యవసాయే వాసిష్ఠాయ సుయజ్ఞాయ భూష ణమశేషం నాగసహస్రేణ సహశత్రుంజయాహ్వయం మాతులదత్తం మత్తహస్తినమ* స్వకౌశికాభ్యాంచ వితీర్య మహార్ఘాణి రత్నాని త

యస్మిన్ తస్మిన్ హింస్రప్రచురతయాత్యంతభయంకర ఇత్యర్థః ॥ ని ॥ కోక స్త్రీస్త్వీహామృగో వృక ఇత్యమరః ॥ కాననే-అటవ్యాం, గ్లపయితుం-పరిక్లేశయితుం, కథంసహా కుతోవా మృష్యే నకథంచిదపి సహా ఇత్యర్థః ॥ ఏవమకథయదితి పూర్వేణసంబంధః ॥ పృథ్వీవృత్తమ్ ॥ లక్షణంతూక్తమ్ ॥ ౭౨ ॥——తదన్వితి ॥ తదను-తదనంతరం, మైథిల్యాం-జానక్యాం, నానావిధైన *హితబుద్ధ్యాఖిలువచోమయైతదభిధీయతే। సదాసుఖం నజానామి దుఃఖమేవసదావనమిత్యాది రామాయణోక్త ప్రకారేణాపి యత్నేన బహుప్రకారైరప్యుపాయైరిత్యర్థః॥ అనన్నిషదనుదయాత్ అనుజిగమిషా శైథిల్యమనుగమనేచ్ఛా దౌర్బల్యం యస్యాస్తస్యామనివృత్తానుసరణేచ్ఛాయాంసత్యామిత్యర్థః ॥ తథా లక్ష్మణేపిఅనవసితానుగమనవ్యవసాయే-అనువర్తితానయాత్రోద్యోగే సతిఅనవసితేత్యత్ర + షోంతకర్మణీతిధాతోఃకర్మకర్తరి క్తఃతతోనఞ్సమాసః ॥ తతః వాసిష్ఠాయ-వసిష్ఠపుత్రాయ, + తస్యాపత్యమిత్యణ్ సుయజ్ఞాయ-సుయజ్ఞనామ్నే ఆచార్యాయ, అశేషంభూషణం,భూషణజాతం కనకరత్నమయకేయూరకంకణకుండలాద్యశేషభూషణానీత్యర్థః ॥ శత్రూన్ జయతీతిశత్రుంజయః + సంజ్ఞాయాం భృతౄవృజిధార్యాదినాఖచ్ప్రత్యయః ॥ అరుర్ద్విషదిత్యాదినా ముమాగమః ॥ స ఇత్యాహ్వయోయస్యతం శత్రుంజయనామ్నా ప్రసిద్ధమిత్యర్థః ॥ మాతులేనదత్తం మత్తహస్తినం మత్తేభంచ నాగసహస్రేణసహ-గజసహస్రేణసాకం ని ॥ గృహాభ్రాశిగజానాగా ఇతి వైజయంతీ ॥ వితీర్య-దత్వా

దనునిర్జరారాతివీర్యముషీ ధనుషీ నిరపాయత్రాణకర్మణీ వర్మణీ నిర్మ ర్యాదశిలీముఖకృతానుషంగౌ నిషంగౌ నిర్వర్తితవీరపాణౌ కృపాణౌ వరుణేన జనకసదసి మే దత్తమేతత్సమస్తమాయుధజాతమాదాయ మాం

తద్భాగస్తు కౌశికాభ్యాం కుంభసంభవవిశ్వామిత్రాభ్యాం చ మహా ర్హాణ్యమూల్యాని ॥ ని ॥ మూల్యే పూజావిధావర్ఘ ఇత్యమరః ॥ రత్నా ని-మణికాంచనాదీని శ్రేష్ఠవస్తూని చ ॥ ని ॥ రత్నం స్వజాతిశ్రేష్ఠేఽపీతి విశ్వః ॥ వితీర్య తదను నిర్జరారాతీనాం దేవద్విషాం దైత్యానాం వీ ర్యం ప్రభావం-సామర్థ్యం వా, ముష్ణీతః-అపహరత ఇతి తథోక్తే ॥ ని ॥ అమరా నిర్జరా దేవాః ॥ వీర్యం శుక్రే ప్రభావే చ తేజస్సామర్థ్య యోరపీత్యమరశాశ్వతౌ ॥ ధనుషీ చ నిరపాయం-నిరాతంకం, త్రాణ కర్మ రక్షణకృత్యం యయోస్తే తథోక్తే వర్మణీ కంచుకే ॥ ని ॥ తనుత్రం వ ర్మ దంశనమిత్యమరః ॥ తథా నిర్మర్యాదా-అసంఖ్యయా యే శిలీము ఖా బాణాః తైః కృతః అనుషంగో-అనుబంధో యయోస్తౌ అక్షయసా యకావిత్యర్థః ॥ నిషంగౌ-తూణీరౌ చ ॥ ని ॥ తూణోపాసంగతూ ణీరనిషంగా ఇషుధిర్ద్వయోరిత్యమరః ॥ నిర్వర్తితం-నిష్పాదితం, వీరపా ణం-రణసమాప్త్యనంతరకర్తవ్యమధుపానం యాభ్యాం తౌ శత్రుసంహా రకావిత్యర్థః ॥ ని ॥ వీరపాణం తు యత్పానం వృత్తే భావినివారణ ఇత్య మరః ॥ కృపాణౌ-ఖడ్గౌ చేత్యేతత్సమస్తం + నపుంసకమనపుంసకేనే త్యేకశేషః ॥ జనకసదసి-జనకయజ్ఞసభాయాం, వరుణేన మే-మహ్యం దత్తమాయుధజాతమస్త్రకలాపం- ఆదాయ-గృహీత్వా, మాం అనుగ చ్ఛ-అనుసరేతి లక్ష్మణమన్వగ్రహీత్-అనుగృహీతవాన్, ఆజ్ఞాపితవా నిత్యర్థః ॥ తథా శ్రీరామాయణమ్ ॥ యే చ రాజ్ఞో దదౌ దివ్యే మహా త్మా వరుణస్స్వయమ్ । జనకస్య మహాయజ్ఞే ధనుషీ రౌద్రదర్శనే ॥ అభేద్య కవచే దివ్యే తూణీ చాక్షయసాయకౌ । ఆదిత్యవిమలౌ చోభౌ ఖడ్గౌ హేమపరిష్కృతౌ ॥ సత్కృత్య నిహితం సర్వమేతదాచార్యసద్మని । [illegible]

మనుగచ్ఛతి సౌమిత్రిమన్వగ్రహీత్ ॥ ౨౩ ॥ సీతాపి నిజాభరణజాతం సుయజ్ఞపత్న్యై వ్యదాత్ ॥ తతస్సౌమిత్రిరపి స్వాధీనేనధనేన కంచిత్కౌసల్యాశ్రితముపాధ్యాయమతోషయత్ ॥ ౨౪ ॥ తత్ర సకుటుమ్బాయ త్రిజటాభిధానాయ నిర్ధనాయశమధనాయస్వహస్తవిక్షిప్తదండ

త్వమాయుధమాదాయ క్షిప్రమావ్రజలక్ష్మణేతి ॥ అత్రైకేవ్యాఖ్యాతారః కించిదాశంక్యసమాదధుః ॥ తత్ప్రకారస్తు ॥ నను జనకయజ్ఞే ధనురాదిప్రదానస్యాశ్రవణాత్ కథమప్రసిద్ధస్యానువాదఃక్రియతే ॥ సత్యమేతత్ ॥ భగవతో వాల్మీకేరియం శైలీప్రస్తుతార్థప్రతిపాదనపరవశ్యాత్ యత్ర యోవక్తవ్యోర్థః తం తత్రానుక్త్వా ఉత్తరత్ర కేనచిద్వ్యాజేన ప్రసిద్ధవదనువదతీతి ॥ యథా బాలకాండేనభిహితంమణిబంధనమ్ ॥ * మణిరత్నమిదందత్తం వైదేహ్యాశ్శ్వశురేణమ ఇతిసుందరకాండే అభిహితవాన్ ॥ అయోధ్యాకాండే వక్తవ్యం కాకాసురవృత్తాంతమ్ * సపిత్రా చపరిత్యక్తస్సురైస్సర్వైర్మహర్షిభిరిత్యాదిసుందరకాండే ఉక్తవానితి ॥ అతస్తదనుసారిణా తత్రభవతా భోజేనాపితథైవోక్తత్వాన్నవిరోధఇతిమంతవ్యమ్ ॥ ౨౩ ॥ —తతఃకిమిత్యతఆహ ॥ సీతాపీతి ॥ చార్థోఽపిశబ్దః నిజాభరణజాతం రత్నకేయూరకంకణరశనాదిస్వకీయభూషణకలాపంసుయజ్ఞస్యపత్న్యై-భార్యాయై,అదాత్-దత్తవతీ, మహాప్రభోః శ్రీరామస్యాచార్యసంభావనంతత్పత్న్యాస్సీతాయాస్తత్పత్నీసంభావనంచయుక్తమితిభావః ॥ తతః సౌమిత్రిర్లక్ష్మణోపి స్వాధీనేన-స్వాయత్తేన, ని ॥ అధీనోనిఘ్నఆయత్తఇత్యమరః ॥ ధనేన-రత్నకాంచనాదిరూపేణద్రవ్యేణ, కౌసల్యాశ్రితం కౌసల్యాయాః ప్రత్యేకం పురోహితమిత్యర్థః ॥ కంచిత్తైత్తిరీయాచార్యం బ్రాహ్మణమతోషయత్ ॥ స్వకీయద్రవ్యప్రదానేనసంభావయామాసేత్యర్థః ॥ ఏతేన సౌమిత్రేర్నిజజనన్యపేక్షయా కౌసల్యాయామేవాత్యంతాదరస్సూచ్యతే ॥ ౨౪ ॥ —తత్రేతి ॥ తత్ర-తస్మిన్సమయే, ర

పతనదేశావధికం గొధనంచ కపింజలాదిభ్యోద్విజాతిభ్యశ్చ రఘుపతి ర్విత్తానివివిధాని వితతార ॥ ౭౫ ॥ తతస్తేపౌరనారీణాం నిశ్వాసజంఝానిలచలదధరకిసలయానామస్రసలిలాసారేణ శోకపావకేనచ వపూంషి మనాంసిచ సిక్త్వా దగ్ధ్వాచనిషిద్ధపరిజనానుగమనతయా ప్రి

ఘుపతిః సకుటుంబాయ-కుటుంబసహితాయ, పత్నీపుత్రసమేతాయేత్యర్థః॥త్రిజటఇత్యభిధానం నామధేయంయస్యతస్మైశమధనాయశాన్తాయకస్మైచిద్ద్విజాతయేఇత్యర్థఃస్వహస్తేన-త్రిజటహస్తేనవిక్షిప్తః,పరిక్షిప్తదండపతనేన యావద్భూతలమాక్రమ్యాలె తావద్భూతలపరిమితం గొధనమవాప్స్యసీతి బ్రాహ్మణానాం గొగ్రహణచాపల్యప్రదర్శనార్థఃముదీరితశ్రీరామవచనవశాత్ప్రేరితోయోదండః తస్యపతనం పాతః తదధికరణం యోదేశః సఏవావధిర్మర్యాదాయస్యతథోక్తం తావద్దేశస్థమిత్యర్థః ॥ గోధనం-గోవ్రజంచ ॥ ని ॥ గోకులంతు గోధనంస్యాద్గవాంవ్రజఇత్యమరః ॥ తథా కపింజలోనామ బ్రాహ్మణఆదిర్యేషాంతే తథోక్తాస్తేభ్యోద్విజాతిభ్యః కఠకలాపదండమాణవాదిభ్యో బ్రాహ్మణేభ్యశ్చవివిధాని-నానారూపాణి, విత్తాని గొరత్నాంబరయానాదీని ద్రవ్యాణి ॥ ని ॥ ద్రవ్యంవిత్తంస్వాపతేయమిత్యమరః ॥ వితతార-విశ్రాణితవాన్ ॥ ని ॥ విశ్రాణనంవితరణమిత్యమరః ॥ ౭౫ ॥—తతఇతి ॥ తతః-విశ్రాణనానంతరం, తె సీతారామలక్ష్మణాః నిశ్వాసైరేవజంఝానిలైస్సధ్వనిమహామారుతైశ్చలంతి వలమానానిఅధరకిసలయానొష్ఠపల్లవాయాసాంతాస్తథోక్తాస్తాసాం పౌరనారీణాం వపూంషి మనాంసిచ ॥ అస్రసలిలాసారేణ-అశ్రుజలధారాసంపాతేన, ని ॥ అస్రమశ్రుణిశోణితెఇతివిశ్వః ॥ శోకపావకేన-శోకదహనేనచసిక్త్వా-ఆర్ద్రీకృత్య, దగ్ధ్వా-సంతాప్యచ,వపూంష్యస్రసలిలాసారేణ సిక్త్వామనాంసి శోకపావకేన దగ్ధ్వాచేతి యథాక్రమమన్వయాద్యథాసంఖ్యాలంకారః తథోద్వేలంవిషాదముత్పాద్యేత్యర్థః ॥ నిషిద్ధపరిజనా

కాశిత ప్రవాససిద్ధాంతాశ్శుద్ధాంతాన్నిశ్చక్రముః ॥ తత్ర ॥ ౭౬ ॥

ప ॥ సీతా పురా గగనచారిభిరప్యదృష్టా మా భూదియం సకలమానవనేత్రపాత్రమ్ । ఇత్యాకలయ్య నియతం పిదధే విధాతా బాష్పోదయేన నయనాని శరీరభాజామ్ ॥ ౭౭ ॥ తతః ॥ రుద్ధాపి ప్రియాంతమనుగచ్ఛతి మైథిలీ

నుగమనతయా ఐకాంతికత్వాన్నివారితభృత్యామయాత్రతయా హేతునా ॥ ప్రకాశితః-ప్రకటీకృతః, ప్రవాససిద్ధాంతో వనవాసరాద్ధాంతో యైస్తే తథోక్తాస్సంతః శుద్ధాంతాదంతఃపురాత్, ని ॥ సమౌ సిద్ధాన్తరాద్ధాంతౌ । శుద్ధాంతశ్చావరోధశ్చేతి చామరః ॥ శుద్ధః-కాపటికజనరహితః, అంతస్సమీపః యస్యాసః ॥ ని ॥ అంతోఽస్త్రీ వ్యవసితే మృత్యౌ స్వరూపే నిశ్చయేంతికే ఇతి విశ్వః ॥ సిద్ధః-నిష్పన్నః, అంతో నిశ్చయో యస్మిన్ సః సిద్ధాంతః ॥ నిశ్చక్రముర్నిర్జగ్ముః ॥ తత్ర నిర్గమనసమయే ॥ ౭౬ ॥ —సీతేతి ॥ సీతా పురా-పూర్వం; గగనచారిభిః ఖచరైరపి కిముతాన్యైరితి భావః ॥ అదృష్టానావలోకితా మహారాజపరిగ్రహత్వాదితి భావః ॥ ఇయం సీతా సకలమానవనేత్రపాత్రం-సమస్తజనదృష్టిగోచరా, మాభూత్-మాస్తు + మాఙిలుఙిత్యాదినా ఆశీరర్థే లుఙ్ న మాఙ్యోగ ఇత్యట్ప్రతిషేధః ॥ ఇత్యేవమాకలయ్య-విచార్య + కలిః కామధేనుః విధత్త ఇతి విధాతా యుక్తాయుక్తసమాధానతత్పరో బ్రహ్మా బాష్పోదయేన-అశ్రూత్పాదనేన, శరీరభాజాం ప్రాణినాం నయనాని-నేత్రాణి, పిదధే-ఆచ్ఛాదితవాన్, నియతం-నిశ్చితమిత్యుత్ప్రేక్షాయాం, మన్యే శంకే ధ్రువం ప్రాయో నూనమిత్యేవమాదిభిః । ఉత్ప్రేక్షా వ్యజ్యతే శబ్దైరివ శబ్దోఽపి తాదృశ ఇత్యాచార్యదండివచనే ఆదిపదేన నియతశబ్దస్యాపి గ్రహణాత్ ॥ శ్రీరామప్రవాసమసహమానా మానవాస్సోద్వేగం రురుదురిత్యర్థః ॥ ని ॥ అపిధానతిరోధానపిధానాచ్ఛాదనాని చేత్యమరః + వష్టి భాగురిరల్లోపమవాప్యోరుపసర్గయోరిత్యపేరకారలోపః ॥ ౭౭ ॥ —తతస్తదనంతరం ॥ రుద్ధేతి ॥ మైథిలీ-సీతా, రు

మాం వత్సోనజహాతినకదాచనలక్ష్మణోఽపి । ఇత్యేతయోరనుగతిం ప్రతి
బోధ్యగంతుంభూయోఽపిరాజభవనం ప్రవివేశరామః ॥ ౨౭ ॥ X ॥ త
స్మిన్ సుమంత్రేణ విజ్ఞాప్య ప్రదర్శితేభూపతిర్భూతావిష్టఇవ విష్ట
రాన్నిపత్య సదారస్సధారచితపరిదేవనో వనోత్కంఠాం స్వయమ
ప్యకరోత్ ॥ ౨౮ ॥ తదా సుమంత్రః కైకేయీమబ్రవీత్ ॥౩౦॥ దేవి

ధ్వా-బహుప్రియత్వేననివారితాపి, యాంతం-వనంప్రతిగచ్ఛంతం +
యాతెన్మాత్రుపత్ర్యయీః మాం అనుగచ్ఛత్యనుసరతీతి తథావత్సోనుజః
లక్ష్మణోఽపి, కదాచన-క్షణమాత్రమపీత్యర్థః, మాం నజహాతి-నత్యజ
తి, సోఽప్యనుగచ్ఛతీత్యర్థః ॥ ఇత్యనేనప్రకారేణైతయోస్సీతాలక్ష్మ
ణయోరనుగతిమనుయాత్రాం, ప్రతిబోధ్య-విజ్ఞాప్య, దశరథాయే
తి శేషః ॥ గంతుం-వనంప్రతియాతుం, రామః భూయః-పునరపి, రా
జసదనం-దశరథగృహం, ప్రవివేశ సర్వత్ర తదాజ్ఞాయాఏవ ప్రాధా
న్యాదితిభావః ॥ ౨౭ ॥ —తస్మిన్నితి ॥ తస్మిన్-శ్రీరామే, సుమం
త్రేణ-మంత్రివృద్ధేన, విజ్ఞాప్య రామోఽయంభవద్దర్శనార్థం సమాగ
తఇతి విజ్ఞాపనంకృత్వా ఇత్థంభూతవ్యవహారస్య రాజధర్మత్వాదితిభావః
ప్రదర్శితే-దృష్టిగోచరీకృతేసతి, భూపతిః రాజాభూతావిష్టః పిశాచా
క్రాంతఇవ, ॥ ని ॥ భూతంస్యాద్దోపిశాచాదౌన్యాయేసత్యేవమాన
యోరితివిశ్వః ॥ విష్టరాదాసనాత్ +వృక్షాసనయోర్విష్టరఇతినిపాతి
తః ॥ ధ్రువమపాయేఽపాదానమిత్యపాదానత్వాత్పంచమీ ॥ నిపత్య
శోకవేగస్య సోఢుమశక్యత్వాన్మూర్ఛయా భువి పతిత్వేత్యర్థః ॥స
దా అవిచ్ఛిన్నం పరిదేవనక్రియావిశేషణమేతత్ రచితపరిదేవనః-కృ
తవిలాపస్సన్, సదారః-కౌసల్యాసహితః, స్వయమపి వనోత్కం
ఠాం-వనవాసోత్సుకత్వం, వనోత్కంఠామతిమితిపాఠే వనవాసోత్సు
కాం బుద్ధిమకరోత్ ॥ ౨౮ ॥ —తదేతి ॥ తదా-తస్మిన్సమయే, సు
మంత్రః కైకేయీమబ్రవీత్-అవోచత్ ॥ ౩౦ ॥ — అ ॥ తత్ప్రకా

విరమ రామాభిషేకసమున్మిషితాహ్లాదాంకురావగ్రహాదాగ్రహాత్ ॥

౭-౨ ॥ పురా ఖలు వరప్రసాదాదవగతసకలప్రాణిభాషణతయా పర్యంకపర్యంతపరిసరత్పిపీలికాలాపే కృతహాసం తవపితరం హాసనకారణం పృష్ట్వా తద్వివరణం పత్యుర్మరణకారణమిత్యవేత్యాపి భూయసా నిర్బంధాత్కుపితేన రాజ్ఞావజ్ఞాతాయాః మాతుస్తే విధాం మాస్మకుర్వీథా

రమేవాహ ॥ దేవీతి ॥ హే దేవి-కైకేయి, రామాభిషేకేణ-శ్రీరామరాజ్యాభిషేకోత్సవేన, సమ్యక్ జలసేకేనచ సమున్మిషితస్సముత్పన్నోయఆహ్లాదాంకురః, ఆనందకందళ ఇతిరూపకం తస్యావగ్రహాత్-ప్రతిబంధకాత్, + అవగ్రహోవర్షప్రతిబంధ ఇతి వైకల్పికోణ చప్రత్యయః ॥ ని ॥ తద్విఘాతేవగ్రాహావగ్రహౌసమావిత్యమరః ॥ఆగ్రహాదభినివేశాత్ + జుగుప్సావిరామేత్యాదినాపంచమీ ॥ విరమ-విరతాభవ, తాదృగాగ్రహం పరిత్యజేత్యర్థః + వ్యాఙ్పరిభ్యఇతి పరస్మైపదం ॥ ౭౧ ॥ అ ॥ పునస్తస్యా దౌశ్శీల్యపరిత్యాజనార్థం తన్మాతృగోచరమితిహాసమాహ ॥ ॥ పురేతి ॥ పురా-పూర్వకాలే, ఖలుశబ్దో వాక్యాలంకారే ॥ వరప్రదాతుః-కస్యచిద్యోగినః వరరూపాత్ప్రసాదాదనుగ్రహాత్, అవగతసకలప్రాణిభాషణతయా-విజ్ఞాతసకలజంతువచనతయా హేతునా, పర్యంకపర్యంతే-శయనసమీపే, పరిసరంతీనాం-ప్రసర్పంతీనాం, పిపీలికానాంభూవివరసంచారిసూక్ష్మజంతువిశేషాణాం, ఆలాపే-భాషణవిషయే, కృతహాసం కిమేతేఅజ్ఞానిజంతవః సమాలపంతీతిహసితవంతం తవపితరం కేకయం హాసనకారణం-హాసహేతుం, పృష్ట్వా కేనహేతునాయమయంపరిహసనీతి జిజ్ఞాసయానుయుజ్యేత్యర్థః ॥ తద్వివరణం హాసనకారణకథనం పత్యుర్భర్తుర్మరణకారణమిత్యవేత్య-జ్ఞాత్వాపి, తద్వచనాదేవేతిభావః ॥ భూయసాబహుళాత్ + బహోర్లోపోభూచబహోరితిభూరాదేశః బహోర్లోపశ్చ ॥ నిర్బంధాత్ప్రియాసకరణాగ్రహాత్, కుపితేన-క్రుద్ధేన, రాజ్ఞా-కేకయేన, అవ

ఇతి ॥ ౧౨ ॥ ప ॥ కృతాసమంజనిర్వాసంసగరంకైకయాత్మజా । నిద
ర్శనత్వేనిర్దిశ్య నిరబధ్నాన్నిజంపతిమ్ ॥ ౧౩ ॥ తత్ర ॥ సిద్ధార్థకో
మహామాత్య స్తత్పరిత్యాగమబ్రవీత్ । సరయూపాతితానేకప్రజామర
ణకారణాత్ ॥ ౧౪ ॥ గ ॥ అథ దశరథేనరామస్యపరిచ్ఛదప్రవగచ్ఛే

జ్ఞాతాయాః-అవమానితాయాస్తేతవ, మాతుర్విధాం-ప్రకారం, ॥ని॥
విధావిధౌ ప్రకారేచేత్యమరః ॥ మార్గమితిపాఠాంతరం మార్గం-
సరణిం, మానువర్త్విధాః-నానుకురుష్వేత్యర్థః ॥ భర్తృప్రాతికూ
ల్యాచరణేన మాతృవద్విగర్హణీయామాభూరిత్యర్థః + కరోతేర్లిఙ
జీథాస్ ॥ ఇత్యబ్రవీదితిపూర్వేణసంబంధః ॥ ౧౨ ॥ అ ॥ సుమంత్రవ
చనంశ్రుత్వా సాకిమకార్షీదిత్యతఆహ ॥ కృతేతి ॥ కైకయాత్మజాకై
కెయీ, కృతః-విహితః, అసమంజనామ్నః పుత్రస్య నిర్వాసః-పరి
త్యాగః యేనతం అసమంజాఖ్యపుత్రత్యాగినమిత్యర్థః ॥ సగరం రా
జానం నిదర్శనత్వే-దృష్టాంతత్వేనిర్దిశ్య సగరవత్త్వమపి పుత్రంపరిత్య
జేతి నిరూప్యేత్యర్థః ॥ నిజంపతిం-స్వభర్తారం, నిరబధ్నాన్నిరుత్త
రం చకారేత్యర్థః ॥ ౧౩ ॥ అ ॥ అత్రాంతరే కైకెయీవచనమసహ
మానః కశ్చిదమాత్యవృద్ధః ప్రత్యవోచదిత్యాహ ॥ తత్రేతి ॥ తత్ర-
కైకెయీనిర్బంధవాక్యసమయే, సిద్ధార్థకః-సిద్ధార్థకనామా మ
హామాత్యస్సుమంత్రాదన్యోమాత్యప్రవరః + అమాసహభవతీత్య
మాత్యః శుభాశుభకార్యేషుసదాసహవర్తతఇత్యర్థః +అవ్యయాత్త్య
ప్ సరయూపాతితానాం-సరయూనదీనిక్షిప్తానామనేకప్రజానాం బ
హుజనానాం, మరణమేవకారణం నిమిత్తం, తస్మాత్ తత్పరిత్యాగం
తస్యాసమంజస్య పరిత్యాగం నిర్వాసమబ్రవీత్ ॥ అసమంజసచరిత్ర
త్వాదసమంజస్యత్యాగస్సమంజసః॥ సమంజసస్య సకలసద్గుణాభిరా
మస్య శ్రీరామస్యతు పరిత్యాగః కథంసమంజసఇతిభావః ॥ ౧౪ ॥
అ ॥ ఇత్థం బహూపాలంభేష్వవార్యనిశ్చయాంతామవబుధ్య రాజా

తినిర్దిష్టః కేవలం ఖనిత్రపిటకౌ వల్కలయుగళంచ ప్రార్థయత ॥౭౫॥
ప ॥ సుఖోచితానాంసువ్యక్త దివ్యలావణ్యసంపదామ్ । త్రయాణా
మపి కైకేయీవల్కలాన్యుదపాహరత్ ॥ ౭౬ ॥ అథరఘుకులనాథో
మధ్యమాంబానియోగాద్గుణవతిపరిధానేమంగళాన్యాని రాశః । అధిక

రామమేవమువాచేత్యాహ ॥ అథేతి ॥ అథామాత్యోక్త్యనంతరం,
దశరథేన రామః సపరిచ్ఛదః-సపరివారస్సన్నేవగచ్ఛ వ్రజేత్యేవం ని
ర్దిష్టోనియుక్తస్సన్, పరిచ్ఛాద్యతేఅనేనేతిపరిచ్ఛదఇతి విగ్రహః +
పుంసిసంజ్ఞాయాంఘః ప్రాయేణేతిఘ ప్రత్యయః ఛాదేర్ఘేద్వ్యుపస
ర్గస్యేతిహ్రస్వః ఖనిత్రపిటకౌ-ఖనిత్రమవదారణం, ఖననసాధనం
కుద్దాలాదికమిత్యర్థః ॥ పిటకః-కందమూలఫలాద్యాహరణయోగ్యః
కండోలః తౌ కేవలం-తావేవ ॥ ని ॥ ఖనిత్రమవదారణం । కండోల
పిటకావితిచామరః ॥ కేవలశబ్దస్త్వవధారణార్థకః ॥ తథా వల్కల
యుగళం-వల్కలవస్త్రయుగ్మంచ, ప్రార్థయత-అయాచత, త్యక్త
సంగస్య మమపరిచ్ఛదేన కిం కార్యం ॥ అపితు మునిజనోచితం వ
ల్కల ఖనిత్ర పిటకమాత్రమేవ దాతవ్యమితి ప్రార్థితవానిత్యర్థః॥
౭౫ ॥ —అ ॥ అత్రాంతరే శ్రీరామవివాసనదీక్షితా కైకేయీ వి
లంబాసహిష్ణుతయా ద్రుతతరం వల్కలాన్యాజహారేత్యాహ ॥ సుఖో
చితానామితి ॥ కైకేయీ సుఖోచితానాం-సుఖార్హాణాం, సువ్యక్తే
స్ఫుటే దివిభవ్యాదివ్యే శ్రేష్ఠే + తత్ర భవఇతి భవార్థే యత్ప్ర
త్యయః ॥ లావణ్యం - శరీరసౌందర్యాది, సంపత్ - లక్ష్మీశ్చ తే యే
షాం తేతథోక్తాస్తేషాం సకలగుణసంపన్నానామిత్యర్థః ॥ త్రయా
ణాం-సీతారామలక్ష్మణానామపి, నైకస్యైవరామస్యేత్యపిశబ్దార్థః॥
వల్కలానిచీరాణి ఉదపాహరత్-పరిదధ్వమితి ప్రాదాదిత్యర్థః ॥
౭౬ ॥ —అథేతి ॥ అథ-వల్కలాహరణానంతరం, రఘుకులనాథో-ర
ఘువంశశ్రేష్ఠః, శ్రీరామః మధ్యేభవామధ్యమా + మధ్యాన్మ ఇతిమప్ర

చతటవల్గజ్జానకీబాష్పసేకాదపగతఖరభావంవల్కలంపర్యధత్త ॥ ౧౭
॥ ౮ ॥ తత్రాపితిప్రియంతసర్వేనిర్వికారవదనలక్ష్మీకమిక్ష్వాకుకులాధ్యక్ష

త్యయః సా చ సా అంబా చ తస్యా మధ్యమాంబాయాః కైకేయ్యాః, నిరో
గాద్ాజ్ఞావశాత్, మంగళార్హా-రాజ్యాభిషేకకల్యాణోచితే, గుణవ
తి-మార్దవాదిగుణసంపన్నే, తంతునిర్మితేవాపరిధానే అధోంశుకే॥ ని॥
అంతరీయోపసంవ్యానపరిధానాన్యధోంశుక ఇత్యమరః ॥ నిరాశః - ని
స్పృహస్సన్, కుచతటే-అధికుచతటం + విభక్త్యర్థేఽవ్యయీభావః
తత్ర వల్గంతః-ప్లవంతః, యే జానకీబాష్పాః-సీతానేత్రాంబూని, తైః
సేకాత్ కఠినతరకుచతటపతనోత్పతనాద్బాష్పబిందూనాం తత్స
ఙ్క్రమణాదితిభావః ॥ ఏతేన జానక్యా భర్తురత్యంతసాన్నిధ్యం వల్క
లధారణాసహిష్ణుత్వంచసూచ్యతే ॥ని॥ బాష్పో నేత్రాంబుధూమయో
రిత్యభిధానాత్ ॥ అపగతః ఖరభావః కార్కశ్యం యస్య తత్ సంప్రా
ప్తమార్దవం సద్ధారణానుకూలమిత్యర్థః ॥ వల్కలం పర్యధత్త-పరి
హితవాన్, అత్ర కేచిత్ రాజ్ఞః కైకేయీ-తృతీయామహిషీ, [illegible]
మాశబ్దప్రయోగస్తు మధ్యమాఛందోవత్ ప్రసిద్ధత్వాన్న తు మధ్యభవ
త్వాత్ అర్జునే కుంతీసుతమధ్యమశబ్దప్రయోగవదితి వదంతి తదేతద
విచారరమణీయం బకబంధప్రయాసప్రాయత్వాత్ ॥ కించిజ్జ్ఞప్రామాద
కప్రయోగాణామేవ తాదృక్సమాధానత్వాత్ ॥ కింతు స్వర్గపాతాళయో
ర్మధ్యే భవత్వాదస్మాల్లోకే యథా మధ్యమలోక ఇతి ప్రయోగః ॥ తథా కౌ
సల్యాసుమిత్రయోరన్యాసాంచ మాతౄణాం మధ్యభవత్వాన్మధ్యమే
యమితి యుక్తముత్పశ్యామః అమధ్యమేతి వాచ్ఛేదః ॥ ఏతదభిప్రాయే
ణైవ* నచేంబా మధ్యమా తాత గర్హితవ్యా కథంచనేతి అరణ్యకాండషో
డశసర్గసప్తత్రింశశ్లోకానుసారేణ సర్వజ్ఞో భోజోపి అథ రఘుకులనాథో
మధ్యమాంబానియోగాదితి ప్రయుక్తవానిత్యలం ప్రసక్తానుప్రసక్త్యా
మాలినీవృత్తమ్ ॥ ౧౭ ॥—తత్రేతి ॥ తత్ర-తస్మిన్ కాలే, [illegible] రామవల్క[illegible]

మధ్యక్షయంతః తేషామేవ శోకశంకుకీలితమానసానామాననేషు పార
మ్పర్యేణాస్ఫురద్వికారః ॥ ౭౭ ॥ కింతు ॥ స ॥ సవల్కలే దాశరథౌ
విషాదాదామీలితాక్షోయదభూద్వసిష్ఠః । తదేవజాతం కరణం మహ

ధారణసమయే, సర్వేఽశేషాజనాఃనిర్వికారా ధీరోదాత్తత్వాద్వికార
రహితాః ప్రసన్నా వదనలక్ష్మీర్ముఖశోభా యస్యతం + శైషికఃకప్ ప్ర
త్యయః ॥ ఇక్ష్వాకుకులాధ్యక్షం-ఇక్ష్వాకుకులశ్రేష్ఠం, శ్రీరామంఅధ్య
క్షం ప్రత్యక్షంకుర్వంతః అధ్యక్షయంతః పశ్యంతస్సంతఇత్యర్థః + అ
ధ్యక్షశబ్దాత్ తత్కరోతీతిణ్యంతాల్లటశ్శత్రాదేశః ॥ అచిత్రీయంత-ఆశ్చ
ర్యమకుర్వన్, ఆశ్చర్యమభజన్నిత్యర్థః ॥ వికారకారణసత్త్వేపి వి
కారాదర్శనమాశ్చర్యమితి భావః + నమోవరివశ్చిత్రఙః క్యజిత్యా
త్ర చిత్రఙఆశ్చర్యఇతిక్యచ్ ॥ చిత్రఙోఙిత్వాత్తఙ్ ॥ శోకఏవశం
కుః తేన శోకశల్యేన కీలితమానసానాం విద్ధహృదయానాం తేషా
మేవ జనానామాననేషు-ముఖేషు, మానసేష్వితిపాఠే మానసేషు-
హృదయేషు ॥ ని ॥ చిత్తంతుచేతోహృదయం స్వాంతం హృన్మానసం
మనఇత్యమరః ॥ పారంపర్యేణ-అవిచ్ఛేదేన, వికారః-వైవర్ణ్యంవై
కల్యంచ అస్ఫురత్ వల్కలం వసానం శ్రీరామందృష్ట్వా సర్వే జనా
వివర్ణవదనా-వికలమానసాశ్చ బభూవురిత్యర్థః ॥ నిర్వికారవదనద
ర్శనేన వికారోత్పత్తేర్విషమాలంకారః ॥ ౭౭ ॥ —అ ॥ తదానీంస
ర్వసాధారణ్యాద్వసిష్ఠస్యాప్యుత్పన్నం వికారమన్యథాయోజయతి ॥
కింత్వితి ॥ తదేవాహ ॥ సవల్కలఇతి ॥ దాశరథౌ-శ్రీరామే, + అతఇఞ్
సవల్కలే ॥ ద్రుమత్వగ్వికారవాసోధారిణిసతీత్యర్థః ॥ విషాదాత్-
ఖేదాత్, వసిష్ఠః ఆమీలితాక్షః ద్రష్టుమశక్తతయా ఈషన్నిమీలితన
యనః + బహువ్రీహౌసక్థ్యక్ష్ణోస్స్వాంగాత్షచ్ ॥ అభూదితియత్ త
స్నిమీలితాక్షత్వమేవ మహర్షేః ఋషిశ్రేష్ఠస్య వసిష్ఠస్య మహర్షి
లక్షణముక్తమ్ ॥ కాత్స్న్యేనయాథార్థ్యేనవిలోకితస్య శ్రీరామతత్త్వ

షేః కాకుత్స్థస్యయాథార్థ్యేవిలోకితస్య ॥ ౩౯ ॥ అస్యపీతాంబరత్యా
గే కించాతావిక్రియాపురా । ఇతిప్రత్యర్థ్యశాం శ్రేష్ఠోవసిష్ఠో నాతివి

దర్శనస్య, భావేక్తః, కరణం సాధనంజాతంఆమీలితనయనసామాన్య
షీణాం తత్త్వావమర్శసంభవప్రసిద్ధేః ॥ మహర్షేరముష్యామీలితన
యనత్వం తారకబ్రహ్మణః శ్రీరామస్య తత్త్వావబోధకత్వేనోపకా
రకమభూదిత్యర్థః ॥ తత్త్వానుసంధానసమయే సంయమినామర్ధోన్మీ
లితనయనత్వం యోగశాస్త్రప్రసిద్ధం ॥ కేవలనిమీలనే నిద్రాస్యాత్ కే
వలోన్మీలనే విషయదర్శనేన చిత్తవిక్షేపస్స్యాదితి॥ అత్రవిషాదకృతా
మీలనస్య తత్త్వానుసంధానపరత్వేనోత్ప్రేక్షణాదుత్ప్రేక్షా ॥ వ్యంజ
కాప్రయోగాద్గమ్యా ॥ వృత్తముపజాతిః ॥ ౩౯ ॥—౪౦ ॥ అతఏవన
వ్యథితోభూదిత్యాహ ॥ అస్యేతి ॥ అస్యశ్రీరామస్య పీతాంబరత్యా
గే-కాంచనాంబరవిసర్జనేసతి, పీతాంబరంత్యక్త్వా వల్కలం దధానే
సతీత్యర్థః ॥ అపురా-అపూర్వా, పీతాంబరధారణసమయే, అనుప
లభ్యమానేత్యర్థః + పూర్వార్థవాదినా నిపాతేన పురాశబ్దేన న
ఞ్సమాసః ॥ విక్రియా-వికారః, జాతా-ఉత్పన్నా, కిం; నజాతేత్యర్థః
స్వతోనిర్వికారాణా మలంకారానలంకారయోరకించిత్కరత్వాదితి
భావః ॥ ఇత్యాలోచ్యేతి శేషః ॥ ప్రత్యర్థ్యశామంతర్ముఖానాం జ్ఞాని
నామిత్యర్థః ॥ శ్రేష్ఠః-ప్రశస్యః + ప్రశస్యస్యశ్రఇతిశ్రాదేశః ॥ వ
సిష్ఠః నాతివివ్యథే-అత్యంతవ్యథాంనప్రాప, లౌకికానువృత్త్యా కించి
ద్వ్యథాంప్రాప్తవేత్యతిశబ్దార్థః ॥ పీతాంబరం త్యక్త్వా వల్కలంధృ
తవతః శ్రీరామస్య బాహ్యాభ్యంతరవికారరాహిత్యేన విశుద్ధచిత్స్వ
భావమనుసంధాయ నశుశోచేత్యర్థః ॥ ఉక్తంచజ్ఞానవాసిష్ఠే *యో
నిత్యమధ్యాత్మమయోనిత్యమంతర్ముఖస్సుఖీ । నిత్యంచిదనుసంధానస్స
నశోకేనబాధ్యతఇతి ॥ కేచిత్తు పురా క్షీరాబ్ధౌ రావణభీతదేవాక్రో
శనసమయే తదసహిష్ణోర్భగవతస్త్వరయా పీతాంబరం విస్మృత్యాగ

వ్యధే ॥ ౯౦ ॥ ౫ ॥ సోఽయం మైథిలీవల్కలధారణమరుణదరుణసారథికులగురుః ॥ ౯౧ ॥ తత్ర ప్రయాణాయ ప్రణిపతంతీం స్నుషామాలింగ్య ప్రస్నుతపుత్రవాత్సల్యా కౌసల్యా బాష్పగద్గదమవదత్ ॥ ౯౨ ॥

ప ॥ ఘర్మే నిదాఘకిరణస్య కరైః కఠోరైః కాంతారమధ్యపదవీషు నఖంపచాసు । త్వాం వీక్ష్య సంస్ఖలపదాం వనదేవతాభిర్నిందిష్యతే నియత

మనాత్సీతాంబరత్యాగో జని । తదా కా విక్రియా జాతేత్యర్థ ఇత్యాహుః ॥ ౯౦ ॥ —స ఇతి ॥ సోఽయమరుణసారథికులగురుః-అరుణోఽనూరుస్సారథిర్యస్యారుణసారథిస్సూర్యః ॥ ని ॥ సూరసూతోఽరుణోఽనూరురిత్యమరః ॥ తస్య కులం-వంశః, తస్య గురురాచార్యో వసిష్ఠః, మైథిలీవల్కలధారణమరుణత్-న్యవారయత్, అస్యాస్సుకుమార్యా-రాజకుమార్యాః, నైదృగ్వసనధారణం యోగ్యమితి నివారితవానిత్యర్థః + రుధేర్లఙి రుధాదిభ్యః శ్నమితి శ్నమ్ శ్నసోరల్లోప ఇత్యకారలోపే సంయోగాంతలోపః ॥ రషాభ్యామిత్యాదినా ణత్వం ॥ అత్ర లక్ష్మణవల్కలధారణాకథనేఽపి శ్రీరామస్య తద్ధారణకథనాత్సీతాయాశ్చ తన్నిషేధాత్సోఽపి ధృతవానేవేత్యనుసంధేయం ॥ ౯౧ ॥ —తత్రేతి ॥ తత్ర తస్మిన్ సమయే, ప్రయాణాయ-వనవాసయాత్రార్థం, ప్రణిపతంతీం నమస్కుర్వాణాం, స్నుషాం-శ్రీరామవధూం, సీతాం ॥ ని ॥ సమాః స్నుషాజనీవధ్వ ఇత్యమరః ॥ ఆశ్లిష్యాలింగ్య, ప్రస్నుతం - సముత్పన్నం, పుత్రే-శ్రీరామ ఇవ వాత్సల్యం-స్నేహో యస్యాస్సా తథోక్తా స్నుషాయామపి సుతనిర్విశేషం స్నేహవతీత్యర్థః ॥ కౌసల్యా బాష్పైర్గద్గదం-అవిస్పష్టం, వచనమవదత్-అవోచత్ ॥ ౯౨ ॥ —అ॥ తత్ప్రకారమేవ వివృణోతి ॥ ఘర్మ ఇతి ॥ ఘర్మే-గ్రీష్మర్తౌ, నిదాఘకిరణస్యోష్ణాంశోః కఠోరైః-తీక్ష్ణైః కరైః-కిరణైః, నఖాన్పచంతి-సంతాపయంతీతి నఖంపచాసు + మితనఖే చేతి ఖశిముమాగమః ॥ కాంతారమధ్యపదవీషు-గహనాంతరాళమార్గేషు, సంస్ఖలపదాం-పరిస్ఖలిత

మేవనిమేషహానిః ॥ ౯౩ ॥ ౫ ॥ అథ మైథిలీనాథస్సలక్ష్మణః సప్రద
క్షిణం రాజానం జననీజనంచప్రణమ్య ప్రతిషిద్ధప్రతిహారచక్రో౽నిశ్చ
క్రామ ॥ ౯౪ ॥ రథో౽పి దశరథాజ్ఞాపరతంత్రేణసుమంత్రేణద్వారి స
మానీతః ॥ ౯౫ ॥ ష ॥ ప్రారబ్ధయాత్రస్యరఘూద్వహస్య ప్రాగేవ

పాదవిన్యాసాం, పరిస్ఫుటితపాదాంవా,పదవీనామత్యంతసంతప్తత్వా
త్ పరిక్లిష్టసంచారామిత్యర్థః ॥ త్వాంవీక్ష్య-దృష్ట్వా, వనదేవతా
భిర్వనాభిమానినీభిర్దేవతాభిరిత్యర్థః ॥ నిమేషహానిః -స్వకీయ ని
ర్నిమేషత్వం నిందిష్యతే-గర్హిష్యతఏవ ॥ నిర్నిమేషత్వాదస్మాభిరీ
దృక్సుకుమారీపరిక్లేశావిచ్ఛిన్నదర్శనజనితసంతాపో౽నుభూయతే ॥ స
నిమేషత్వేతు నైవంస్యాద్ధి కష్టం బ్రహ్మణాకిమేతత్కృతమిత్యుపాలం
భిష్యతఇత్యర్థః ॥ నియతమిత్యుత్ప్రేక్షాయాం ॥ వసంతతిలకావృ
త్తమ్ ॥ ౯౩ ॥ -అథేతి ॥ అథానంతరం, మైథిలీనాథః-సీతాపతిః-
శ్రీరామః మైథిలీగ్రహణం-తయాచసహితస్సన్నితిసూచనార్థం స
లక్ష్మణః-లక్ష్మణసహితస్సన్, సప్రదక్షిణం-ప్రదక్షిణప్రక్రమపూర్వకమి
త్యర్థః ॥ రాజానం-దశరథం, జనన్యేవజనః తంచ కౌసల్యాదిజననీ
శ్చేత్యర్థః ॥ ప్రణమ్య-నమస్కృత్య, ప్రతిషిద్ధప్రతిహారచక్రః నివా
రితద్వార్స్థనివహస్సన్, అనుసరతో౽ద్వారపాలకాన్నివారయన్నిత్య
ర్థః ॥ నిశ్చక్రామ-నిర్జగామ, అంతఃపురాదితి శేషః ॥ ని ॥ ద్వా
ర్ద్వార్స్థప్రతీహారఇత్యమరః ॥ ౯౪ ॥ -అ ॥ తతఃకిమిత్యతఆహ ॥
రథఇతి ॥ దశరథాజ్ఞాపరతంత్రేణ-రామప్రయాణార్థం రథమానయేతి
దశరథనియుక్తేనేత్యర్థః, సుమంత్రేణ రథో౽ద్వారి-ద్వారప్రదేశే,స
మానీతః-సంప్రాపితః, ని ॥ (స్త్రీ) ద్వార్ద్వారంప్రతీహారఇత్యమరః ॥అ
॥తదానీమాత్మనోవ్యాత్ప్రథమం సీతైవ రథమారురోహేత్యాహ॥ప్రార
బ్ధేతి ॥ సీతాప్రారబ్ధయాత్రస్య-ప్రక్రాంతప్రయాణస్య, వనంప్రతి జి
గమిషోరిత్యర్థః ॥ రఘూద్వహస్య-రఘునందనస్య, అగ్రేసరీసతీ

సీతారథమారురోహ । ఆనీలరథ్యంరథమారురుక్షోరహ్నాంప్రభోరగ్రసరీప్రభేవ ॥ ౯౬ ॥ చ ॥ దాశరథీచతంరథమారురుహతుః ॥ ౯౭ ॥

ప ॥ యథాయథారాఘవరాజధానీం విహాయసీతావిపినోత్సుకాభూత్ । తథాతథాజాయతయాతుకామాలంకాంవినారాక్షసరాజలక్ష్మీః ॥

ఇదంచవాక్యాంతరస్థమప్యన్వయసౌకర్యార్థమత్రానుషంజనీయం । అన్యథా + అన్యారాదితరర్త ఇత్యాదినాపంచమీ స్యాత్ ॥ ప్రాక్-ప్రథమమేవ, రథమారురోహ-ఆరూఢవతీ, కథమివ, రథంవహంతీతి రథ్యాః + తద్వహతి రథయుగప్రాసంగమితియత్ప్రత్యయః ॥ ఆనీలా ఈషన్నీలా హరిద్వర్ణా ఇత్యర్థః ॥ రథ్యా రథంవోఢారః అశ్వాయస్యతం రథం ఆరురుక్షోరారోఢుమిచ్ఛోః + రుహేస్సన్నంతాదుప్రత్యయః ॥ అహ్నాంప్రభోరహర్పతేస్సూర్యస్య అగ్రేసరతీత్యగ్రసరీపురస్సరీ + పురోగ్రతోగ్రేషుసర్తేరితిటప్రత్యయః ॥ బాహులకాదనేదంతత్వం ॥ టిత్వాత్ జీప్ ప్రభా దీప్తిరివేతి శ్రౌతీపూర్ణోపమా । తయాచ సీతారామయోరత్యంతావినాభూతత్వరూపంవస్తువ్యజ్యతఇత్యలంకారేణ వస్తుధ్వనిః ॥ ఇంద్రవజ్రావృత్తమ్ ॥ ౯౬ ॥ — దాశరథీ ఇతి ॥ దాశరథీ-రామలక్ష్మణౌచ, తంరథమారురుహతుః ఆరూఢవంతౌ ॥ ౯౭ ॥ — యథేతి ॥ సీతా యథాయథా-యేనయేనప్రకారేణ + వీప్సాయాం ద్విర్భావః ॥ రాఘవరాజధానీమయోధ్యాం, విహాయ-త్యక్త్వా, విపినోత్సుకా-వనవాసయాత్రోత్కంఠితాఽభూత్, తథాతథా-తేనతేనప్రకారేణ, పూర్వవద్ద్విర్భావః ॥ రాక్షసరాజస్య లక్ష్మీః - రావణస్య సామ్రాజ్యశ్రీః లంకాంవినా-లంకాంవిహాయేత్యర్థః + పృథగ్వినేత్యాదినాపాక్షికద్వితీయా ॥ యాతుంకామోయస్యాస్సాయాతుకామా-గంతుమనాః + తుంకామమనసోరపీతి తుమునోమకారలోపః ॥ అజాయత-జాతా, తద్వనవాసమూలత్వాత్తదపసరణస్యేతిభావః ॥ వృత్తముపజాతిః ॥ ౯౮ ॥ —

౯౮ ॥ ఆబాలవృద్ధమనుగచ్ఛతి రామభద్రే పైషా పురీ తదిహ మాంకిలు విగుణాం స్యామ్ । ఇత్యాదరాదివధరా బహుధా విధాయ ధూళిచ్ఛలా న్నిజతనుం తమనుప్రతస్థే ॥ ౯౯ ॥ నృపసుఖవిముఖేన స్వేన కాంతేన సాకం దుహితరి విధిపాకాత్కాననాయ వ్రజంత్యామ్ । అకుశలమితి మత్వా

ఆబాలేతి ॥ ఏషా పురీ-అయోధ్యా, బాలాశ్చ వృద్ధాశ్చ బాలవృద్ధాస్తా నభివ్యాప్య ఆబాలవృద్ధం + అభివిధావవ్యయీభావః ॥ రామభద్రం ప్రియాంతం శ్రీరామమనుగచ్ఛతి-అనుసృత్య గచ్ఛతి, తత్తస్మాత్కారణాదిహ జగతి అహం నిగుణా అననుసరణాద్గుణహీనా మాస్యాం ఖలు నభవేయం కిమితి శోకః స్యామేవేత్యర్థః ॥ భక్త్యా-గౌరవేణ, సంగతత్త్వేణవా, మహదనుసరణస్య కర్తవ్యత్వాదితి భావః ॥ ఇతి మత్వేతి శేషః ధరాభూః ఆదరాత్ప్రేమవశాత్ నిజతనుం స్వకీయమూర్తిం, ధూళిచ్ఛలాద్రజోవ్యాజాత్, బహుధా విధాయ-బహుప్రకారం కృత్వా, తమను-శ్రీరామస్య పశ్చాదిత్యర్థః ॥ ని ॥ పశ్చాత్సాదృశ్యయోరన్వ్యయమరః +అనుర్లక్షణ ఇతి కర్మప్రవచనీయత్వం కర్మప్రవచనీయయుక్తే ద్వితీయా ఇతి ద్వితీయా ॥ పురత ఇతి పాఠే తస్య పురస్తాత్ప్రతస్థే జగామేతి క్రియాస్వరూపోత్ప్రేక్షావాచ్యా ॥ వ్యంజకసద్భావాత్ సా చ ధూళిచ్ఛలాదితి ఛలశబ్దేనాసత్యత్వప్రతిపాదనరూపాపహ్నవోజ్జీవితేతి సంకరః +సమవప్రవిభ్యస్థ ఇత్యాత్మనేపదమ్ ॥ వసంతతిలకావృత్తమ్ ॥ ౯౯ ॥—॥ నృపేతి ॥ నృపసుఖవిముఖేన-రాజభోగవిరక్తేన, స్వేన-స్వకీయేన, కాంతేన సాకం-ప్రాణనాథేన శ్రీరామేణ సహ, ని ॥ జీవితేశః ప్రాణనాథః కాంతో రమణవల్లభావితి ప్రతాపమార్తాండః ॥ దుహితరి-స్వపుత్రికాయాం, విధిపాకాద్దైవవిపర్యాసాత్, కాననాయ-వనాయ + క్రియార్థోపపదస్య కర్మణి స్థానిన ఇతి చతుర్థీ ॥ వ్రజంత్యాం-గచ్ఛంత్యాం సత్యాం, ధాత్రీ-వసుమతీ జననీ చ ॥ ని ॥ ధాత్రీ జనన్యామలకీవసుమత్యుపమాతృషు ఇతి విశ్వప్రకాశః ॥ అకుశలమమంగళమితి మత్వా ॥ ప

నూనమహ్నాయధాత్రీపరిజనముఖబాష్పం పాంసుభిఃపర్యహార్షీత్ ॥ ౧౦౦ ॥ రామానుసారరసనిర్గతపౌరవర్గా సంస్థానమాత్రగృహచత్వరరాజమార్గా । నిర్ముక్తభోగభుజగత్వగివక్షణేనలక్ష్మీవిబభూవ రఘుపుంగవరాజధానీ ॥ ౧౦౧ ॥ గ ॥ అథ దశరథస్సాంతఃపురజనఃపురాన్నిర్గత్య గత్యంతరాభావాత్తమేవ రామం సుచిరమాలోకయన్నాలోకపథమతిక్రాంతేసుమంత్రాక్రాంతస్యందనే రఘునందనే

రిజనముఖేషు-భృత్యజనవదనేషు యో బాష్పః నేత్రాంబు, అహ్నాయ ఝటితి పాంసుభిః-పరాగైః, పర్యహార్షీత్-పరిహృతవతీ + పరిపూర్వాద్ధరతేర్లుఙి సిచివృద్ధిః ॥ నూనమిత్యుత్ప్రేక్షాయాం ॥ మాలినీవృత్తమ్ ॥ ౧౦౦ ॥ —రామేతి ॥ రామస్యానుసరణే యో రసః రాగః తేన నిర్గతః పౌరవర్గః-పురజననివహో యస్యాస్సా ॥ ని ॥ గుణే రాగే ద్రవే రస ఇత్యమరః ॥ అతఏవ సంస్థానమాత్రా అవస్థిత్యైవావశిష్టాః, న తు తత్తదనుగుణం సంభ్రమోజ్జృంభితా ఇత్యర్థః ॥ తే గృహాః చత్వరాణి అంగణాని రాజమార్గాశ్చ యస్యాస్సా ॥ ని ॥ అంగణం చత్వరాజిరే ఇత్యమరః ॥ రఘుపుంగవానాం రాజధానీ-ప్రధాననగరీ ॥ ని ॥ ప్రధాననగరీ రాజ్ఞాం రాజధానీతి కథ్యత ఇతి ప్రతాపమార్తాండః ॥ నిర్ముక్తః త్యక్తః భోగః కాయో యయా సా తథోక్తా యా భుజగత్వక్ నిర్మోకపట్టికా సేవ క్షణేన లక్ష్మీవినిస్సారా శూన్యేతి యావత్ ॥ బభూవ ॥ ని ॥ భోగస్సుఖే స్త్ర్యాదిభృతావహేశ్చ ఫణకాయయోరిత్యమరః ॥ ఉపమాలంకారః ॥ వసంతతిలకావృత్తమ్ ॥ ౧౦౧ ॥ —అథేతి ॥ అథ-శ్రీరామనిర్గమనానంతరం, దశరథః సాంతఃపురజనః-సావరోధవధూకస్సన్, పురాదయోధ్యానగరాత్, నిర్గత్య గమ్యత ఇతి గతిః గంతవ్యదేశః అన్యా గతిః-గత్యంతరం, + సుప్సుపేతిసమాసః ॥ తస్యాభావాదసంభవాత్ ॥ ని ॥ దేశోపాయగమే గతిరితి వైజయంతీ ॥ తం రామమేవ సుచిరం బహుకాలమాలోకయన్, తతః సుమంత్రేణ సారథినా, ఆక్రాంతోఽధిష్ఠితః స్యందనో రథో యస్య తస్మిన్ ॥ ని ॥ శతాంగస్స్యం

స్యందమానబాష్పప్రవాహో మోహముపగమ్య భూమ్యాం పపాత ॥
౧౦౨॥ తతఃపరిజనకృతాశ్వాసాల్లబ్ధసంజ్ఞాయరాజ్ఞే కౌసల్యాసదనమరో
చత ॥౧౦౩॥ అథదాశరథిరహమహమికయా సంమూర్ఛన్మహాజనౌఘదు
రవగాహతయా మందాయమానస్యందనవేగస్సకలజనవివేకకోకనదం

ధనో రథఇత్యమరః ॥ రఘునందనే ఆలోకపథం-దర్శనమార్గం ॥ని॥
ఆలోకౌదర్శనద్యోతావిత్యమరః + ఋక్పూరిత్యాదినాసమాసాంతః
అతిక్రాంతే, అతీత్యగతేసతి, స్యందమానబాష్పప్రవాహః-విగళదశ్రు
పూరస్సన్, మోహం-మూర్ఛాముపగమ్య, భూమ్యాంపపాత॥ ౧౦౨ ॥
అ ॥ తతఃకింజాతమిత్యతఆహ ॥ తతఇతి ॥ తతస్తదనంతరం, పరిజనై
స్సేవకజనైః, కృతః-విహితః, యఆశ్వాసః-మూర్ఛాపగమోచితోప
చారః, తస్మాద్ధేతోః, లబ్ధసంజ్ఞాయ-పునఃప్రాప్తచేతనాయ, రాజ్ఞే-
దశరథాయ, + రుచ్యర్థానాంప్రీయమాణఇతిచతుర్థీ ॥ కౌసల్యా
యాః సదనం-గృహం, అరోచత-నివాసార్హతయాఇష్టమభూత్ తద్గృ
హం ప్రవివేశేత్యర్థః ॥ ఏతేన రాజ్ఞః పూర్వం కైకేయీగృహమే
వ నియతనివాసఇతిసూచ్యతే ॥ ౧౦౩ ॥ — అ ॥ తతః శ్రీరామవృ
త్తాంతమాహ ॥ అథేతి ॥ అథ దాశరథిః-శ్రీరామోపి, అన్యోన్యం
ప్రతిప్రథమోహమిత్యభిమానోహమహమికా ॥ ని ॥అహమహమికా
తుసాస్యాత్పరస్పరం యోభవేదహంకారఇత్యమరః+అహమితివిభక్తి
ప్రతిరూపకమవ్యయంనిపాతితం ॥ తస్యవీప్సాయాంద్విరుక్తిః +సంజ్ఞా
యాంకప్ప్రత్యయః ॥ తయా అహం ప్రథమికయేత్యర్థః॥ మూర్ఛన్
సమ్మిళన్, యో మహాజనౌఘః తేన దురవగాహతయా-దుష్ప్రవేశ
తయా, మందాయమానో-మందీభవన్, స్యందనవేగో యస్యసతథో
క్తస్సన్, మోహస్తమఇవ-మోహఇవ తమశ్చేత్యుపమితసమాసః॥ తే
న మోహాంధకారేణ సకలజనానామశేషజనానాం, వివేకః కోకన
దం-రక్తోత్పలమివ సఙ్కుచత్ కోకనదం ॥ ని ॥ రక్తోత్పలం కోకనదమి

ముకుళయన్నోహతమసాతమసాతటముపాగమచ్చరమగిరితటమపి స
హస్రదీధితిః ॥ ౧౦౪ ॥ వ ॥ ఆవిఃప్రలాపమటవీంభజతోజనస్య
కాకుత్స్థపాదవిరహాసహమానసస్య । ఆస్తీర్ణపర్ణశయనాన్యభవన్
గృహాణిమూలస్థలానితమసాతటభూరుహాణామ్ ॥ ౧౦౫ ॥

త్యమరః ॥ ముకుళయన్-సంకోచయన్, విశేషణమేతత్సూర్యేపియో
జ్యం ॥ తమసానామనదీ తస్యాస్తటముపాగమత్-(ప్రా)ప, తథాసహ
స్రదీధితిస్సూర్యోపి చరమగిరితటమస్తాచలకూటమగమదితి సంబంధః,
అత్ర ప్రస్తుతాప్రస్తుతయోర్హాశదధిసహస్రదీధిత్యోర్ముకుళయన్నితి స
మానధర్మేణౌపమ్యస్యగమ్యత్వాద్దీపకం ॥ * ప్రస్తుతాప్రస్తుతానాంచ
సామాన్యేతుల్యధర్మతః । ఔపమ్యంగమ్యతేయత్ర దీపకంతన్నిగద్యత
ఇతిలక్షణాత్ ॥ తచ్చోపమయాసంకీర్యతే ॥ ౧౦౪ ॥— ఆవిరితి ॥ఆ
విః-ప్రలాపమావిర్భవత్పరిదేవనంయస్మిన్కర్మణి తద్యథాభవతితథా అ
టవీం భజతః-ప్రవిశతః, కాకుత్స్థపాదవిరహస్య-శ్రీరామచరణారవి
న్దవియోగస్య, నసహతఇత్యసహమసహిష్ణు + పచాద్యచ్ ॥తన్మానసం
యస్యతస్య ఆస్తీర్ణాన్యాస్తృతాని యానిపర్ణాని తాన్యేవ శయనా
ని శయ్యాయేషుతాని ॥ తమసాతటభూరుహాణాం- తమసానదీతీరరుహ
తరూణాం, మూలస్థలాని-మూలప్రదేశాః, గృహాణి-మందిరాణ్యభ
వన్, తేషు విశశ్రమురిత్యర్థః ॥ యద్యపి॥ ని ॥ గృహాఃపుంసిచభూ
మ్న్యేవేత్యమరః ॥ తథాపి నపుంసకత్వే కవిరేవ ప్రమాణం ॥
అత్ర మూలస్థలేషు గృహత్వరూపణాద్రూపకాలంకారః ॥౧౦౫ ॥—

యద్యపీత్యాదిప్రమాణమిత్యంతంవాక్యంచింత్యం।సుధాదిష్వమరవ్యా
ఖ్యానేషుపుంస్యేవబహువచనాంతఏవ గృహశబ్దఃనపుంసకత్వేసర్వవచ
నాన్తోపీత్యుక్తేః॥ఉత్తరరామచరితేనీవారముష్టిపచనాగృహిణోగృహా
ణీతి॥యాదవాభ్యుదయేసప్తమసర్గే॥ మణిప్రదీపైరతమాంసిగోప్యః
ప్రవిశ్యరమ్యాణిగుహాగృహాణిఇత్యాది ప్రయోగదర్శనాచ్చేత్యాహుః)

౫ ॥ అథనిశీథే దాశరథిస్సుమన్త్రేణ సమ్మన్త్ర్య వఞ్చితజనసంహతి రతివినతానన్దనేనస్యన్దనేన వేదశ్రుతిగోమతీనిష్యన్దికానామనదీత్రయపరిష్కృతామిక్ష్వాకవే మనునాదత్తాంవసుమతీమతీత్యవివిధవనగహనవీరుత్తృణపటలపిహితరథతురగఖురముద్రయాపదవ్యాగఙ్గాతరఙ్గసంగతమూలం గగనగఙ్గాలింగితశృంగం శృంగిబేరపురాలంకార

అథేతి ॥ అథానన్తరం, దాశరథిః - శ్రీరామః, నిశీథే - అర్ధరాత్రే, ని ॥ అర్ధరాత్రనిశీథావ్దావిత్యమరః ॥ సుమన్త్రేణ సహ సమ్మన్త్ర్య సిద్ధానిమాన్పౌరాన్విలోభ్య గమిష్యామీత్యాలోచ్య, వఞ్చితజనసంహతిః-ప్రతారితానుగతపౌరవర్గస్సన్, వినతానన్దనమతిక్రాన్తో ౽ తివినతానన్దనః తేన వైనతేయాధికజవేనేత్యర్థః ॥ + అత్యాదయః క్రాన్తాద్యర్థే ద్వితీయయేతిసమాసః ॥ స్యన్దనేన-రథేన, కరణేన వేదశ్రుతిశ్చగోమతీచనిష్యన్దికా చేతినామాని యస్యత త్తథోక్తం యన్నదీత్రయం తేన పరిష్కృతాం వేదశ్రుతిగోమతీనిష్యన్దికాఖ్యాభిస్తిసృభిర్నదీభిర్భూషితామిత్యర్థః + సంపర్యుపేభ్యః కరోతౌభూషణేసమవాయే చేతిసుడాగమః ॥ తథా ఇక్ష్వాకవే-రాజ్ఞే, మనునాపి(త్రా)వైవస్వతమనునా, దత్తాం వసుమతీం-భూమిం, కోసలదేశమిత్యర్థః ॥ అతీత్యాతిక్రమ్య, ఏతేనాస్య రాజ్యలక్షాప్యం తృణీకారస్సూచ్యతే ॥ వివిధాని-నానాప్రకారాణి, వనానిసఞ్చారయోగ్యాని గహనాని దుష్ప్రవేశాన్యరణ్యాణిచ తేషు, వీరుధాం-లతానాం తృణానాంచ పటలేన-జాలేన, పిహితా-ఆచ్ఛాదితా, అనుపలభ్యమానేతియావత్ । రథతురగఖురముద్రారథాశ్వఖురన్యాసోయస్యాన్తయా పదవ్యామార్గేణ * తృతీయావిధానే+ప్రకృత్యాదిభ్యఉపసంఖ్యానాత్తృతీయోపపత్తిః॥ గఙ్గాయా భూతలవాహిన్యామన్దాకిన్యాః, తరఙ్గైరూర్మిభిః, సంగతం-సంశ్లిష్టం, మూలంయస్యతం గఙ్గాతీరరుహమిత్యర్థః ॥ ఏతేనాత్యన్తపవిత్రతాసూచ్యతే ॥

మింగుదీపాదపముపాగమత్ ॥ తత్ర ॥ ౧౦౬ ॥ వ ॥ దృష్ట్వా రామమనేకజన్మరచితైర్దుర్లభ్యం శుభైః కర్మభిః శ్రుత్వా మాతృవరద్వయాదుపనతాం వృత్తించ వైఖానసీమ్। అత్యుజ్జృంభితహర్షశోకజనితైర్బాష్పైర్నిషాదాధిపః శీతాశీతగుణాన్వితైరవిరలైస్సంపృక్తవక్త్రోఽభవత్ ॥౧౦౭॥

తథా గగనగంగయా-ఆకాశగంగయా, ఆలింగితమాశ్లిష్టం, శృంగమగ్రభాగో యస్య తమిత్యున్నత్యాతిశయోక్తిః ॥ శృంగిబేరపురస్య-గుహనగరస్యాలంకారమాభరణభూతం శోభావహమిత్యర్థః ॥ ఇంగుదీపాదపం-తాపసతరుముపాగమత్, తన్మూలప్రదేశమశ్రయదిత్యర్థః। ని ॥ ఇంగుదీ తాపసతరురిత్యమరః ॥ తత్ర తస్మిన్ తరుమూలే ॥ ౧౦౬॥

దృష్ట్వేతి ॥ నిషాదా వనగోచరా జాత్యంతరాస్తేషామధిపో రాజా గుహః అనేకజన్మరచితైః-జన్మాంతరసహస్రాచరితైరిత్యర్థః ॥ శుభైః కర్మభిః-వ్రతనియమోపవాసాదిసత్కృత్యైర్హేతుభిర్దుర్లభ్యం సాక్షాత్కరణీయం, రామం దృష్ట్వా తథా మాతుః కైకేయ్యాః వరద్వయాత్పూర్వోక్తాద్వరయుగ్మాద్ధేతోః ఉపనతాం-ప్రాప్తాం, వైఖానసానాం-వానప్రస్థానాం సంబంధినీం వైఖానసీం + తస్యేదమిత్యణ్ టిడ్ఢాణఞిత్యాదినా ఙీప్ ॥ వృత్తించ జటావల్కలధారణకందమూలాద్యశనవనవాసవ్యాపారంచేత్యర్థః ॥ ని ॥ వైఖానసో వనేవాసీ వానప్రస్థశ్చ తాపస ఇతి యాదవః ॥ శ్రుత్వా అత్యుజ్జృంభితాభ్యాం-అత్యుత్కటాభ్యాం హర్షశోకాభ్యామానందవిషాదాభ్యాం జనితైః శ్రీరామదర్శనాత్ హర్షః వనవాసశ్రవణాచ్ఛోక ఇతి చ వివేకః ॥ అతఏవ శీతాశీతగుణాభ్యాం శీతోష్ణగుణాభ్యాం అన్వితైస్సమవేతైః, హర్షజత్వాచ్ఛీతగుణాన్వితత్వం శోకజత్వాదశీతగుణాన్వితత్వమితి వివేకః ॥ అవిరలైస్సాంద్రైర్బాష్పైరశ్రుభిః సంపృక్తవక్త్రః-పరిక్లిన్నవదనః, సంపృక్తగాత్ర ఇతి పాఠాంతరం అభవత్ ॥ శ్రీరామదర్శనవనవాసశ్రవణజనితానందవిషాదాభ్యాం శీతాశీతగుణాన్వితాన్యశ్రూణ్యవర్తయదిత్యర్థః ॥ అతఏవ యథా

౫ ॥ సోయంప్రియసుహృద్గుహస్సమాసాద్య కృతాంజలిరంజసా రఘు
నాథమనునాథితవాన్ ॥ ౧౦౭ ॥ దేవ పితృనియోగ ప్రవణాంతఃకర
ణమపి భవంతం విజ్ఞాపయితుమజ్ఞాతజానపదరీతిర్భారతీ మాం ముఖర
యతి ॥ ౧౦౮ ॥ అస్త్యేతదనివార్యవీర్యోద్భటభటదుర్గవర్గయుక్త

క్రమమన్వయాత్క్రమాపరనామాయథాసంఖ్యాలంకారః॥శార్దూలవి
క్రీడితంవృత్తమ్ ॥ ౧౦౬ ॥ —స ఇతి ॥ సోయంప్రియసుహృత్-ప్రియ
మిత్రం + సుహృద్దుహృదౌ మిత్రామిత్రయోరితినిపాతః ॥ గుహ
స్సమాసాద్య-సమీపమాగత్య, కృతాంజలిర్విరచితకరసంపుటస్సన్-విన
యలక్షణమేతత్ ॥ అంజసా యాథార్థ్యేన నతూపచారికతయేత్య
ర్థః ॥ ని ॥ తత్త్వేత్వద్ధాంజసాద్వయమిత్యమరః ॥ రఘునాథం-శ్రీ
రామమనునాథితవాన్-యాచితవాన్ ప్రార్థితవానిత్యర్థః + నా
థృయాచ్ఞాయామితిధాతోః క్తవతుప్రత్యయః ॥ ౧౦౭ ॥—అ ॥తత్ప్ర
కారమేవ వివరిష్యన్నాదౌ తావత్స్వవినయమావిష్కరోతి ॥ దేవే
తి ॥ హేదేవ-స్వామిన్, పితృనియోగప్రవణం-పిత్రాజ్ఞాపరతంత్రమ
న్తఃకరణం యస్యతంతథోక్తమపి అనివార్య నిశ్చయమపీత్యర్థః ॥
భవంతంప్రతి విజ్ఞాపయితుం-వక్తవ్యార్థంకథయితుం, అజ్ఞాతా-అవి
దితా, జానపదానాం-జనపదవాసినాం, అపామరజనానాం రీతిశ్శైలీ
యస్యాస్సాతథోక్తా పామరసాధారణీత్యర్థః॥ భారతీ-సరస్వతీ,మాం
ముఖరయతి-ముఖంవాగస్యాస్తీతిముఖరోనిరంతరభాషీ +నఖముఖసం
జ్ఞాయామితి
జేభ్యోరోవక్తవ్యఇతిరప్రత్యయః ॥ ని ॥ దుర్ముఖేముఖరాబద్ధముఖావి
త్యమరః ॥ తతస్తత్కరోతీతిణ్యంతాల్లట్ ॥ ముఖరీకరోతి-వ్యాహార
యతీత్యర్థః ॥ అతో విజ్ఞాపయామీతిభావః ॥ ౧౦౮ ॥ —అ ॥ సం
ప్రతి యద్విజ్ఞాపనీయంతదాహ ॥ అస్తీతి॥అనివార్యవీర్యోద్భటా-అన
తిక్రమణీయపరాక్రమోజ్జృంభితా, భటా-వీరయోధాయస్మిన్సతథో
క్తోయోదుర్గవర్గః-గిరిదుర్గాదిగుప్తస్థానసివహః, తేన యుక్తం-

మనుషక్త భోగ్యజాతమన్థరం మన్థరాహృదయశోకావహమస్మదీయం రాజ్యమ్ ॥ ౧౧౦ ॥ తదిదమనిదంప్రథమప్రవృత్తం పరిగృహ్య కించిదనుగృహ్య చ పరిజనయోగ్యభాగ్యభాజనమముంజనం స్వయమముంచన్నేవ తాతాదేశం దేశేస్మిన్ విస్మయనీయానుభావమునిబృందేషు

సంగతం, దుర్గేత్యత్ర దుఃఖేన గమ్యతేత్రేతి విగ్రహః + సుదురోరధికరణ ఇతి గమేర్డః ॥ ఇత్థంభూతస్యైవ రాజ్ఞామాశ్రయణీయత్వాదితి భావః ॥ తథాహ మనుః ॥ * ధనుర్దుర్గం మహీదుర్గమబ్దుర్గం వార్క్షమేవ చ । నృదుర్గం గిరిదుర్గం వా సమాశ్రిత్య వసేన్నృప ఇతి ॥ తథా అనుషక్తమనపాయి యద్భోగ్యజాతం స్రక్చందనాదిభోగార్హవస్తువిశేషసమృద్ధిః ॥ తేన మన్థరం-నిర్భరం పరిపూర్ణమిత్యర్థః ॥ ఏవంభూతస్యైవోపాదేయత్వాదితి భావః ॥ తథా మన్థరాయాః యువరాజ్యాభిషేకవిఘాతకారిణ్యాః కైకేయీదాస్యాః, హృదయశోకావహం-మనోవ్యథాకరం, ఏతద్విఘటనే తస్యా అనధికారాదితి భావః ॥ అస్మదీయమస్మత్సంబంధి + త్యదాదీని చేతి వృద్ధసంజ్ఞాయాం వృద్ధాచ్ఛః । ఏతద్రాజ్యమయం దేశ ఇత్యర్థః ॥ అస్తి-వర్తతే ॥ ౧౧౦ ॥ అస్తు ప్రస్తుతే కిం తత్రాహ ॥ తదితి ॥ హే రామ భవాన్ ఇదం ప్రథమం ప్రవృత్తం ప్రవృత్తిః ప్రాప్తిర్యస్య తదిదం ప్రథమప్రవృత్తం తన్న భవతీత్యనిదంప్రథమప్రవృత్తం । చిరకాలప్రాప్త్యా అనూతనమిత్యర్థః + ప్రవృత్తమితి భావే క్తః ॥ పూర్వం యథాకదాచిదపీదృశ్మహారాజాపరిపాలితత్వాదితి భావః ॥ తత్పూర్వోక్తప్రకారమిదమేతద్రాజ్యం పరిగృహ్య-స్వీకృత్య, తథా అముంజనం మామిత్యర్థః ॥ పరిజనస్య-భృత్యవర్గస్య, యోగ్యమర్హం యద్భాగ్యం-భాగధేయం, తస్య భాజనం-పాత్రం, కించిదీషత్ పూర్ణానుగ్రహస్యానర్హత్వాదితి వినయోక్తిః ॥ అనుగృహ్య-భృత్యత్వేన నియుజ్యేత్యర్థః ॥ తథా తాతాదేశం మునివృత్త్యా వనమాశ్రయేత్యేవంరూపం పితృనియో

న్దాకినీసందర్శనేనమందాయమానజననీజనవియోగదుర్దశశ్చతుర్దశ దశర
థకథితాన్సమాస్సమాపయతుభవానితి ॥ ౧౧౧ ॥ప॥తస్మిన్నిత్థం ప్రార్థ
నాభాజిసఖ్యౌ ప్రత్యాచఖ్యౌ రామభద్రః ప్రియోక్త్యా । మాతుర్వా
క్యాద్వల్కలేనావృతం మేగాత్రం క్షాత్రప్రక్రియాం నార్హతీతి ॥ ౧౧౨ ॥

గమిత్యర్థః ॥ స్వయమముంచన్న పరిత్యజన్నేవ, విస్మయనీయః-ఆశ్చ
ర్యకరః, అనుభావస్తపస్సామర్థ్యం యస్య తత్తాదృశం మునిబృందం
యస్మిన్ తస్మిన్ ॥ గంగాతీరత్వేనాస్యాత్యంతపుణ్యక్షేత్రత్వాన్నిరంత
రమహాతపోనిష్ఠనివహాధిష్ఠిత ఇత్యర్థః ॥ ఏతేన సహవాసయోగ్యసం
పన్నతయా నివాసార్హతా సూచ్యతే ॥ అస్మిన్ దేశే-జనపదే మందా
కినీసందర్శనేనహేతునా మందాయమానా-మందీభవంతీ జననీజనవిర
హదుర్దశా మాతృవర్గవిశ్లేషజనితవిషాదో యస్య స తథోక్తస్సన్ లో
కజననీత్వాద్గంగాయా ఇతి భావః ॥ తేన మాతౄణామత్యంతపవిత్రతా
సూచ్యతే ॥ దశరథేన కథితాః-నిర్దిష్టాశ్చతుర్దశసంఖ్యాకాస్సమాః వ
త్సరాన్ సమాపయతు-అతివాహయతు, ఇత్యనుకథితవానితి పూర్వే
ణ సంబంధః + సంపూర్వాదాప్నోతేః ప్రార్థనాయాం లోట్ ॥
శేషే ప్రథమః ॥ ని ॥ సంవత్సరో వత్సరోబ్దో హాయనో స్త్రీ శరత్సమా
ఇత్యమరః ॥ ౧౧౧ ॥—తస్మిన్నితి ॥ సఖ్యా-మిత్రే, తస్మిన్ గుహే-ఇ
త్థమనేనప్రకారేణ, ప్రార్థనాభాజి-ప్రార్థనాం కుర్వతి సతి, రా
మభద్రః ప్రియోక్త్యా-ప్రియవచనేన, అన్యథా తస్య మనఃక్లేశస్స్యాది
తి భావః ॥ ప్రత్యాచఖ్యౌ-ప్రత్యాఖ్యాతవాన్, తత్ప్రార్థనాం నిరా
కృతవానిత్యర్థః ॥ కిమితి ॥ మాతుర్వాక్యాత్-కైకేయీనియోగవ
చనాత్, అత్ర మాతృగ్రహణం పితుర్నిర్దోషత్వప్రకాశనార్థం, వ
ల్కలేనావృతం-మునివేషధారీత్యర్థః ॥ మే-మమ, గాత్రం-శరీరం,
క్షాత్రప్రక్రియాం-క్షత్రియోచితప్రకారం, రాజవేషమిత్యర్థః ॥ గ్ర
హీతుమితి శేషః నార్హతి-యోగ్యం న భవతీత్యర్థః ॥ + గృహీతం న పరి

౪ ॥ తతస్తదనురోధేన రోధస్తరోరధస్తాత్సుమంత్రే నియంత్రియర
థ్యౌ దాశరథ్యోరాతిథ్యం సమధుపర్కం కర్తుమివ మందమందమరవింద
బృందస్యందమానమకరందబిందుసందోహవాహినివాహినీతరంగమరు
తి వాతి కాననగమనావస్థాం కాకుత్థ్సస్య ప్రేక్షితుమక్షమాయామి
వక్ష్మాభృతిచరమేతిరోహితాయామహ్నామధిదేవతాయాం సంధ్యాం చ

త్యజేదితిన్యాయాద్గృహీతపరిత్యాగస్య అనుచితత్వాదితిభావః ॥ ఇతి
ప్రత్యాచఖ్యావితిపూర్వేణసంబంధః ॥ శాలినీవృత్తమ్ ॥ ౧౧౨॥—
తతఇతి ॥ తతః ప్రత్యాఖ్యానానంతరం, తదనురోధేన-గుహానువర్తనే
న, రోధస్తరోర్గంగానదీతటరుహస్య, కస్యచిద్వృక్షస్యేత్యర్థః ॥ అధ
స్తాదధః ప్రదేశే సుమంత్రే నియంత్రితరథ్యే-నియమితరథాశ్వేసతి
దాశరథ్యోః-రామలక్ష్మణయోః, మధుపర్కః-మధుగుడాదిమధురప
దార్థమిశ్రితం పూజ్యానాం దేయద్రవ్యం తేనసహసమధుపర్కం
ఆతిథ్యమతిథిసత్కారం కర్తుమివేతిఫలోత్ప్రేక్షా ॥ అరవిందబృందా
దబ్జషండాత్, స్యందమానం-ప్రస్రవంతం, మకరందబిందుసందో
హం-పుష్పరసశీకరనికురుంబంవహతీతితథోక్తైవాహినీతరంగమరుతి-
గంగాతరంగమారుతే, మందంమందం-మందప్రకారం-+ప్రకారేగు
ణవచనస్యేతిద్విర్భావః ॥ కర్మధారయవద్భావాత్సుపోలుక్ ॥ ఏతేన
శైత్యమాంద్యసౌరభ్యసంపత్తిరుక్తా ॥ వాతి-ప్రసరతిసతి +వాతేర్శతృ
ప్రత్యయః ॥ వహతీతిపాఠే వహతి ప్రవర్తమానేసతి తదా కాకుత్థ్స
స్య శ్రీరామస్య అత్రైకవచనగ్రహణం తస్యైవప్రాధాన్యాదిత్య
వగంతవ్యమ్ ॥ కాననగమనావస్థామరణ్యయాత్రా మర్దశాం ప్రేక్షి
తుం-ద్రష్టుమక్షమాయామసహమానాయామిత్యుత్ప్రేక్షా ॥ అహ్నామ
ధిదేవతాయామహఃపతౌ, చరమే-క్ష్మాభృతి, అస్తాచలే ॥ అస్తస్తు
చరమక్ష్మాభృదిత్యమరః ॥ తిరోహితాయామంతర్హితాయాంసత్యాం,
సూర్యేస్తంగతేసతీత్యర్థః ॥ రామశ్చరమాం పశ్చిమాం సంధ్యాంస

రమాం రామస్సముపాస్యతస్యాంతరుమూలభువిలక్ష్మణఃపరికల్పితంపర్ణ
తల్పమభజత ॥ ౧౧౩ ॥ ప ॥ రామేవిదేహసుతయా తరుమూలసంజ్ఞ
మంతఃపురంవిశతిలక్ష్మణసౌవిదల్లమ్ । నిధ్యాయతంనియమితాక్షితబా

ముపాస్య-సాయంసంధ్యావందనంకృత్వేత్యర్థః ॥ తస్యాంపూర్వోక్తా
యాం తరుమూలభువి-ఇంగుదీవృక్షాధఃప్రదేశే లక్ష్మణేన పరికల్పితం-
విరచితం, పర్ణతల్పం-పర్ణమయశయ్యాం, ॥ ని ॥ తల్పంశయ్యాట్ట
దారేష్వి త్యమరః ॥ అభజత-ప్రాపత్, తత్ర సంవివేశేత్యర్థః ॥ అ
త్ర సకలలోకవంద్యమానచరణారవిందస్యాపి భగవతః శ్రీరామస్య
సంధ్యావందనాచరణం లోకే సంప్రదాయప్రవర్తనార్థమిత్యవగంత
వ్యమ్ ॥ తదుక్తంభగవద్గీతాసు ॥ * లోకసంగ్రహమేవాపి సంప
శ్యన్కర్తుమర్హసి । యద్యదాచరతి శ్రేష్ఠస్తత్తదేవేతరోజనః ॥ సయ
త్ప్రమాణంకురుతే లోకస్తదనువర్తత ఇతి ॥ అథవా * అహరహస్సం
ధ్యాముపాసీతేత్యాదిసకలశాస్త్రాభిజ్ఞస్య సమస్తధర్మాచరణతత్పరస్య
లీలావిగ్రహధారిణః శ్రీరామస్యాయురారోగ్యాదిసకలశ్రేయః[illegible]ప్రద
త్వాత్సంధ్యావందనం యుక్తమేవేతిద్రష్టవ్యమ్ * తథాచ మహాభార
తే ॥ పితామహఃపితౄన్సృష్ట్వామూర్తింతాముత్ససర్జహ । సాప్రా
తస్సాయమాగత్య సంధ్యారూపేణవర్తతే ॥ ఏతాంసంధ్యాంప్రయతాత్మా
నోయేతుదీర్ఘముపాసతే । దీర్ఘాయుషోభవిష్యంతి నీరుజఃపాం
డునందనేతి ॥ ౧౧౩ ॥ — రామ ఇతి ॥ రామే విదేహసుతయా-వై
దేహ్యా, సహేత్యర్థః ॥ అత్రసహార్థకాప్రయోగేపి తదర్థస్య గ
మ్యతాయాం వృద్ధోయూనేతి సూత్రనిర్దేశాదేవ జ్ఞాపకాత్సహార్థ
కానామప్రయోగేపి సహయుక్తేఽప్రధానఇతి సహార్థే తృతీయా ॥
లక్ష్మణఏవ సౌవిదల్లః కంచుకీదౌవారికోయస్యతత్-సౌమిత్రికృతసంర
క్షణమిత్యర్థః ॥ ని ॥ సౌవిదల్లాఃకంచుకినఇత్యమరః ॥ తరుమూలం
వృక్షాధఃప్రదేశఇతి సంజ్ఞాయస్యతం తద్రూపమిత్యర్థః ॥ అంతఃపు

ష్పవృష్టిర్నిద్రాంనిరస్యనిషసాదనిషాదనాథః ॥౧౧౪ ॥ గ ॥ వ్యతీతా
యాం విభావర్యామర్యమమరీచిమాలభారిణిపూర్వోర్వీధరమూర్ధ్ని
విరచితజటాబంధౌ దాశరథీ భాగీరథీకచ్ఛమగచ్ఛతామ్ ॥ ౧౧౫ ॥త
త్ర రామః ప్రహృష్టచేతాస్సీతామాచష్ట ॥ ౧౧౬ ॥ ప ॥ మేధ్యాశ్వ
మార్గణపరిమార్గణసంభవస్య దివ్యౌషధీంకపిలకోపమహాజ్వరస్య ।

రం-శుద్ధాంతం, ప్రవిశతి-ప్రవిష్టవతిసతి, నిషాదనాథోగుహః, తంత
థాభూతం భూతలశాయినం శ్రీరామం నిధ్యాయ-దృష్ట్వా, ని ॥ ని
ర్వర్ణనంతునిధ్యానం దర్శనాలోకనేక్షణమిత్యమరః ॥ నియమితా -
అంతర్నిరుద్ధా, అమితా-అవిచ్ఛిన్నా, బాష్పవృష్టిరశ్రుసంపాతో
యేనసతథోక్తస్సన్ శ్రీరామదుర్దశాదర్శనేన రోదనప్రవృత్తావపి
అమంగలధియా-గళేనిరుద్ధరోదనఇత్యర్థః ॥ నిద్రాం నిరస్య-త్యక్త్వా
నిషసాద-లక్ష్మణసల్లాపతాత్పర్యేణ జాగ్రదేవ తత్రోపవిష్టవానిత్యర్థః
వసంతతిలకావృత్తమ్ ॥ ౧౧౪ ॥ —వ్యతీతాయామితి ॥ విభావర్యాం-
రజన్యాం, ని ॥ విభావరీతమస్విన్యౌరజనీయామినీతమీత్యమరః ॥ వ్య
తీతాయాం-అపగతాయాంసత్యాం, పూర్వోర్వీధరమూర్ధ్ని-ఉదయాచ
లశిఖరే, ని ॥ ఉదయఃపూర్వపర్వతఇత్యమరః ॥ అర్యమ్ణస్సూర్యస్య,
మరీచిమాలా-కిరణపఙ్క్తిః, తాంబిభర్తీతి అర్యమమరీచిమాలభారి త
థాభూతే సతీత్యర్థః ॥ సూర్యకిరణప్రసరణానంతరమితియావత్ +
ఇష్టకేషీకామాలానాంచితతూలభారిష్వితిహ్రస్వః ॥ దాశరథీ-రామ
లక్ష్మణౌ, విరచితః-విహితః, జటానాంబంధః వటవృక్షక్షీరైర్గ్రంథనం
యాభ్యాంతౌ సీతయాసహ భాగీరథీకచ్ఛం-గంగాతీరమగచ్ఛతాంప్రా
ప్తవంతౌ ॥ ని ॥ జలప్రాయమనూపంస్యాత్పుంసికచ్ఛస్తథావిధఇత్య
మరః ॥ ౧౧౫ ॥ —తత్రేతి ॥ తత్ర భాగీరథీకచ్ఛే, రామః ప్రహృష్ట
చేతాః-తద్దర్శనేనాత్యంతసంతుష్టాంతఃకరణస్సన్, సీతామాచష్టావో
చత్ ॥ ౧౧౬ ॥ —అ ॥ తదేవాహ ॥ మేధ్యేతి ॥ మేధ్యః-పవిత్రః

తాతానుతర్పణపచేళిమభాగధేయాం భాగీరథీం భగవతీం శరణంభజా
మః ॥ ౧౧౭ ॥ ౫ ॥ తదనంతరం రామస్సాంత్వవచనవారితసుమంత్రి

యద్వా * ప్రజాపతిరశ్వమేధమసృజత ॥ యోమేధాయాలభ్యతే ॥
ఆశాసానామేధపతిభ్యాం మేధమిత్యాదిశ్రుతౌ దర్శనాన్మేధశబ్దోయా
గవచనః ॥ యథా త్వమేవపితృమేధఇతివత్ ॥ ని ॥ మేధఃక్రతౌ మ
తౌమేధేతివిశ్వశ్చ ॥ తథాచ మేధేసాధుర్మేధ్యః + తత్రసాధురితి య
త్ప్రత్యయః ॥ అథవా మేధార్హః మేధ్యః + తదర్హమితి యత్ప్రత్య
యః ॥ సచాసావశ్వశ్చ అశ్వమేధీయాశ్వఇత్యర్థః ॥ తస్య మార్గప
రిమార్గణా-వత్మాన్వేషణా, సంభవః ఉత్పత్తిర్యస్యాస్తస్య కపిలకోప
మహాజ్వరస్య-కపిలమునిక్రోధరూపమహామయస్య, దివ్యౌషధీమసా
ధారణౌషధీభూతాం, తదుపశాంతికరీమిత్యర్థః ॥ తథా తాతానుత
ర్పణేనాస్మత్పూర్వపితృసంతర్పణేన, పచేళిమం-పరిపక్వం, భాగధే
యం-భాగ్యంయస్యాస్తాం పరోపకారాచరణోపయోగితయైవజన్మసా
ఫల్యసంభవాదితిభావః ॥ పచేళిమేత్యత్ర + కర్మకర్తరి కేళి[illegible]
సంఖ్యానమితి కేళిమర్ప్రత్యయః ॥ భగవతీం-పూజ్యాం, భాగీరథీం-గం
గాం, శరణంభజామః-ప్రాప్నుమః, యతోస్మత్కులమహత్తరేణభ
గీరథేనేంద్రపరిముషితాశ్వమేధీయాశ్వాన్వేషణసమయే కాపిలకోపా
నలదగ్ధానాం పితౄణాం స్వలోకప్రాపణాయావతారితా కార్యసి
ద్ధిం కృతవతీ అతో భాగీరథీనామ్నా ఇయం వ్యవహ్రియతే ॥ తస్మాద
స్మాకమపి శరణాగతానాం కార్యసిద్ధింకరిష్యతీతి తద్భజనం యుక్తమే
వేతిభావః ॥ స్పష్టోత్రరూపకాలంకారః ॥ వసంతతిలకావృత్తం॥౧౧౭
తదితి ॥ తదనంతరం భాగీరథీభజనానంతరం, రామః సాంత్వవచనైః-

తాతానువర్తనేతిపాఠేతాతస్య పూర్వపురుషస్య, భగీరథస్యకర్మణః అ
నువర్తనేనానుసరణేన, పచేళిమంభాగధేయం భాగ్యంయస్యాస్తాం ॥
భగీరథకర్మకానుసరణేన గంగాపుణ్యప్రభావః ప్రకటితఇతిభావః ॥

స్ససౌమిత్రిర్మంగళాని ప్రార్థయమానయా తయా మైథిల్యాసహ గుహేనానీతాం నావమారురోహ ॥ ౧౧౭ ॥ సఏషనిషిధ్య నిషాదాధిపతేరనుగమనమపి తూర్ణమేవ నిస్తీర్ణసురసరిత్పూరస్సంపూర్ణసస్యే వత్సాభిధానే జనపదే కృతపదశ్చలలక్ష్యవేధనచతురశ్చతురో మృగాన్నిహత్య కుత్రచిద్వనస్పతిమూలే నిశామనైషీత్ ॥ ౧౧౮ ॥

ప్రియోక్తిభిరేవవారితః త్వంపునరయోధ్యాం ప్రతియాహీతినివర్తితః సుమన్త్రోయేనసతథోక్తః ॥ అత్ర సాంత్వగ్రహణం తన్మనఃఖేదనిరాసార్థమిత్యవగంతవ్యమ్ ॥ ససౌమిత్రిస్సలక్ష్మణస్సన్ మంగళాని * పుత్రోదశరథస్యాయం మహారాజస్యధీమతః । నిదేశంపారయిత్వేమం గంగేత్వదభిరక్షితఇత్యాదిశ్రీరామాయణోక్తకల్యాణానీత్యర్థః ॥ ప్రార్థయమానయా-యాచమానయా * యాచ్ఞాయామభియాచనేచప్రార్థనాకథ్యతేబుధైరిత్యభిధానాత్ ॥ తయా అనుసృతయా మైథిల్యాసహ జానక్యాసాకం, గుహేన ఆనీతాం భృత్యద్వారాప్రాపితామిత్యర్థః నావంతరిమారురోహ-అధిష్ఠితవాన్ ॥ ని ॥ స్త్రియాంనౌస్తరణిస్తరిరిత్యమరః ॥ ౧౧౭ ॥ — సఇతి ॥ యోనావమారురోహ సఏష రామః నిషాదాధిపతేర్గుహస్యాపి సుమన్త్రానుసరణనిషేధసముచ్చయార్థకోయమపిశబ్దః ॥ అనుగమనమనుసరణంనిషిధ్య త్వయాసమ్యగ్భక్తిః ప్రదర్శితా అతస్త్వమత్రైవవసేతినివార్య తూర్ణంక్షిప్రమేవ విలంబేంతరాయస్స్యాదితిభయాదితిభావః ॥ నిస్తీర్ణసురసరిత్పూరః-విలంఘితగంగాప్రవాహస్సన్, సంపూర్ణసస్యేవ్రీహ్యాదిసకలసస్యసమృద్ధఇత్యర్థః ॥ వత్సఇత్యభిధానమాఖ్యాయస్యతస్మిన్ జనపదే-దేశే ॥ ని ॥ నీవృజ్జనపదౌదేశవిషయావిత్యమరః ॥ కృతపదః-ప్రవిష్టఇత్యర్థః ॥ చలలక్ష్య వేధనచతురశ్చంచలశరవ్యప్రహారనిపుణః, అతఏవ చతురశ్చతుస్సంఖ్యాకాన్ మృగాన్ వరాహాదీన్ నిహత్య-ప్రహృత్య, క్షత్రధర్మత్వేనానిషిద్ధత్వాదితిభావః ॥ కుత్రచిత్కస్మింశ్చిద్వనస్ప

అన్యేద్యుస్తే వన్యేనపథా ప్రయాతాస్తే ప్రయాగే ప్రతాయమానహోమ
ధూమప్రాగ్భారం భరద్వాజాశ్రమమాశ్రయంతః పశ్చాదభివాద్య త
మమందహర్షం మహర్షిమనేనాదిష్టవర్త్మనా వైకర్తనీపూరోపప్లవం ప్ల

తిమూలే-వృక్షాధః ప్రదేశే, నిశాం-రాత్రిమనైషీత్-వ్యగమయత్,
మత్స్యాభిధానఇతి ప్రామాదికః పాఠః ॥ ఉక్తంచ శ్రీరామాయణే ॥
తతస్సమృద్ధాన్ శుభసస్యశాలినః క్షణేనవత్సాన్ముదితానుపాగమత్ ।
తౌ తత్ర హత్వా చతురో మహామృగాన్ వరాహమృశ్యం పృషతం మహా
రురుమిత్యాది ॥ ౧౯ ॥ —అన్యేద్యురితి ॥ అన్యేద్యుః అన్యస్మిన్ దినే
+ సద్యఃపరుదిత్యాదినా నిపాతితమవ్యయం ॥ని॥ అద్యాత్రాహ్నివ్య
థపూర్వేహ్నిత్యాదౌ పూర్వోత్తరాపరాత్ ॥ తథాధరాన్యాన్యత
రేతరాత్పూర్వేద్యురాదయ ఇత్యమరః ॥ తే సీతారామలక్ష్మణాః వ
న్యేభవో వన్యస్తేనపథా ఆరణ్యకవర్త్మనా, ప్రయాతాః-ప్రస్థితాస్సంతః,
ప్రయాగే-ప్రయాగాఖ్యే పుణ్యక్షేత్రే, ప్రతాయమానః-స్వయం ప్రత
న్యమానో వ్యాప్నువాన ఇతియావత్ + తనోతేఃకర్మకర్తరి యకి లటః
శానచిముమాగమః ॥ తనోతేర్యకీతి అనునాసికస్య వైకల్పిక ఆకారః
హోమధూమప్రాగ్భారో-హోమధూమసమూహో యస్మిన్ తం హ
వ్యగంధిధూమానుమేయమిత్యర్థః ॥ ప్రాగ్భారశబ్దస్సమూహే రూ
ఢః భరద్వాజాశ్రమం-భరద్వాజాఖ్యమహర్షేస్తపోవనం, ఆశ్రయం
తః-ప్రాప్నువంతస్సంతః, అమందహర్షం-నిజాగమనాదమందః అనల్పః
హర్షః ఆనందో యస్య తం మహర్షిం-ఋషిశ్రేష్ఠం, తం భరద్వాజం-అ

గంగాయమునయోర్మధ్యే ప్రయాగప్రదేశో వత్సదేశః తతః పశ్చిమ
భాగే పాంచాలః, యమునాదక్షిణదేశే శూరసేనః, తస్మాత్పశ్చిమతో
మత్స్యదేశ ఇతి, ఇత్థం దేశవ్యవస్థాయా దృశ్యమానత్వాన్మత్స్యనితి
పాఠః ప్రామాదిక ఇతి శ్రీరామాయణాయోధ్యకాండ త్రిపంచాశసర్గ
వ్యాఖ్యానే గోవిందరాజీయే ॥

వేనవైణవేన నిస్తీర్య శమధనజనసన్నిధానశమితశాత్రవసకలసత్వచరిత్రవిచిత్రం చిత్రకూటాచలమభజత్ ॥ ౧౨౦ ॥ ప ॥ అనుజరచితపర్ణాగారహృద్యాసు మాద్యత్పరభృతగళచంచత్పంచమైరంచితాసు । జనకదుహితృయోగాజ్జాతసాకేతసౌఖ్యశ్చిరమరమత రామశ్చిత్రకూటస్థలీ

భివాద్య-నమస్కృత్యచ, రామస్య స్వయం తాటకవధేప్యపి క్షత్రియరూపేణావతీర్ణత్వాద్యద్యదాచరతి శ్రేష్ఠ ఇత్యాదిస్మరణాత్ క్షత్రియమర్యాదాం ప్రవర్తితవానితి సూచితం ॥ అనేన మహర్షిణా ఆదిష్టం యద్వర్త్మ చిత్రకూటమార్గస్తేన వికర్తనస్య సూర్యస్యాపత్యం వైకర్తనీ యమునానదీ + తస్యాపత్యమిత్యణ్ టిడ్ఢాణఞిత్యాదినా జీప్ ॥ తస్యాః పూరః-ప్రవాహ ఏవ, ఉపప్లవ ఆపత్ తం మార్గనిరోధకత్వాదితి భావః ॥ ని ॥ కాళిందీ సూర్యతనయా యమునా శమనస్వసేత్యమరః ॥ వైణవేన-వేణుమయేన, ప్లవేనోడుపేన ॥ ని ॥ ఉడుపంతు ప్లవః కోల ఇత్యమరః నిస్తీర్య-తీర్త్వా, శమో వైరాగ్యాదినా నిర్వికారచిత్తత్వం స ఏవ ధనం యేషాం తే శమధనా మహర్షయస్త ఏవ జనాః తేషాం సంనిధానేన-సాన్నిధ్యేన-శమితశాత్రవాణి-ప్రశాంతవైరాణి, యాని సకలసత్త్వాని గోవ్యాఘ్రాదిసమస్తజంతవః తేషాంచరిత్రైరన్యోన్యసాహచర్యరూపైః విచిత్రమాశ్చర్యకరం నిర్వైరదేశత్వాన్నివాసార్హమిత్యర్థః ॥ చిత్రకూటంనామ అచలంపర్వతమభజత్-ప్రాపః ॥ ౧౨౦ ॥ అనుజేతి ॥ అనుజరచితపర్ణాగారహృద్యాసు- సౌమిత్రినిర్మితపర్ణశాలామనోహరాసు, తథా మాద్యత్పరభృతానాం మత్తకోకిలానాం, గళేషు-కంఠకుహరేషు, చంచంతః-ప్రసరంతో యే పంచమాః-స్వరవిశేషాస్తైః ॥ ని ॥ పికః కూజతి పంచమమిత్యభిధానాత్ ॥ ని ॥ వనప్రియః పరభృతః కోకిలః పిక ఇత్యమరః ॥ అంచితాసు-మనోహరాసు + అంచేః పూజాయామితీడాగమః ॥ చిత్రకూటస్య స్థలీష్వకృత్రిమభూమిషు + జానపదేత్యాదినా అకృత్రిమార్థే జీప్ ॥ రామః జనకదుహితృయో

మ ॥ ౧౨౧ ॥ ౫ ॥ అథ మాం వనవాసవైరస్యాదపి నామ రామస్సమాహ్వయేదితి ప్రత్యాశాపరతంత్రస్సుమంత్రః కానిచిదహాని గుహసకాశే నీత్వా నిరాశస్తతః ప్రతినివృత్తో నిర్వృత్తోత్సవామయోధ్యామాసాద్య నిర్దాశరథిస్సారథిరయం సమాగత ఇతి శోకాతిరేకాతురపౌరజనజనితదీనాక్రందమందీభూతనేమిఘోషాదవరుహ్య రథాద్దశరథం ప్రయా

గాత్-జానకీసాంగత్యాద్ధేతోః ॥ ని ॥ యోగస్సన్నహనోపాయధ్యానసంగతియుక్తిష్విత్యమరః ॥ జాతముత్పన్నం సాకేతే అయోధ్యాయాం యత్సౌఖ్యమానందః తత్సదృశం సౌఖ్యం యస్య స తథోక్తస్సన్నితి నిదర్శనాలంకారః ॥ చిరం బహుకాలమరమత-ఆక్రీడత్ ॥ ని ॥ సాకేతం స్యాదయోధ్యాయాం కోసలానందినీ తథేతి యాదవః ॥ ౧౨౧ ॥—×

అథేతి ॥ అథ చిత్రకూటభజనానంతరం, వనవాసే క్లేశభూయిష్ఠే వనసంచారే వైరస్యాత్ ద్వేషాదపి నామ అస్మత్సహవాసానురాగాభావేపీత్యపి శబ్దార్థః ॥ నామేతి సంభావనాయాం ॥ ని ॥ నామ ప్రాకాశ్యసంభావ్యకుత్సాభ్యుపగమేషు చేతి విశ్వః ॥ రామః మాం సమాహ్వయేత్ ఆకారయేదిత్యేవంభూతాయాః ప్రత్యాశాయాః-ప్రత్యాకాంక్షాయాః పరతంత్రః-పరాధీనః, తాదృగాశాబద్ధస్సన్నిత్యర్థః ॥ సుమంత్రః గుహసకాశే-గుహనికటే, కానిచిదహాని ద్విత్రాణి దినానీత్యర్థః ॥ తథా రామాయణమ్ * తతస్సాయాహ్నసమయే తృతీయేహని సారథిరితి ॥ నీత్వా-గమయిత్వా, తతస్తదనంతరం, నిరాశః దృఢప్రతిజ్ఞస్య కుతో వైరస్యం కుతః పునరాహ్వానమిత్యాశారహితస్సన్, ప్రతినివృత్తః-ప్రత్యావృత్తః, నిర్వృత్తోత్సవాం-నిరానందామిత్యర్థః ॥ అయోధ్యాం సమాసాద్య-ప్రాప్య, నిర్దాశరథిః-దాశరథిరహితః, అయం సారథిస్సుమంత్రః సమాగత ఇతి హేతోః యశ్శోకాతిరేకః - విషాదాతిశయస్తేనాతురైః విహ్వలైః పౌరజనైః జనితః ఉత్పాదితః యో దీనాక్రందః ఆర్తఘోషస్తేన మందీభూతోంతర్హితో నేమిఘో

ణోన్ముఖప్రాణం ప్రాణంసీత్ ॥ ౧౨ ॥ ఏతద్దర్శనేన విసంజ్ఞో ద
శరథః కౌసల్యాసుమిత్రాభ్యాం సమాశ్వాసితః కథంప్రయాతం రా
మేణ కథంకథితం మైథిల్యా కింవృత్తస్సౌమిత్రిరితి ముహుర్ముహురశ్రు
కుంఠితకంఠస్సుమంత్రమన్వయుఙ్క్త ॥ సోపి రాజ్ఞే వ్యజిజ్ఞపత్ ॥ ౧౩ ॥
దేవ కథం బ్రవీమి కఠినహృదయోహం॥కుతః ॥ ౧౪ ॥

షశ్చక్రధారాధ్వనిర్యస్య తస్మాదిత్యాక్రందాతిశయోక్తిః ॥ ని ॥ చక్ర
ధారాప్రధిర్నేమిరిత్యమరశేషః ॥ రథాదవరుహ్య ప్రయాణోన్ముఖా ఉ
త్క్రమణోద్యుక్తాః ప్రాణాః యస్య తం పుత్రవియోగవేదనాసహిష్ణు
త్వేన ఆసన్నమరణమిత్యర్థః ॥ దశరథం ప్రాణంసీత్ ప్రణతవాన్ ॥
+ నమేర్లుఙ్ యమరమనమాతాం సక్చేతి సగాగమః చకారాదిడా
గమశ్చ ఇట ఈటీతి సిచో లుక్ నేటీతి ప్రతిషేధాద్వృద్ధ్యభావః ॥ అడ
భ్యాసవ్యవాయేపీతి ణత్వం ॥ ౧౨ ॥ —ఏతదితి ॥ ఏతద్దర్శనేన సు
మంత్రస్య కేవలస్యాలోకనేనేత్యర్థః ॥ విసంజ్ఞో విచేతనః, మూర్ఛి
త ఇతి యావత్ ॥ అథ కౌసల్యాసుమిత్రాభ్యాం కైకేయ్యా అనభిమ
తతయా బహిర్భూతత్వాదితి భావః ॥ సమాశ్వాసితః యథా ససంజ్ఞ
స్స్యాత్తథోపలాలితస్సన్నిత్యర్థః ॥ దశరథః రామేణ కథం కేన ప్ర
కారేణ ప్రయాతం ప్రస్థితం భావే క్తః ॥ నతు దుఃఖేన ప్రయాతం కిమి
త్యర్థః ॥ తథా మైథిల్యా కథం కయా రీత్యా కథితముక్తం నతు ని
ర్వేదేన కథితం కిమిత్యర్థః ॥ తథా సౌమిత్రిః కింవృత్తః కథంభూత
వ్యాపారః, అనువర్తనతత్పరో వా ఉత నవేత్యర్థః॥ ఇత్యేవం ముహు
ర్ముహుః-పునఃపునః, + వీప్సాయాం ద్విరుక్తిః ॥ అశ్రుకుంఠితకంఠః-
బాష్పగద్గదవచనస్సన్, సుమంత్రమన్వయుఙ్క్త-అపృచ్ఛత్ ॥ ని ॥
ప్రశ్నోనుయోగః పృచ్ఛా చేత్యమరః ॥ సోపి సుమంత్రోపి రాజ్ఞే-దశ
రథాయ వ్యజిజ్ఞపత్-విజ్ఞాపితవాన్ ॥ ౧౩ ॥— తత్ప్రకారమేవా
హ ॥ దేవేతి ॥ హా దేవ రాజన్ కథం కుతో వా బ్రవీమి కథయామి

॥ ప ॥ సేవారసానుగతపౌరమనోరథస్య దూరేరథస్యాచ సుతౌ త
వ వర్తమానౌ । భూత్వావిదేహదుహితుర్నవసౌవిదల్లౌ భాగీరథీతటవ
నే పథికావభూతామ్ ॥ ౧౨౫ ॥ కించ ॥ దేవత్వత్తనయస్యకుంతలభ
రంక్షీరైస్స్వధేనూద్భవైస్స్నక్తుంనాలమరుంధతీపతిరభూత్తస్యాభిషేకో

ప్రత్యుత్తరమితి శేషః, కుతః॥ యతః అహం కఠినహృదయో-నిర్దయచి
త్తః, అరణ్యే రామంవిహాయ పునరాగతత్వాత్తస్య తాదృగ్వార్తాక
థనవ్యాలోలరసనత్వాచ్చేతిభావః ॥ ౧౨౪ ॥ —౨ ॥ ఏవమాత్మానం
వినింద్య సంప్రతి ప్రశ్నత్రయస్య క్రమేణోత్తరమాహ ॥ సేవేతి ॥
హేదేవ తవసుతౌ-త్వత్పుత్రౌ, రామలక్ష్మణౌ, సేవారసేన-భజనా
నురాగేణ, అనుగతాః-అనుసృతాః, యే పౌరాః, పురవాసినోజనా
స్తేషాం మనోరథస్యానువర్తనరూపాభిలాషస్య తథా రథస్య-స్యంద
నస్యచ, దూరే-విప్రకర్షే, వర్తమానౌ తమసాతీరే నిద్రాణానాం
పౌరాణాం విసృష్టత్వాద్వనవాసతత్పరాణామస్మాకం కిమనేన రథేనే
తి పరిత్యక్తత్వాచ్చేతిభావః ॥ భాగీరథీతటే యద్వనం తత్రవిదేహదు
హితుర్వైదేహ్యాః, నవసౌవిదల్లౌ-నూతనకంచుకినౌ, భూత్వా తత్ప
రిరక్షణతత్పరౌ సంభూయేత్యర్థః ॥ ఏతత్సౌవిదల్లత్వేదం ప్రథమ
త్వాజ్జాగరూకత్వద్యోతనార్థత్వాన్నవత్వం ద్రష్టవ్యమ్ ॥ పంథానం
గచ్ఛతఇతిపథికౌ పాదచారిణావితియావత్ + పథష్కన్నితి ఠన్ప్రత్య
యః॥ అభూతాం॥ అత్ర పూర్వార్థే మనోరథరథయోః కేవలప్రకృ
తయోహ్మారీకృతత్వేయూపతుల్యధర్మేణౌపమ్యస్యగమ్యమానత్వాత్కే
వలప్రకృతగోచరాతుల్యయోగితా॥ఉత్తరార్థేతుదాశరథ్యోర్నవసౌ
విదల్లత్వరూపణాద్రూపకాలంకారః ఇత్యనయోరన్యోన్యనైరపేక్ష్యా
త్సంసృష్టిః ॥ వసంతతిలకావృత్తమ్ ॥ ౧౨౫ ॥ — వక్తవ్యాంతరమ
ప్యస్తీత్యాహ ॥ కించేతి ॥ తదేవాహ ॥ దేవేతి ॥ హేదేవ అరుంధతీ
పతిర్వసిష్ఠః, అభిషేకోత్సవే-రాజ్యాభిషేకమహోత్సవే, తస్య - త్వ

త్సవే । సిక్తో౽హంతస ఏష మైథిలసుతాబాష్పోదకోత్పాదకైర్న్య
గ్రోధక్షరితైర్జటారచయితుంక్షీరైర్నిషాదాహృతైః ॥ ౧౨౬ ॥ త
స్యావిదేహదుహితుఃపదయోర్నఖేషు లాక్షాంవినాప్యరుణిమా సహ
సాబభూవ । వన్యేపథిప్రియతమేనసహవ్రజంత్యా వైవర్ణ్యమావిర

త్తనయస్య, యుష్మత్పుత్రస్య రామస్య కుంతలభరం-చికురనికురుంబం
॥ ని ॥ చికురఃకుంతలోవాలఇత్యమరః ॥ స్వధేనూద్భవైః-స్వస్యయా
ధేనుః కామధేనుః తదుద్భవైస్తత్సంభూతైః, అత్యంతశ్లాఘ్యైరిత్య
ర్థః ॥ క్షీరైస్సేక్తుమార్ద్రీకర్తుం, తదానీం గోక్షీరాభిషేకస్య శా
స్త్రవిహితత్వాదితిభావః ॥ అలం శక్తోనాభూత్ వైవర్ణ్యాపత్తిభయా
దితిభావః * అలంశబ్దయోగే + పర్యాప్తివచనేష్వలమర్థేషువ్వితి
తుముఞ్ ॥ ని ॥ అలంభూషణపర్యాప్తిశక్తివారణవాచకమిత్యమరః॥
స ఏవ కుంతలభరః మైథిలసుతాయాః-సీతాయాః, బాష్పోదకోత్పాద
కైరశ్రుజలోత్పత్తిహేతుభిఃనిషాదాహృతైః-గుహపరిజనానీతైః,న్య
గ్రోధక్షరితైర్వటవృక్షోద్భవైః ॥ ని ॥ న్యగ్రోధోబహుపాద్వటఇత్య
మరః ॥ క్షీరైః జటాః రచయితుం-గ్రంథయితుం, సిక్తః-ఆర్ద్రీకృతః
హంతేతిఖేదే ॥ అత్రారుంధతీపతేః కామధేనుక్షీరాభిషేకశక్తత్వే
పి తదశక్తత్వోక్తేః సంబన్ధే అసంబంధరూపాతిశయోక్తిః ॥ తయా
చ కుంతలభరస్య తాదృగ్రమణీయకం వ్యజ్యతఇత్యలంకారేణ వస్తు
ధ్వనిః ॥ శార్దూలవిక్రీడితంవృత్తమ్ ॥ ౧౨౬ ॥ —తస్యాఇతి॥వన్యే
పథి-కాంతారమార్గే, ప్రియతమేన-భర్త్రా, శ్రీరామేణసహ వ్రజ
న్త్యా-గచ్ఛంత్యాస్తస్యాఃవిదేహదుహితుర్వైదేహ్యాః, పదయోశ్చరణ
యోర్నఖేషు లాక్షాంవినాపి-అలక్తద్రవ్యాభావేపీత్యర్థః+ పృథగ్వి
నేత్యాదినాద్వితీయా ॥ అరుణిమా-లౌహిత్యం + వర్ణదృఢాదిభ్యష్ష్య
ఞ్చేతిచకారాదిమనిచ్ ॥ సహసా-శీఘ్రం, బభూవ-ప్రాదుర్బభూవ,
పల్లవకోమలత్వాచ్చరణనఖానాంతన్యామరణ్యసంచారేణావిరభూదిత్య

భవన్నకదాపివక్త్రే ॥ ౧౭ ॥ సీతాపతేః కిసలయైః పరికల్ప్య తల్పం సంచార్య సత్త్వదమనాయ నిశాసు దృష్టిమ్ । ధన్వీ తదంఘ్రిభజనాదివ పుణ్యలభ్యాదస్వప్న ఏవ వనవర్త్మని లక్ష్మణోఽభూత్ ॥ ౧౮ ॥౫॥ ఏవం సుమంత్రనివేదితపుత్రచరిత్రశ్చరమగిరిశిఖరజుషి నిగమవపుషి

ర్థః ॥ వక్త్రే-ముఖే తు, కదాపి-కదాచిదపి వైవర్ణ్యం-కాంతిహైన్యం, నావిరభవత్-నప్రాదురభూత్, పూర్వవదేవ వక్త్రమశోభతేత్యర్థః ॥ ప్రియతమసాహచర్యాదితి భావః ॥ తద్వచనంతు కిమపి న శ్రుతమితి వాక్యశేషః ॥ అత్ర లాక్షారూపకారణం వినాప్యరుణిమరూపకార్యోత్పత్తికథనాద్విభావనాలంకారః ॥ తథా కాంతారసంచారరూపకారణసద్భావేపి వైవర్ణ్యరూపకార్యానుత్పత్తికథనాద్విశేషోక్తిరిత్యనయోః పరస్పరనైరపేక్ష్యాత్సంసృష్టిః స్పష్టా ॥ వసంతతిలకావృత్తమ్ ॥ ౧౭ ॥ —సీతేతి ॥ ధన్వీ-ధనుర్ధరః + వ్రీహ్యాదిత్వాదినిః ॥ లక్ష్మణః వనవర్త్మని-కాంతారమార్గే, నిశాసు-రాత్రిషు, సీతాపతేస్సీతాసమేతస్య శ్రీరామస్యేత్యర్థః ॥ కిసలయైః-పల్లవైః, తల్పం-శయ్యాం, పరికల్ప్య-నిర్మాయ, సుఖశయనార్థమితి భావః ॥ తథా సత్త్వదమనాయ-దుష్టజంతూన్ దమయితుమిత్యర్థః ॥ ని ॥ సత్త్వమస్త్రీ తు జంతుష్విత్యమరః ॥ దృష్టిం సంచార్య-దిక్షు ప్రసార్య, పుణ్యలభ్యాత్-పుణ్యైర్వ్రతోపవాసాది సుకృతవిశేషైర్లభ్యాత్ప్రాప్యాత్ తదంఘ్రిభజనాత్తస్య శ్రీరామస్యాంఘ్రిభజనాచ్చరణసేవనాదివేతి హేతూత్ప్రేక్షా ॥ అస్వప్నః-నిర్నిద్రః, జాగరూక ఏవేతి యావత్, దేవశ్చేతి గమ్యతే ॥ ఏవకారః క్షణమాత్రనిద్రాసంబంధమపి వ్యవచ్ఛినత్తి అభూత్-జాతః, మహాత్మనః తత్ర భవతః శ్రీరామస్య పాదసేవాయా దేవభూయప్రాపకత్వాదితి భావః ॥ అస్వప్న ఇత్యత్ర అభిధాయాః ప్రస్తుతైకగోచరత్వాద్దేవవిషయశబ్దశక్తిమూలో ధ్వనిః ॥ స చోత్ప్రేక్షానిర్వాహకత్వాద్వాచ్యసిద్ధ్యంగం ॥ ౧౮ ॥— ఏవమి

జ్యోతిషి హృదయలగ్నశోకశల్యాం కౌసల్యాంసమాశ్వాస్య నరపతిరి
త్థమకథయత్ ॥ ౧౯ ॥ పురాఖలు సరయూరోధసి వివిధతరునివ
హ పిహితదివసప్రతౌ మృగయాస్పృహయా కమపిసమయమగమం॥
తత్ర ॥ ౧౩౦ ॥— వ ॥ తోయాదానసనాదపుష్కరగజభ్రాంత్యాత
పస్వీమయా విద్ధఃకశ్చనశబ్దవేధనవిద్యాపాథస్సరయ్వాంహరన్ । తత్ర

తి ॥ ఏవముక్తరీత్యా సుమంత్రేణ నివేదితం-విజ్ఞాపితం, పుత్రయోః-
రామలక్ష్మణయోః, చరిత్రంవ్యాపారోయస్యసతథోక్తః ॥ సుమంత్ర
ముఖాదాకర్ణితపుత్రస్నుషావృత్తాంతఇత్యర్థః ॥ నరపతిర్దశరథః,
నిగమవపుషి-త్రయీతనౌ, జ్యోతిషి-సూర్యే, చరమగిరిశిఖరజుషి-అ
స్తాచలకూటభాజి అస్తంగతేసతీత్యర్థః ॥ హృదయలగ్నం-శోకఏవ
శల్యం శంకుః యస్యాస్తాం దురంతశోకాక్రాంతాంతఃకరణామిత్యర్థః॥
కౌసల్యాం సమాశ్వాస్య తత్కాలోచితైర్వచనైః ఉపలాల్య, ఇత్థం-
వక్ష్యమాణరీత్యా, అకథయదవోచత్ ॥ ౧౯ ॥—అ ॥ తత్ప్రకా
రమేవాహ ॥ పురేతి ॥ పురా-పూర్వకాలే, ఖలుశబ్దో వాక్యాలంకా
రే ॥ వివిధతరునివహేన-నానావిధవృక్షసందోహేన, పిహితదివస్ప్ర
తౌ-ఛాదితసూర్యే, సూర్యతేజసోప్యనవకాశప్రదఇతి తరూణాంసాం
ద్రత్వాతిశయోక్తిః + తృతీయాదిషు భాషితపుంస్కం పుంవద్గాలవ
స్యేతి పుంవద్భావాతిదేశవికల్పాద్దివసపతావితిసిద్ధం ॥ సరయూరో
ధసి-సరయూనదీతీరే, మృగయాస్పృహయా-ఆఖేటకేచ్ఛయా, కమ
పిసమయం-కస్మింశ్చిత్కాలఇత్యర్థః ॥ ని ॥ సమయాశ్శపథాచార
కాలసిద్ధాంతసంవిదఇత్యమరః + కాలాధ్వనోరత్యంతసంయోగే ద్వి
తీయా ॥ అగమమగచ్ఛం ॥ తతఃకిమతఆహ ॥ తత్రేతి ॥ తత్రసరయూ
రోధసి ॥ ౧౩౦ ॥— తోయేతి ॥ తోయాదానేనోదకగ్రహణేన, స
నాదం-సబృంహితం పుష్కరం శుండాగ్రంయస్యసతథోక్తో యోగజ
స్సఇతి భ్రాంత్యా-భ్రమేణ, ని ॥ పుష్కరంకరిహస్తాగ్రేవాద్యభాండ

త్రోర్జరదంధయోరనుస్మృతిం కర్తుం చితిం చిన్వతోశ్శాపో మయ్యేవపత
త్వవానపిసుతఘ్నాత్ప్రణశ్యేదితి ॥ ౧౩౦ ॥ అహం వైశ్యస్యశూద్రా
యాం జాతస్తస్మాన్నసంభవేత్ । బ్రహ్మహత్యేతిమాముక్త్వా స్వర్గతో

ముఖేజలమిత్యమరః ॥ శబ్దవేధనవిదా-శబ్దానుసారేణ లక్ష్యసంప్రహా
రాభిజ్ఞేనేత్యర్థః ॥ మయా సరయ్వాంనద్యాం పాథః ఉదకం ॥ ని ॥
కబంధముదకంపాథఇత్యమరః ॥ హరన్-పిత్రర్థం కమండలునా స
శబ్దం సంగృహ్ణన్ కశ్చనతపస్వీ మునిపుత్రః శరేణ విద్ధః సంవృత్తః॥ తతఃకిమతఆహ ॥ తదితి ॥ జరంతౌ జరాజీర్ణౌ తౌచతావంధౌ
చతయోః ॥ ని ॥ జీనోజీర్ణోజరన్నపీత్యమరః ॥ విశేషణయోరపిమి
థోవిశేషణవిశేష్యభావవివక్షాయాం + విశేషణంవిశేష్యేణ బహుళ
మితిసమాసః ॥ అతఏవానుస్మృతిం పుత్రమనుస్మృత్య మరణంకర్తుం చి
తిమగ్నిదీప్యకాష్ఠసంచయం చిన్వతోః-ప్రార్థయతోః, నచాత్రా
త్మఘాతదోషః ॥ * అనుష్ఠానాసమర్థస్యవానప్రస్థస్యజీర్యతః । భృ
గ్వగ్నిజలసంపాతైర్మరణంప్రవిధీయతఇతిస్మరణాత్ ॥ తస్యతపస్వినః
పిత్రోర్మాతాపిత్రోః + పితామాత్రేత్యేకశేషః ॥ శాపః మయ్యేవపత
త్వపాత్, అగర్జితాశనివదితిభావః ॥ కిమితి ॥ భవాన్ త్వమపి సుత
ఘ్నా-పుత్రస్నేహేన, ప్రణశ్యేత్-మ్రియాదితి + శేషేప్రథమఇతిప్ర
థమః ॥ శార్దూలవిక్రీడితంవృత్తమ్ ॥ ౧౩౧ ॥—శరవిద్ధస్తపస్వీ కిం
జాతఇత్యతఆహ ॥ అహమితి ॥ అహం వైశ్యస్య-వణిజః, శూద్రా
యాం-శూద్రజాతీయాంగనాయాం ॥ ని ॥ శూద్రాతజ్జాతిరంగనేత్యమ
రః + శూద్రాచామహత్పూర్వాజాతిరిత్యుక్తత్వాన్నజీష్ ॥ జాతఃక
రణః నతావద్ద్విజోస్మీత్యర్థః ॥ వైశ్యాత్కరణశ్శూద్రాయామి
తియాజ్ఞవల్క్యః ॥ ని ॥ శూద్రావిశోస్తుకరణఇత్యమరశ్చ ॥ తస్మాత్కా
రణాత్ బ్రహ్మహత్యానసంభవేత్ కుతో బ్రహ్మహత్యేతి శంకి ॥ ఇతి
మాం ప్రత్యుక్త్వా దుర్గతః శరసంప్రహారదురవస్థాం ప్రాప్తః మునిస్స్వ

దుర్గతో మునిః ॥ ౧౩౨ ॥ ౫ ॥ తదవశ్యం వశ్యఏవాస్మి మృత్యోరితి
స్మృతిపథగతరామఏవ విరరామ ॥ ౧౩౩ ॥ ౬ ॥ మునిశాపకృతోత్ప
త్తిర్విపత్తిర్నిష్ప్రతిక్రియా । తతో దశరథాయాశు దిదేశ దశమీం ద
శామ్ ॥ ౧౩౪ ॥౫నాకాన్తత్రిదివః పరైస్సుమనసాం కాన్తానబన్దీ

గ్గతః-స్వర్లోకంగతః ॥ ౫ ॥ స్వరవ్యయంస్వర్గనాకత్రిదివత్రిదశాల
యాఇత్యమరః ॥ తథాచ(శ్రీ)రామాయణే * బ్రహ్మహత్యాకృతం పా
పం హృదయాదపనీయతామ్ । నద్విజాతిరహం రాజన్మాభూత్తే మన
సోవ్యథా । శూద్రాయామస్మి వైశ్యేన జాతో జనపదాధిపేతి ॥౧౩౨
తదితి ॥ తత్తస్మాన్మునిశాపకారణాత్, అవశ్యం నిశ్చితం మృత్యోరంత
కస్య, వశ్యో వశంగతఏవాస్మి, నాత్రసందేహఇత్యేవకారార్థః ॥
ఇత్యుక్త్వేతి శేషః ॥ స్మృతిపథగతః-స్మరణగోచరో రామో యస్యస త
థోక్తస్సన్నేవ రామమనుశోచన్నేవేత్యర్థః॥ విరరామ-నిర్వచనా
భూత్, కంఠగతప్రాణోభూదిత్యర్థః + వ్యాఙ్పరిభ్యోరమఇతి ప
రస్మైపదమ్ ॥ ౧౩౩ ॥ —మునీతి ॥ తతో విరామానంతరం, మునిశా
పేనోక్తరూపేణ కృతాఉత్పత్తిర్యస్యాస్సాతథోక్తా మునిశాపజనితే
త్యర్థః ॥ నిష్ప్రతిక్రియా-ప్రతిక్రియారహితా, ఉపాయాంతరైరపరిహా
ర్యేత్యర్థః ॥ విపత్తిరాపత్ దశరథాయ దశానాంపూరణీ దశమీ + త
స్యపూరణేడడితిడట్ ॥ నాంతాదసంఖ్యాదేర్మడితిడటో మడాగమః॥
టిడ్ఢాణఞిత్యాదినాఙీప్ ॥ తాం దశమీందశాం-మరణావస్థాం, దిదేశ-
దత్తవతీ, అమోఘమునిశాపానుసారేణైవాయం మమారేత్యర్థః॥ మ
న్మథావస్థాసుఅస్యాదశమత్వాదిత్థంనిర్దేశః॥ తదుక్తమ్ ॥ దృఙ్మనస్సం
గసంకల్పా జాగరఃకృశతారతిః । హ్రీత్యాగోన్మాదమూర్ఛాంతా ఇ
త్యనంగదశాదశేతిదశరూపకే ॥ ౧౩౪ ॥ —నాకేతి ॥ అత్ర యద్యపీతిప
దం సర్వత్రానుబధ్యతే ॥ యద్యపి విచార్యమాణే పరైశ్శత్రుభిః,
త్రిదివః స్వర్గో నాకాన్తః-నాస్కందితః, తథా యద్యపి సుమన

కృతానాకీర్ణం పురుహూతశాసనధరైస్సాకేతబాహ్యాంగణమ్ । నాదిష్టా
స్సచివాశ్చ భూతలపరిత్రాణాయ యద్యప్యహో నాకం శోకవశాదగాద్ద
శరథో నాస్థాం వహన్వాహనే ॥ ౧౩౫ ॥ ౪ ॥ అథ దశరథప్రశంసా
మాంసలైః కైకేయీనిందాకందళితైః రామగుణకీర్తనద్విగుణితైరవ

సాం-దేవానాం, ని ॥ సుమనాః పుష్పమాలత్యోః స్త్రీ దివ్యబుధయోః
పుమానితి వైజయంతీ ॥ కాంతాః సబందీకృతాః - సోపగృహీతాః, శ
త్రుభిరితి శేషః ॥ ని ॥ ప్రగ్రహోపగ్రహౌ బంద్యామిత్యమరః ॥ త
థా యద్యపి పురుహూతశాసనధరైః-ఇంద్రాజ్ఞాకరైర్దూతైః, సాకేత
బాహ్యాంగణం-అయోధ్యాపురబహిశ్చత్వరం, ॥ ని ॥ స్యాత్సాకేతమ
యోధ్యాయామిత్యమరః ॥ నాకీర్ణం-నసంకీర్ణం, ఇంద్రాజ్ఞయా నిజా
హ్వానార్థమాగతైర్దేవదూతైర్న సంకులమిత్యర్థః ॥ తథా యద్యపి భూ
తలపరిత్రాణాయ భూమండలసంరక్షణార్థం, సచివా మంత్రిణో నా
దిష్టా నాజ్ఞప్తాః రాజ్ఞా దేశాంతరగమనే భూభారస్య సచివేషు నిక్షే
ప్యత్వాదితి భావః ॥ తథాపీతి శేషః ॥ దశరథః శోకవశాత్పుత్రవిరహజ
నితశోకాయత్తత్వాద్ధేతోః ॥ ని ॥ వశ ఆయత్తతాయాం చేత్యమరః ॥
వాహనే-రథే, ఆస్థామాదరం, నవహన్నగృహ్ణన్నేవ వాహనం విహా
యైవేత్యర్థః ॥ నాకం-స్వర్గం ॥ ని ॥ ఆకాశే త్రిదివే నాక ఇత్యమరః ॥
అగాత్ప్రాప అహో పూర్వం త్రిదివస్య పరాక్రమణాదినిమిత్తసంభ
వే తత్ర గచ్ఛతిస్మ, ఇదానీంతు తాదృఙ్నిమిత్తాభావేప్యగాదిత్యా
శ్చర్యమిత్యర్థః ॥ ని ॥ అహో హీ చ విస్మయే ఇత్యమరః ॥ అతఏవ విభా
వనాలంకారః ॥ పుత్రశోకాతురతయా స్థూలశరీరం విహాయ సూక్ష్మ
శరీరేణ స్వర్లోకం జగామేతి తాత్పర్యమ్ ॥ శార్దూలవిక్రీడితంవృ
త్తమ్ ॥ ౧౩౫ ॥ —అథేతి ॥ అథ-రాజ్ఞః స్వర్లోకగమనానంతరం,
దశరథస్య ప్రశంసయా మహారాజోయం సత్యసంధః స్వర్లోకంగ
త ఇత్యాద్యుపశ్లోకనేన మాంసలైః-ప్రచురైస్తద్భూయిష్ఠైరిత్యర్థః +సి

రోధవధూజనపరిదేవనరవైర్ముఖరితేషు దిఙ్ముఖేషు ॥ ౧౩౬ ॥ ప ॥ అభూ
దరాజకం మ్లానసద్గణం గగనాఙ్గణమ్ । ఆలోక్యేవ తదాశాన్తమశే
షం చ మహీతలమ్ ॥ ౧౩౭ ॥ గ ॥ తతః ప్రభాతే వసిష్ఠవచసా సచివా

ధ్యాదిత్వాన్నత్వదీర్ఘయోరలచ్ప్రత్యయః ॥ కైకేయ్యాః నిందయా పాపి
ష్ఠయా అనయా రామే ప్రవ్రాజితే తద్విరహశోకాతురో రాజా కా
లధర్మం గత ఇత్యాదిగర్హణేన కందళితైః-కందళైః కిసలయైః, తద్వంతః
కృతాః కందళితాః తైః సంవర్ధితైరిత్యర్థః + కందళవచ్ఛబ్దాణ్ణిచి ణౌ
ఇష్ఠవద్భావాత్ విన్మతోర్లుగితి లుక్ ॥ రామస్య గుణకీర్తనేన గు
ర్వాజ్ఞాపరతన్త్రః సత్యధర్మపరాయణోఽయం మునివ్రతచారీ వనం గత
ఇత్యాదిసద్గుణవర్ణనేన ద్విగుణితైః-ద్విరావర్తితైః, అవరోధవధూజన
పరిదేవనరవైరంతఃపురస్త్రీజనవిలాపాక్రందైః, దిఙ్ముఖేషు-హరిదంతే
రాళేషు, వదనేషు చేతి గమ్యతే ॥ ముఖరితేషు-వాచాలితేషు, ప్ర
తిధ్వనితేషు సత్స్విత్యర్థః ॥ ౧౩౬ ॥—తతః కిం జాతమిత్యత ఆహ ॥ అ
భూదితి ॥ తదా-తస్మిన్ సమయే, న విద్యతే రాజా చంద్రో యస్మిన్ త
త్తథోక్తం కృష్ణపక్షరాత్రిత్వాచ్చంద్రరహితమిత్యర్థః + శైషికః క
ప్ ప్రత్యయః ॥ అత ఏవ మ్లానః-తేజోహీనస్సద్గణో నక్షత్రమండలం
యస్మిన్ తత్తథోక్తం గగనాంగణం-నభస్థలమాలోక్య, దృష్ట్వేవేత్యు
త్ప్రేక్షా ॥ అశేషం-కృత్స్నం, మహీతలం-భూమండలం చ, అరాజ
కం-దశరథరహితం, అత ఏవ మ్లానస్సద్గణః సాధుజననివహో యస్మిన్ త
త్తథోక్తం సత్ శాన్తం-స్తిమితమభూత్ + వాచా న్తశాంతేత్యాదినా
నిపాతః ॥ చంద్రరాహిత్యేన గగనం యథా తేజోహీననక్షత్రకం భ
వతి తథా దశరథమహారాజరాహిత్యేన భూతలమపి ఖిన్నసాధుజన
మభూదిత్యర్థః ॥ ని ॥ రాజా మృగాంకే క్షత్రియే నృపే ఇత్యమరః ॥ ని॥
సత్సత్యే విదుషి శ్రేష్ఠే సాధౌ భవతి చ త్రిషు ॥ సత్త్రీ బహ్వృక్ష ఇతి నానా
ర్థరత్నమాలా ॥ అత్రోత్ప్రేక్షా శ్లేషయోః సాపేక్షత్వాత్సంకరః ॥ ౧౩౭ ॥
తత ఇతి ॥ తతః-పరిదేవనానన్తరం, ప్రభాతే-ప్రాతఃకాలే, సచివా-

స్తైలద్రోణ్యాం నిక్షిప్య క్షితిపతేస్తనుం క్షిప్రమేవ భరతమకథితదశర
థకథా ఏవానయతేతి దూతాన్ కేకయేషు ప్రేషయామాసుః ॥౧౩॥
తేపి జితపవనజవనహయసంకోచితపథాః తురగపతిపురే దుస్స్వప్నదర్శ
నదూయమానమానసం భరతమభివంద్య గురునియోగం వ్యజిజ్ఞపన్ ॥
సోయం మాతామహేన మాతులేన యుధాజితా చానుజ్ఞాతః కతిపయై

మంత్రిణః॥ ని ॥ మంత్రీధీసచివోమాత్య ఇత్యమరః ॥ వసిష్ఠస్యవచసా
భరతాగమనపర్యన్తమేతచ్ఛరీరం రక్షంత్వితినియోగవచనేన ॥ క్షితిప
తేః పరేతస్య దశరథస్య తనుం-కళేబరం, తైలద్రోణ్యాం-తైలపూరి
తకాష్ఠాంబువాహిన్యాం, నిక్షిప్య-ఉచ్ఛూనత్వాదినా వైరూప్యాభావా
ర్థమితిభావః ॥ ని ॥ ద్రోణీ కాష్ఠాంబువాహినీత్యమరః ॥ అకథితదశ
రథకథా-అనివేదితదశరథవృత్తాన్తాస్సంత ఏవ, అన్యథా కార్యవిఘాతా
పత్తేరితిభావః ॥ భరతం క్షిప్రమవిలంబితమేవ, ఆనయత-ప్రాపయత,
ఇత్యాదిశ్యేతిశేషః ॥ దూతాన్-సందేశహారిణః, కేకయేషు-తన్నామ
కదేశేషు, ప్రేషయామాసుః-ప్రహితవంతః॥ ని ॥స్యాత్సందేశహరో
దూత ఇత్యమరః ॥ ౧౩ ॥—— తేపీతి ॥ తేపి దూతాశ్చ జితపవనాః-
పవనాధికవేగాః, జవనా-జవశీలాశ్చ + జుచంక్రమ్యేత్యాదినా యుచ్
యే హయాః అశ్వాస్తైస్సంకోచితస్సంకోచం ప్రాపిత ఇవ పంథా యేషాం తే
తథోక్తాస్సంతః తాదృగశ్వవేగవశాత్సంకుచితతయా ప్రతీయమానమా
ర్గదైర్ఘ్యా ఇత్యర్థః ॥ తురగపతేరశ్వపతేః, కేకయస్యపురే-పత్తనే
దుస్స్వప్నదర్శనేన స్వపితుర్దురవస్థాశంసి స్వప్నదర్శనేన దూయ
మానం-పరితప్యమానం, మానసం యస్యతం, తాదృశం భరతమభివం
ద్య-నమస్కృత్య, గురోర్వసిష్ఠస్య నియోగం శీఘ్రమాగంతవ్యమిత్యే
వంరూపామాజ్ఞాం వ్యజిజ్ఞపన్-విజ్ఞాపయామాసుః ॥ ౧౪ ॥—— ॥సో
యమితి ॥ సోయంభరతః మాతామహేన-మాతుఃపిత్రా, కేకయేన మా
తులేన-మాతృభ్రాత్రా, యుధాజితా చానుజ్ఞాతః, కతిపయైరేవజనైః

శేవధిర్నైరనిమిత్తసంపాతసాతంకస్సాకేతమాససాద ॥ ౧౪౦ ॥ ప ॥ అ
తిచకితమతిఃపురైవపశ్యన్ పురమయథాపురచారపౌరవర్గమ్ । న్యవి
శతభరతఃపరీతదూతఃపితృభవనంపితృకాననాదనూనమ్ ॥ ౧౪౧ ॥ సపి
తరమనవేక్ష్యతత్రమాతుస్సదనగతఃప్రణిపత్యతామపృచ్ఛత్ । క్వను

ష్కైకేశ్చ దేవాహ్వాభిః,మాతులగృహానిర్గమనదినమారభ్యాష్టమేదినఇత్య
ర్థః ॥ తథా రామాయణే ॥ అద్యమేసప్తమీరాత్రిశ్చ్యుతస్యార్యక
వేశ్మనఇతి కైకేయీంప్రతి భరతవచనమ్॥ అనిమిత్తసంపాతేన-దుర్ని
మిత్తపరంపరయా, సాతంకస్సభయసంభ్రమస్సన్,సాకేతమయోధ్యా
మాససాద-ప్రాప॥౧౪౦—— అతీతి॥పరీతదూతః-పరివేష్టితదూతో భరతః
పురా-పురాభావమనతిక్రమ్యయథాపురం-యథాపూర్వం+యథార్థే
అనతిక్రమణేఽవ్యయీభావః ॥ అవ్యయీభావశ్చేతి నపుంసకత్వం ॥
* హ్రస్వోనపుంసకేప్రాతిపదికస్యేతి హ్రస్వత్వం తన్నభవతీత్యయ
థాపురం తతశ్చారశబ్దేన సుప్సుపేతిసమాసః ॥ అయథాపురంచారః
ప్రచారః పరిపాటీ యస్యసతథోక్తః ॥ పౌరాణాంవర్గః సమూహో
యస్మిన్తత్తథోక్తం శ్రీరామవనవాసరాజవిపత్తిభ్యాం విషణ్ణజనస
ఙ్కులమిత్యర్థః ॥ పురమయోధ్యాం, పురానికటఏవ, పశ్యన్నవలో
కయన్, ని ॥ స్యాత్ప్రబంధేచిరాతీతే నికటాగామికేపురేత్యమరః ॥
అతఏవాతిచకితమతిరత్యంతభయసంభ్రాంతాంతఃకరణస్సన్, పితృకా
ననాత్-శ్మశానాదనూనమన్యూనం భూతాక్రోశభూయిష్ఠత్వాత్తత్క
ల్పమిత్యర్థః ॥ పితుర్దశరథస్య భవనం-గృహం, న్యవిశత-ప్రవిష్ట
వాన్ ॥ ని ॥ శ్మశానంస్యాత్పితృవనమిత్యమరః ॥ పుష్పితాగ్రావృ
త్తమ్ ॥ అయుజినయుగరేఫతోయకారో యుజిచనజౌజరగాశ్చపుష్పి
తాగ్రేతిలక్షణాత్ ॥ ౧౪౧ ॥——సఇతి ॥ సభరతః తత్రభవనే పితరంద
శరథమనవేక్ష్యాదృష్ట్వా, మాతుః-కైకేయ్యాస్సదనగతో-గృహంప్రవి
ష్టస్సన్, తాం మాతరం ప్రణిపత్య గురుజనాదరతత్పరత్వాన్నమస్కృ

మమగతవాన్ పితేతి సైషా పరుషతరం భరతాయవాచమూచె ॥౧౪౨॥ వనచరఇవసాకం మైథిలీలక్ష్మణాభ్యాం పితృవిధిమనురోద్ధుం ప్రస్థితో రామభద్రః । తదనుతవపితాభూత్కాలధర్మానుకూలస్త్వమనుభవయథేచ్ఛంనిస్సపత్నాంధరిత్రీమ్ ॥ ౧౪౩ ॥ మయూరీవమహానాగం కేకయా కేకయాత్మజా । భారత్యా భరతంచక్రే పరిక్షుభితమానసమ్॥౧౪౪ ౫ ॥తదనుభరతశ్చిరతరం విలప్య విలుప్యమానవివేకః కైకేయీమిత్థము

త్య మమ పితా-దశరథః,క్వను-కుత్రగతవానిత్యపృచ్ఛత్-పృష్టవాన్ అథ సైషా కైకేయీ భరతాయ-భరతంప్రతీత్యర్థః ॥ క్రియాగ్రహణమపి కర్తవ్యమితి సంప్రదానత్వాచ్చతుర్థీ ॥ పరుషతరమత్యంతకర్ణకఠోరంయథాతథా వాచమూచె-ఉక్తవతీ, వృత్తం పూర్వవత్ ॥ ౧౪౨ ॥ —అ ॥ తత్ప్రకారమేవాహ ॥ వనచరఇతి ॥ రామభద్రః మైథిలీలక్ష్మణాభ్యాంసాకం పితృవిధిం-పితృనియోగం, అనురోద్ధుమనువర్తితుం, వనచరో మునిరివ ప్రస్థితో గతః, మునివేషధారీసన్ త్వం గచ్ఛేతి పి(త్రా)జ్ఞప్తస్సన్ అరణ్యంగతఇత్యర్థః ॥ తదనుతదనంతరం తవ పితా దశరథఃకాలధర్మస్య-మరణస్య, అనుకూలః-యోగ్యః,అభూజ్జాతః,మృతఇత్యర్థః॥ని॥స్యాత్పంచతాకాలధర్మఇత్యమరః॥అత స్త్వం నిస్సపత్నాం-నిష్కంటకాం ధరిత్రీం, యథేచ్ఛం-స్వచ్ఛందమనుభవపరిపాలయేత్యర్థః ॥ మాలినీవృత్తమ్ ॥ ౧౪౩ ॥—మయూరీతి ॥ కేకయాత్మజా-కైకేయీ, భారత్యా-ఉక్తరూపయావాచా, భరతం మయూరీబర్హిణీ + జాతేర(స్త్రీ)విషయాదయోపధాదితిజీష్ ॥ కేకయా స్వవాణ్యా, ని ॥ కేకావాణీమయూరస్యేత్యమరః ॥ మహానాగం-మహాభుజంగమివ, పరిక్షుభితమానసం-క్షుబ్ధహృదయం, చక్రే ॥ ని॥మయూరోబర్హిణోబర్హీ నీలకంఠో భుజంగభుగిత్యభిధానాన్మయూర్యాస్తద్విరోధిత్వాదితిభావః ॥ పూర్ణోపమాలంకారః ॥ ౧౪౪ ॥ తదన్వితి ॥ తదను-కైకేయీవచనానంతరం, భరతశ్చిరతరం-బహుకా

కథయేత్ ॥ ౧౪౫ ॥ ప ॥ పరిణతిపరుషాణాంపాప్మనాంసన్నిపాతాన్న హిభవసిచతుర్ణాం సాత్వమస్మాకమంబా । తదిహ తనయవత్యస్సల్లపి ష్యంతి కామం శ్రుతిపుటరచితార్తిస్త్వాంసవిత్రీమకీర్తిః ॥ ౧౪౬ ॥ గ ॥ తదను తన్ముఖాదాకృష్టదృష్టిరనుజమిదమవాదీత్ ॥ ౧౪౭ ॥ ప ॥

లం, విలప్య-పితృభ్రాతృభ్రాన్తివశేన పరిదేవనంకృత్వేత్యర్థః॥ విలుప్యమానో లోపం ప్రాప్నువన్ వివేకోయస్యసతథోక్తః॥పితృమరణభ్రాతృ ప్రవ్రజనశ్రవణలుప్తబుద్ధిస్ఫురణతయా కర్తవ్యాకర్తవ్యవిచారవిధురఇ త్యర్థః ॥ కైకేయీమిత్థమకథయదవోచత్ ॥౧౪౫॥—తదేవవివృణో తి ॥ పరిణతీత్యాదినా॥ హేకైకేయి పరిణతిపరుషాణాం-పర్యంతేదుర్ద శాను సంధాయకానాం, పాప్మనామేవంవిధపాపానాం॥ ని ॥అస్త్రీ పంకంపుమాన్పాప్మేత్యమరః ॥ సన్నిపాతాత్సంఘాతాద్ధేతోస్సాతథా భూతా త్వం చతుర్ణాం శ్రీరామాదీనామస్మాకం, అంబా-మాతా, నభవసిహి-నజాయసేఖలు, ఈదృశ్యాపిత్త్వాత్వమస్మాకమమ్బాభవితుం నార్హసీత్యర్థః ॥ తత్తస్మాత్కారణాత్ ఇహ-అస్మిన్లోకే, తనయ వత్యః-పుత్రవత్యః, స్త్రియః తథాభూతానామేవ పరిజ్ఞానసంభవాది తిభావః ॥ త్వాం శ్రుతిపుటయోశ్శ్రోత్రగోళకయోః, రచితా-విహి తా, ఆర్తిః-పీడాయయాసా తథోక్తా తస్యాశ్శ్రోత్రాణామత్యంతఖే దకారిణ్యాఇత్యర్థః ॥ అకీర్తిర్యశఃక్షీర్తిః, సవిత్రీమంబాం కామమ త్యంతం సల్లపిష్యంతి పాపాచారేయం కిమేతదకృత్యమకరోత్ య తో దుర్నివారాపకీర్తిమూలమభూదిత్యన్యోన్యసంభాషణం కరిష్యం తీత్యర్థః ॥ ని ॥ సల్లాపోభాషణంమిథఇత్యమరః ॥ సంభావితస్యచా కీర్తిర్మరణాదతిరిచ్యతఇతి భగవద్వచనాదితిభావః ॥ అత్ర కైకేయ్యా నిజమాతృత్వమపహ్నుత్య అకీర్తిమాతృత్వస్యారోపాదపహ్నవభేదః॥ ఏతదాదిశ్లోకచతుష్టయం మాలినీవృత్తమ్ ॥ ౧౪౬ ॥— తదితి ॥ తద ను-తదనంతరం, తన్ముఖాత్కైకేయీవదనాదాకృష్టా-అపసారితా దృ

అవిరళమివవంశందగ్ధుమాశ్రిత్యతాపంజనమనసికిరన్త్యాం హంతసత్యాం భవత్యామ్। అనుసవనమపాపైర్దేవతాపూజ్యమానావహతికథమిదానీమాశ్రయాశాభిధానమ్ ॥ ౧౪౮ ॥ అవిరతకృషితాంతం వత్సమాలో

క్షిరేత్యేన సతథోక్తః ॥ ఈదృగపకారకారిణ్యా ముఖం కిమవలోకనీయమితి జుగుప్సయా తదపనీతచక్షుస్సన్నిత్యర్థః॥ అనుజం-శత్రుఘ్నం ప్రతీదంవచనమవాదీదవోచత్ ॥ ౧౪౭ ॥—తదేవవివృణోతి ॥ అవిరళమితి ॥ భాతీతిభవత్యాం పూజ్యాయాం + భాతేర్డవతురిత్యౌణాదికోడవతుప్రత్యయః ఉగితశ్చేతిఙీప్ ॥ సత్యాం-సాధ్వ్యమస్యాంకైకెయ్యామితి సోల్లుంఠనోక్తిః ॥ ని ॥ సతీసాధ్వీపతివ్రతేత్యమరః ॥ అవిరళం-సాంద్రం, ప్రవృద్ధమితియావత్ ॥ అవికలమితిపాఠే వైకల్యరహితమక్షతమిత్యర్థః ॥ ఇనవంశం-సూర్యవంశం, వేణువనంచగమ్యతె॥ దగ్ధుం-నాశయితుం, భస్మీకర్తుంచ, ఆశ్రిత్యాధిష్ఠాయ జనానాం మనసి-హృదయే,తాపం-సంతాపమౌష్ణ్యంచ, కిరంత్యాం-విక్షిపన్త్యాం ప్రవర్తమన్త్యాంసత్యామిత్యర్థః ॥వంశవినాశకారిణ్యాస్తస్యాస్స్వజనమనస్సంతాపహేతుత్వాదితిభావః॥ సవనేషవనుసవనం ప్రాతరాదిసవనత్రయేపీత్యర్థః + విభక్త్యర్థేఽవ్యయీభావః॥అపాపైస్సుకృతిభిర్యజమానైః, పూజ్యమానా దేవతా పావకఇత్యర్థః ॥ ఇదానీమస్మిన్నవసరే, ఆశ్రయం-కాష్ఠగుల్మాదికమశ్నాతీత్యాశ్రయాశః సఇత్యభిధానం నామధేయం కథం వహతి ప్రాప్నోతి-నవోఢవ్యమిత్యర్థః ॥ సతిప్రతిపక్షే స్వప్రతిష్ఠాయాఅనిర్వాహ్యత్వాదితిభావః ॥ ని ॥ ఆశ్రయాశోబృహద్భానుఃకృశానుఃపావకోనలఇత్యమరః ॥ హంత అప్రచ్యుతస్యాస్మద్వంశస్యేయంప్రచ్యుతిం సంపాదితవతీతిఖేదఇత్యర్థః ॥ అత్రోపమేయస్యాధిక్యకథనాపెక్షయోపమానస్య పావకస్యాశ్రయాశాభిధానవహనాక్షేపాత్ప్రతీపాలంకారః ✻ యత్రోపమానస్యాక్షేపః కైమర్థక్యేనకథ్యతె। యద్వోపమేయభావోత్ర ప్రతీపస్యాద్విదలం

కృధేనోరపితనుజశతానాంమాతురస్రంబభూవ । తదిహతనయశోకం
సంతరేదేకపుత్రా కథయకథమిదానీం కోసలేంద్రస్యపుత్రీ ॥ ౧౪౫

కృతిరితిలక్షణాత్ ॥ ౧౪౪ ॥ —— అ ॥ పుత్రపీడనమతియస్సహదుఃఖ
కారణమితి దర్శయితుమితిహాసమాహ ॥అవిరతేతి॥ అవిరతా-అవిచ్ఛి
న్నా, మధ్యాహ్నపర్యంతేతి యావత్ ॥ తయాకృష్యాకర్షణేన తా
న్తం-గ్లానం, ఖిన్నం వత్సం తనయా-బలీవర్దావిత్యర్థః ॥ జాతావేక
వచనం ॥ స్వవంశ్యత్వాద్వత్సత్వేననిర్దేశః ॥ ని ॥ వత్సోనాకుటజే వ
త్సే తర్ణకే తనయాదిక ఇతి వైజయంతీ ॥ ఆలోక్య - దృష్ట్వా, త
న్వాంజాతా స్తనుజాః-పుత్రాః తేషాం శతానాం మాతుః అనేకపు
త్రజనన్యా అపీత్యర్థః ॥ ధేనోః-కామధేనోః, గగనస్థాయా ఇతి శేషః
అస్రమశ్రు బభూవ తనయక్లేశజనితశోకవశాద్రుదితవతీత్యర్థః ॥ ని॥
రోదనంచాస్రమశ్రుచేత్యమరః ॥ తత్తస్మాత్కారణాదేకః శ్రీరామః
పుత్రోయస్యాస్సాతథోక్తా ఏకపుత్రా కోసలేంద్రస్యపుత్రీ - కౌస
ల్యా, ఇహాస్మిన్లోకే ఇదానీం తనయశోకం-పుత్రవిరహజనితశోకం
అతిదుస్తరమితిభావః । కథం కేనోపాయేన సంతరేత్-తరితుం శక్ను
యాత్, నకేనాపి సంతరేదేవేత్యర్థః ॥ కథయ-బ్రూహీతి విషాదా
భినయవచనం బహుపుత్రసంపన్నాపి స్వర్లోకనివాసిన్యపి కామ
ధేనురపి సాక్షాదనాత్మజస్యాపి వత్సస్య క్లేశమసహమానా శోచితవతీ
ఏవంభూతా కౌసల్యా శోచిష్యతీతి కిముత వక్తవ్యమిత్యర్థః ॥ తథాశ్రీ
రామాయణమ్ * యస్యాఃపుత్రసహస్రాణి సాపిశోచతి కామధుక్ ।
కింపునర్యావినారామం కౌసల్యావర్తయిష్యతి॥ ఏకపుత్రా చసాధ్వీ
చవివత్సేయంత్వయాకృతేతి ॥ అత్ర కామధేన్వపేక్షయా అసారా
యాః కౌసల్యాయాః శోకసంతరణాశక్తత్వస్య కైముత్యన్యాయేన
కథితత్వాదర్థాపత్తిరలంకారః ॥ ఏకస్యవస్తునోభావాద్యత్ర వస్త్వ
న్యథాపతేత్ । కైముత్యన్యాయతస్సాస్యాదర్థాపత్తిరలంక్రియేతి ల

అపిబదియమమన్త్రే కాలయోగాన్నరేన్ద్రే వరయుగరసనాభ్యాం ప్రాణవాయుం తదీయమ్ । అపనగరమముష్యా వర్తనం యుక్తరూపం పితృవనవసుమత్యాం క్వాపి వల్మీకవత్యామ్ ॥ ౧౪౦ ॥ ఏషా నికృష్టమతిరాత్మగుణోచితేషు వంశేషు సత్సు బహుధా పిశితాశనానామ్ । మాకంద

క్షణాత్ ॥ ౧౪౧ ॥—అపిబదితి ॥ ఇయం కైకేయీ భుజగీచ ప్రతీయతే నరేన్ద్రే-రాజ్ఞి, దశరథే, విషవైద్యేచ ॥ ని ॥ నరేన్ద్రః పార్థివేరాజ్ఞి విషవైద్యేచ కథ్యత ఇతి విశ్వః ॥ కాలయోగాత్కాలవశాత్, నవిద్యతే మన్త్ర ఉపాయచిన్తనం భుజగస్తంభనమన్త్రశ్చ యస్య తస్మిన్ అమన్త్రే పూర్వం మన్త్రసంపన్నేఽపి కాలవశాత్తద్విహీనే సతీత్యర్థః ॥ వరయుగమేవ రసనే తాభ్యాం తదీయం నరేన్ద్రసంబన్ధినం + త్యదాదీనిచేతి వృద్ధసంజ్ఞాయాం వృద్ధాచ్ఛ ఇతి ఛప్రత్యయః ॥ ప్రాణవాయుమపిబత్-పీతవతీ, వరయుగాపదేశేన నరేన్ద్రం నిహతవతీత్యర్థః + పాఘ్రాధ్మేత్యాదినా పిబాదేశః ॥ అముష్యాః-కైకేయ్యాః నగరాదపసృత్య అపనగరం అయోధ్యానగరం వర్జయిత్వేత్యర్థః + అపపరిబహిరంచవః పంచమ్యా ఇత్యవ్యయీభావసమాసః ॥ అవ్యయీభావశ్చేతి నపుంసకత్వం ॥ వల్మీకవత్యాం భుజగీనివాసోచిత వామలూరుప్రచురాయాం ॥ ని ॥ వామలూరుశ్చ నాకుశ్చ వల్మీకం పున్నపుంసకమిత్యమరః ॥ క్వాపి కస్యాంచిత్ పితృవనవసుమత్యాం-శ్మశానభువి వర్తనమవస్థానం యుక్తరూపం ప్రాశస్త్యేన యుక్తం + ప్రశంసాయాంరూపప్ ॥ ఈదృక్క్రూరసమాచారేయం నగరాన్నిర్వాసనీయేత్యర్థః ॥ అత్ర వరయుగే రసనాత్వరూపణాత్కైకేయ్యా భుజగీత్వప్రతీతేః శ్లేషసంకీర్ణైకదేశవర్తిసావయవరూపకం తథా పూర్వవాక్యార్థస్యోత్తరవాక్యార్థంప్రతి హేతుత్వాద్వాక్యార్థహేతుకం కావ్యలింగమిత్యనయోరంగాంగిభావేన సంకరః ॥ ౧౪౦ ॥— ॥ ఏషేతి ॥ నికృష్టమతిర్నీచబుద్ధిరేషా కైకేయీ ఆత్మగుణోచితేషు-నిజదు

శాలినివనే విషవల్లరివహోహంత కేకయకులే కథమావిరాసీత్ ॥ ౧౫౦ ॥
జననీతి విహీనా మేజననీతి సధర్మవిత్ । నిరయాన్నిరయాద్వీరో నిరయా
దివసానుజః ॥ ౧౫౨ ॥ గ ॥ తత్ర సామాత్యస్సముపేత్య పత్యుశ్చితా
ధిరోహణమభిలషంతీం కౌసల్యాం భరతశ్శపథశతైర్నివార్య వసిష్ఠా

గుణైరనుగుణేషు, పిశితాశనానాం-రాక్షసానాం, వంశేషు బహుధా
బహుప్రకారేణ, సత్సు-విద్యమానేషు, మాకందైర్మ్యాతవ్యైశ్శాల
తేభీక్ష్ణమితి మాకందశాలిని + బహులమాభీక్ష్ణ్యఇతిణినిః ॥ తస్మిన్
వనే-ఉద్యానే, విషవల్లరీ-విషమంజరీవ ॥ ని ॥ వల్లరీమంజరీసమే ఇ
త్యమరః ॥ కేకయస్యరాజ్ఞఃకులే సకలలోకశ్లాఘ్యే మహారాజవంశ
ఇత్యర్థః ॥ కథం కుతః ఆవిరాసీత్-ఉదితాభూత్, తాదృశమహారా
జకులే అస్యాఉత్పత్తిరనుచితేత్యర్థః ॥ ఉపమాలంకారః ॥ వసంతతి
లకావృత్తమ్ ॥ ౧౫౦ ॥—జననీతి ॥ వీరః దయాదానాదిషువీర్యశాలీ,
ధర్మవిద్ధర్మజ్ఞః సఃభరతః మే-మమ, జననీ-మాతా, జనానాం నీత్యా
మర్యాదయా- విహీనేత్యుక్త్వేతి శేషః ॥ సానుజస్సశత్రుఘ్నస్సన్,
నిరయాత్-రలయోరభేదాన్నిలయాత్, కైకేయీగృహాత్ నిరయాన్న
రకాదివ ॥ ని ॥ స్యాన్నారకస్తునరకోనిరయోదుర్గతిస్స్త్రియామిత్య
మరః ॥ నిరయాత్-నిరగాత్ + నిర్పూర్వాత్ యాప్రాపణే ఇత్య
స్మాద్ధాతోర్లఙ్ ॥ ఉపమానుప్రాసయోస్సంసృష్టిః ॥ ౧౫౨ ॥—
తత్రేతి ॥ తత్ర-తస్మిన్సమయే, భరతస్సామాత్యస్సమంత్రివర్గస్సన్
సముపేత్య-సమీపమాగత్య, కౌసల్యాయాఇతి శేషః ॥ పత్యుః భర్తుర్ద
శరథస్య, చితాధిరోహణమనుగమనమభిలషంతీం కామయమానాం ॥
శ్లో ॥ ఆర్తార్తేముదితేహృష్టాప్రోషితే మలినాకృశా । మృతేమ్రియేత
యానారీ సాస్త్రీజ్ఞేయాపతివ్రతేతి స్మృత్యా తస్య పతివ్రతాధర్మత్వా
దితిభావః ॥ కౌసల్యాం శపథశతైః * కృతా శాస్త్రానుగా బుద్ధిర్మా
భూత్తస్యకదాచన । సత్యసంధస్సతాంశ్రేష్ఠోయస్యార్యోనుమతేగత

దిష్టేనపథా దశరథాయ సదాయాగశీలాయ యాయజూకాభిప్రేతం
ప్రేతకృత్యమకరోత్ ॥ ౧౫౩ ॥ ప ॥ తాతే పితృవనంయాతేయాతుం
భ్రాతృవనంతదా। భరతఃప్రార్థయామాస ప్రాంజలిః ప్రకృతీఃకృతీ॥౫॥
అథ తాభ్యాంకౌసల్యాసుమిత్రాభ్యామంతఃపురజనేనచసాకమనునీతో

ఇత్యాది శ్రీరామాయణోక్తానేకశపథైరిత్యర్థః ॥ నివార్య చితాధి
రోహణాభినివేశాన్నివర్త్య, వసిష్ఠేన-నిజకులాచార్యేణ, మహర్షిణా
ఆదిష్టేన పథా అంత్యేష్టిమార్గేణ సదా యాగశీలాయ దశరథాయ
యాయజూకః-అశ్వమేధాదిబహుయజ్ఞకర్తా ॥ ని ॥ ఇజ్యాశీలో యా
యజూక ఇత్యమరః ॥ + యజజపదశాం యజ ఇతి యజతేర్యజంతాదూ
కప్రత్యయః ॥ తస్యాభిప్రేతమభిమతం ॥ ప్రేతకృత్యం దహనాదిమృ
తసంస్కారమకరోత్ ॥ ని ॥ మృతః ప్రేతః పరాసుశ్చేతి వైజయంతీ।
౧౫౩ ॥—తతః కింజాతమిత్యతఆహ ॥ తాతఇతి ॥ కృతమనేనకృతీ
కుశలః కృతకృత్యఇత్యర్థః + ఇష్టాదిభ్యశ్చేతి ఇనిప్రత్యయః ॥ భరతః
తాతే పితరి దశరథే పితృవనం-శ్మశానం, యాతే-గతేసతి, పరలోక
గామినిసతీత్యర్థః ॥ తదా తస్మిన్సమయే స్వయం భ్రాతృవనం శ్రీ
రామాధిష్ఠితం దండకావనమిత్యర్థః ॥ యాతుం-గంతుం, ప్రాంజ
లిః-కృతాంజలిస్సన్, + ప్రాదిభ్య ఇత్యాదినా ప్రబద్ధోంజలిర్యేనేతి బహు
వ్రీహిః ప్రకృతీరమాత్యాదీన్ ॥ని॥ ప్రకృతిస్సహజేయోనావమాత్యేపరమా
త్మనీతివిశ్వః॥ స్వామ్యమాత్యసుహృత్కోశరాష్ట్రదుర్గబలానిచ । రా
జ్యాంగానిప్రకృతయః పౌరాణాం శ్రేణయోపి చేత్యమరః ॥ ప్రార్థయా
మాస-యాచితవాన్ ॥ ౧౫౪ ॥ —తదనంతరవృత్తాంతమాహ ॥అథేతి ॥భ
రతః అనునీతః వసిష్ఠసుమంత్రాదిభిః ప్రార్థితస్సన్ తాభ్యాంమా
తృత్వేన ప్రసిద్ధాభ్యాం కౌసల్యాసుమిత్రాభ్యాం కైకేయ్యా అనా
దరాభిఘాతత్వాదితి భావః ॥ తథాంతఃపురజనేన అన్యేన రాజావరో
ధవధూజనేనచసాకం భవనం-గృహం, అభజత-ప్రవివేశ॥ ౧౫౫ ॥—

భరతోభవనమభజత ॥ ౧౫॥ ॥ అథ యథావిధివిహితౌర్ధ్వదైహికంగ
మితచతుర్దశదివసం దివసకరకులహితేన పురోహితేననగరవృద్ధైశ్చసా
ర్ధమమాత్యాస్సముపేత్య ముకుట భరణాయభరతంప్రార్థయామాసుః॥

అథేతి ॥ అథ-గృహప్రవేశానంతరం, విధిమనతిక్రమ్య యథావిధి-య
థాశాస్త్రం + యథాసాదృశ్యఇత్యవ్యయీభావః ॥ ఊర్ధ్వం దేహాద్భ
వమూర్ధ్వదైహికం పరలోకక్రియాం ॥ ని ॥ మృతార్థంతదహే దా
నం త్రిషుస్యాదౌర్ధ్వదైహికమిత్యమరః + ఊర్ధ్వదేహాచ్చేతి వ
క్తవ్యాట్ఠక్ ॥ అనుశతికాదేరాకృతిగణత్వాదుభయపదవృద్ధిః ॥ విహి
తమాచరితమౌర్ధ్వదైహికంయేనతంతథోక్తం గమితాస్సీతాశ్చతుర్దశస
ఙ్ఖ్యాకాదివసాయేనతం భరతం అమాసహవసంతీత్యమాత్యాః మంత్రి
ణః + అమాత్యప్ ॥ దివసకరకులహితేన-పురోహితేన వసిష్ఠేన
తథా నగరే పత్తనే, యేవృద్ధా-జ్ఞానవిద్యావయోవృద్ధాః తైశ్చ సా
ర్థం సముపేత్య-సమీపమాగత్య, ముకుటస్య-రాజచిహ్నస్య, కోటీ
రస్యభరణాయ-భరతంప్రార్థయామాసుఃయాచితవంతఃమూర్ధాభిషి
క్తోభూత్వా భువంపరిపాలయేత్యనునీతవంతఇత్యర్థః ॥ ననుక్షత్రియ
స్యషోడశాహానీతి షోడశాహాశౌచసద్భావాత్ కథం చతుర్దశదివస
మిత్యుచ్యతఇతిచేన్నత్యం ॥ * క్షత్రియస్తుదశాహేన స్వకర్మనిరతశ్శు
చిరిత్యాది విశేషశాస్త్రానుసారేణ దశాహేనాశౌచనివృత్తౌ ద్వాదశే
హని శ్రాద్ధంకృతవానితి మంతవ్యం ॥ చతుర్దశదివసమితితువాస్తవత్వా
దవిరోధః ॥ తథాచరామాయణమ్ ॥ * తతోదశాహేతిగతేకృతశౌ
చోనృపాత్మజః ॥ ద్వాదశేహనిసంప్రాప్తే శ్రాద్ధకర్మాణ్యకారయత్ ॥
తథా ॥ తతఃప్రభాతసమయే దివసేచ చతుర్దశే । సమేత్య రాజక

దేహాదూర్ధ్వమూర్ధ్వదేహః । రాజదంతాదిః ।ఊర్ధ్వదేహేభవంఔ
ర్ధ్వదైహికం । అధ్యాత్మాదిత్వాట్ఠఞ్ ॥ అనుశతికాదిత్వాదుభయప
దవృద్ధిః । కేచిదుత్తరపదవృద్ధింనేచ్ఛంతీత్యమరసుధాయాం ॥

॥ ౧౫౬ ॥ తతస్తాన్నిర్బధ్నతో భరతః ప్రత్యవాదీత్ ॥ ౧౫౭ ॥ —
॥ వ ॥ బహుభిరిహ కిముక్తైస్త్యక్త సౌమిత్రివృత్తిర్మకుటమపి వహేయంయుష్మదాజ్ఞాహిపూజ్యా । మమపరమవకాశః పర్ణశాలాసుకూలః క్వచిదపివిపులాయాంనాస్తిచేద్దండకాయామ్ ॥ ౧౫౮ ॥ X ॥

ర్త్రాగో భరతంవాక్యమబ్రవిన్నితి * తతఃప్రభాతసమయె దివసేథ త్రయోదశే । విలలాపమహాబాహుర్భరతశ్శోకమూర్ఛితఇతి ॥ త్రయోదశేహ్ని భరతస్య శోకవిహ్వలత్వేన ప్రసాదయితుమయుక్తత్వాద్దివసేచచతుర్దశఇతి శ్రీరామాయణఉక్తమ్ ॥ అత్రతు గమితచతుర్దశదివసమిత్యనేన చతుర్దశస్యాప్యహ్నోగమితత్వాత్పంచదశేహ్నితాప్రయాతం ॥ తథాచ శ్రీరామాయణవిరోధఇతిచేత్ ॥తర్హియద్యపివిరోధోదుర్వారః ॥ తథాపి యథాకథంచిదుపాంత్యన్యాయేన చతుర్దశదివసఏవ పరిణమయితవ్యమ్ ॥ యద్వా గమితఇత్యత్ర వర్తమానార్థేక్తప్రత్యయే క్రియమాణే గమితోగమ్యమానః నీయమానఇతి యావత్ ॥ చతుర్దశఃదివసో యేనతమితి చతుర్దశదివసఏవ పర్యవస్యతీతయానకోపి విరోధఇత్యలమతిప్రసంగేన ॥ ౫౬ ॥ —తతః ప్రార్థనానన్తరం, నిర్బధ్నతః ముకుటభరణార్థం నిర్బంధం కుర్వతః, తానమాత్యాన్ ప్రత్యవాదీత్-ఉవాచ ॥ ౧౫౭ ॥ —తదేవాహ ॥ బహుభిరితి ॥ ఇహేదానీం బహుభిరనేకైరుక్తైః ఉక్తిభిః + భావేక్తః ॥ కిం నకించిదపీత్యర్థః ॥ వృథా కాలక్షేపావహత్వాదితిభావః ॥ కింతు త్యక్తా-విసృష్టా, సౌమిత్రేర్లక్ష్మణస్య, వృత్తిర్వర్తనం శ్రీరామశుశ్రూషారూపం యేనసతథోక్తస్సన్ ముకుటమపి వహేయం-ధారయేయం రాజ్యాధిపత్యమంగీకుర్యామిత్యర్థః ॥ అపిశబ్దస్సంభావనాయాం ॥ కుతః యుష్మాకమాప్తానాం భవతామాజ్ఞానియోగః పూజ్యాహి-మాననీయాఖలు, అవశ్యకర్తవ్యేత్యర్థః ॥ కథంచేత్ విపులాయాం-విస్తృతాయాం దండకాయాం క్వచిత్కుత్రచిదపి మమ పర్ణశాలాసుకూ

ఇత్యుక్త్వా శ్రీరామసేవోత్సుకమనా నిశ్చక్రామ ॥ తత్ర ॥ ౧౫౯ ॥

ప ॥ అనుపధిరచయిత్వా సత్పథే పాంసులత్వం సుజననయనసౌఖ్యప్రాతికూల్యం చ కృత్వా । నరపతిగృహమధ్యాద్ఘూర్ణముద్ఘూర్ణమానా

లః పర్ణశాలానిర్మాణానుగుణః తావన్మాత్రిక ఇత్యర్థః ॥ అవకాశాంతరం పరమత్యంతం నాస్తి చేత్ తదా వసేయమితి సంబంధః ॥ అతో లక్ష్మణవత్ శ్రీరామకైంకర్యతత్పరేణైవ మయా భావ్యమితి నతు ముకుటభరణాదరవతేతి తాత్పర్యమ్ ॥ ౧౫౮ ॥ — ఇతీతి ॥ ఇత్యనేన ప్రకారేణోక్త్వా శ్రీరామసేవోత్సుకం-శ్రీరామకైంకర్యోత్కంఠితం, మనః చిత్తం యస్య స తథోక్తస్సన్ నిశ్చక్రామ-నిర్జగామ, గృహాదితి శేషః ॥ తత్రేతి ॥ తత్ర తస్మిన్ భరతనిర్గమనసమయే ॥ ౧౫౯ ॥
అనుపధీతి ॥ అనుపధి-అకపటం, అగూఢమితి యావత్ ॥ క్రియావిశేషణమేతత్ ॥ ని ॥ కపటో(స్త్రీ)వ్యాజదంభోపధయ ఇత్యమరః ॥ సత్పథే శ్రీరామాభిషేకాచరణరూపసాధుమార్గే, అన్యత్ర సతాం నక్షత్రాణాం పంథాస్సత్పథస్తస్మిన్నాకాశే + ఋక్పూరిత్యాదినా సమాసాంతః ॥ పాంసవో దోషా అస్యాస్సంతీతి పాంసులా॥ ని ॥ స్వైరిణీ పాంసులా చ స్యాదిత్యమరః ॥ + సిధ్మాదిత్వాల్లచ్ప్రత్యయః ॥ తస్యా భావస్తత్త్వం తద్విఘాతకరణరూపదోషకారిత్వమిత్యర్థః + త్వతలోర్గుణవచనస్యేతి పుంవద్భావో వక్తవ్యః ॥ అన్యత్ర పాంసవః-పరాగా అస్య సంతీతి పాంసులః తద్భావస్తత్త్వం రచయిత్వా-ప్రకటయిత్వా, ఆపాద్య చ, అతఏవ సుజననయనసౌఖ్యప్రాతికూల్యం సజ్జననేత్రోత్సవవిఘాతం, అన్యత్ర సుష్ఠుజనానాం నయనసౌఖ్యస్య-నేత్రసుఖస్థితేః ప్రాతికూల్యం-విరోధం చ కృత్వా ఉద్ఘూర్ణమానా-పరిభ్రమమాణా, ఏకత్రోన్మత్తత్వాదన్యత్ర స్వాభావ్యాచ్చేతి భావః ॥ కుటిలగతిః వక్రగతిః, ఏకత్ర కుబ్జత్వాదన్యత్ర తాదృక్చక్రచంక్రమణశీలత్వాచ్చేతి భావః ॥ మంథరా నామ-మంథరేతి ప్రసిద్ధా, వాత్యా-వాతసంహతిః,

కుటిలగతిరుదస్థాన్మంథరానామవాత్యా ॥ ౧౬౦ ॥ కేశహస్తంస్వహస్తే
న గృహీత్వావధవ్యథోద్యతమ్ । కౌసల్యావారయామాసశత్రుఘ్నం రామా
నుజానుజమ్ ॥ ౧౬౧ ॥ ౫ ॥ తతస్సాంతఃపురజనస్సవపురాన్నిర్గత్య శి
ల్పివర్గసమీకృతసరణిర్భరతః పురతః ప్రసృతనరగజరథతురగచరణక్షుణ్ణ
క్షోణీతలసముత్క్షిప్తేన రేణునికురుంబేణజంబాలయన్నంబరగంగాం

+ పాశాదిభ్యోయఇతియప్రత్యయః నరపతిగృహమధ్యాత్-రాజభవ
నాంతరాత్, తూర్ణం-క్షిప్రముదస్థాదుత్థితవతీ నిర్గతవతీత్యర్థః ॥
+ ఉపోనూధ్వాకర్మణీత్యేతస్య ప్రత్యుదాహరణమేతత్ ॥ అత్ర ప్ర
కృతాప్రకృతగతః శ్లేషాలంకారః ॥ * ప్రకృతాప్రకృతోభయగతము
క్తంచేచ్ఛబ్దమాత్రసాధర్మ్యం॥శ్లేషోయం శిష్టత్వంనత్వత్రాద్యద్వయో
నాంత్యఇతిలక్షణాత్ ॥ ౧౬౦ ॥— కేశహస్తమితి ॥ తతస్తదనంతరం
శత్రుఘ్నం తద్దర్శనాత్ప్రోదృప్తం అతఏవ స్వహస్తేన-నిజకరేణ, కేశ
హస్తం-మంథరాకేశకలాపం ॥ ని ॥ పాశఃపక్షశ్చహస్తశ్చ కలాపా
ర్థాఃకచాత్పరఇత్యమరః ॥ గృహీత్వా తస్యాః మంథరాయాః వధేఉ
ద్యతముద్యుక్తం ఈదృశ్యాపిస్త్రియావధేన స్త్రీహత్యాదోషానవ్రాన
ఙ్క్యేతి తద్వినవాంసనే విహితాగ్రహమిత్యర్థః ॥ రామానుజస్య-భ
రతస్య, లక్ష్మణస్యవా అనుజం శత్రుఘ్నం కౌసల్యావారయామాస కి
మనేన క్షుద్రదాసీనిగ్రహేణేతితన్నిర్బంధాభినివేశాన్నివారితవతీత్య
ర్థః ॥ ఏతేనాస్యాస్సాన్త్వజనోచితదయాసౌశీల్యాదిగుణసంపత్తిస్సూ
చితేతి మంతవ్యమ్ ॥ ౧౬౧ ॥ — తతఇతి ॥ తతః-తదనంతరమ్, భ
రతస్సాంతఃపురజనఏవకౌసల్యాద్యంతఃపురస్త్రీసహితస్సన్నేవశిల్పివ
ర్గేణ ఖనకవర్ధకివృక్షతక్షకప్రముఖశిల్పినివహేన, సమీకృతాగర్త
పాషాణగుల్మాదినిరసనేన ఋజూకృతాసరణిర్మార్గో యస్యసతథోక్త
స్సన్ పురతః-పురస్తాత్, ప్రసృతానాం-ప్రవృత్తానాం, నరాణాం గ
జానాం రథానాం తురగాణాంచ, చరణైః-పాదైః, క్షుణ్ణమవదారి

గంగాంచ సుమన్త్రభణితగుణనివహగుహానుమత్యా నిస్తీర్య దూ
రాదేవాశ్రమద్వారి నివేశితబలభారో భరద్వాజాభివన్దనమకరో
త్ ॥ ౧౬౨ ॥ సోయం ప్రీతమనా మునిర్భరద్వాజో భరతం జననీజన
మపి ప్రత్యేకమాలోక్య సేనామప్యాహూయ యథోచితమాతిథ్యమ

తంయత్ క్షోణీతలం తస్మాత్సముత్కీర్ణేన-సముత్థితేన, రేణునికురుమ్బె
ణ పాంసుభరేణ, అమ్బరగఙ్గామాకాశగఙ్గాం జమ్బాలయన్ జమ్బా
లవతీంకుర్వన్ పఙ్కిలయన్నిత్యర్థః ॥ అసమ్బన్ధే సమ్బన్ధరూపాతిశ
యోక్తిః ॥ ని ॥ నిషద్వరస్తుజమ్బాలః పఙ్కోస్త్రీశాదకర్దమావిత్యమ
రః + జమ్బాలశబ్దాత్తత్కరోతీతిణ్యన్తాల్లటశ్శత్రాదేశః ॥ తథాసు
మన్త్రేణ భణితోవర్ణితః గుణనివహస్సౌశీల్యసౌహార్దాది సద్గుణసం
పత్తిర్యస్యతథోక్తస్య గుహస్య నిషాదనాథస్యానుమత్యాఙ్గీకారేణ
గంగాం-భూతలవాహినీంచ, నిస్తీర్య-తీర్త్వా, అత్రాస్మాభిః క్రియ
మాణమతిథిసత్కారం పరిగృహ్య పునర్గన్తవ్యమితి ప్రార్థయ
మానం గుహం సాన్త్వవచనైః ప్రసాద్య తదనుమత్యా తేనసహైవ
గంగాం సన్తీర్యేత్యర్థః ॥ దూరాద్దూరతఏవ-విప్రకృష్టదేశఏవ, మ
హర్షేరవరోధభయాదితిభావః + దూరాన్తికార్థేభ్యో ద్వితీ
యాచేతిచకారాత్పఞ్చమీ ॥ ఆశ్రమద్వారే-తపోవనప్రతిహారప్రదే
శే, నివేశితబలభారస్సంస్థాపితసేనానివహస్సన్ మహర్ష్యాశ్రమపీ
డా భయాత్క్రోశాదేవవిసృష్టసైన్యఇత్యర్థః ॥ తథా శ్రీరామా
యణమ్ ॥ * ॥ భరద్వాజాశ్రమం దృష్ట్వా క్రోశాదేవనరర్షభః । బ
లంసర్వమవస్థాప్య జగామసపురోహితఇతి ॥ అథ భరద్వాజస్య ము
నేరభివన్దనం-పాదవన్దనమకరోత్ ॥ ౧౬౨ ॥ —స ఇతి॥ సోయం
మునిర్మననశీలః భరద్వాజః ప్రీతమనాస్సన్తుష్టాన్తఃకరణస్సన్, భ
రతం జననీజనమపి కౌసల్యాదిభరతమాతృజనంచ ప్రత్యేకం వివిక్తమా
లోక్య దయాదృష్ట్యానుగృహ్యేత్యర్థః ॥ సేనాం-భరతచమూమప్యా

కురుత ॥ ౯౩ ॥ ప ॥ తథాతిథ్యంచక్రే భరతబలభాజాంతనుభృతాంభ
రద్వాజస్స్వయంభ్రుకుటిభటకల్పాఖిలసురః । తప స్తప్త్వాఘోరం దివి
సుమనస స్తత్ఫలభుజో యథాతేషాం తోషంక్షణమభిలషేయుర్మునికృ

హూయ-ఆనీయతామితస్సేనేతి భరతమాజ్ఞాప్య తదభ్యర్థ్యేముఖావా
కారయిత్వేత్యర్థః । యథోచితం-యథార్హమాతిథ్యమతిథిసత్కారం
అకురుత-కృతవాన్ ॥ ౯౩ ॥ —తత్ప్రకారమేవవర్ణయతి॥ తథేతి॥
భ్రుకుట్యా-భ్రూభంగమాత్రేణైవహేతునా, ఈషదసమాప్తౌ భటాభ
టకల్పాః కింకర ప్రాయాఇతియావత్ + ఈషదసమాప్తౌ కల్పబ్దే
శ్యదేశీయరఇతి కల్పప్ప్రత్యయః ॥ ని ॥ కల్పబ్దేశ్యశ్చదేశీయఃప్రత్య
యాఃకించిదూనకేఇత్యమరః ॥ తే అఖిలసురా-అఖిలదేవా యస్యసత
థోక్తః ॥ లోకత్రయేప్యస్యాసాధ్యం నకించిద స్తీతిభావః ॥ అతఏవస్వ
యంభరద్వాజః భరతస్య బలభాజాం చమూచరాణాం + భజోణ్విః
తనుభృతాం-శరీరిణాం, తథా తేన ప్రకారేణ ఆతిథ్యం-అభ్యంగస్నా
నవాసో గంధమాల్యాలంకారమృష్టాన్నపానాద్యతిథిసత్కారం చక్రే
చకార + అతిథేర్ఞ్యఇతితాదర్థ్యేఞ్యప్రత్యయః ॥ కథం చకారేత్య
తఆహ ॥ ఘోరం దుష్కరం తపః వ్రతోపవాసాదియావంతప్త్వా కృ
త్వా, సుమనసో దేవాస్సంతః అతఏవ దివి-స్వర్గే, తత్ఫలభుజఃత
స్య తపస్యః ఫలభుజః రంభాసంభోగాదిఫలభోక్తారః పురుషాః ముని
కృతం-భరద్వాజేన విహితం తేషాం భరతచమూచరాణాం తోషమా
నందం,క్షణం-క్షణమాత్రం, యథాఽభిలషేయుః-క్షణమాత్రమపీదృక్ప
రితోషోస్మాకంసంభవేద్యది తర్హి కృతార్థాభవేమేతి యథావాంఛేయు
స్తథాచకారేత్యర్థః ॥ సర్వేపి చమూచరామునికృతాతిథ్యవశాత్స్వ
ర్గసుఖాదప్యధికం సుఖమనుబభూవురిత్యర్థః ॥ అత్ర స్వర్గిణాంతే
త్పరితోషణాభిలషణాసంబంధేపి తత్సంబంధోక్తేరతిశయోక్తిభేదః ॥
శిఖరిణీవృత్తమ్ ॥ రసైరుద్రైశ్ఛిన్నాయమనసభలాగశ్శిఖరిణీతిలక్షణా

తమ్ ॥ ౧౬౪ ॥ ౪ ॥ ఇతి తద్దినం దినశతకల్పం తత్రోషిత్వా మునేర్ని
దేశేన సర్వే చిత్రకూటవనోద్దేశమవిశన్ ॥ ౧౬౫ ॥ తత్ర సస్యస్త
సైన్యస్తతఇతో గుహేనసహ రామమన్విష్యన్ హవ్యగంధినా గంధ
వహేన హోమధూమేనచ దూరాదేవ విభావ్యమానమచలమృగగ
ణం అదృశ్యరూపాభిర్వనదేవతాభిరవకీర్యమాణబలికుసుమమశేషపి
శితాశనపిశాచోచ్చాటనమంత్రాయమాణ లక్ష్మణచాపఘోషశ్రవణ

త్ ॥ ౧౬౪ ॥ —ఇతీతి ॥ ఇత్యనేనప్రకారేణ తద్దినం మునిదర్శనదివ
సం దినశతకల్పం శ్రీరామదర్శనోత్సుక్యాద్బహుదినతుల్యమిత్యర్థః॥
* తత్ర భరద్వాజాశ్రమే నీత్వా-గమయిత్వా, అథ మునేః నిదేశే
న-భరద్వాజాజ్ఞయా సర్వే భరతాదయశ్చిత్రకూటస్య పర్వతస్య వ
నోద్దేశం-వనప్రదేశమవిశన్-ప్రవిష్టవంతః ॥ ౧౬౫ ॥ — తత్రేతి॥
భరతః తత్ర వనోద్దేశఏవ సస్యస్తసైన్యస్స్వకీయానీకస్సన్, శ్రీరా
మమనన్యత్రాపేతీత్యనుదయార్థమితిభావః ॥ తథా గుహేనసహ
గహనమార్గవేదినానిషాదాధిపేనసాకం తతఇతః ప్రదేశే రామమ
న్విష్యన్మృగయన్ హాయతఇతి హవ్యమాజ్యాదితద్గంధోస్యాస్తీతి
తథోక్తేన హవ్యగన్ధినా గంధవహేన వాయునా హోమధూమేన-ఔ
పాసనాద్యగ్నిసూచకహోమధూమేనచ దూరాద్విప్రకృష్టదేశఏవ వి
భావ్యమానమనుమీయమానంఅచలాఃనిర్భయదేశత్వాదపలాయమానా
మృగగణాః-హరిణాదిమృగయూథాని, యస్మిన్ తం అదృశ్యరూపాభి
రంతర్హితాకారాభిర్వనదేవతాభిర్వనాభిమానినీభిర్దేవతాభిః అ
వకీర్యమాణాని-విక్షిప్యమాణాని బలికుసుమాని-పూజోపహారపుష్పాణి
యస్మిన్ తం వనదేవతానామప్యర్చనీయమిత్యర్థః ॥ ని ॥ కరోపహార
యోఃపుంసి బలిరిత్యమరః ॥ అశేషాస్సమస్తా యేపిశితాశనాః - క్ర

---

* స్వైరుత్తరపదేత్వమీ । నిభసంకాశనీకాశప్రతీకాశోపమాదయ ఇ
త్యత్ర ఆదిశబ్దపరిగృహీత్తకల్పశబ్దేన సహాస్యపదవిగ్రహః ॥

సముచితసామీప్యప్రదేశం నూతనపరికల్పితపర్ణశాలావాస్తవ్యవైఖా
నసకుటుంబినీనిబిరీసభూభాగం అనోకహశాఖావలంబమాన వల్క
లాజినమమరతరుశాఖాపచిత్రైరంబరచరపతికరకిసలయవిముక్తైః అభిన

వ్యాదావాస్తవేవ పిశాచాభూతగ్రహవిశేషాస్తేషాముచ్చాటనమంత్రమివ
దాచరన్నుచ్చాటనమంత్రాయమాణో [1] యో లక్ష్మణచాపఘోషః
సౌమిత్రిధనుష్టంకారః తచ్ఛ్రవణస్య తదాకర్ణనస్యసముచితో యో
గ్యస్సామీప్యప్రదేశః ॥ ప్రాంతభూమిర్యస్యతం నిరంతరలక్ష్మణచా
పఘోషఘుమఘుమాయమానసమీపదేశమిత్యర్థః ॥ నూతనపరిక
ల్పితాః శ్రీరామసహవాసేన కృతార్థత్వసంపాదనార్థం ప్రత్య
గ్రం నిర్మితాస్తాసు పర్ణశాలాసు వసంతీతివాస్తవ్యా వసంతః + వ
సేస్తవ్యత్కర్తరిణిచ్చేతి కర్తరితవ్యప్రత్యయోవృద్ధిశ్చ ॥ వైఖానసాస్త
పోవిశేషలబ్ధసంజ్ఞాస్తాపసవిశేషాః ॥ యద్వా బ్రహ్మణోనఖజాతావై
ఖానసాః ॥ యేనఖాస్తేవైఖానసాఇతిశ్రుతేః ॥ యద్వా విఖనసము
నినాప్రోక్తం సూత్రమధికృత్య తన్మార్గానుసారిణో వైఖానసాఃనూ
తనపరికల్పితపర్ణశాలావాస్తవ్యాశ్చ తే వైఖానసాశ్చ తేషాం కు
టుంబిన్యః పురంధ్ర్యః తాభిర్నిబిరీసః నిబిడో భూభాగో భూప్రదే
శో యస్యతం ॥ ని ॥ నిబిడంనిబిరీసంచదృఢంగాఢం ప్రదక్షతఇతి వైజ
యంతీ + నేర్బిడజ్బిరీసచావితి నిశ్శబ్దాద్బిరీసచ్ప్రత్యయః ॥ నిబిడే తె
తిపాఠే నిబిడశబ్దాన్మైయుక్తాత్తత్కరోతీతిణిచికర్మణిక్తః సాంద్రీకృతేత్య
ర్థః ॥ అనోకహానాం-వృక్షాణాం, శాఖాసు లంబమానాని స్రంస
మానసం స్థానకానివల్కలాని చీరవసనాన్యజినాని కృష్ణాజినానిచ య
స్మింతం తథా అమరతరుశాఖాభ్యః-కల్పవృక్షశాఖాభ్యః, అపచిత్రై
ర్విభూనైః అంబరచరపతయః-సిద్ధగంధర్వాదిఖచరాధీశ్వరా ఇంద్రా
దయః, తేషాం కరకిసలయవిముక్తైః-పాణిపల్లవవికీర్ణైః, అభినవవ

---

[1] మంత్రవదాచరతీత్యర్థే+కర్తుఃక్యజ్సలోపశ్చేతిక్యజస్తాల్లటశ్శానచ్

వపల్లవభంగశబలైరవిరలైః కుసుమనికరైరభ్యర్చ్యమానజానకీనివాస
తరుమూలవేదికమాలక్ష్యమాణఖడ్గకార్ముకనిషంగమతిథిజనసపర్యాప
ర్యుత్సుకసౌమిత్రిసమాహృతకందమూలఫలకలితైకదేశమవినాభూత
జనకదుహితృచరణనళినవిన్యాసమపహసితసాకేతరామణీయకం రా
మాశ్రమం భరతస్ససంభ్రమమభజత ॥ ౧౬౬ ॥ ప ॥ అథావాసంశాం
తేరకృతసుకృతానామసులభం నవాంభోదశ్యామంనళిననయనంవల్క–

ల్లవభంగశబలైః బాలపత్రవాళశకలమిశ్రణకర్బురవర్ణైః ॥ ని ॥ చి
త్రకింమీరకల్మాష శబలైతాశ్చకర్బురఇత్యమరః ॥అవిరలైస్సాంద్రైః,
కుసుమనికరైః-పుష్పనికురుంబైః, అభ్యర్చ్యమానా-సంపూజ్యమా
నా జానకీనివాసతరుమూలవేదికా సీతానికేతనవృక్షాధఃప్రదేశవితర్ది
కాయస్మిన్తత్ ॥ ని ॥ స్యాద్వితర్దిస్తువేదికేత్యమరః ॥ అలక్ష్యమాణాః
పరిదృశ్యమానాః, ఖడ్గకార్ముకనిషంగాయస్మిన్తత్ ॥ అతిథిజనానాం
సపర్యాయాం పర్యుత్సుకేనప్రోత్సాహవతా సౌమిత్రిణా సమాహృ
తైరానీతైః, కందమూలఫలైః కలితస్సమృద్ధః ఏకదేశోయస్యతం క
న్దావర్తులమూలపిండాః, మూలాని దీర్ఘాకారాణీతివివేకః ॥ అవినా
భూతాః నిరంతరానువృత్తాఃజనకదుహితృచరణనళినవిన్యాసాః-జానకీ
పాదపద్మముద్రాః యస్మిన్తత్ ॥ అతఏవ అపహసితం-పరిహసితంధి
క్కృతమితియావత్ తత్సాకేతరామణీయకమయోధ్యాపుర సౌభా
గ్యంయేనతం+ రమణీయస్యభావో రామణీయకం యోపధాద్గురూపో
త్తమాద్వుఞ్ ॥ రామాశ్రమం-శ్రీరామనివాసస్థానం, సంభ్రమేణ-
సంతోషజనితవేగేన, సహితం యస్మిన్కర్మణితద్యథాభవతితథా ససం
భ్రమం ॥ అభజత-ప్రాప, అత్రసాకేతరామణీయకస్యాపహసితత్వా
సంబంధేపి తత్సంబంధోక్తెరతిశయోక్తిభేదః ॥ ౧౬౬ ॥ —అథేతి ॥
అథాశ్రమభజనానంతరం, శాంతేరావాసంశమైకనికేతనంఅకృతసుకృ
తానామనాచరితపుణ్యకర్మణాం జనానామసులభం-దుష్ప్రాపం, న

లధరమ్ । జటాజూటాపీడం భుజగపతిభోగోపమభుజం దదర్శ శ్రీమంతం విపినభువిసీతాసహచరమ్ ॥ ౧౬౮ ॥ తతస్తస్యోపాంతే జనకయజనాధీనజననాం వవందే వైదేహీం రజనికరరేఖామివ నవామ్ । అరణ్యా

వాంభోదశ్యామం-నీలమేఘకోమలాంగం, నళిననయనం-పుండరీకాక్షం, వల్కలధరం-వల్కలవస్త్రధారిణం, జటాజూటఏవ ఆపీడః శేఖరో యస్యతం ॥ ని ॥ శిఖాస్వాపీడశేఖరావిత్యమరః ॥ భుజగపతేరాదిశేషస్య భోగః కాయః సఏవ ఉపమా సదృశః యయోస్తౌ తాదృశౌ భుజౌ యస్యతం ఉపమోపమానంస్యాదిత్యత్ర పఠితోపమాశబ్దస్య నిత్యస్త్రీలింగస్య సదృశసాదృశ్యోభయార్థకత్వాత్ ॥ వృత్తాయతపీవరబాహుమిత్యర్థః ‡ శ్రీమంతం సహజశోభాసంపన్నం + నిత్యయోగే మతుప్ ॥ సీతాసహచరం-జానకీసమేతం, శ్రీరామం, విపినభువి-కాంతారసీమ్ని, దదర్శ ॥ ఏతదాదిశ్లోకత్రయం శిఖరిణీవృత్తం। ౧౬౮ ॥ ——తత ఇతి ॥ తతః-శ్రీరామదర్శనానంతరం, తస్య శ్రీరామస్యోపాంతే-పార్శ్వదేశే, నవాం-నూతనాం, రజనికరరేఖాం-చంద్రకలామివస్థితామిత్యుత్ప్రేక్షా ॥ భూలోకగతాయాశ్చంద్రకలాయా అప్రసిద్ధత్వాన్నోపమా ‡ జనకస్య రాజ్ఞో యజనాధీనం-యజ్ఞాయత్తం జననం-జన్మ యస్యాస్తాం ॥ హలముఖకృష్టజనకయజ్ఞక్షేత్రసముత్పన్నామిత్యర్థః ॥ ని ॥ అధీనో నిఘ్న ఆయత్త ఇత్యమరః ॥ తథాపుణ్యాత్మ

---

‡ యద్వా భుజగపతిభోగస్య సదృశౌ భోగోపమౌ తాదృశౌ భుజౌ యస్యతం । వాచ్యలింగా ఇత్యారభ్య స్యురుత్తరపదేత్వమీ । నిభసంకాశనీకాశప్రతీకాశోపమాదయ ఇత్యుక్తేః ప్రకృతే విశేష్యనిఘ్నేన సదృశార్థకోపమశబ్దేనాస్వపదవిగ్రహః ॥

‡ *యదాయముపమానాంశో లోకసిద్ధిమపేక్షతే । తదోపమైవయేనేవశబ్దస్సాధర్మ్యవాచకః ॥ యదాపునరయంలోకాదసిద్ధః కవికల్పితః । తదోత్ప్రేక్షైవయేనేవశబ్దస్సంభావనాపరః ॥ ఇతి హరివచనాత్ ॥

నాంపుణ్యాత్పదకమలముద్రాపరిచయాదయోధ్యాసధ్రీచీమవికలమవ
స్థాంవిదధతీమ్ ॥ ౧౬౭ ॥ స్వతస్సిద్ధంయస్మిన్నితరదురవాపంవిజయతే
సుమిత్రాపుత్రత్వాదపిజగతిరామానుజపదమ్ । యదీయాక్షిద్వంద్వ

విత్రాత్, పదకమలముద్రాపరిచయాత్, నిజ పాదపద్మవిన్యాససం
స్థానాద్ధేతోః అరణ్యానాం-విపినానాం, ॥ ని ॥ అటవ్యరణ్యంవిపినమి
త్యమరః ॥ అవికలం-దృఢంయథాతథా అయోధ్యాసధ్రీచీమయోధ్యా
సహచరీం, తత్సదృశీమిత్యర్థః ॥ అతఏవోపమాలంకారః॥ అవస్థాం
దశాం, విదధతీం-సంపాదయంతీమిత్యర్థః ॥ యత్ర నిజసంచారస్త
త్రైవాయోధ్యాపురసబ్రహ్మచారిత్వాదితిభావః + దధాతేశ్శతర్యుగిత
శ్చేతిఙీప్ ॥ నాభ్యస్తాచ్ఛతురితినుమభావః ॥ వైదేహీం-జానకీం, వ
వందే-నమశ్చకార, శ్రీరామస్య దర్శనం సీతాయాశ్చ వందనంచేతి
నైతచ్చోద్యముద్భావనీయం ॥ శ్రీరామాపేక్షయాపి తత్పత్న్యాః
పరమపతివ్రతాయాం తస్యామేవాత్యంతాదరసంభవాదితిభావః + స
ధ్రీచీమిత్యత్ర సహాంచతీతి సధ్రీచీ అంచతేః ఋత్విగిత్యాదినాక్విన్
ప్రత్యయః ॥ సహస్యసధ్రిరితిసహశబ్దస్య సధ్ర్యాదేశః ॥ అనిదితా
మిత్యాదినా నకారలోపః ॥ అచఇత్యకారలోపేచావితిదీర్ఘః ॥ ఉగి
తశ్చేతిఙీప్ ॥ ఉక్తాలంకారయోఃపరస్పరనైరపేక్ష్యాత్సంసృష్టిః॥౧౬౭
స్వతస్సిద్ధమితి ॥ ఇతరదురవాపం-భ్రాత్రంతరదుష్ప్రాపం, భిన్నోద
రదులభమిత్యర్థః ¶ రామానుజఇతిపదం శబ్దః యస్మిన్ లక్ష్మణేసు
మిత్రాపుత్రత్వాత్ సపత్నీమాతృజన్యత్వేన భిన్నోదరత్వాదపీత్య
ర్థః ॥ కౌసల్యాగర్భసంభూతత్వాభావేపీత్యపిశబ్దార్థః ॥ తథాత్వే

¶ రామానుజస్త్వాదిశేషే లక్ష్మణేపిధనంజయఇత్యభిధానాద్రామాను
జశబ్దస్య తత్రైవరూఢేః స్వతస్సిద్ధంసదితరదురవాపం విజయతఇత్య
న్వయః ॥ రూఢ్యా స్వతస్సిద్ధత్వమత్ర । అన్యత్ర రూఢ్యభావాత్తయా
తదితరదురవాపత్వంచసిద్ధమ్ ॥

ప్రతినిధిర్భవేదంబుజయుగంనిశీథేనిర్నిద్రంయదితమపిసాక్షాదకృతసః॥

రామానుజత్వస్య స్వతస్సిద్ధత్వే అవివాదఏవేతిభావః ॥ యద్వా సు
మిత్రాయాఅపుత్రత్వాదీషత్పుత్రత్వాత్ ॥ అస్య సుమిత్రాగర్భస
మ్భూతత్వమాత్రమేవ పుత్రలాభఫలస్యతు కౌసల్యాగామిత్వాదితిభా
వః ॥ అత్రాపిరవధారణార్థకః ॥ అథవా సుమిత్రమకృత్రిమసు
హృత్ అపుత్రఈషత్పుత్రః పుత్రకల్పఇత్యర్థః ॥ పితృసమో జ్యేష్ఠ
ఇతి న్యాయస్యాత్రైవప్రసిద్ధత్వాదితిభావః ॥ సుమిత్రంచాసావపు
త్రశ్చేతి విశేషణసమాసః ॥ తస్యభావస్తత్వాత్ ॥ అన్యస్యైతాదృశ
త్వాభావాదిత్యపిశబ్దార్థః ॥ యద్వా సుమిత్రాపుత్రత్వాత్సుమి
త్రాపుత్రత్వంవిహాయేత్యర్థః + ల్యబ్లోపేకర్మణ్యధికరణేచేతి పంచ
మీ ॥ అత్రాపిరేవకారార్థకః స్వతస్సిద్ధం నిసర్గసిద్ధంసత్ జగతి
లోకే విజయతే-సర్వోత్కర్షేణవర్తతే ॥ పుణ్యైర్యశోలభ్యతఇతి
న్యాయాదితిభావః ॥ విపరాభ్యాంజేరిత్యాత్మనేపదం ॥ తథా అంబు
జయుగం-అరవిందయుగ్మం, కర్తృ నిశీథే-అర్ధరాత్రౌ ॥ ని ॥ అర్ధరా
త్రనిశీథౌద్వావిత్యమరః ॥ నిర్నిద్రం యదిప్రఫుల్లంచేత్, యస్య ల
క్ష్మణస్య సంబంధి యదీయంతచ్చతత్ అక్షిద్వంద్వం-నేత్రయుగళం
చ తస్య ప్రతినిధిఉపమానంభవేత్, స్యాత్ నాస్త్యుపమానం కించిత్స
శ్యామఇతిభావః † ఏతేన లక్ష్మణస్య సర్వదా నిద్రారాహిత్యం సూ
చ్యతే॥ తంలక్ష్మణమపి సః భరతః సాక్షాదకృత ప్రత్యక్షీచకార-అపశ్యది
త్యర్థః ॥ + కరోతేర్లుఙిసిచఃకిత్త్వాన్నగుణః హ్రస్వాదంగాదితి
సలోపః ॥ అత్రాంబుజయుగస్య నిశీథే నిర్నిద్రత్వాసంబంధేపి త
త్సంభావనయా సంబంధకథనాదతిశయోక్తిః । తదేతత్,పుష్పం ప్ర

---

† యదీయాక్షిద్వంద్వం ప్రతినిధిర్యస్యేతి బహువ్రీహిః పుంసిప్రతినిధి
రిత్యుక్త్యా తస్య నిత్యపుంస్త్వాత్ ॥ ఉపమానస్య కమలద్వంద్వస్యోప
మేయత్వప్రకల్పనాత్ప్రతీపాలంకారః *ప్రతీపముపమానస్యోపమేయ
త్వప్రకల్పనమితిలక్షణాత్ ॥

౧౬౯ ॥ గ ॥ తతస్తదనన్తరం మరుపథే పృథుతరగ్రీష్మోష్మణి దైవాత్క్ల ప్తోపలమ్భమమ్భోరుహతటాకం సుధాసారపూరితాపం సతృష్ణఇవ కృష్ణసారో భరతస్సరభసం సముపేత్య రామం పాదయోర్నిపత్య చిరం రుదన్ దశరథకథామపి కథయిత్వా మైథిలీసహితాయ సలక్ష్మణాయ రామాయ శోకమూర్ఛాం ప్రాయచ్ఛత్ ॥ ౧౭౦ ॥ జననీజనోఽపి తత్ర

వాల్మీకోపహితం యదిస్యాదిత్యాద్యుదాహృత్యాలంకారసర్వస్వకారః స్పష్టీచకార॥ ౧౬౯ ॥ — తదనంతరమితి ॥ తదనన్తరం శ్రీరామసీతాలక్ష్మణదర్శనానంతరం, పృథుతరోఽత్యంతబహుళః గ్రీష్మోష్మా-గ్రీష్మర్తుజనితసంతాపో యస్మిన్ తస్మిన్ దుస్సహసంతాపకారిణీత్యర్థః మరుపథే-ఊషరస్థలపత్తని, నిర్జలదేశఇతియావత్ + ఋక్పూరిత్యాదినా సమాసాంతః ॥ దైవాద్భాగ్యవశాత్ ॥ ని ॥ దైవందిష్టంభాగధేయంభాగ్యమిత్యమరః ॥ క్ల ప్తోపలంభముపలబ్ధింప్రాప్తమిత్యర్థః॥ సుధాయాఅమృతస్య సారఇవసారఉత్కృష్టాంశోయాసాంతాః పూరితాః పరిపూర్ణాశ్చ కర్తరి క్తః ॥ ఆపోయస్మిన్ తం అమృతప్రాయపయఃపరిపూర్ణమిత్యర్థః + ఋక్పూరిత్యాదినాసమాసాంతః ॥ అంభోరుహతటాకం-పద్మసరోవిశేషం, భూరితాపః-బహుళసంతాపః, అతఏవ సతృష్ణః-పిపాసాతురః, కృష్ణసారో-హరిణవిశేషఇవేత్యుపమా। భరతః సరభసం-సవేగంయథాతథా ॥ ని ॥ రభసోవేగహర్షయోరిత్యమరః ॥ రామం సముపేత్య-ప్రాప్య, పాదయోర్నిపత్య చిరంరుదన్ రోదనంకుర్వన్, దశరథస్య కథాం పరలోకయాత్రారూపాం వార్తామపి కథయిత్వా మైథిలీసహితాయ-సలక్ష్మణాయ, రామాయ శోకేన యా మూర్ఛాతాంప్రాయచ్ఛత్-దత్తవాన్, భరతముఖాత్ దశరథపరలోకయాత్రాం శ్రుత్వా సీతారామలక్ష్మణాః శోకవశాన్మూర్ఛాం ప్రాపురిత్యర్థః + ప్రాప్యాద్యర్థత్యాదినా దాణోయచ్చాదేశః ॥ ౧౭౦ ॥ —జననీజనోపీత్యాదిస్పష్టం ॥ తత్రగకేమిత్యతఆహ ॥

నిపత్య సుచిరమరోదీత్ ॥ ౧౭౦ ॥వేలోల్లంఘనమేతేషాంశోకోదన్వతితన్వతి । అగస్త్యాయితమేతస్మిన్వసిష్ఠేనాత్మవేదినా ॥ ౧౭౧ ॥ ౫ ॥తతః ప్రతిపద్య సంజ్ఞామనుజ్ఞయా గురోరమరసరితివిరచితసముచిత నివాపకృత్యం ప్రణిపత్య రామం ప్రతినివర్తయితుం భరతఃప్రావర్తత ॥

వేలేతి॥ఏతేషాం(శ్రీరామాదీనాం సంబన్ధిని ఏతస్మిన్ పూర్వోక్తశోక ఉదన్వాని వేత్యుపమితిసమాసః ॥ అగస్త్యాయితమిత్యుపమాలింగాత్ తస్మిన్ శోకోదన్వతి-దుఃఖసాగరే + ఉదన్వానుదధౌచేతి నిపాతనాత్సాధుః ॥ వెలోల్లంఘనం-కూలాతివర్తనం మర్యాదాతిక్రమణంచ ॥ ని ॥ అబ్ధ్యంబువికృతౌవేలా కాలమర్యాదయోరపీత్యమరః ॥ తన్వతి కుర్వతి, ఉద్వేలెసతీత్యర్థః ॥ ఆత్మవేదినా-ఆత్మతత్త్వజ్ఞేన శోకాపనయకోవిదెనేత్యర్థః॥ వసిష్ఠేనమహర్షిణా అగస్త్యేనేవాచరితమగస్త్యాయితం కుంభసంభవాంభోధిమివ వసిష్ఠస్తదీయశోకసంరంభం స్తంభితవానిత్యర్థః +కర్తుఃక్యఙ్సలోపశ్చేతిక్యఙ్ ॥ అకృత్సార్వధాతుకయోర్దీర్ఘ ఇతిదీర్ఘః, తతోభావేక్తః ॥ ఉపమాలంకారః ॥ ౧౭౧ ॥—తత ఇతి ॥ తత స్తదనంతరం సంజ్ఞాం-చేతనాంప్రతిపద్య-(ప్రా)ప్య,ప్రతిబుద్ధ్యేత్యర్థః ॥ ని ॥ సంజ్ఞానామనిగాయ(త్రా)ర్యం చెతనాయాం రవి(స్త్రి)యామితివిశ్వః ॥ గురోరనుజ్ఞయా వసిష్ఠనిదెశేన అమరసరితి-గంగాయాం, విరచితమాచరితం సముచితం న్యాయ్యం తత్కాలోచితంవా నివాపకృత్యం-పితృతర్పణకర్మయేనతం ॥ * ఇదం భుంక్ష్వమహారాజప్రీతోయదశనావయం । యదన్నః పురుషోభవతి తదన్నాస్తస్య దేవతాః ఇతి శ్రీరామాయణోక్తరీత్యా ॥ తదానీం సంభవద్భిః పదార్థైర్నిర్వర్తిత పితృయజ్ఞమిత్యర్థః ॥ రామం ప్రణిపత్య - నమస్కృత్య, భరతః ప్రతినివర్తయితుం-వనవాసాత్ప్రత్యావర్తయితుం, (ప్రా)వర్తత-ప్రవృత్తోభూత్, శ్రీరామప్రతినివర్తనార్థం విజ్ఞాపయితుముపాక్రమతేత్యర్థః ॥ ౧౭౨ ॥—తత్ప్రకారమేవవివృణోతి ॥

వికర్తనకులస్య యదనుకూలం గుణగణస్య యదనుగుణం యశోరూపస్య యదనురూపం సమాచారస్య యత్సముచితం ప్రాచీనభాగ్యస్య యద్యోగ్యం లోకగర్హణాయా యదనర్హం శ్రుతస్య యత్సదృశం తాదృశమాశయం ప్రకాశయంతీ భరతోపజ్ఞం విజ్ఞాపనా ॥ ౧౭౩ ॥

వికర్తనేతి॥ అత్రానుకూలాదిశబ్దానాం ప్రాయశస్తావదేకార్థకత్వం॥ తథాపి కించిద్వ్యాఖ్యాయతే ॥ వికర్తనకులస్య-రఘువంశస్య ॥ ని ॥ వికర్తనార్కమార్తండేత్యమరః ॥ యత్ యాదృగితి సర్వత్ర యచ్ఛబ్దార్థః ॥ అనుకూలం-సమ్మతం, గుణగణస్య విద్యావినయాదిసంపత్తేః, యదనుగుణమనువృత్తం యోగ్యమిత్యర్థః ॥ యశోరూపస్య-ప్రశస్తయశసః + ప్రశంసాయాం రూపప్ ప్రశంసావచనైశ్చేతి సమాసః ॥ యదనురూపమర్హం సమాచారస్య-సమ్యగాచారస్య, ¶ యత్సముచితం న్యాయ్యం ప్రాచీనభాగ్యస్య-పురాతనపుణ్యస్య, యత్ యోగ్యం యుక్తం, లోకగర్హణాయా-లోకాపవాదస్య యదనర్హమయోగ్యం లోకనిందానివర్తకం యాదృగిత్యర్థః ॥ శ్రుతస్య-శాస్త్రస్య, యత్సదృశం సమానమవిరుద్ధమిత్యర్థః ॥ ని ॥ శ్రుతం శాస్త్రావధృతయోరిత్యమరః ॥ తాదృశం-తాదృక్ప్రకారమేవ, విధేయప్రాధాన్యాత్పుల్లింగనిర్దేశః ॥ ఆశయమభిప్రాయం ॥ ని ॥ ఆశయస్స్యాదభిప్రాయే మానసాధారయోరపీతి విశ్వః ॥ ప్రకాశయంతీ-ప్రకటయంతీ, విజ్ఞాపనా-ప్రార్థనా, + ఉపజ్ఞాయత ఇత్యుపజ్ఞా ఆద్యజ్ఞానవిషయః + ఆతశ్చోపసర్గే ఇతి కర్మణ్యఙ్ప్రత్యయః॥ భరతస్యోపజ్ఞా భరతోపజ్ఞం భరతేనాదౌజ్ఞాతేత్యర్థః ॥ కర్తరిషష్ఠ్యాస్సమాసే ఉపజ్ఞోపక్రమమిత్యాదినా నపుంసకత్వం ॥ ని ॥ ఉపజ్ఞోపక్రమాంతాచ్ఛతదాదిత్వప్రకాశన ఇత్యమరః ॥ మహాకులీనత్వాదిగుణసంపన్నత్వస్య యథా యుక్తం స్యాత్తథా భరతో విజ్ఞాపితవానితి ఫలితార్థః ॥ శ్రీరామప్రతిని

¶ సమయాచారస్యేతి పాఠే సంప్రదాయాచరణస్యేత్యర్థః ॥

తత్క్షణాత్క్షణప్రభాభంగురలక్ష్మీసమావేశలక్షణే క్షోణీపతిశతధృతోజ్ఝితే
ముకుటేవిఘటితాశంసాదరం ప్రణిపత్యమాం పాదుకాభ్యాం పరిష్కు-
రుతం యువామితిరఘువరచరణౌ స్వయమేవ ప్రార్థ్య ప్రతిశ్రాయి
తుం స్థండిలశాయిచరితమివ బభార భరతస్యోత్తమాంగమ్ ॥ ౧౭౪॥ వ॥

వర్తనార్థం అనన్యసాధారణీం విజ్ఞాపనాం కృతవానితితాత్పర్యమ్ ॥
౧౭౩ ॥ —తతఃకింజాతమిత్యతఆహ ॥ తత్క్షణమితి ॥ తస్మిన్నేవక్షణే
తత్క్షణం + అత్యంతసంయోగే ద్వితీయా ॥ క్షణం ప్రభాద్యుతిర్యస్యాః
సా క్షణప్రభా-విద్యుత్, తద్వద్భంగురా-భంగశీలా, అతిచంచలేత్య
ర్థః + భంజభాసమిదోఘురచ్ ॥తస్యాలక్ష్మ్యాః రాజ్యశ్రియః-సమా
వేశస్య సంప్రాప్తేఃలక్షణే-చిహ్నే, తథా క్షోణీపతిశతైరనేకక్షోణీప
తిభిః, ధృతంచ-తదుజ్ఝితం త్యక్తంచేతిస్నాతానులిప్తవత్పూర్వకాలే
త్యాదినాసమాసః తస్మిన్ విశేషణద్వయేనాపి హేయత్వంసూచ్యతే॥
ముకుటే-కోటీరే, విఘటితాశం-త్యక్తస్పృహం,భరతస్యోత్తమాంగం
శిరః ॥ ని ॥ ఉత్తమాంగంశిరశ్శీర్షమిత్యమరః ॥ అతఏవ సాదరం-సగౌ
రవం, ప్రణిపత్య-నమస్కృత్య, యువాం పాదుకాభ్యాం భవదీయా
భ్యాం పరిష్కురుతం-మామలంకురుతం, నహిమేతద్వ్యతిరేకేణముకు
టమలంకారఇతిభావః + సంపర్యుపేభ్యః కరోతౌభూషణఇతిసుట్ ॥
కరోతేర్లోణ్మధ్యమపురుషద్వివచనం ॥ ఇత్యేవం రఘువరచరణౌ-ర
ఘునాయకపాదౌ, స్వయమేవోత్తమాంగమేవ ప్రార్థ్య - యాచ
యిత్వా, ప్రతిశ్రాయితుం-నిజప్రార్థనామంగీకర్తుం ॥ ని ॥ అంగీకా
రాభ్యుపగమప్రతిశ్రవసమాధయఇత్యమరః ॥ స్థండిలే-భూతలే, శేతే
వ్రతవశాదితిస్థండిలశాయీ ॥ ని ॥ యస్థండిలేవ్రతవశాచ్ఛేతేస్థండిల
శాయ్యసావిత్యమరః + స్థండిలాచ్ఛయితరి వ్రతఇతిణినిః ॥ తస్య య
చ్చరితమాచరణం స్థండిలశాయిత్వరూపం తద్బభారేవేత్యుత్ప్రేక్షా ॥
యథా కశ్చిద్వ్రతీ స్వేష్టదేవతాయా యావదనుగ్రహమథయన్నయనే

త్వయా మయా చ కర్తవ్యస్సత్యవాచః పితుర్విధిః । ఇతి ప్రత్యాదిశద్రా
మో భారతీమపి భారతీమ్ ॥ ౧౭౫ ॥ ౪ ॥ తతో జాబాలిప్రార్థనాయా
మపి వ్యర్థాయామ్ ॥ ౧౭౬ ॥ ౫ ॥ భరతస్తదనుప్రార్థ్య లేభే ఫలాభ

వ్రతనియమాదితాత్పర్యేణావతిష్ఠతే ॥ తథా భరతస్యోత్తమాఙ్గమపి
శ్రీరామచరణనికటే పాదుకాదానరూపానుగ్రహపర్యన్తం నిపత్యా
తిష్ఠదిత్యుత్ప్రేక్షార్థః ॥ ౧౭౪ ॥ — తతశ్శ్రీరామః కిమకరోదిత్యత
ఆహ ॥ త్వయేతి ॥ సత్యవాచస్సత్యవచనస్య, పితుర్దశరథస్య విధిః చ
తుర్దశవత్సరావధికభూపరిపాలనవనవాసనియోగ ఇత్యర్థః ॥ త్వయా
మయా చ పుత్రాభ్యామావాభ్యామిత్యర్థః ॥ కర్తవ్యః-అవశ్యం విధే
యః, అన్యథా దోషస్మరణాదితి భావః ॥ ఇత్యుక్త్వేతి శేషః ॥ భారతీం
భరతసంబన్ధినీమపి, భారతీం ప్రార్థనావాచం ప్రత్యాదిశత్ప్రత్యా
ఖ్యాతవాన్, పుత్రస్య పిత్రాజ్ఞోల్లఙ్ఘనమనుచితమతోఽవశ్యం మ
యా నియతకాలం వనే వస్తవ్యం త్వయా చ ప్రజాపరిపాలనతత్పరేణ భ
వితవ్యమితి నిరాకృతవానిత్యర్థః ॥ తాదృగ్వినయాదిసద్గుణసమ్పన్న
స్య భరతస్యైవ ప్రార్థనాం ప్రత్యాఖ్యాతవాన్ కిముతాన్యస్యేతి కిం
వక్తవ్యమస్య సత్యప్రతిజ్ఞాపరిపాలకత్వమపీత్యపిశబ్దార్థః ॥౧౭౫॥ అథ కిం
తత్రాహ ॥ తతేతి ॥ తతః-తస్మిన్సమయే, ॥ జాబాలీతి ॥ అత్ర రా
మాయణం ॥ * ఆశ్వాసయన్తం భరతం జాబాలిర్బ్రాహ్మణోత్తమః (అలో
క్యేతి శేషః) ఉవాచ రామం ధర్మజ్ఞం ధర్మాపేతమిదం వచః ॥ సాధు రాఘ
వ మా భూత్తే బుద్ధిరేవం నిరర్థకా । ప్రాకృతస్య నరస్యేవ హ్యార్యబుద్ధేస్తప
స్వినః ॥ కః కస్య పురుషో బన్ధుః కిమాప్యం కస్య కేనచిత్ । యదేకో జా
యతే జన్తురేక ఏవ వినశ్యతి । తస్మాన్మాతా పితా చేతి రామ సజ్జేత యో న
రః ॥ ఉన్మత్త ఇవ స జ్ఞేయో నాస్తి కశ్చిద్ధి కస్యచిదిత్యేవంభూతాయాం జా
బాలేర్మహర్షేః ప్రార్థనాయాం యాచ్ఞాయామపి వ్యర్థాయామ
నఙ్గీకృతాయాం సత్యాం జాబాలివచనేఽపి నిరాకృతే సతీత్యర్థః ॥

విదాంవరః । కాకుత్స్థపాదుకాకారం మహార్ఘం ముకుటద్వయమ్॥౧౨౨
స ఏష సానుజః ప్రాయాదయోధ్యాం భ్రాతృశాసనాత్ । అటవీం పితృ

మహర్షేరపి వచనం నాంగీకృతం కిముతాన్యస్యేత్యపిశబ్దార్థః ॥ భరతప్రార్థనానంగీకారసముచ్చయార్థకో వా ॥ ౧౨౧ ॥ —భరత ఇతి ॥ తదను-జాబాలిప్రార్థనానంతరం, లాభవిదామధికఫలప్రాప్తి వ్యవహారపరిజ్ఞాతౄణాం, + విదేర్జ్ఞానార్థాత్సంపదాదిత్వాత్క్విప్ ॥ వరః-శ్రేష్ఠః ॥ ని ॥ దైవాద్వృతేవరః శ్రేష్ఠఇత్యమరః ॥ భరతః ప్రార్థ్య * అధిరోహార్యపాదాభ్యాం పాదుకే హేమభూషితే । ఏతేహి సర్వలోకస్య యోగక్షేమం విధాస్యత ఇతి రామాయణోక్తరీత్యా యాచయిత్వా కాకుత్స్థస్య-శ్రీరామస్య, పాదుకాకారం మహార్ఘమమూల్యం ॥ ని ॥ మూల్యే పూజావిధావర్ఘ ఇత్యమరః॥ ముకుటద్వయం కోటీరయుగళం, లేభే-ప్రాప, కిమేతేనాపకర్షావహేన రాజలక్షణకోటీరేణేతి పరిహృత్యోత్కర్షావహం మస్తకాలంకారోత్తమం పాదుకాద్వయం స్వీకృతవానిత్యర్థః ॥ ధర్మిష్ఠం జ్యేష్ఠం పరిత్యజ్య రాజ్యపరిపాలనమపూజ్యమితి మత్వా తదీయపాదుకాద్వయపురస్కారేణ రాజ్యం కర్తుం తద్ద్వయం సంగృహీతవానితిభావః ॥ అత్ర లాభవిద్వరపదార్థస్య విశేషణగత్యా ముకుటద్వయప్రాప్తిపదార్థహేతుత్వాత్ పదార్థహేతుకం కావ్యలింగమలంకారః ॥ హేతోర్వాక్యపదార్థత్వే కావ్యలింగముదాహృతమితిలక్షణాత్ ॥ ౧౨౨ ॥— అనంతరవృత్తాన్తమాహ ॥స ఇతి॥ స ఏష భరతస్సానుజస్సశత్రుఘ్నస్స భ్రాతృశాసనాచ్ఛ్రీరామనియోగాత్, అయోధ్యాంప్రాయాత్ప్రాపత్, తథా రామస్సలక్ష్మణస్స పితృనియోగాత్పితృశాసనాత్, అటవీం-దండకారణ్యం, యయౌ యథా శ్రీరామస్య పిత్రాజ్ఞాపరిపాలనీయత్వేన గరిష్ఠా, తథా భరతస్య భ్రాత్రాజ్ఞేతిభావః ॥ ఏతేన భరతస్య పిత్రాజ్ఞాపేక్షయాపి భ్రాత్రాజ్ఞైవ గరీయసీతి సూచ్యతే ॥౧౨౩

సందేశాద్వ్యయా రామస్సలక్ష్మణః॥ ౧౭౮ ॥ విలంఘ్య వివిధా న్దేశా న్భరతో ధృతవల్కలః । విషయం స్వముపాశ్రిత్య విషయే విముఖో భవత్ ॥ ౧౭౯ ॥ ౫ ॥ తతశ్చాయం యావదార్యస్య ప్రత్యాగమనం తావదయోధ్యాం నాధ్యాస్యే, తస్మిన్నవధిమతిక్రమ్య చిరాయతి సతి సద్య ఏవాగ్ని

విలంఘ్యేతి ॥ భరతః ధృతవల్కలస్సన్ జ్యేష్ఠే ధర్మిష్ఠే వల్కలధారిణి సతి మమ సమీచీనవస్త్రధారణమయుక్తమితి పరిధృతవల్కలవసన ఇత్యర్థః ॥ వివిధాన్నానావిధాన్ దేశాన్ భరద్వాజాశ్రమాది ప్రదేశాన్, జనపదాన్వా, విలంఘ్యాతిక్రమ్య, తతః స్వం-స్వకీయం విషయం కోసలదేశముపాశ్రిత్య విషయే-రాజార్హభోగే, విముఖో-నిరాస్థో భవత్ భ్రాతృవత్కందమూలఫలాహారేణ శరీరయాత్రాం తత్పరో భూదిత్యర్థః ॥ అత్రాయం ధ్వనిః ॥ భరతో నామ కశ్చన మునిః వివిధాన్ తిర్యఙ్మనుష్యాదిరూపేణ బహుప్రకారాన్ దిశ్యంత ఇతి దేశాః శరీరాణి విలంఘ్య తత్తత్కర్మానుసారేణ తత్తచ్ఛరీరోపాధ్యవచ్ఛిన్నతయా యావత్కర్మానుభవం స్థిత్వా తత్తత్కర్మక్షయే తాని సర్వాణ్యతిక్రమ్యేత్యర్థః ॥ ధృతవల్కలః చరమశరీరావచ్ఛిన్నదశాయాం వైరాగ్యాద్వల్కలధారీసన్ స్వం స్వహృదయాకాశాంతస్థం విషయం జ్ఞేయతయా నిర్దిష్టం చిదానందాత్మకం బ్రహ్మోపాశ్రిత్య మతశ్చిద్భాగ్యోదయాద్ధ్యానగోచరం కృత్వా విషయే తుచ్ఛసాంసారికసుఖే విముఖః విరక్తో భవత్, అత్రాభిధాయాః ప్రకృతార్థనియంత్రణాదప్రకృతమునిగోచరశబ్దమూలోయం ధ్వనిరితి సంక్షేపః ॥ ౧౭౯ ॥ తత ఇతి ॥ తతస్తదనంతరమయం భరతః యావత్ యావత్పర్యంతం, ఆర్యస్య-శ్రీరామస్య, ప్రత్యాగమనం-ప్రత్యావృత్తిః, తావత్ తావత్పర్యంతం అయోధ్యాం నగరీం + అధిశీఙ్స్థాసాం కర్మేతి కర్మత్వం నాధ్యాస్యే నాధితిష్ఠామి, సతి వనవాసిని జ్యేష్ఠే తత్ర రాజ్యస్య కర్తుమనర్హత్వాదితి భావః ॥ తథా తస్మిన్ శ్రీరామే అవధిం-చతుర్దశవత్సరాత్మకమర్యా

యాశమాశ్రిత్యాపి ప్రాణాన్నందయిష్యామీతి నందిగ్రామసంజ్ఞమాశ్రమమశిశ్రియత్ ॥ ౧౮౦ ॥ దాశరథిరపి శమధనజనకథితనిశిచరగణకదనపరిహరణాయ గహనజఠరమవజగాహే ॥ ౧౮౧ ॥

ధామతిక్రమ్యోల్లంఘ్య, చిరాయతిసతి సశీఘ్రం నాయాతి చేదిత్యర్థః సద్య ఏవ-అవిలంబేనైవ, ఆశ్రయమశ్నాతీత్యాశ్రయాశమనలం ఆశ్రిత్యాపి ప్రాణాన్ నందయిష్యామి-సంతోషయిష్యామి, తదనంతరవిరహస్యాగ్నిప్రవేశాదప్యత్యంతదుస్సహత్వాదితి భావః ॥ ప్రాణపరితోషకోపాయాంతరాత్యంతాభావసూచకోయమపిశబ్దః ఇతి ప్రతిజ్ఞాయేతి శేషః ॥ నందిగ్రామ ఇతి సంజ్ఞా నామధేయం యస్యతం ఆశ్రమం-తపోర్థనివాసం, అశిశ్రియత్-ఆశ్రితవాన్, తత్రార్యపాదుకయోః రాజ్యాభిషేకం కృత్వా తత్పరతంత్రతయా రాజ్యం పరిపాలయన్నతిష్ఠదిత్యర్థః + శ్రియతేర్లుఙి ణిశ్రిద్రుస్రుభ్యః కర్తరి చఙితి చఙ్ ॥ చఙి చేతి ద్విత్వం ॥ నను అసూర్యా నామ తే లోకా అంధేన తమసావృతాః । తాంస్తే ప్రేత్యాభిగచ్ఛంతి యే కే చాత్మహనో జనా ఇతి శ్రుతేరాత్మహంతౄణాం మహానర్థశ్రవణాద్ధర్మశాస్త్రరహస్యాభిజ్ఞోయం భరతః కథమాశ్రయాశాశ్రయణరూపప్రతిజ్ఞాం కృతవానితి చేత్సత్యం ॥ ఏవం కథయతి భగవతీ శ్రుతిః ॥ తథాప్యాతురస్య భరతస్యాత్యంతసౌభ్రాత్రప్రదర్శనార్థకత్వాదిత్థం ప్రతిజ్ఞేతి వేదితవ్యమ్ ॥ ౧౮౦ ॥——దాశరథిరితి ॥ దాశరథిః-శ్రీరామోపి, శమధనజనైర్మహర్షిభిః కథితం-నివేదితం, నిశిచరగణరచితం-రాక్షసనివహకృతం, యత్కదనమాశ్రమోపద్రవరూపం తస్య పరిహరణాయ-నిరసనార్థం, మహోపద్రవకారిరాక్షససంహరణేన మహర్షీన్ స్వస్థాన్ కర్తుమిత్యర్థః ॥ గహనజఠరం-కాంతారాంత

(భావలక్షణసప్తమ్యాః గోషు దుహ్యమానాసు గత ఇత్యాదౌ జ్ఞాప్యజ్ఞాపకభావః ॥ పాథసి పీతే తృష్ణాశాంతిరిత్యాదౌ హేతుహేతుమద్భావః ॥ ప్రకృతే శ్రీరామాగమనవిలంబస్యాగ్నిప్రవేశహేతుత్వాద్ధేతుహేతుమద్భావోర్థః ॥)

ప॥ విస్తీర్ణాక్షైర్విపినహరిణైర్వీతభీతిప్రరోహైర్దర్భగ్రాసేప్యకృతరుచిభిస్సస్పృహం వీక్ష్యమాణః। రామః ప్రాప్య ప్రకృతిమహితం స్థానమత్రేర్మహర్షేర్జగ్రాహాస్య ప్రముదితధియః ప్రేమవర్యాం సపర్యామ్॥ ౧౫౨॥

రాశ్రమం, అవజగాహే-ప్రవివేశ ॥ ౧౫౧ ॥ —విస్తీర్ణేతి ॥ రామః వీతోపగతో భీతిప్రరోహో భయావిర్భావో యేషాం తైః ప్రసన్నత్వాది గుణదర్శనజనితవిస్రమ్భాదనుత్పన్నభయైరిత్యర్థః ॥ అతఏవ విస్తీర్ణాన్యుత్సర్ప్య-ప్రసారితాన్యక్షీణి యేషాం తైః + బహులప్రీహా సక్థ్నర్ద్ర్ష్టో స్వాన్వంగాత్షచ్ ॥ తథా దర్భాణాం గ్రాసే-కబళేపి, అకృతరుచిభిరవిహితాదరైః, శ్రీరామదివ్యమూర్తిదర్శనవ్యాసంగాన్నిజదేహయాత్రాయామప్యాసక్తిరహితైరిత్యర్థః ॥ విపినహరిణైః-అరణ్యమృగవిశేషైః, సస్పృహం-సాభిలాషం యథాతథా వీక్ష్యమాణః-అవలోక్యమానస్సన్, శ్రుతిభవపద్మభవప్రముఖానామప్యగోచరో భగవాన్ సీతాలక్ష్మణోపేతశ్శ్రీరామః పంగూపరిగంగాప్రవాహవదస్మాకం పురతః ప్రాదురాసీదితి సకలజగన్మోహనదివ్యమంగళవిగ్రహదర్శనానన్దవిచ్ఛేదభయేన నిమేషరహితైర్నేత్రైర్వశిష్టమృగాదిభిరపి సవిస్మయం పరిదృశ్యమాన ఇత్యర్థః ॥ తిరశ్చామప్యయం విలోకనీయః కిముతాన్యేషామితి భావః ॥ ప్రకృత్యా-స్వభావేనైవ, మహితం-పూజ్యం, అత్రేరత్రినామ్నో, మహర్షేః-ఋషిశ్రేష్ఠస్య, స్థానమాశ్రమం ప్రాప్య, ప్రముదితధియః-నిజాగమనాత్సంతుష్టాంతఃకరణస్య, అస్యాత్రిమహర్షేస్సంబంధినీం ప్రేమవర్యాం-ప్రీతిపూర్వకత్వాదుత్కృష్టాం సపర్యామతిథిపూజాం, జగ్రాహ-స్వీకృతవాన్, యథార్హాతిథిసత్కారాచరణతత్పరేణ మహర్షిణా యావదుత్సాహం సంభావితాం-పూజాం, గృహీతవానిత్యర్థః ॥ ని ॥ పూజా నమస్యాపచితిస్సపర్యార్చార్హణాస్సమా ఇత్యమరః ॥ సకలలోకపూజ్యస్యాప్యస్య భగవతో రఘునందనస్య మహర్షిపూజ్యత్వం యుక్తమేవేతి భావః ॥ ౧౫౨ ॥

॥౫॥ సీతామప్యనసూయాభిధానా తస్యపత్నీ స్వభూషణైరతోషయత్
॥౯౩॥ప॥ ఖండనాయవసుధావధూమనఃపుండరీకతుహినత్విషాం ద్విషామ్ । దండకావనమవాప రాఘవశ్చండభానురివ మేఘమండలమ్ ॥

తతఃకిమతఆహ ॥ సీతామపీతి ॥ అనసూయేత్యభిధానమాఖ్యాయస్యా స్సాతథోక్తా తస్య మహర్షేరత్రేః పత్నీ-భార్యా, సీతాం-శ్రీరామ ధర్మపత్నీమపి, స్వభూషణైః-స్వకీయాలంకారైః, అతోషయదమోదయత్, వస్త్రమాల్యాదిదానేన సంభావయామాసేత్యర్థః ॥ సాధ్వీమణ్యాస్సాధ్వీమణితోషణం యుక్తమితిభావః ॥ తథారామాయణం * ఇదందివ్యంవరంమాల్యం వస్త్రమాభరణానిచ । అంగరాగంచవైదేహిమహార్హంచవిలేపనమ్ ॥ మయాదత్తమిదంసీతే తవగాత్రాణి శోభయేదితి ॥ ౯౩ ॥ —ఖండనాయేతి ॥ రాఘవః-రఘువంశోద్భవః, శ్రీరామః వసుధైవవధూః భార్యాతత్త్వతస్తస్య శ్రీమహావిష్ణుత్వేన భూపతిత్వాదితిభావః ॥ తస్యామనఏవ పుండరీకం-సితాంభోజం ॥ని॥ పుండరీకంసితాంభోజమిత్యమరః ॥ తస్య తుహినత్విషాం-హిమకరాణాం- చంద్రాణామితియావత్ ॥ చంద్రవత్తదుల్లాసనిరసనహేతుభూతానామిత్యర్థః ॥ అధర్మాచరణతత్పరత్వేన మనస్సంతాపకారిత్వాదితిభావః ॥ నచానేకచంద్రగ్రహణం దోషాయ, విశేష్యబాహుళ్యేనోపచరితత్వాదిత్యుక్తం విద్యానాథేన ॥ * ప్రోద్యన్ముక్తాఘతారాప్రకరపరివృతస్వర్వధూవక్త్రచంద్రేతి ॥ ద్విషాం-రాక్షసానాం, ఖండనాయ-సంహరణార్థం, వస్తుతః స్వయం దుష్టరాక్షసశిక్షణార్థమవతీర్ణత్వాత్తేషాంచావశ్యముపలాలనీయాయా వసుధారూపనిజభార్యాయా మానసోల్లాసనిరాసనకృత్యకారిత్వాచ్చేతిభావః ॥ చండభానుస్సూర్యో మేఘమండలమభ్రబృందమివ దండకావనమవాప తత్సమీపం జగామేత్యర్థః॥ రూపకోపమయోస్సంసృష్టిః స్పష్టా॥శబ్దాలంకారస్త్వనుప్రాసః॥చమత్కారకారిణానుసంప్రదాయశుద్ధిద్యో

ఇతి శ్రీవిదర్భరాజవిరచితే శ్రీమతిచంపూరామాయణే
అయోధ్యాకాండస్సమాప్తః

అథ అరణ్యకాండప్రారంభః

ప్రవిశ్య విపినం మహాత్తదను మైథిలీవల్లభో మహాబలసమన్వితశ్చలితనీలశైలచ్ఛవిః । నిశాచరదవానలప్రశమనం విధాతుం శరైశ్చచార

తకతయాచ శ్రీరామాయణాయోధ్యాకాండాన్తిమశ్లోకతురీయపాదాంతిమోపమామత్రాప్యంతే ప్రయుక్తవానిత్యనుసంధేయం ॥ తథాచ శ్రీరామాయణం * ఇతివక్త్రైగపాంజలిభిస్తపస్విభిర్ద్విజైఃకృతస్వస్త్యయనఃపరంతపః । వనంసభార్యఃప్రవివేశరాఘవః సలక్ష్మణస్సూర్యఇవాభ్రమండలమితి ॥ రథోద్ధతావృత్తమ్ ॥ రాన్నరావిహరథోద్ధతాలగావితిలక్షణాత్ ॥ ******************

ఇతి శ్రీమత్పరమయోగీంద్రబృందమానసేందిందిరసందోహమందానందలాభాభినందిత రఘునందనచరణారవిందమకరన్దాస్వాదనకందళితసారస్వతసాఖండతపఃప్రచండమునిప్రకాండమండలేశ్వరశాండిల్యమహామునిగోత్రావతంసస్య వంచనాన్వయసుధాపారావారపారిజాతస్య ధన్వంతర్యవతారాంతరస్య ఆయుర్వేదప్రముఖ నిఖిలవిద్యాసారసర్వజ్ఞసార్వభౌమస్య కోండపండితవర్యస్య తనూజేన Xంగాంబికాగర్భరత్నాకరసుధాకరేణ రామచంద్రబుధేంద్రేణ
విరచితాయాం చంపూరామాయణవ్యాఖ్యాయాం
సాహిత్యమఞ్జూషికాసమాఖ్యాయాం అయోధ్యాకాణ్డః

అథ శ్రీమదరణ్యకాండో వ్యాఖ్యాయతే ॥ ప్రవిశ్యేతి ॥ తదను-దండకావనప్రాప్త్యనంతరం, మహాబలసమన్వితః-అప్రమేయపరాక్రమశాలీత్యర్థః ॥ ఏతేన అవిసంవాదితయా సకలరాక్షసశిక్షణదక్షత్వంసూచ్యతే ॥ అన్యత్ర మహాబలో వాయుః తేనసమన్వితః తత్ప్రేరిత ఇత్యర్థః ॥ చలితస్య సంచలతో నీలశైలస్య-ఇంద్రనీలాచలస్య ఛవిరివచ్ఛవిర్యస్యసతథోక్తః ॥ సమానమేతత్ ॥ ఏతేనాత్యంతాశ్చర్య

సశరాసనస్సురపథేతటిత్త్వానివ ॥ ౧ ॥ ౫ ॥ తదను కండూలవనశుం
డాలకపోలకషణవిషమితామిత విటపసాలషండనిర్యాత నిర్యాసగం

కరత్వం మహాన్నత్యంచసూచ్యతే ॥ మైథిలీవల్లభః-సీతాపతిః, శ్రీ
రామః మహద్విపులం విపినం-దండకారణ్యం, ప్రవిశ్య శరైర్వ్యాప్తై
ర్నిరైశ్చ ॥ ౨ ॥ శరోదధ్యావ్యగ్రసారెబాణకాండేత్వణాంతరె । శ
రంతునీరఇతినానార్థరత్నమాలా ॥ నిశాచరా-రాక్షసాః, దవానలా
వనవహ్నయఇవేత్యుపమితిసమాసః ॥ తటిత్త్వానివేతిస్పష్టోపమాలిం
గాత్ ॥ తేషాం ప్రశమనం వినాశముపశమనంచ విధాతుం-కర్తుం,
సశరాసనోధనుర్ధరస్సన్, అన్యత్ర సేంద్రచాపః, సురపథే-ఆకాశే,
+ ఋగ్భూరిత్యాదినాసమాసాంతః॥ తటితోస్యసంతీతితటిత్వాన్ మే
ఘఇవ + తసౌమత్వర్థఇతిభసంజ్ఞాయామేకసంజ్ఞాధికారేణావదత్వా
త్పదకార్యం జశ్త్వం నభవతి ॥ కింతు ఝయఇతిమతుపోమకారస్య
వకారః ॥ చచార-విజహారేత్యర్థః ॥ అత్రోత్తరార్థే శ్లేషానుప్రా
ణితోయముపమాలంకారః స్పష్టః, చలితసిలశైలేత్యత్ర నీలశైలస్య
చలనాసంభవాత్ ॥ ఇయమభూతోపమేత్యాచార్యదండిప్రభృతయో
బభణుః అతఏవాప్రసిద్ధస్యోపమానత్వాయోగాదుత్ప్రేక్షేత్యాధునికా
లంకారికాస్సర్వే వర్ణయంతి ॥ పక్షచ్ఛేదాత్పూర్వం యది వినష్టా
తదోపమైవేత్యలం ॥ పృథ్వీవృత్తమ్ ॥ లక్షణంతూక్తమ్ ॥ అత్ర శ్రీ
రామాయణారణ్యకాండాద్యపద్యాద్యపదం ప్రయుక్తమిత్యవగంత
వ్యమ్ ॥ తచ్చ ప్రవిశ్యతుమహారణ్యమితి ॥ ౧ ॥—తదన్వితి ॥కండూ
ర్నామ నఖాద్యుల్లేఖనాపనేయస్త్వగ్రోగవిశేషః సా ఏషామస్తీతి
కండూలాః + సిధ్మాదిత్వాల్లచ్ ॥ ౨ ॥ కండూగిఖర్జూశ్చకండూరిత్యమ
త్యమరః॥ శుండాస్తుండా ఏషాంసంతీతిశుండాలాః + ప్రాణిస్థాదా
తోలజన్యతరస్యామితిమత్వర్థీయోలచ్ప్రత్యయః ॥ రేఫాంతపఠితకు
టిశమిశుండాభ్యోరఇతిరప్రత్యయః ॥ కండూలాః యేవనశుండా

ధానస్యాత్తగంధాన్విదధానైరాహుతిగంధైరనుమీయమానా నవినా
భూతజలాశయానాశ్రమభాగానభితశ్చరతో రాతిథ్యప్రశమిత మార్గ
శ్రమయో రామలక్ష్మణయోరధ్వానం తరసారురోధ విరాధాభిధానో

లకపోలాః అరణ్యమత్తేభగండస్థలాని తేషాం కషణేన సంఘర్షణేన
విషమితాః-విశకలీకృతాః, అమితా-అసంఖ్యాతాశ్చ విటపాశ్శాఖా
యస్యసతథోక్తః ॥ ని ॥ విటపఃపల్లవేషిద్గవిస్తారే స్తంబశాఖయోరితి
విశ్వః ॥ తాదృశోయస్సాలషండస్సర్జకతరునివహః తస్మాన్నిర్యాతఃని
ర్గతః, నిర్యాసగంధోమజ్జావిశేషామోదో యేషాంతేతథోక్తానపిఆ
త్తగంధాన్ పునఃస్వీకృతామోదాన్ అభిభూతామోదానితిచ గమ్య
తే ॥ విదధానైః నిర్యాసగంధవిధురత్వేపి పునస్సాన్వభివ్యాప్త్యా బ
హుళతరగంధసంపన్నాన్ కుర్వాణైరిత్యర్థః ॥ ని ॥ సాలేతు సర్జ
కార్శ్యాశ్వకర్ణకాస్సస్యసంవరః । ఆత్తగంధోభిభూతస్స్యాదితిచా
మరః ॥ ఆహుతిగంధైః హూయమానహవిరాద్యామోదైర్హేతుభిః ॥
ని ॥ గంధోగంధక ఆమోదే లేశేసంబంధగర్వయోరితివిశ్వః ॥ అనుమీ
యమానానభ్యూహ్యమానాన్, దూరాదేవేతి శేషః ॥ ఇమే ఋష్యా
శ్రమాభవితుమర్హంతి ఆహుతిగంధవత్త్వాత్సంప్రతిపన్నాశ్రమవత్ ఇ
త్యనుమితివిషయీక్రియమాణానిత్యర్థః ॥ అవినాభూతాః సర్వతః
ప్రతిపన్నాః జలాశ్రయాః హ్రదాయేషుతాన్ శ్రమహారిణ ఇత్యర్థః।
ఆశ్రమభాగానభితః-తపోవనానాంసమంతాత్ + అభితఃపరితఇత్యా
దినాద్వితీయా ॥ చరతోస్సంచారతత్పరయోః, ఆతిథ్యేన-మునివిరచి
తాతిథిసత్కారేణ + అతిథేర్ణ్య ఇతిణ్యప్రత్యయః ॥ శమితః - శాం
తింగమితః, మార్గశ్రమోధ్వగమనప్రయుక్తఖేదో యయోస్తయోఃశ్ర
మః ఖేదోధ్వరత్యాదేరితిలక్షణమ్ ॥ రామలక్ష్మణయోః దాశరథ్యోః,
అధ్వానం-మార్గం, తరసా-వెగెన ॥ ని ॥ రంహస్తరసీతురయస్స్యద
ఇత్యమరః ॥ విరాధఇత్యభిధానం నామయస్యసతథోక్తో యాతు

యాతుధానః ॥ ౨ ॥ ౪॥ సఏషరోషభీషణవేషస్త్రిశిఖశిఖావతంసిత
వివిధమృగశవశతహృదయశ్శతహ్రదా తనయస్సీతామపజహార వ్యాజ
హార దాశరథీచ ॥ 3 ॥ కౌ యువాం యువానౌ కుతస్త్యౌ వామాచారవ
త్ప్రతిభాతి మే వామాచారః చీరం వపుషి జటాశ్శిరసి కరేచండకోదండ

ధానో రాక్షసః రరోధ-నిరుద్ధవాన్ ॥ ౧ ॥ యాతుధానః పుణ్యజనో
నైరృతో యాతురక్షసీ ఇత్యమరః ॥ ౨ ॥ —— సఇతి ॥ రోషేణ-సహ
జామర్షేణ, భీషణో భయంకరః, వేషో యస్య స తథోక్తః + సంజ్ఞా
దిత్వాల్లుక్ ॥ త్రిశిఖశిఖయా-త్రిశూలాగ్రేణ, అవతంసితాని-ప్రోతా
ని వివిధమృగశవశతహృదయాని శతసంఖ్యాకసింహాదినానావిధమృ
మృగశరీరవక్షఃప్రదేశా యస్య స తథోక్తః ॥ భక్షణార్థం శూలాగ్రప్రో
తసింహాద్యనేకమృగనివహ ఇత్యర్థః ॥ తథా రామాయణమ్ * త్రీన్
సింహాన్ చతురో వ్యాఘ్రాన్ ద్వౌ వృకౌ పృషతాన్ దశ । సవిషాణం వ
సాదిగ్ధం గజస్య చ శిరో మహత్ ॥ అవసజ్యాయసే శూలే వినదంతం మ
హాస్వనమితి ॥ శతహ్రదాయాస్తనయః సఏషః సోఽయం విరాధః సీ
తామపజహార-అపహృతవాన్, దాశరథీ-రామలక్ష్మణౌ, ప్రతివ్యాజ
హార వాచచ ॥ ౧ ॥ వ్యాహార ఉక్తిర్లపితమిత్యమరః ॥ 3 ॥ — వ్యా
హారప్రకారమేవాహ ॥ కావితి ॥ యువానౌ-తరుణౌ, యువాం-భ
వంతౌ, కౌ కస్మిన్ వంశే జాతావిత్యర్థః ॥ కుతః కస్మాద్దేశాదాగతౌ
కుతస్త్యౌ + అవ్యయాత్త్యప్ ॥ వాం-యువయోః + యుష్మదస్మదో
ష్షష్ఠీచతుర్థీద్వితీయాస్థయోర్వాన్నావావితి వామాదేశః ॥ ఆచా
రః-ప్రవృత్తిః, వామాచారవద్వక్రాచారవదతిరమ్యాచారవదితి పరమా
ర్థః ॥ ౧ ॥ వామస్తు వక్రే రమ్యే స్యాత్సవ్యే వామస్థితేపి చేతి శబ్దార్ణవే
+ తేన తుల్యం క్రియాచేద్వతిరితి వతిప్రత్యయః ॥ మే-మమ, ప్రతిభా
తి-పరిస్ఫురతి, కుతః వపుషి-దేహే, చీరం-వల్కలం, శిరసి జటాః కరే
చ చండః ప్రకాశమానః కోదండదండః ధనుర్యష్టిశ్చాస్తి, అయం పరిదృ

దండః క్వాయమాకల్పః క్వచనకల్పలతాకల్పేయమనల్పాభరణా తరు
ణీతి ॥ ౪ ॥ దాశరథిరపి కథితనిజాన్వయో విరాధాంకే వేపమానాం
విదేహదుహితరంవిలోక్య సకోపస్సౌమిత్రిణాసాకం రక్షోవక్షసి శిలీ
ముఖాన్నిచఖాన ॥ ౫ ॥ వ ॥ విశిఖవిశిఖేతస్మిన్విధాతృవరవర్మణి । సీ

శ్యమానః ఆకల్పః జటావల్కలశరచాపాసిధారణరూపోవేషః ॥ ని ॥
ఆకల్పవేషౌనైపథ్యమిత్యమరః ॥ క్వ॥ ఈషదసమాప్తా కల్పలతా క
ల్పలతాకల్పా-కల్పవల్లీసదృశీ, సకలమనోరథపూరణీత్యర్థః + ఈష
దసమాప్తౌకల్పబ్దేశ్యదేశీయరఇతికల్పప్రత్యయః ॥ అనల్పాభరణా-స
కలాభరణభూషితా ఇయమేషాతరుణీ సుందరీ,క్వచన, మునివేషధార
ణ(స్త్రీ)సాహచర్యయోరత్యంతవిరుద్ధత్వాదితిభావః ॥ ఇతి'వ్యాజహారేతి
సంబంధః ॥ ౪ ॥ —దాశరథిరితి ॥ దాశరథిః-శ్రీరామోపి, కథితః
ఉక్తః, నిజాన్వయః-నిజవంశోయేనసతథోక్తస్సన్ ఇక్ష్వాకువంశప్రభ
వత్వాది నిజకథాంకథయిత్వేత్యర్థః ॥ విరాధస్యాంకే కటిప్రదేశఇ
తియావత్ ॥ వేపమానాం భయసంభ్రాంతతయా కంపమానాం, వి
దేహదుహితరం-వైదేహీం, విలోక్య అతఏవ సకోపస్సామర్షస్సన్,
సౌమిత్రిణాసాకం-లక్ష్మణేనసహ, రక్షోవక్షసి-విరాధోరస్థలే, శిలీ శ
ల్యంముఖే యేషాంతే శిలీముఖా బాణాస్తాన్నిచఖాన-నిఖాతితవాన్
సప్తభిర్బాణైః రక్షోవక్షో విదారయామాసేత్యర్థః * ధనుషాజ్యా
గుణవతా సప్తబాణాన్ముమోచ వేతి శ్రీరామాయణే॥ ని ॥'అళిబాణౌ
శిలీముఖావిత్యమరః ॥ ౫ ॥ —తతఃకింతత్రాహ ॥ విశిఖఇతి ॥ వి
ధాతృవరో-బ్రహ్మవరఏవ వర్మ కంచుకం యస్య తస్మిన్ వరరూపాభే
ద్యకవచఇత్యర్థః ॥ ని ॥ తనుత్రంవర్మదంశనమిత్యమరః ॥ అతఏవత
స్మిన్ విరాధవిషయే విశిఖే రామబాణేష్విత్యర్థః ॥ జాతావేకవ
చనం ॥ అతఏవ శిలీముఖానితి నబహువచనవిరోధః ॥ విగతాః శిఖా
అగ్రాణి యస్యతస్మిన్ అకించిత్కరేష్వసత్స్విత్యర్థః ॥ రక్షః విరా

తాం నిక్షిప్య చిక్షేప శూలం రక్షో రఘూద్వహే ॥ ౬ ॥ తదను శూలమఖండయదంజసా శితశిఖం రఘునాయకసాయకః । నియతమేవ విరాధవిరోధినాం హృదయశూలమపి త్రిదివౌకసామ్ ॥ ౭ ॥ ౮ ॥ విరాధోఽపి క్రుధా సరభసమభిపత్య స్కంధే నిధాయ రామలక్ష్మణౌ గతినిరోధాపరాధపరిహారాయేవ మిహిరహిమకరౌ ప్రస్థే వహన్ విన్ధ్య ఇవ ప్రతస్థే॥

ధః. సీతాం నిక్షిప్య నిధాయ, రఘూద్వహే-రఘునాయకే విషయే, శూలం చిక్షేప-ప్రయుయోజ ॥ ౬ ॥—తదన్వితి ॥ తదను-తదనంతరం, రఘునాయకస్య సాయకో బాణః, శితశిఖం-తీక్ష్ణాగ్రం, శూలం-విరాధప్రయుక్తం త్రిశూలం, అంజసా శీఘ్రం అఖండయదచ్ఛినత్. తథా విరాధవిరోధినాం-విరాధోపద్రుతానామిత్యర్థః ॥ త్రిదివః-స్వర్గః, ఓకః స్థానం యేషాం తేషాం దేవానాం నియతం నిత్యానుస్యూతం ఏవకారస్త్వయోగవ్యవచ్ఛేదార్థకః ॥ హృదయశూలం-హృచ్ఛల్యమప్యఖండయత్ రామబాణఖండితం విరాధశూలం నిరీక్ష్య దేవా విశల్యాంతఃకరణా బభూవురిత్యర్థః ॥ అత్ర ద్వయోః శూలయోః ప్రకృతయోరేవ ఖండనక్రియారూపసామ్యాదౌపమ్యస్య గమ్యమానత్వాత్ కేవలప్రకృతగోచరా తుల్యయోగితా ॥ ద్రుతవిలంబితం ॥ * ద్రుతవిలంబితమాహ నభౌ భరావితి లక్షణాత్ ॥ ౭ ॥ — విరాధ ఇతి ॥ విరాధోఽపి క్రుధా శూలఖండనజనితక్రోధేన సరభసం-సవేగం, ని ॥ రభసో వేగహర్షయోరితి విశ్వః ॥ అభిపత్యాభ్యుపగమ్య గతినిరోధాపరాధపరిహారాయేవ నిజాగమనప్రతిబంధనిరాకరణార్థమివ రామలక్ష్మణౌ స్కంధే అంసయోరిత్యర్థః ॥ నిధాయారోప్య మిహిరహిమకరౌ-సూర్యాచంద్రమసౌ, ప్రస్థే సానౌ ॥ ని ॥ స్నుః ప్రస్థస్సానుర(స్త్రి)యామిత్యమరః ॥ ఉభయత్ర జాత్యేకవచనమ్ ॥ వహన్-ధారయమాణో విన్ధ్యః-విన్ధ్యాచల ఇవ, ప్రతస్థే-చచార+సమవప్రవిభ్యః స్థ ఇత్యాత్మనేపదమ్ ॥ అత్ర విన్ధ్యస్య మేరుస్పర్ధయా సూర్యచంద్రగతినిరో

ఛా ॥ రామ స్తత్రసౌమిత్రిం విరాధవధోద్యుక్తమభిదధే ॥ ౯ ॥ ప॥ యాతునఃపదవీ స్సైషాయాతునశ్చాస్యలక్ష్మణ । యాతుకామం తమైవే దం యాతుకామం నహన్యతామ్ ॥ ౧౦ ॥ అయికబళయమామమూవి ముంచేత్యతికరుణం రుదతీమవేక్ష్యసీతామ్ । అరమరచయతామభావసి

థకౌన్నత్యసంభవేపిప్రస్థానాసంభవాదుత్ప్రేక్షా॥ ఛా॥ రామ ఇతి॥ తత్రేతి క్షేపసమయే రామః విరాధస్య వధే హింసాయాముద్యుక్తం సన్నద్ధం సౌమిత్రిం అభిదధే-ఉవాచ ॥ ౯ ॥—తదేవాహ ॥ యేతి ॥ హేల క్ష్మణ యాతు య్యైన్వతుశబ్దస్త్వవధారణార్థకః॥ నః-అస్మాకం సంబంధినీ పదవీ-మార్గః, యాతు స్వాభిజ్ఞగమిషితాపదవీత్యర్థః॥ సైషైవ అస్య యాతునో రక్షసశ్చ పదవీ ॥ ని ॥ నైర్ఋతో యాతురక్షసీఇత్యమరః ॥ అస్త్వేవంకింత త్రాహ ॥ ఇదం రక్షః తయాపదవ్యైవ యాతుం కామోయస్యతత్ యాతుకామం-గంతుకామం + తుంకామమనసోరపీతితుమునో మకారలోపః ॥ అతః కామం యథేచ్ఛం యాతు-గచ్ఛతు + యాతేర్లోట్ ॥ నహన్యతాం-నవధ్యతాం, దుర్గమేఽస్మిన్ కాంతారమార్గే, అస్మద్వహనతాత్పర్యేణోపకారకత్వాత్ అయంన హంతవ్యఇత్యర్థః ॥ నహ్యస్మాభిః అస్మాత్ క్షుద్రరక్షః కీటకాద్భేతవ్యం॥ కింతు కతిపయప్రదేశాద్వహనేన సుఖంగత్వా అనంతరమముం నిహనిష్యామః ॥ అతోయథేచ్ఛంగచ్ఛత్విత్వితిభావః ॥ ఏతేనాస్యాత్యంతధైర్యసంపత్తిస్సూచ్యతే ॥ మనసోనిర్వికారత్వం ధైర్యం సత్స్వపి హేతుష్వితిరసికాః ॥ అత్ర శ్రీరామస్యకాంతారసుఖసంచారే కాకతాళీయన్యాయేనాన్యస్యార్థస్య రక్షోవహనస్యకారణత్వకథనాత్సమాధిరలంకారః ॥ కారణాంతరయోగాత్కార్యస్యసుకరత్వం సమాధిరితిసూత్రమ్ ॥ ౧౦ ॥ అయీతి ॥ అయి హేరాక్షస మాం కబళయ భక్షయ, అమూరామలక్ష్మణౌ విముంచ-త్యజ + శేముచాదీనామితి నుమ్ ॥ ఇత్యుక్త్వేతి శేషః ॥ స్వాపేక్షయాపి తయోరత్యంతప్రేమాతి

భ్యాం పిశితభుజంభుజభారహీనమేనమ్ ॥ ౧౧ ॥ ౫ ॥ తతస్తేన తీక్ష్ణతర ప్రహారణ గవాక్షితవక్షసాపి రక్షసానపరిత్యక్తేషు ప్రాణేషు పరాక్రమావిషయపరాక్రమాయాం ప్రాక్రమేతామేతౌ తదంగగళితరు

శయవిషయత్వస్య సంభవాదితిభావః ॥ అతికరుణమతిదీనం, రుదతీం రోదనంకుర్వాణాం, సీతామవేక్ష్య-దృష్ట్వా, ఉభౌ రామలక్ష్మణౌ, అరం-క్షిప్రం ॥ ని ॥ లఘుక్షిప్రమరంద్రుతమిత్యమరః ॥ అసిభ్యాం-ఖడ్గాభ్యాం, ఏనం పిశితభుజం క్రవ్యాదం విరాధం భుజావేవభారః తేనహీనం రహితం, అరచయతామకురుతాం, లక్ష్మణస్సవ్యబాహుం రామోదక్షిణంచ చిచ్ఛేదేత్యర్థః ॥ తథాశ్రీరామాయణమ్ ॥ *తస్య తౌదర్శస్యసౌమిత్రిస్సవ్యంబాహుంబభంజహ । రామోపి దక్షిణం బాహుం తరసాతస్యరక్షసఇతి ॥ పుష్పితాగ్రావృత్తమ్ ॥ అయుజినయుగరేఫతోయకారో యుజిచనజౌజరగాశ్చపుష్పితాగ్రేతిలక్షణాత్ ॥ ౧౧ ॥ —తతఇతి ॥ తతోభుజచ్ఛేదానంతరం, తీక్ష్ణతరప్రహారణేన - గాఢతరప్రహారేణ, గవాక్షవత్కృతంగవాక్షితం-ఛిద్రితం + తత్కరోతీతిణ్యంతాత్కర్మణి క్తః ॥ తద్వక్షః-ఉరస్థలం యస్య తేనతథోక్తేన + శైషికస్యకపోవైభాషికత్వాన్నకప్ ॥ తేనరక్షసా-విరాధేన, ప్రాణేషు నపరిత్యక్తేషునతు తస్మిన్నమృతేనతీత్యర్థః + నఞర్థస్య నశబ్దస్య సుప్సుపేతిసమాసః॥ఏతౌ రామలక్ష్మణౌ పరాక్రమస్య-భుజబలస్యావిషయః అగోచరః పరాక్రమః కాఠిన్యం యస్యాస్సా॥ తస్యాంఖననాశక్యాయామిత్యర్థః॥తథాతస్యవిరాధస్యాంగేభ్యః అవయవేభ్యో గళితయా పరిస్రవంత్యా రుధిరధారయా-రక్తప్రవాహేణ, యస్సేకఆప్లవస్తేనఖననక్షమాయాం అవధారణయోగ్యాయాం ఖననక్షమాయాం కాంతారగ

పరాక్రమావిషయపరాక్రమావితిద్వివచనాంతపాఠే పరేషామరీణాం ఆక్రమస్యావష్టంభనస్య అవిషయః-అగోచరః-పరాక్రమః శౌర్యం శక్త్యోస్తావితి రామలక్ష్మణవిశేషణమ్ ॥

ధిరధారాసేకేన ఖననక్షమాయాం కాననక్షమాయాం రాక్షసశవోచిత
మతివిశంకటమవటముత్పాదయితుమ్ ॥౧౨॥ తత్క్షణమేవ క్షణదాచరోఽపి
సంజాతప్రత్యభిజ్ఞో రామాయ వ్యజిజ్ఞపత్ ॥౧౩॥ ఆత్మనో గంధర్వకు
లసంభవం రమ్భాపరిరమ్భణారమ్భసంరమ్భం తచ్ఛ్రవణకుపితవైశ్రవణ

క్షిత్యాం ॥ని॥ క్షితిక్షాన్త్యోః క్షమా యుక్తే క్షమం శక్తే హితే త్రిష్విత్యమరః
రాక్షసశవస్య - రక్షః కుణపస్య, ఉచితమనురూపం తాదృశాం -
తాదృశీ గతిరితి వచనాద్రాక్షసానాం ప్రేతానాం గర్తప్రక్షేపణస్య ధ
ర్మత్వాదితి భావః ॥ తేనైవోక్తం (శ్రీ) రామాయణే శ్రీరామం ప్రతి ॥ * ర
క్షసాం గతసత్త్వానామేష ధర్మస్సనాతనః । అవటే యే నిధీయన్తే తేషాం
లోకాస్సనాతనా ఇతి ॥ అతివిశంకటమత్యన్తవిశాలం ॥ని॥ విశంకటం పృ
థు బృహద్విశాలం పృథులం మహదిత్యమరః ॥ అవటం - గర్తం ॥ని॥ గర్తా
వటౌ భువి శ్వభ్రే ఇత్యమరః ॥ ఉత్పాదయితుం - రచయితుం, (ప్రా) క్రమే
తాం - ఉపక్రాన్తవన్తౌ ॥౧౨॥ — తత్క్షణమేవేతి ॥ తత్క్షణమేవ - త
స్మిన్నేవ క్షణే, గర్తరచనాసమయ ఏవేత్యర్థః + అత్యన్తసంయోగే
ద్వితీయా ॥ క్షణదాచరః - విరాధోఽపి, సంజాతా స్మృత్యారూఢా ప్ర
త్యభిజ్ఞా పూర్వానుభూతస్వవృత్తాన్తపరామర్శో యస్య స తథోక్తస్సన్
రామాయ వ్యజిజ్ఞపత్ - విజ్ఞాపయామాస, నిజవృత్తాన్తమితి శేషః + క్రి
యాగ్రహణమపి కర్తవ్యమితి సంప్రదానత్వాచ్చతుర్థీ ॥౧౩॥—
తత్ప్రకారమేవ వివృణోతి ॥ ఆత్మన ఇతి ॥ ఆత్మనః స్వస్యేతి సర్వత్ర స
మ్బధ్యతే ॥ గన్ధర్వాణాం - దేవయోనివిశేషాణాం, దేవగాయకానాం
కులే - వంశే, సంభవముత్పత్తిం, తథా రంభాయాః వైశ్రవణస్నుషా
యాః పరిరమ్భణారమ్భసంరమ్భం - ఆలింగనోద్యోగసంభ్రమం చ త
థా తచ్ఛ్రవణేన రమ్భాపరిరమ్భణారమ్భసంరమ్భాకర్ణనేన కుపితః
క్రుద్ధో వైశ్రవణః కుబేరః తేనైవ దత్తామతిసృష్టాం + విశ్రవసోఽపత్యం
వైశ్రవణ ఇతి విగ్రహః ॥ తస్యాపత్యమిత్యణ్ విశ్రవసో విశ్రవణరవ

దత్తాం రక్షోరూపిణీం శాపవ్యాపదం తస్యాస్తథావిధమవసానం చ ॥ ౧౪ ॥
॥ ప ॥ రక్షోవధః ప్రకృత ఇత్యయమేవ శం సేత్స్వర్గాయ గాయకపదం గమి
తో విరాధః । నాగాలయాయ వపురస్య వదేదితీవ శ్వభ్రే తదక్షిపదిషుప్ర
హతం స రామః ॥ ౧౫ ॥ ౫ ॥ తదను నాకలోకభజనాయ పురుహూతే

ణావితి ప్రకృతేర్వైశ్రవణాదేశః ॥ ని ॥ కిన్నరేశో వైశ్రవణ ఇత్యమరః-
రక్షోరూపిణీం రాక్షసరూపదాయినీమిత్యర్థః, శాపవ్యాపదం శాప
రూపమహావిపత్తిం చ, తస్యాశ్శాపవ్యాపదస్తథావిధం తాదృశప్రకా
రం వనవాససంచారతత్పరేణ శ్రీరామేణ శ్వభ్రప్రక్షేపణరూపమిత్య
ర్థః అవసానమంతం చ వ్యజిజ్ఞపదితి సంబంధః- అత్రేదం శ్రీరామాయణ
వచనం ॥ * ॥ అభిశాపాదహం ఘోరాం ప్రవిష్టో రాక్షసీం తనుం- తు
ంబురుర్నామ గంధర్వః శప్తో వైశ్రవణేన హ ॥ ప్రసాద్యమానశ్చ మయా
సోఽబ్రవీన్మాం మహాయశాః - యదా దాశరథీ రామస్త్వాం వధిష్యతి సం
యుగే ॥ తదా ప్రకృతిమాపన్నో భవాన్ స్వర్గం గమిష్యతి-, ఇతి వై
శ్రవణో రాజా రమ్భాసక్తమువాచ హేతి ॥ ౧౪ ॥—॥ రక్ష ఇతి ॥ రక్షో
వధః రాక్షససంహారః ప్రకృతః ప్రక్రాంతః - రామేణేతి శేషః - ఇతి
ఏతద్వచనమిత్యర్థః - గాయకపదం గంధర్వస్థానం గమితః ప్రాపి
తః అయం విరాధ ఏవ స్వర్గాయ స్వర్గలోకవాసిభ్య ఇత్యర్థః- శం
సేత్ - స్వలోకగతమముం దృష్ట్వా దేవాః ప్రక్రాంతో రాక్షసవధ
ఇతి జానీయురిత్యర్థః, తథాస్య విరాధస్య వపుర్మృతశరీరం కర్తృ,
నాగాలయాయ పాతాళలోకవాసిభ్య ఇత్యర్థః ॥ ని ॥ అధోభువనపా
తాళ బలిసద్మరసాతలం - నాగలోక ఇత్యమరః, రక్షోవధః ప్రవృత్త
ఇతి వదేత్ కథమేత్ - భూలోకే తు ప్రసిద్ధమేవేతి భావః, ఇతి మత్వే
తి శేషః - స రామః - ఇషుభిర్బాణైః ప్రహతం ప్రకర్షేణ హతం త
ద్విరాధవపుః - శ్వభ్రే గర్తే, అక్షిపత్ క్షిప్తవానివేత్యుత్ప్రేక్షా, పా
తాళపర్యంతగంభీరే గర్తే తద్వపుర్నిపాతితవానిత్యర్థః ॥ ౧౫ ॥—

వ సమాహూతస్య భగవతశ్శరభంగస్యాశ్రమపదం రఘుపతిరభజత ॥ప్రా
ప ॥ తత్ర ॥ దశశతనయనేపి వీక్షమాణే దశరథపుత్రే సిషేవిషైవ జా
తా । మనసిజశరభంగకారివృత్తేర్మనసి మునేశ్శరభంగనామభాజః ॥౧౭॥
॥గ॥ సమునిరాశ్రమస్థం కాకుత్స్థమాతిథ్యసమారాధ్యతత్సాన్నిధ్యేషు

॥ తదన్వితి ॥ తదను విరాధవధానన్తరం, రఘుపతిః శ్రీరామః, నాక
లోకభజనాయ స్వర్లోకనివాసార్థం, పురుహూతేనేన్ద్రేణ, స
మాహూతస్య తావకం తపః ఫలితం అతః స్వర్లోకం భజేత్యాకారితస్యే
త్యర్థః, సమస్తమునిజన సమభిలషణీయసాన్నిధ్యేనేన్ద్రేణ స్వ
యం సమాహూతత్వాత్కిం తస్య మాహాత్మ్యం కథనీయమితి భావః - భ
గవతః పూజ్యస్య శరభంగస్య శరభంగనామ్నో మునేరాశ్రమపదం త
పోవనస్థానమభజత (ప్రా) ప ॥ తత్ర ॥ తస్మిన్ ॥ ౧౬ ॥ —— ॥ దశేతి
దశశతాని నయనాని యస్య తస్మిన్ సహ(స్రా)క్షే వీక్షమాణే దృశ్యమానే
సత్యపి - అలభ్యదర్శనే దేవేన్ద్రే దృష్టే సత్యపీత్యపి శబ్దార్థః - మన
సిజశరాణాం మన్మథబాణానాం భంగంకరోతీతి తద్భంగకారిణీ వృత్తిర్వ
ర్తనం యస్య తథోక్తస్య, జితేన్ద్రియస్యేత్యర్థః - భంగకారీత్యత్ర
+ (స్త్రి)యాః పుంవదిత్యాదినా పుంవద్భావః - శరభంగ ఇతి నామ భజ
తీతి తథోక్తస్య మునేః ॥ * ॥ నివృత్తస్సర్వతత్త్వజ్ఞః కామక్రోధాదివ
ర్జితః, ధ్యానస్థో నిష్క్రియో దాన్తః తుల్యమృత్కాఞ్చనో మునిరిత్యు
క్తలక్షణస్య శరభంగమునేర్మనసి, దశరథపుత్రే సిషేవిషైవ శ్రీ
రామభజనేచ్ఛైవ + సేవతేస్సన్నన్తాత్ (స్త్రి)యామప్రత్యయే టా
ప్, జాతా సముత్పన్నా - నిరతిశయనిర్మలనిత్యానన్దస్వరూపస్య భ
క్తజనపారిజాతస్య భగవతశ్శ్రీరామస్య భజనానన్దం విహాయ స్వర్లో
కే న కిమపి భోక్తవ్యమస్తి, అతస్తత్సేవాం కృత్వా స్వర్లోకమాగమి
ష్యామీతి ఇన్ద్రం ప్రేషితవానిత్యర్థః, అత ఏవ ఇన్ద్రవాక్యముల్లం
ఘ్యాపి శ్రీరామభజనమస్య యుక్తమితి భావః, పుష్పితాగ్రావృత్తం
౧౭ ॥ —— ॥ స ఇతి ॥ స మునిశ్శరభంగః, ఆశ్రమే తిష్ఠతీత్యాశ్రమస్థః నిజ

ద్ధాంమంత్రపూతామాహుతిమివాత్మన స్తనుమతనూష్మణి తనూనపాతి పాతయిత్వా శాశ్వతంపదమాశ్రితవాన్ ॥ ౧౮ ॥ తత స్తీక్ష్ణతపసస్సుతీక్ష్ణస్య నిదేశేనదేశా త్తస్మాదుచ్చలితస్సలిలనిధిపానసంభావితజీవనాభావశంకయా శరణాశ్రయిణామలంబమానసీలాంబుదసందోహసందేహ

భాగ్యవశాదాశ్రమంప్రత్యాగతమిత్యర్థః + సుపిస్థఇతికప్ ప్రత్యయః॥ కాకుత్ స్థంకకుత్ స్థాన్వయేవతీర్ణం శ్రీరామమాతిథ్యనాతిథిసత్కారేణ సమారాధ్య-సమ్యక్పూజయిత్వా, తస్య శ్రీరామస్యసాన్నిధ్యేన-సన్నిధానేన, శుద్ధాం-పవిత్రామాత్మనః-స్వస్య, తనుం-శరీరం, మంత్రేణ-ఋగ్యజుస్సామాదినా, మంత్రవాదేన, పూతాం-పవిత్రామాహుతిమాజ్యాహుతిమివేత్యుపమా ॥ అతనుః-అమందః, ఊష్మాయస్యతస్మిన్ జాజ్వల్యమానఇత్యర్థః ॥ తనూనపాతి-జాతవేదసి॥ ని ॥ జాతవేదా స్తనూనపాదిత్యమరః ॥ పాతయిత్వా-నిక్షిప్య, శాశ్వతంపదం బ్రహ్మస్థానమాశ్రితవాన్-ముక్తోభూదిత్యర్థః ॥ ఆత్మావా అరేద్రష్టవ్యశ్శ్రోతవ్యోమంతవ్యో నిదిధ్యాసితవ్యఇత్యాదిశ్రుత్యా పరమాత్మరూపశ్రీరామదర్శనస్య మోక్షహేతుత్వాన్ముక్తిర్యుక్తైవేతిభావః ॥ * వృద్ధశ్చాచక్రియాలుప్తః ప్రత్యాఖ్యాతభిషక్క్రియః । ఆత్మానంఘాతయేద్యస్తుభృగ్వగ్న్యనశనాంబుభిరితివచనాత్ శరభంగస్యన్యాయ్యఏవాగ్నిప్రవేశఇతిమంతవ్యమ్ ॥ ౧౮ ॥—తతఇతి ॥ తతశ్శరభంగమోక్షానంతరం, రామః తీక్ష్ణం నిశితం తపః వ్రతోపవాసాదిరూపం యస్యతథోక్తస్య సుతీక్ష్ణస్యమునేర్నిదేశేనాజ్ఞయా ఏతేనసుతీక్ష్ణసందర్శనమపి కృతమితిసూచితం ॥ తస్మాద్దేశాత్-సుతీక్ష్ణాశ్రమప్రదేశాత్ + అపాదానేపంచమీ ॥ ఉచ్చలితః-ప్రస్థితస్సన్, సలిలనిధిపానేన-సముద్రాచమనేన, సంభావితా-సంప్రతిపన్నా,యా జీవనాభావశంకా-జీవనస్యోదకస్యజీవికాయాశ్చేతిగమ్యతే ॥ అభావశంకా అభావోత్ప్రేక్షాతయాహేతునా॥ని॥అనిష్టాభ్యాగమోత్ప్రేక్షాంశంకా

వహేన నానానోకహనివహేన పిహితాభోగమగస్త్యాశ్రమం రామ
స్ససంభ్రమమాససాద అకథయచ్చ మైథిలీమ్ ॥ ౧౯ ॥ వ ॥ తస్యేద
మాశ్రమపదం సరసీరుహాక్షి సంఖ్యావిహీనమహిమైకనికేతనస్య । భర్తా
సమస్తసరితాం కుపితస్య యస్య హస్తారవిన్దమకరన్దదశామవాప ॥ ౨౦

మాహుర్మనీషిణ ఇత్యభిధానాత్ ॥ ఉత్ప్రేక్షా-ఊహః, శరణాశ్రయ
ణాయ-శరణం గన్తుమిత్యర్థః లంబమానః-స్రంసమానో, యో నీ
లాంబుదసందోహః-నీలమేఘనికురుంబం, స ఇతి సందేహావహేన-సం
శయప్రదేన నానానోకహనివహేన-నానావిధవృక్షషండేన, పిహితా
భోగమాచ్ఛాదితదేశవిస్తారం, + వష్టివాగురిరల్లోపమవాప్యోరుపస
ర్గయోరిత్యపేరకారలోపః ॥ ని ॥ అపిధానతిరోధానపిధానాచ్ఛాద
నానిచేత్యమరః ॥ అగస్త్యమునేరాశ్రమం ససంభ్రమమాససాద-ప్రా
ప, అకథయదితి-మైథిలీం ప్రత్యకథయదుక్తవాంశ్చ, మనోవినోదార్థ
మాఖ్యాయికాః కథయితుమారబ్ధవానితి భావః ॥ అత్ర నానోకహనివహే
విశిష్టనీలాంబుదసందోహ సందేహావహత్వోత్ప్రేక్షణాత్ సందేహోజ్జీవి
నీ గుణనిమిత్తా జాతిస్వరూపోత్ప్రేక్షేతి సంకరః ॥ సందేహశబ్దస్య భ్రాం
తిపరత్వేన భ్రాంతిమదలంకార ఇతి వివేకః ॥ ౧౯ ॥—కథనప్రకారమే
వాహ ॥ తస్యేత్యాదిభిశ్చతుర్భిః ॥ హే సరసీరుహాక్షి-పద్మలోచనే మైథి
లి, ఇదమేతత్పరిదృశ్యమానం సంఖ్యావిహీనమహిమైకనికేతనస్య-అగ
ణనీయమాహాత్మ్యముఖ్యనిలయస్య, మునేరాశ్రమపదం-ఆశ్రమస్థానం
యత్తదోర్నిత్యసంబంధాత్తచ్ఛబ్దస్య యచ్ఛబ్దాకాంక్షాయామాహ ॥
సమస్తసరితాం భర్తా-సముద్రః, కుపితస్య-క్రుద్ధస్య, యస్య మునేరగ
స్త్యస్య హస్త ఏవ అరవిందం తత్ర మకరందదశాం-పుష్పరసావస్థా
మవాప, ఈదృఙ్మాహాత్మ్యసంపన్నోఽయం మునిరితి భావః ॥ రూపకాలం
కారః ॥ తథా పరిచ్ఛిన్నే మునిహస్తే అపరిచ్ఛిన్నసముద్రస్యాధేయ
త్వకథనాత్ అధికప్రభేదోఽలంకారః ❋ ఆధారాధేయయోరానురూ

ఇహాసమదగజేంద్రన్యస్తహస్తాతిభారాత్పృథువిన(నియ)మితశాఖస్సల్లకీ వృక్షఏషః । అభినయతినికామంసంగతోచ్ఛ్రాయహానిర్మునివరకర పాతాద్భగ్నవింధ్యాద్రిముద్రామ్ ॥ ౨౧ ॥ అస్మిన్మహాపథధియా వద

ప్యాభావాధికోఽమతఇతిలక్షణాత్ ॥ వసంతతిలకావృత్తమ్ ॥ ౨౦ ॥ ఇహేతి ॥ ఇహాస్మిన్పథి-ఆశ్రమమార్గే, సమదగజేంద్రేణ-మత్తమహామతంగజేన, న్యస్తోవిశ్రమార్థం పల్లవభక్షణార్థంవా నిక్షిప్తోయోహస్తోనిజతుండః సఏవాతిభారో భారాతిశయస్తస్మాద్ధేతోః, వినమితశాఖోభుగ్నశాఖః, అతఏవ నికామమత్యంతంసంగతాప్రాప్తా ఉచ్ఛ్రాయహానిరౌన్నత్యభంగోయస్యసతథోక్తః ఉత్కృష్టశ్శ్రాయః ఉచ్ఛ్రాయఇతి + ఘఞంతేనోపసర్గస్యసమాసః నోపసృష్టాద్ఘఞ్ ప్రత్యయః ॥ శ్రినీభువోనుపసర్గఇతినియమాత్ ॥ ఏషోయంపరిదృశ్యమానః, సల్లకీచాసౌవృక్షశ్చేతివిశేషణసమాసః ॥ గజభక్ష్యాఖ్యవృక్షవిశేషః ॥ అత్రవృక్షశబ్దస్య సామాన్యవాచకత్వాన్నపౌనరుక్త్యం చూతవృక్షఇత్యాదివత్ ॥ ని ॥ గంధినీగజభక్ష్యాతు సువహాసురభీరసా । మహేరణాకుందరుకీసల్లకీహ్లాదినీతి చెత్యమరః ॥సల్లకీస్యాద్గజప్రియేతిహలాయుధశ్చ ॥ మునివరస్యాగస్త్యస్య మహామునేః కరపాతాత్ హస్తేననియమనాద్ధేతోః భుగ్నస్యావనతస్య వింధ్యాద్రేర్ముద్రాం పరిపాటీమభినయతి-నాటయత్యనుకరోతి ప్రకటయతీత్యర్థః ॥ ఏతస్మినియమితవింధ్యాద్రిముద్రానుకరణమేతస్మాన్యాశ్రమస్థ వృక్షస్య యుక్తమితిభావః ॥ పురాకిలమేరుస్పర్ధయా ప్రవర్ధమానం సూర్యమార్గనిరోధినం వింధ్యాచలం త్రిదశాభ్యర్థితోగస్త్యః స్వహస్తేననియమితవానితిపౌరాణికీకథా ॥ అత్రాభినయనస్యాసదృశ్యపర్యాపసానాదుపమా ॥ తథా ముద్రామిత్యత్ర తత్సదృశీం ముద్రామితి సాదృశ్యస్యాక్షేపాత్ అసంభవద్వస్తుసంబంధరూపో నిదర్శనాలంకారశ్చేత్యనయోస్సంసృష్టిః ॥ మాలినీవృత్తమ్ ॥ ౨౧ ॥——అస్మిన్నితి ॥ అస్మి

నంవిగాహ్యనిర్గంతుమక్షమతయాజఠరెలుఠద్భిః । వన్యైర్గజైరజ
గరాఃపిశితాశనేభ్యోవాతాపిదానవదశాముపదేశయంతి ॥కించ॥౨౨
చుళకగతసముద్రాస్వాదనేకుంభయోనేరితరకరనిరస్తా మక్షికోత్సారరీ
త్యా । గగనగతివిహీనామేఘనాఃపల్వలాంతే విపినమహిషవేషైఃకేవ

న్నాశ్రమే అజగరా స్థిలిత్సాపరనామానః-మహాంగాస్సర్పవిశేషాఃక
ర్తారః, ని ॥ తిలిత్సస్స్యాదజగర ఇత్యమరః॥ మహాపథధియా-మహామా
ర్గ ఇతిభ్రాంత్యా, అతఏవ భ్రాంతిమదలంకారః ॥ వదనం-నిజవక్త్ర
కుహరం, విగాహ్య-ప్రవిశ్య, నిర్గంతుం-పునరాగంతుమక్షమతయా
అసమర్థతయా సంకటత్వాదితిభావః॥జఠరె-కుక్షిగోళకె, లుఠద్భిర్వివ
ర్తమానైర్వనేభవైర్వన్యైర్గజైః,పిశితాశనేభ్యఃక్రవ్యాదేభ్యః వాతా
పిదానవదశాం-వాతాపినామకదానవావస్థాం, ఉపదేశయంత్యుపదే
శం కారయంతి ఉపమా + ఉపపూర్వాద్దిశతేర్ణ్యంతాల్లట్ ॥న్యర్థోవి
వక్షితః॥ పూర్వమముష్యమహాత్మనోగస్త్యస్య ఉదరే వాతాపినామా
దానవః ఏవమేవ పరిలుఠన్ జీర్ణోఽభూదతోయుష్మాభిః కైతవాచ
రణైః నభవితవ్యమితిబోధయంతీత్యర్థః ॥ అత్రోక్తార్థాసంబంధేపి
తత్సంబంధకథనాదతిశయోక్తిభేదః ॥ సచ పూర్వోక్తభ్రాంతిమతాసా
పెక్షత్వాత్సంకీర్యతె॥అత్రశ్రీరామాయణం*అగస్త్యేనతదాదైత్యైఃప్రా
ర్థితేన మహర్షిణా ॥ అనుభూయకిలశ్రాద్ధేభక్షితస్సమహాసురఇతి ॥
వసంతతిలకావృత్తమ్ ॥ ఆశ్చర్యాంతరమపివిద్యతఇత్యాహ ॥కించేతి॥
తదేవాహ ॥ చుళుకేతి ॥ మేఘనా-మేఘాః, చుళుకగతసముద్రస్య-
గోకర్ణాకృతిదక్షిణకరతలస్థసాగరస్య, ఆస్వాదనే-పానసమయఇత్య
ర్థః॥ మక్షికోత్సారరీత్యా మక్షికానిరాకరణప్రక్రియయా, కుంభయోనె
రగస్త్యస్య ॥ ని ॥ అగస్త్యఃకుంభసంభవఇత్యమరః ॥ ఇతరేణ కరేణస
వ్యహస్తేన నిరస్తాః-నిరాకృతాః, జాతాఇతి శేషః ॥ తేఘనాః గగనగ
తివిహీనాః నిరాకరణజనితదౌర్బల్యాన్నభోమార్గసంచారసామర్థ్యర

లం తేవలం తే ॥౭౩॥౫॥ ఏవం విపినవిలోకనవిస్మితమతి స్తదుటజనికటమా
సాద్య రామశ్శిష్యైః ప్రవేశితస్సకలలోకవంద్యమానచరణారవిందమర
విందసంభవమివ బృన్దారకై ర్మునిబృందారకైశ్చపరివృతంకోపహుంకా
రనిరహంకారాయ నహుషాయభుజంగభావదూషితాయ దత్తభుజంగ

హితాస్సంతః పల్వలాం తే-అల్పసరోమధ్యే, ని॥ వేశంతఃపల్వలంచా
ల్పసరఇత్యమరః ॥ విపినమహిషవేశైః-అరణ్యలులాయభూమికాభిః,
కేవలమత్యంతం, వలం తె-సంచరంతి, వన్యమహిషవ్యాజేన పరిలుఠం
తీత్యర్థః ॥ అత్రవేషశబ్దేన మహిషత్వమపహ్నుత్య విశిష్టఘనత్వప్ర
తిపాదనాత్ సాపహ్నవోత్ప్రేక్షా వ్యంజకాప్రయోగాద్గమ్యా॥మా
లినీవృత్తమ్ ॥ ౭౩ ॥ —ఏవమితి ॥ ఏవముక్తప్రకారేణ,విపినవిలో
కనేన-తపోవనదర్శనేన, విస్మితా-విస్మయం(ప్రా)ప్తామతిర్యస్యసతథో
క్తః రామః తస్యాగస్త్యస్య మునేరుటజనికటం-పర్ణశాలాభ్యర్ణం
॥ ని ॥ పర్ణశాలోటజో(స్త్రి)యామిత్యమరః ॥ ఆసాద్య-(ప్రా)ప్య, శి
ష్యైర్మున్యంతేవాసిభిః శ్రీరామోయంమునిసందర్శనాకాంక్షితయా స
మాగతస్తస్మై నివేదయంత్వితిలక్ష్మణవాక్యేన మునయేనివేద్య తదను
మత్యా పునరాగతైరిత్యర్థః ॥ ప్రవేశితో-మునిసమీపంప్రాపితస్సన్
సకలలోకేన అశేషభువనస్థజనేన వంద్యమానే-నమస్క్రియమాణే,
చరణారవిందే-పాదపద్మేయస్యతం ॥ ని ॥ లోకస్తు భువనేజనఇత్యమ
రః ॥ బృందారకైర్దేవతైః, తథా మునిబృందారకైర్మునిముఖ్యైశ్చ
పరివృతం-పరివేష్టితం, సకలసురమునిసేవ్యమిత్యర్థః ॥ ని ॥ బృం
దారకాద్దైవతాని పుంసివాదేవతా(స్త్రి)యాం ॥ బృందారకౌరూపిము
ఖ్యావిత్యుభయ(త్రా)ప్యమరః ॥ అతఏవారవిందసంభవం-బ్రహ్మాణమి
వస్థితమిత్యుపమా ॥ తథా కోపహుంకారేణ-నిజరోషజనితహుంకా
రేణ, నిర్గతఃఅహంకారోయస్యతస్మై భుజంగభావేన-శచీవిటభావేన
దూషితాయావలిప్తాయ, నహుషాయ-యయాతిజనకాయ, రాజ్ఞే ద

భావం ఖగగతినిరోధకల్యవైపుల్యయోర్దురవగాహమహావనయోర్విన్ధ్య
శైలసిన్ధురాజయోర్గాధతాగాధతాతస్కరకరోదరముదరజాత జాత
వేదోవిరచితవాతాపిదానవావలేపలోపం లోపాముద్రావల్లభం సక

త్తః భుజంగభావః సర్పత్వం యేన తస్మై * భుజంగోవిటసర్పయోరి
త్యుభయత్రాప్యభిధానాత్ ॥ పురాకిల నహుషోరాజా కుతశ్చిత్పుణ్య
వశాత్ సశరీరస్స్వర్గం ప్రాప్య తత్రేన్ద్రస్సన్ శచీజారణార్థం యా
నమధిరుహ్య గచ్ఛన్ సాహంకారస్సర్పసర్పేతి భగవన్తమాక్షిప్యకో
పహుంకారకారిణా తేన సర్పోభవేతి శప్త ఇతి పౌరాణికాః కథాంక
థయన్తి ॥ ఖేగచ్ఛన్తీతిఖగాః-పక్షిణః, తేషామపి గతినిరోధే గమన
ప్రతిబన్ధే కల్యం సమర్థం వైపుల్యం-విశాలత్వం, యయో స్తయోర్దు
రవగాహం-దుష్ప్రవేశం, మహావనం-మహాకాననం, అగాధజలం య
యో స్తయోః ॥ ని ॥ వనే సలిలకాననే ఇత్యుభయత్రాప్యమరః ॥ విం
ధ్యశైలసిన్ధురాజయోః-విన్ధ్యాచలసముద్రయోస్సంబన్ధిన్యౌ యేగా
ధతాగాధతే-ఔన్నత్యగాంభీర్యే తయో స్తస్కరమవలోపకంకరోద
రం కరోహస్తః ఉదరం కుక్షిశ్చ యస్యతంతథోక్తం కరతలనియమి
తవిన్ధ్యత్వాత్ కుక్షినిక్షిప్తసముద్రత్వాచ్చేతిభావః ॥ అసాధారణసామ
ర్థ్యైకనికేతనమిత్యర్థః ॥ అత్ర విన్ధ్యస్య గాధతా సముద్రస్య అ
గాధతేతిచయథాక్రమమన్వయాత్ వనేత్యత్ర శ్లేషసంసృష్టో య
థాసంఖ్యాలంకారః ॥ తథా ఉదరజాతజాతవేదసా జాఠరాగ్నినా వి
రచితో విహితః వాతాపిదానవావలేపలోపో వాతాపినామక దానవ
గర్వనిర్వాపణం యేనతంతథోక్తమ్ ॥ ని ॥ అవలేపస్తుగర్వస్స్యాల్లేప
నేదూషణేపిచేతివిశ్వః ॥ లోపాముద్రాయాః వల్లభం-దయితం, ని ॥
మైత్రావరుణిగస్త్యైవ లోపాముద్రాసధర్మిణీత్యమరః ॥ వల్లభో ద
యితేధ్యక్షఇతివిశ్వః ॥ సకలానామశేషాణాం, సరితాం-నదీనాం, వ
ల్లభః-పతిః, సముద్రః తస్య నిశ్శేషీకరణే-నిరవశేషతాపాదనే, బాడ

లసరిద్వల్లభనిశ్శేషీకరణబాడబం బాడబప్రశస్తమపాస్తసమస్తాశమ
ప్యుపగతదక్షిణాశం వృషైకతానజన్మానమపికుంభజన్మానం భగవంతమ
గస్త్యమపశ్యత్ ॥ ౭౮ ॥ ప ॥ ప్రభామివార్కీం తమసాంనిహంత్రీం

బం-బడబానలం, పూర్వం నిజోదరస్య సామర్థ్యవర్ణనమిదానీంస్వ
స్యేతి నపౌనరుక్త్యం ॥ అత్ర మునౌబాడబత్వరూపణాద్రూపకం తే
నప్రసిద్ధం బడబానలస్యైతచ్ఛోషకత్వమిత్యపూర్వత్వరూపం వస్తు
వ్యజ్యతే ॥ బాడబప్రశస్తం-బ్రాహ్మణోత్తమం, ని ॥ బాడబోబడబాన
లః । ఆశ్రమోత్రిద్విజాత్యగ్రజన్మభూదేవబాడబాఇతి చామరః ॥ అ
పాస్త సమస్తాశం నిరస్తాశేషతృష్ణమపి ఉపగతదక్షిణాశం ప్రాప్తదక్షి
ణారూపద్రవ్యాతితృష్ణమితి విరోధః అధిష్ఠితయామ్యదిశమితిపరిహారా
ద్విరోధాభాసాలంకారః ॥ ని ॥ ఆశాదిగతితృష్ణయోరిత్యుభయత్రా
పి వైజయంతీ ॥ ఉక్తంచ బ్రహ్మాండపురాణే ॥ * అగస్త్యోదక్షిణామా
శామాశ్రిత్యనభసిస్థితః । వరుణస్యాత్మజోయోగీ వింధ్యవాతాపిమర్దనఇ
తి ॥ తథావృషైకతానం-సుకృతైకాయనం జన్మయస్యతం సకలధర్మై
కనికేతనావతారతయా మహానుభావమిత్యర్థః ॥ వృషభాయత్తజన్మా
నమితిచ ప్రతీయతే ॥ తథాపి కుంభజన్మానం క్షుద్రకుంభోత్పన్నమితి
విరోధః ॥ ఊర్వశీదర్శనాత్ ప్రస్కన్నస్య మిత్రావరుణతేజసః కు
మ్భే నిక్షిప్తత్వాత్ తత్సంభవత్వేనాస్య వస్తుగత్యాపరిహారాత్ ॥ పూ
ర్వవదలంకారః ॥మాహాత్మ్యైతావన్మాత్రోత్పత్తిస్థానం ప్రయోజకమితిభా
వః ॥ భగవంతం షడ్గుణైశ్వర్యసంపన్నం అగస్త్యమపశ్యత్ ॥ ని ॥ సు
కృతేవృషభేవృషః ॥ ఏకతానోనన్యవృత్తిరేకాగ్రైకాయనావపీతిచామ
రః ॥ ౭౮ ॥ ―౭౯ ॥ తతః శ్రీరామః కిమకార్షీదిత్యాశంక్యాహ ॥
ప్రభామితి ॥ ఆర్కీం-అర్కసంబంధినీం, ప్రభాం దీప్తిమివ, తమసా
మజ్ఞానజనితమోహానాం అంధకారాణాంచ నిహంత్రీం-విధ్వంసకారి
ణీం + కర్తృకర్మణోః కృతీతికర్మణిషష్ఠీ, బ్రాహ్మీం-లక్ష్మీం, బ్రహ్మతే

బ్రాహ్మీం దధానం నియమేన లక్ష్మీమ్ । తపోనిధిః శౌర్యనిధిః ప్రసన్నస్స్వ
నామసంకీర్త్య ననామ రామః ॥ ౨౫ ॥ గ ॥ తతః పరమహర్షేణ మ
హర్షిణా ప్రణీతాభిరాశీర్భిస్సహ మురశాసనశరాసనం సరసిజాసనా
స్త్రం సౌత్రామణం తూణీరయుగ్మం రుక్మమయకోశం ఖడ్గంచ ప్రతిగృహ్య

జః, నియమేన-నైయత్యేన, నిష్ఠాపారతంత్ర్యేణ సమిత్కుశాద్యాగ
స్తుకసాధననిష్పాద్యకర్మవిశేషే వా హేతునా దధానం-ధారయంతం
॥ ని ॥ నియమస్తు సయత్కర్మ నిత్యమాగంతుసాధనమిత్యమరః ॥ తపసః
వ్రతోపవాసాదిసహితమితమేధ్యాశనరూపస్య నిధిం నిధానం అగస్త్యం
శౌర్యనిధిర్మహాశౌర్యసంపన్నః, ప్రసన్నః నిర్మలాంతఃకరణ ఇతిచ విశే
షణద్వయేన దుష్టనిగ్రహశిష్టానుగ్రహసామర్థ్యోక్తిః ప్రపన్న ఇతి
పాఠే ప్రాప్త ఇత్యర్థః ॥ రామః స్వనామసంకీర్త్య ననామ శ్రీరా
మవర్మాహంభో అభివాదయ ఇతి నిజనామోచ్చారణపూర్వకం నమ
శ్చకారేత్యర్థః ॥ జ్యాయసాం నమస్కారే తథా శాస్త్రాచారాదితి
భావః ॥ * అభివాదపరం విప్రం జ్యాయాంసమభివాదయేత్ । అసౌ
నామాహమస్మీతి స్వనామపరికీర్తయేదితి మనుస్మరణాత్ ॥ అత్ర శ్లేష
సంకీర్ణోపమా ॥ వృత్తముపజాతిః ॥ ౨౫ ॥—తత ఇతి ॥ తతః-నమ
స్కారానంతరం, రామ ఇత్యధ్యాహారః ॥ పరమహర్షేణ సాక్షాత్ప
రబ్రహ్మరూపోయం శ్రీరామః మద్దర్శనాపదేశేనాగత్య స్వయం ప్ర
త్యుత్థోభూత్కృతనమస్కారశ్చాభూదిత్యుత్పన్నామందానందతుం
దిలాంతఃకరణేనేత్యర్థః ॥ మహర్షిణా అగస్త్యేన, ప్రణీతాభిః స్వ
యం మహర్షిత్వాత్ తస్యచ ప్రీత్యా రాజపుత్రత్వాచ్చ విరచితా
భిరాశీర్భిస్సహ-ఆశీర్వాదైస్సాకం, మురశాసనశరాసనం-వైష్ణవచా
పం, సరసిజాసనాస్త్రం-బ్రహ్మాస్త్రం, సుత్రామ్ణ ఇదం సౌత్రామణం
ఐంద్రం తూణీరయుగ్మం, అక్షయసాయకతూణయుగళం, తథా రుక్మ
మయకోశం-హిరణ్మయపిధానం, ఖడ్గంచ ప్రతిగృహ్య - స్వీకృత్య ॥

తదాజ్ఞయా గోదావర్యాస్తటనికటప్రకటితాం పఞ్చవటీమసేవత॥
౨౮॥ తత్ర విస్తృతపక్షద్వంద్వమప్రతిద్వన్ద్వమతిశౌర్యావస్థాప్ర
త్యయం కృతాపరోక్ష్యమివ తార్క్ష్యం మహామహీధ్రకల్పం గృధ్రరాజ

ని ॥ కోశో(స్త్రీ)కుట్మలే ఖడ్గపిధానేఽర్థౌఘదివ్యయోరిత్యమరః ॥ తదా
జ్ఞయా-తస్యాగస్త్యస్య నిదేశేన, గోదావర్యాః తటనికటే రోధస్స
మీపే ప్రకటితాం-ప్రసిద్ధాం, పంచానాం వటానాం సమాహారః పంచవ
టీ తాం తదుపలక్షితత్వాత్తదాఖ్యయా ప్రఖ్యాతం కంచిదాశ్రమమిత్య
ర్థః ॥ అసేవత-నివాసార్థమభజత + పంచవటీత్యత్ర తద్ధితార్థో
త్త్యాదినా సమాసః ॥ సంఖ్యాపూర్వో ద్విగురితి ద్విగుసంజ్ఞా ॥ అకారా
న్తోత్తరపదో ద్విగుః (స్త్రి)యాం భాష్యత ఇతి (స్త్రీ)త్వం ద్విగోరితి ఙీప్॥
౨౮ ॥—తత్రేతి ॥ తత్ర పంచవట్యాం శ్రీరామః విస్తృతం-విశా
లం, పక్షద్వంద్వం గరుద్యుగ్మం యస్య తం ॥ ని॥ పక్షః పార్శ్వగరుత్సా
హ్యసహాయబలభిత్తిష్వితి యాదవః ॥ అప్రతిద్వంద్వమవిద్యమానప్రతి
భటం జగదేకవీరమిత్యర్థః ॥ అతిశౌర్యావస్థాయాః మహాశౌర్యమ
ర్యాదాయాః ప్రత్యయమధీనం, లోకోత్తరశౌర్యసీమానమిత్యర్థః
॥ ని ॥ ప్రత్యయోఽధీనశపథజ్ఞానవిశ్వాసహేతుష్విత్యమరః ॥ అప్రతి
ద్వంద్వశౌర్యావస్థాప్రత్యయమితిపాఠే అప్రతిద్వంద్వాయా నిరుపమా
యాః శౌర్యావస్థాయాః ఇత్యన్వయః ॥ కృతమాపరోక్ష్యం అపరోక్షతా
యేన తం ప్రత్యక్షమిత్యర్థః ॥ తార్క్ష్యం-గరుడమివస్థితమిత్యుపమా ॥
ని ॥ గరుత్మాన్ గరుడస్తార్క్ష్య ఇత్యమరః ॥ మహీం ధరతీతి మహీధ్రః +
మూలవిభుజాదిత్వాత్కప్రత్యయః ॥ యథాహ వామనః ॥ మహీధ్రాద
యో మూలవిభుజాదౌ తథా దర్శనాదితి ॥ మహామహీధ్రకల్పం-ఈషద
సమాప్తమహాపర్వతం + ఈషదసమాప్తౌ కల్పప్రత్యయః ॥ గృధ్రాణాం రా
జానం గృధ్రరాజం జటాయుషం + రాజాహస్సఖిభ్యష్టజితి టచ్ ॥ అద్రా
క్షీదపశ్యత్ + దృశేర్లుఙి సిచి వృద్ధిః ॥ ౨౯ ॥— పానేనేతి ॥ ఏషో

యద్వా శౌర్యావస్థాయాః ప్రత్యయో నిశ్చయో యస్మిన్నితి బహువ్రీహిః

మద్రాక్షీత్ ॥ ౭౭॥ ప॥ పానేనహీనజలమబ్ధిమపాస్యనూనం మైనాక ఏష
మునిమాశ్రయతీతి జాతామ్ । శంకామిమాం రఘుపతేఃకథితాత్మవంశ
స్త్వత్తాతమిత్రమహమిత్యహరజ్జటాయుః ॥ ౭౮ ॥ ౫ ॥ రామస్తు
దశరథమివ తంపశ్యన్కాశ్యపసముద్భూతం సంపాతేరనుజమనుజరచిత

యం మైనాకః పర్వతః, సిద్ధవత్కృత్య నిర్దేశోఽత్ర తథాప్రతీయమా
నత్వాదిత్యవగంతవ్యం ॥ పానేన మునికర్తృకపానక్రియయాహేతునా
హీనజలం-జలరహితం, స్థలప్రాయమిత్యర్థః ॥ అబ్ధిం సముద్రమ
పాస్య-త్యక్త్వా, పూర్వంపక్షచ్ఛేదోద్యత పురందరభయాత్తత్ర నిలీ
నత్వాదితిభావః ॥ యథాహ కాళిదాసః ॥ మైనాకమంభోనిధిబద్ధ
సఖ్యమితి ॥ మునిమగస్త్యమాశ్రయత్యనుసరతి స్వాశ్రయభంగకారి
ణస్తస్యైవనాశ్రయణీయత్వాదితిభావః ॥నూనమిత్యుత్ప్రేక్షాయామ్॥
ఇత్యేవంప్రకారేణ జాతాముత్పన్నామిమాంరఘుపతేః-శ్రీరామస్య,
శంకాం వితర్కం ॥ ని ॥ శంకావితర్కభయయోరితిశాశ్వతః ॥ జటా
యుః కథితాత్మవంశః వినతాయాం కశ్యపాజ్జాతస్యారుణస్య గరుడా
గ్రజస్య తనయోఽహం శ్యేనీగర్భసంభవః సంపాతేరనుజఇత్యాద్యుపవ
ర్ణితనిజాన్వయవృత్తాంతస్సన్ అహం త్వత్తాతస్య దశరథస్య మి
త్రం-సుహృత్, ని ॥ మిత్రంసుహృదిమిత్రోఽర్క ఇతివిశ్వః ॥ ఇత్యు
క్త్వేతి శేషః ॥ అహరత్పరిహృతవాన్, శ్రీరామముక్తసందేహరహి
తమకార్షీదిత్యర్థః ॥ * తథారామాయణమ్ * ద్వౌపుత్రౌవినతా
యాస్తు గరుడోఽరుణఏవచ । తస్మాజ్జాతోఽహమరుణాత్సంపాతిశ్చ మమా
గ్రజః ॥ జటాయురితిమాంవిద్ధిశ్యేనీపుత్రమరిందమేతి ॥ అత్రకవిసమ్మ
తసాదృశ్యాన్మహాన్నతే జటాయుషి మైనాకసందేహోదయాత్తస్యచ
తేనైవ పరిహృతత్వాత్ ॥ నిశ్చయాంతస్సందేహాలంకారః ॥ అత్ర శం
కాశబ్దస్య భ్రాంతిపరత్వే భ్రాంతిమదలంకారః ॥ సచోత్ప్రేక్షయాం
గేనసంకీర్యతే ॥ వసంతతిలకావృత్తమ్ ॥ ౭౮ ॥ —రామఇతి ॥ రా

పర్ణశాలః పఞ్చవట్యాం కంచిత్సమయం గమయామాస ॥ ౩౧ ॥
అథ కదాచిదుపచీయమానమనోభవవైభవః పాకకపిశకలమమంజరీ
పుంజపింజరీభూతకేదారప్రపఞ్చః పఞ్చబాణరణప్రయాణోచితవీర
పాణనత్పత్రపుటపాత్రదృశ్యావశ్యాయ బిందుసందోహః చన్ద్రాత్రపే

మస్తు-రామోపి, కాశ్యపసంభూతం-కశ్యపస్యపౌత్రమిత్యర్థః ॥ సం
పాతేరనుజం తంజటాయుషం, దశరథస్యవయస్యత్వాత్ పితురతిసుహృత్త్వాత్
త్తమివ బహుమన్యమానస్సన్ అనుజరచితపర్ణశాలో-లక్ష్మణనిర్మితో
టజస్సన్, పంచవట్యాం కంచిత్సమయం-కియంతంకాలం, గమయా
మాస-యాపయామాస ॥ ౩౧ ॥ —— ౧ ॥ అథ శూర్పణఖాగమనం
వక్తుం తత్కాలోద్దీపకం హేమంతంవర్ణయతి ॥ అథేత్యాదినా ॥ అ
థ పంచవట్యాం కియత్కాలయాపనానంతరం, కదాచిత్కస్మింశ్చిత్స
మయే, శరత్కాలావసానఇత్యర్థః ॥ హేమంతసమయస్సముదజృం
భతేత్యన్వయః ॥ కీదృశో హేమంతసమయఇత్యాకాంక్షాయాం తమేవవిశి
నష్టి ॥ ఉపచీయమానం-స్వయంప్రవర్ధమానం, +దినోత్తరకర్తృక త్తరితానచ్
మనోభవవైభవం-మన్మథప్రభావః, కామోత్సవో వాయస్మిన్ సతథో
క్తః ఉద్దీపకత్వాదితిభావః ॥ పాకేన పక్వావస్థయా కపిశాః పిశంగవర్ణ
యాః కలమమంజర్యః-శాలివిశేషకణిశగుచ్ఛాః, తాసాం పుంజైః-క
దంబైః, పింజరీభూతః కేదారప్రపంచః వ్రీహిక్షేత్రవిస్తారః యస్మిన్
సతథోక్తః, తత్ర తేషాం పచేళిమత్వసంభవాదితిభావః ॥ అపింజరః
పింజరస్సంపద్యమానః పింజరీభూతః + అభూతతద్భావేచ్విః ॥ అస్య
చ్వావితిదీర్ఘః ॥ కుగతిప్రాదయఇతిసమాసః ॥ ౨ ॥ శాలయః కలమా
ద్యాశ్చ ॥ కణిశంసస్యమంజరీతిచామరః ॥ పంచబాణస్య-మారమహావీ
రస్య, రణప్రయాణే-జైత్రయాత్రాప్రారంభే, ఉచితమనురూపం,
యద్వీరపాణం-వీరాణామవశ్యంకర్తవ్యం మధుపానం, తేషాం తథా
చారాదితిభావః ॥ ౨ ॥ వీరపాణంతుయత్పానంవృత్తేభావినివారణఇత

నిరానన్దతాం చన్దనానులేపే నిర్లోలుపతాం చన్ద్రశాలాయాం ని
రాశతాం చన్ద్రోపలస్థలే నిరాస్థతాం వాతాయనసేవనే నిరుత్సుకతాం
వాపీకూపోపకణ్ఠే నిరుత్కణ్ఠతాం వాసరావసానే నిరాదరతాం వారివి
హారే నిరాకాంక్షతాముత్పలమాలాయాముపేక్ష్యతాముపవనభజనే
ప్యుద్విగ్నతాంచ జనానాం జనయన్ గమ్భీరాభోగగర్భగృహేష్వఘునే

మరః ॥ తేనతుల్యంతద్వదితి స్థితగతార్థే ఉపమా + తేనతుల్యం
క్రియాచేద్వతిరితి వతిప్రత్యయః ॥ తద్ధితశ్చాసర్వవిభక్తిరిత్యవ్యయసం
జ్ఞా ॥ పత్రపుటాని-తరుపలాశసంపుటాని, తాన్యేవపాత్రాణి చష
కాః ఇతియావత్ తైరుదృశ్యైః సంలక్ష్యమాణైః, అవశ్యాయబిందుసం
దోహైః నీహారశీకరనికురుంబైః యస్మిన్ సతథోక్తః ॥ ని ॥ అవశ్యాయ
స్తునీహారస్తుషారస్తుహినంహిమమిత్యమరః ॥ తథా చంద్రాతపే-చం
ద్రికాయాం, నిరానందతాం-ప్రీతిరాహిత్యం, చందనానులేపే పటీర
చర్చాయాం నిర్లోలుపతాం-నిరపేక్షతాం, చంద్రశాలాయాం శిరో
గృహే ॥ ని ॥ చంద్రశాలాశిరోగృహమిత్యమరః ॥ నిరాశతామభిలా
షరాహిత్యం, చంద్రోపలస్థలే-చంద్రకాంతమణికుట్టిమే, ని ॥ ఉప
లః ప్రస్తరే మణావితి విశ్వః ॥ నిరాస్థతామాసక్తిరహితత్వం, వాతా
యనసేవనే-గవాక్షమార్గానువర్తనే, ని ॥ వాతాయనంగవాక్షస్స్యా
దిత్యమరః ॥ నిరుత్సుకతామపరితోషతాం, వాపీనాం-దీర్ఘికాణాం,
కూపానాం-ఉదపానానాంచోపకంఠేంతికసంచారే నిరుత్కంఠతాం-
నిరుల్లాసతాం, వాసరావసానే-సాయంకాలే, నిరాదరతామతత్పర
తాం, వారివిహారే-జలక్రీడాయాం, నిరాకాంక్షతాం-నిస్స్పృహత్వం
ఉత్పలమాలాయాం-కువలయదామ్ని ఉపేక్ష్యతాముదాసీన్యవిషయ
తాం ఉపవనభజనే-ఉద్యానవనసేవనే ప్యుద్విగ్నతాం-భీరుతాంచ, జనా
నాం జనయన్-ఉత్పాదయన్, కాలాంతరోపయోగినాం చంద్రాత
పాదిశీతలోపచారాణాం తదానీమనుపయుక్తత్వేన అనపేక్షితత్వాత్తై

ష్టకచిత్రభిత్తైరశ్లక్ష్ణతిరస్కరిణీపటలస్య శశోదరలోమమృదులకమ్బ
లస్య కాలాగురుధూమస్య కాశ్మీరాంగరాగస్య నిర్ధూమాంగారభరిత

షు నిరానందత్వాదిజనక ఇత్యర్థః ॥ అత్ర చందాతపనిరానందత్వా
దీనాం కేవలప్రకృతానామేవోత్పాదనక్రియారూపధర్మసంబంధేనౌ
పమ్యస్య గమ్యమానత్వాత్ కేవలప్రకృతగోచరా తుల్యయోగితా
తముక్తమ్ ॥ * ప్రస్తుతానాం తథాన్యేషాం కేవలం తుల్యధర్మతః । ఔ
పమ్యం గమ్యతే యత్ర సా స్మృతా తుల్యయోగితేతి లక్షణాత్ ॥ తద్గాం
భీరః తుషారవాతాదిప్రవేశగాంభీర్యయుక్తః ఆభోగో విస్తారో
యస్య తత్తథోక్తం యద్గర్భగృహమావాసాగారం ॥ ని ॥ గర్భాగారం
వాసగృహమిత్యమరః ॥ తస్య ఘనం నీరంధ్రం యథా తథా ఇష్టకాభి
శ్చిత్తా రచితా భిత్తిః కుడ్యం తస్యాశ్చ శీతబాధానివర్తకత్వేన తస్యా
అప్యుపయోగిత్వాదితి భావః ॥ ని ॥ భిత్తిః స్త్రీ కుడ్యమేడూకమిత్య
మరః ॥ + ఇష్టకేష్టికామాలానాం చితతూలభారిష్వితి హ్రస్వః ॥
అశ్లక్ష్ణం అతను సుఘటితమితియావత్ ॥ తస్య తిరస్కరిణీ పటలస్య
ప్రతిసీరానికరస్య ॥ ని ॥ శ్లక్ష్ణం దభ్రం కృశం తను ॥ ప్రతిసీరా యవని
కా స్యాత్తిరస్కరిణీ చ సేతి చామరః ॥ + తిరసోన్యతరస్యామితి సత్వం ॥
శశస్య మృగవిశేషస్య, ఉదరే-కుక్షిప్రదేశే, యాని రోమాణి-కోమల
తనూరుహాణి, తన్నిర్మితం యన్మృదులకంబలం అథవా తద్వన్మృదులం
యత్కంబలం సుఖసంస్పర్శకంబలం తస్య ॥ శీతం నైవపిదధ్యాత్, ప్రియ
తమైరాలింగనం కమ్బలమితి చారుచర్యావచనాదితి భావః ॥ కాలా
గురుధూమస్య-కృష్ణాగురుధూమస్య కాశ్మీరాంగరాగస్య కుంకుమవి
లేపనస్య * కాశ్మీరపంకేనకృత ప్రలేపో హైమంతికానాం నిహంతి
దోషానితి ॥ తస్య దోషనివర్తకత్వేన తద్వాసిజనాపేక్షితత్వాదితి భావః
॥ ని ॥ కుంకుమం ఘుసృణం పుంస్యాం ప్రోక్తం లోహితచందనమ్ । కాశ్మీ
రజన్మపిద్వద్భిః కాలేయం జాంగలం స్మృతమితి హలాయుధః ॥ నిర్ధూ

హసన్తికాయన్త్రస్య చ ; సుభగంకరణః మదనకరేణుకరవికీర్ణ శీకరనికరా
యమాణతుషారధూళీధూసరవాసరస్సరసీరుహ గహనదావపావకస్తు
హినవ్రణితలాసికాధరదళదూరీభూతదంశకృత్యః ప్రక్షీణతారుణ్యపణ్యా

ధూమాంగారైః-ధూమరహితాంగారైః, భరితం-పూర్ణం, యద్ధసంతికా
యంత్రం అంగారశకటీరూపయంత్రం తస్య చ ॥ ని ॥ అంగారధాని
కాంగారశకట్యపి హసంత్యపీత్యమరః ॥ నిర్ధూమగ్రహణం నేత్రయో
రనుద్వేజకత్వార్థమిత్యవగంతవ్యం ॥ అసుభగం సుభగం కుర్వంత్యనేనేతి
సుభంగకరణః-సౌభాగ్యకరః, గర్భాగారాదీనాం శైత్యక్లేశనివర్తకత్వే
నోపయోగిత్వాత్తజ్జనసత్తాసాఫల్యసంపాదక ఇత్యర్థః + ఆఢ్యసుభ
గస్థూలపలితనగ్నాంధప్రియేషుచ్వ్యర్థేష్వచ్వౌకృఞః కరణేఖ్యున్ని
తిఖ్యున్ప్రత్యయః ॥ అరుద్విషదిత్యాదినాముమాగమః ॥ అత్రాపి
పూర్వవద్గర్భగృహాదీనాం ప్రకృతానామేవ సౌభాగ్యలాభరూపధర్మ
సమ్బంధేనౌపమ్యస్య గమ్యమానత్వాత్ కేవలప్రకృతగోచరా తుల్య
యోగితా ॥ తథా మదనఏవ కరేణుః గజః తస్య గజో వా ॥ తస్య కరః శుండా
తేన వికీర్ణాః యే శీకరనికరాః సూక్ష్మబిందుసందోహాః, తద్వదాచర
న్తః అతిసూక్ష్మాకారా ఇత్యర్థః కామోత్తేజకా ఇతి యావత్ + ఆచా
రక్యజన్తాల్లటశ్శానజాదేశః ॥ తాదృశాః యే తుషారాః నీహారాస్త ఏ
వ ధూళ్యః పరాగా ఇతి రూపకం తాభిర్ధూసరాః ధూమ్రాః వాసరా
దివసాః యస్య స తథోక్తః ॥ ని ॥ క్లీబే దివసవాసరావిత్యమరః ॥ స
రసీరుహాణాం దావపావకో-దవాగ్నిః, తుషారతుషానలేన తద్ధ్వంసక
త్వాదితి భావః ॥ ని ॥ వనే చ వనవహ్నౌ చ దవో దావశ్చ కథ్యత ఇతి శా
శ్వతః ॥ తుహినేన వ్రణితాని వ్రణవంతి కృతాని స్ఫుటితానీత్యర్థః ॥
+వ్రణవచ్ఛబ్దాత్తత్కరోతీతి ణ్యన్తాత్కర్మణి క్తః ॥ తాదృశాని యాని లా
సికానాం వణ్యస్త్రీణామధరదళాన్యధరోష్ఠపల్లవాని తేషాం దూరీభూ
తం దూరతోపాస్తం దంశకృత్యం-దంతక్షతక్రియా యస్మిన్ స తథోక్తః

క్షీణతారుణ్యపణ్యాంగనాంగవత్ప్రయాతసౌభాగ్యప్రపాసన్నివేశస్తాలవృన్తవిశ్రాన్తికాలః
కామినీస్తనభరగిరిదుర్గసీమ్ని నిర్భయనిలీననిదాఘభావో దివాభీత

స్వతః స్ఫుటితానాం దంశకృత్యాసహత్వాదితిభావః ॥ వంశకృత్యఇతి
పాఠే దూరీభూతం దూరతః పరిహృతం వంశకృత్యం వేణునాదక్రి
యాయస్మిన్, స్ఫుటితానామధరాణాం వేణుపూరణాసమర్థత్వాది
తిభావః ॥ కులవధూజనాధరపుటానాం దంశకృత్యవంశకృత్యానాచి
త్యాల్లాసికాగ్రహణం ద్రష్టవ్యం ॥ని॥ నర్తకీలాసికేసమేఇత్యమరః ॥ ప్ర
క్షీణతారుణ్యపణ్యాంగనాంగవత్-వృద్ధవేశ్యావయవవదిత్యుపమా ॥ ప్ర
యాతసౌభాగ్యోపగతరామణీయకః ప్రపాసన్నివేశః పానీయశాలికా
సంస్థానంయస్మిన్ సతథోక్తః ॥ విటానాం-పాంథానాంచానపేక్షిత
త్వాత్ప్రసాధనాభావేన వృద్ధపణ్యాంగనాంగానాం ప్రపాసన్నివేశా
నాంచ అపగతరామణీయకత్వం ద్రష్టవ్యం ॥ ని ॥ ప్రపాపానీయశాలి
కేత్యమరః + ఘఞర్థేకవిధానం ॥ తాలవృంతానాం-వ్యజనానాం,వి
శ్రాంతికాలాంవిశ్రమసమయః ॥ విశ్రాంతికరఇతిపాఠే విశ్రమసంపా
దక ఇత్యర్థః ॥గ్రీష్మర్తావిత స్తతోవ్యజనవ్యాధూననజనితజనానందసం
భవాదితిభావః ॥ ని ॥ వ్యజనంతాళవృంతకమిత్యమరః ॥ కామినీనాం-
తరుణీనాం, స్తనభరః-కుచభారఏవ, గిరిదుర్గసీమా-గిరిదుర్గస్థానం
తత్ర నిర్భయం-నిరాతంకంయథాతథా నిలీనో నిగూఢతయా ప్రవర్త
మానో నిదాఘభావః ఊష్మాయస్మిన్ సతథోక్తః ॥ కూపోదకం వట
చ్ఛాయా తాంబూలంతరుణీస్తనా । శీతకాలేభవేదుష్ణ ముష్ణకాలేతుశీ
తలమిత్యుక్తేః తదానీం కామినీకుచభరేషు అత్యంతౌష్ణ్యస్య విద్య
మానత్వాత్ ॥ ఇయముత్ప్రేక్షాగర్భ్యారూపకసంకీర్ణా ॥ ఏతేనహే
మంతనిదాఘయోః జేతృజేతవ్యభావోవ్యజ్యతే ॥ ని ॥ నిదాఘోగ్రీ
ష్మకాలేస్యాదుష్ణస్వేదాంబునోరపి । భావస్సత్తాస్వభావాభిప్రాయ
చేష్టాత్మజన్మస్వితివిశ్వప్రకాశాపరా ॥ దివాభీతవ్రాతస్య-దివాభీ

వ్రాతస్యాప్యనతిభయంకరదివాకరశ్చకోరనికరస్యాప్యనతిక్షేమంకరసుధాకరః కాదంబకదంబస్యాప్యనతిప్రియంకరకమలాకరః కృతకరయుగళస్వస్తికబంధనతయా నీహారాతంకశంకయా హృదయకమలమివ గోపాయంతమశ్రాంతదంతవీణావ్యాపారేణ వేపమానాధరపుటతయా శీ

ని భయశీలస్య, ఘూకనికరస్యాపి ॥ ని ॥ దివాంధగకౌశికోఘూకః ఇత్యమరః॥ అనతిభయంకరః-మన్దప్రకాశత్వాదీషద్భయంకరః దివాకరః-సూర్యః యస్మిన్ సః ॥ + మేఘర్తిభయేషు కృఞ ఇతిఖచి అరుర్ద్విషదిత్యాదినాముమాగమః ॥ చకోరనికరస్యాపి చంద్రికాపాయిపక్షివిశేష నివహస్యాపి ॥ ని ॥ చకోరశ్చంద్రికాపాయీత్యభిధానాత్ ॥ అనతిక్షేమంకరః నీహారావరణేనమందరశ్మిత్వాదీషత్తృప్తికరః సుధాకరశ్చన్ద్రః యస్మిన్ సః + క్షేమప్రియమద్రేऽణ్ చేతిఖచిముమాగమః ॥ కాదంబకదమ్బస్యాపి-కలహంసనికురుంబస్యాపి ॥ ని ॥ కాదమ్బః కలహంసస్స్యాదిత్యమరః ॥ అనతిప్రియంకరాః పద్మోల్లాసహేతుత్వాభావాదీషత్ప్రీతిజనకాః, కమలాకరాస్సరాంసి యస్మిన్ సః + ప్రియంకరేత్యత్ర పూర్వవత్ఖచ్ప్రత్యయముమాగమౌ ॥ తథా కరయుగళస్య-హస్తయుగ్మస్య, స్వస్తికః స్వస్తికాకారస్సన్నివేశవిశేషః ॥ స్వస్త్యాసనస్థాపనం స్వస్తికశబ్దార్థః ॥ తద్రూపం యద్బంధనం తత్ కృతం శీతబాధానివారకవసనకమ్బళాద్యాచ్ఛాదనాభావాదుపరివిరచితో యేనసతథోక్తః ॥ శీతబాధయా వ్యత్యస్తహస్తాచ్ఛాదితోరస్థల ఇత్యర్థః ॥ తస్యభావస్తత్తా తయా హేతునా నీహారాతంకాత్-హిమోపద్రవాత్ యా శంకా భీతిః తయా ॥ ని ॥ శంకావితర్కభయయోరితియాదవః ॥ హృదయకమలం-హృత్పద్మం, గోపాయంతం-రక్షంతమివేత్యుత్ప్రేక్షా + గుపూ ధూపవిచ్ఛిపణిపనిభ్యఆయఇత్యాయప్రత్యయః ॥ దంతా ఏవవీణా-వల్లకీ వాద్యవిశేషః ॥ శైత్యజనితకంపవశేన ధ్వననశీలత్వాత్ అశ్రాంతం నిరంతరం యో దంతవీణావ్యాపారః చలనరూపక్రియావిశేషః ॥ తేనవే

తికాపిశాచికానిర్హరణాయ నిపుణం మంత్రజపమివ కుర్వంతమవిరళ
పులకపాళీకబళితకళేబరతయా సకరుణవిధివితీర్ణరోమకంబలకృతాం
గరక్షమివ భిక్షామటంతం దుర్గతవర్గం నిర్ఘృణా కదాచిదపి క
మలా నాలోకితవతీతి తస్యై సాసూయేవ తదీయావాసతామరసం స

పమానాధరపుటతయా-కమ్పమానాధరోష్ఠతయా హేతునా, శీతికా
యాః-శైత్యబాధాయా ఏవ పిశాచికాయాః నిర్హరణాయ తాం నిరాకర్తు
ముచ్చాటయితుమిత్యర్థః ॥ నిపుణం-సమర్థం, మంత్రజపం-మం
త్రోచ్చారణం, కుర్వంతమివేత్యుత్ప్రేక్షా ॥ అవిరళపులకపాళ్యా సా
ద్ర రోమాంచప్రపంచేన కబళితం గ్రస్తం ఆచ్ఛాదితమితి యావత్ ॥
కళేబరం-శరీరం, యస్య తత్తయా హేతునా సకరుణేన దయాళునా విధి
నా-బ్రహ్మణా, వితీర్ణం-దత్తం, యద్రోమకమ్బలం-తనూరుహరూ
పకంబలం తేన కృతాంగరక్షం-విరచితాంగసంగోపనమివ స్థితమిత్యు
త్ప్రేక్షాణాం తిసృణాం సంసృష్టిః ॥ భిక్షామటంతం-భిక్షాచరణతత్ప
రం, దుర్గతవర్గం-దరిద్రసమూహం ॥ ని ॥ దరిద్రో దుర్గతోపిస
ఇత్యమరః ॥ నిర్ఘృణా-నిష్కరుణా ॥ ని ॥ కారుణ్యం కరుణా ఘృణేత్య
మరః ॥ కమలం లీలాపద్మం అస్యాః అస్తీతి కమలా-లక్ష్మీః + అర్శఆ
ద్యచ్ప్రత్యయః ॥ ని ॥ లక్ష్మీః పద్మాలయా పద్మా కమలా శ్రీర్హరిప్రియే
త్యమరః ॥-నాలోకితవతీ-నదృష్టవతీ, కరుణాకటాక్షవీక్షణేన తస్య ధ
న్యతాం నాపాదితవతీత్యర్థః + నఞర్థస్య నశబ్దస్య సుప్సుపేతి సమా
సః ॥ అథవా అలోకితవతీ న భవతీత్యర్థః + అస్తిర్భవంతిపరః ప్రయు
జ్యమానోప్యస్తీతి భాష్యకారవచనాత్ ॥ భవంతీతి లటః పూర్వాచా
ర్యాణాం సంజ్ఞా ॥ ఇతి మత్వేతి శేషః ॥ తస్యై కమలాయై తస్యాం కమ
లాయామిత్యర్థః + క్రుధద్రుహేర్ష్యాసూయార్థానాం యం ప్రతి
కోప ఇతి చతుర్థీ ॥ సాసూయస్యేవ ఈర్ష్యస్సన్నివేత్యుత్ప్రేక్షా ॥ సపత్ర
కోశం-సపర్ణకుట్మలం, సహాసనాథోష్ఠంచ ॥ ని ॥ పత్రంవాహ

పత్రకోశం వినాశయన్ననంగజమతంగజకరపుష్కరోత్థిత శీకరనికరా కారైరతి పరుషస్మరశరనిపాతప్రతప్తగగనాఙ్గనాస్రవత్స్వేదసదృక్షైరక్షీణమహిమహిమప్రసరైరధ్వగాంతఃకరణాని సీమన్తయన్ హేమంతసమ

నపర్ణయోః ॥ కోశో(స్త్రీ)కుడ్మలేఖడ్గపిధానేర్థౌఘదివ్యయోరిత్యుభయత్రా(ప్య)మరః ॥ తస్యా ఇదం తదీయం-కమలాసంబంధి, యదావాసతామరసం-నివాసపంకేరుహం ॥ ని ॥ పంకేరుహం తామరసమిత్యమరః ॥ తద్వినాశయన్విధ్వంసయన్, తత్రస్థాయాః కమలాయాః ప్రతీకారస్య దుష్కరత్వేన తదీయావాసతామరసప్రతీకారకథనాత్ప్రత్యనీకాలంకారః॥తదుక్తమ్ ॥ * బలినః ప్రతిపక్షస్యప్రతీకారే సుదుష్కరే । యస్తదీయతిరస్కారః ప్రత్యనీకం తదుచ్యత ఇతి ॥ సచోక్తోత్ప్రేక్షోజ్జీవితఇతిసంకరః ॥ సపత్రకోశమితి శ్లేషస్తువిశేషః ॥ తథా అనంగజః-మన్మథఏవ మతంగజః-కుంజరః ॥ ని ॥ మతంగజో గజో నాగః కుంజరో వారణః కరీత్యమరః ॥ తస్య కరపుష్కరేణ-హస్తాగ్రేణోత్థితః-ఉత్క్షిప్తః యశ్శీకరనికరో జలబిందుసందోహః తదాకారైస్తద్భ్రాన్తైరితి రూపకసంకీర్ణతాద్భ్రాన్త్యోత్ప్రేక్షాగమ్యా ॥ ని ॥ పుష్కరం కరిహస్తాగ్రేవాద్యభాండముఖేజలఇత్యమరః ॥ అత్ర పుష్కరశబ్దేనైవ కరాగ్రప్రతీతేః పునః కరగ్రహణం కరికలభకర్ణావతంసాదివద్ద్రష్టవ్యం॥అతిపరుషస్మరశరనిపాతేన అత్యంతకఠోరమన్మథబాణనిపతనేన, ప్రతప్తం సంతప్తం, యద్గగనమేవ అంగనా తస్యాః అంగం-శరీరం, తస్మాత్స్రవన్- స్యందమానః, యస్స్వేదః-ఘర్మాంబుకణగణః, తత్సదృక్షైః-తత్సదృశైరిత్యుత్ప్రేక్షా ॥ అభూతోపమా॥ గగనస్యాంగస్వేదయోరప్రసిద్ధత్వాదిత్యుక్తం(ప్రా)క్ + దృశేః క్స ఇతి క్స ప్రత్యయః॥అమూర్తస్యగగనస్యైవస్మరశరసంతప్తత్వే కిముతాన్యస్యేత్యాశ్చర్యమితి భావః॥అక్షీణమహిమహిమప్రసరైః-అవిచ్ఛిన్నవైభవతుషారాసారైః, అధ్వగాంతఃకరణాని-పాంథహృదయాని, సీమంతయన్విదారయన్, హేమంతస

యస్సముదజృంభత ॥ ౩౦ ॥ ప ॥ యత్రకాంతానపశ్యంతి శ్లాంతా విర హావహ్నినా । నిశావసానవేలాంచ వెలాంచవ్యసనామ్బుధేః ॥ ౩౧ ॥ గ ॥ తత్ర పర్ణశాలామధ్యమధ్యాసీనం లక్ష్మణాగ్రజముపససాదశూ ర్పణఖా ॥ ౩౨ ॥ ప ॥ తస్మిన్నుజ్జృమ్భిత్రోష్ణ స్తనతటదయితాహీన

మయః-హేమంతకాలః, సముదజృంభత-విజృంభితోభూత్ ॥ ౩౦ ॥ యత్రేతి॥యత్ర-యస్మిన్హేమంతే, విరహావహ్నినా-ప్రియవియోగా గ్నినా, శ్లాంతా-నిపీడితాః, కాంతాః-స్త్రియః, నిశావసానవేలాం-రజనీవిరామకాలం, వ్యసనాంబుధేః-దుఃఖసాగరస్య, వేలాం-కూలం చ, నపశ్యంతి దుస్సహవిరహవేదనావశాత్ తయో స్తథాఽనవధికత్వే నప్రతీయమానత్వాదితిభావః ॥ ని ॥ అబ్ధ్యంబువికృతౌవేలాకాలమ ర్యాదయోరపీత్యమరః ॥ అత్ర వెలయోరుభయోరపి ప్రకృతయోరేవా దర్శనక్రియారూపధర్మసామ్యేనౌపమ్యస్య గమ్యమానత్వాత్ కేవల ప్రకృతగోచరాతుల్యయోగితా ॥ ౩౧ ॥ —తత్రేతి ॥ తత్ర-హేమంతే శూర్పంశోణితభాజనం నఖవిదూషణఇతిధాతోఃకః శూర్పేణశోణిత భాజనేన యజ్ఞాదిసత్క్రియాః నఖయతిదూషయతీతిశూర్పణఖా॥య ద్వా శూర్పాకారాణి నఖానియస్యాస్సా శూర్పణఖానామరాక్షసీ రావణస్వసా + పూర్వపదాత్సంజ్ఞాయామగ ఇతిణత్వం ॥ నఖముఖా త్సంజ్ఞాయామితినజీష్ ॥ పర్ణశాలామధ్యం తన్మధ్యఇత్యర్థః + అధి శీఙ్స్థాసాంకర్మేతికర్మత్వం ॥ అధ్యాసీనమధిష్ఠితం + ఈదాసఇతీకా రః ॥ లక్ష్మణాగ్రజం రామముపససాద-ప్రాప, కామాతురతయేతిభా వః ॥ భావికార్యకరణదక్షత్వాల్లక్ష్మణగ్రహణం ద్రష్టవ్యమ్ ॥ ౩౨ ॥ తస్మిన్నితి ॥ ప్రలయాదాగతంప్రాలేయం + తత ఆగతఇత్యణ్ * కే కయమిత్రయుప్రలయానాంయాదేరియఇతియశబ్దస్యఇయాదేశః ॥ప్రా లేయధారాభిర్నీహారాసారైః, కవచితః-ఆవేష్టితః, గగనాభోగో-గ గనవిస్తారః, దిక్చక్రవాళం దిఙ్మండలంచ యేనతస్మిన్తథోక్తే ॥ ని ॥

సంహారకాలే కాలే ప్రాలేయధారాకవచితగగనాభోగదిక్చక్రవాళే।
కామాన్ధా రాక్షసీసాపతిమతిమతనోన్మైథిలీప్రాణనాథే లక్ష్మీలీలారవిందే

చక్రవాళంతుమండలమిత్యమరః ॥ అతఏవోజ్జృంభితోష్ణం-పరివృద్ధోష్మ స్తనతటం, కుచమండలం యాసాంతాభిర్దయితాభిర్వధూభిః హీనా విహీనా వియుక్తావిరహిణఇత్యర్థః ॥ తేషాం సంహారకాలే ప్రలయకాలే- అథవా తేషాం సంహారే సంహరణక్రియాయాం కాలే కృతాంతరూపే ॥ ని ॥ కృతాంతానేహసోఃకాలఇత్యమరః * హసంతీంచహసంతీంచ హసంతీంవామలోచనామ్ ॥ హేమంతే యేనసేవంతే తేనరాత్రైవవంచితా ఇతి వచనాత్ విరహిజనమారక ఇత్యర్థః ॥ తస్మిన్ కాలే-హేమంతసమయే, కామేనాంధావివేకదృష్టిశూన్యేత్యర్థః ॥ సా పూర్వోక్తారాక్షసీ శూర్పణఖా + జాతేరస్త్రీవిషయాదయోపధాదితిజీష్ ॥ లక్ష్మ్యాః లీలారవిందే-విహారపద్మే, లీలయా కరధృతకమలేవా ॥ నవపిశితధియం నూతనమాంసబుద్ధిం, తన్వతీ-కుర్వతీ, తాదృగ్భ్రాంతింప్రాప్నువతీత్యర్థః ॥ ని ॥ పిశితంతరసంమాంసమిత్యమరః ॥ నవగ్రహాణాం జిఘృక్షోత్పాదనార్థమిత్యవగన్తవ్యమ్ ॥ శ్యేనికేవ శ్యేనాంగనేవ వర్తమానాసతీతి శేషః ॥ శ్యేనో గృధ్రజాతీయఃకపింజలాదిక్షుద్రఖగగ్రాహీ పక్షివిశేషః + జాతేరస్త్రీత్యాదినాజీష్ ॥ తతః స్వార్థేకః ॥ కేణఇతిహ్రస్వః ॥ మైథిలీప్రాణనాథే-సీతావల్లభే, శ్రీరామే ఏతేనాస్య సమ్భోగార్థం ప్రత్యంతరాత్యన్తాభావస్సూచ్యతే ॥ పతిమతిం-పతిరయం మేభూయాదితిబుద్ధిమతనోత్-అకరోత్, పతిత్వేనావృణోదిత్యర్థః ॥ శ్యేనికాలీలారవిందే మాంసబుద్ధిమివ శూర్పణఖాపి శ్రీరామే ప్రియతమబుద్ధిం చకారేత్యర్థః ॥ అథవా రాక్షసీ శ్యేనికాలక్ష్మీలీలారవిందే నవపిశితధియమివ మైథిలీప్రాణనాథే పతిమతిం తన్వతీ విదధానాసతీ, అతనోద్వరణమితి శేషః ॥ త్వం మే పతిర్భవేతి శ్రీరామమవృణోదిత్యర్థః ॥ ఉపమాలు

ననపిశితధియంతన్వతీ శ్యేనికేవ॥ 33 ॥ ✗ ॥ తత స్తేనజానకీజానిరితి జా
నీహిజనమిమం మమానుజమతిమనుజభుజబలమబలావియు క్తంయు క్త

జ్యా...రః ॥ నచ ంరవిందె శ్యేనికాయాః పిశితభ్రాన్త్యుదయకథనా
ద్భ్రాన్తిమత్తాం గేనసంకీర్యతే ॥ స్రగ్ధరావృత్తమ్ ॥ లక్షణంతూ క్తమే
॥ 33 ॥ —తతఇతి ॥ తతః-పతిత్వేనవర్ణనానన్తరం, ఇమమేనం జనం
మామిత్యర్థః ॥ తస్యాఖండితమపి మాతిశయదోత్యతనార్థక మిదంశ
బ్దేన నిర్దేశః ॥ జానకీ-జనకమహారాజపుత్రీ, జాయాయస్యజానకీజా
నిః సీతాపతిః + జాయాయా నిజితినిజాదేశః ॥ ఈదృశ్యాస్సౌభాగ్యశా
లినీ మహాకులప్రసూతేయం సన్నిహితా మమ భార్యా పిసగతో
హం చైకపత్నీవ్రతశీలః తస్మాన్మమ త్వయావరణమయుక్తమితిభావః ॥
ఇతి జానీహి జానకీపతిమవబుధ్యస్వేతి (ప్ర) తీతికోర్థః ॥ పరమా
ర్థస్తు దశరథనందనరూపేణ జననాజ్జనం దుష్టనిగ్రహశిష్టపరిపాలనార్థం
రాజపుత్రత్వేనావతీర్ణమిత్యర్థః ॥ ఇమం మాంజానీహి సీతారూపి
ణ్యాలక్ష్మ్యాః పతిః శ్రీమహావిష్ణుః ॥ తథాచ రాక్షససంహర్తుర్విష్ణోః
నరాక్షసీవరణం యుక్తమితిభావః ॥ ఇతిజానీహి ॥ తతఃకిమిత్యాశం
క్యాహ ✱ గురుణాపినసమంహాస్యంకర్తవ్యంకుటిలంవినేత్యాది న్యాయే
న భ్రాతృవిషయకమపి పరిహాసం ప్రయోజయన్ రామోలక్ష్మణవిషయ
త్వేన ప్రవృత్త్యాభాసప్రత్యాయకైః తాత్పర్యేణనివృత్తిప్రతిపాదకైః
శ్లిష్టశబ్దైఃప్రలోభనార్థముత్తరమనుభాషతే ॥ మమేత్యాదినా ॥ మ
మానుజం-సోదరం, నతు యంకఞ్చన ॥ సౌశీల్యసౌన్దర్యాదిభిర్మత్తుల్య
మిత్యర్థః॥మనుజానతిక్రాన్తమతిమనుజమ్ + అత్యాదయఃక్రాన్తాద్య
ర్థేద్వితీయయేతిసమాసః ॥ తద్భుజబలంయస్యతం అమానుషబాహుప
రాక్రమశాలినమిత్యర్థః॥ అబలావియుక్తమనూఢభార్యమసన్నిహితభా
ర్యంవా అతోభార్యాపేక్షిణమిత్యర్థః ॥ సాచ త్వమేవ భవిష్యసీతి
భావః ॥ ఈదృశం లక్ష్మణమాశ్రయితుం భార్యాత్వేనానువర్తితుం తవ

మాశ్రయితుంతవేతి ప్రత్యాఖ్యాతా రామేణ సా సౌమిత్రిముపేత్య
యథామనీషితమభాషత ॥౩౪॥ తేనాపి భద్రే తస్యార్యస్య దాసోహం
దాసభార్యాపదమనార్యం నను నార్యాః కులజాతాయాస్తస్మాత్తమేవ

యుక్తమనురూపమితి పరిహాసానుకూలః ప్రాశీతి కాథః॥ అన్తరా
శయస్తు మమానుజం ధర్మశీలత్వాదినా మత్సబ్రహ్మచారిణమిత్యర్థః॥
అతిమనుజః పురుషోత్తమో విష్ణురితియావత్ ॥ తస్యైవ భుజబలంయ
స్యతం విష్ణుతుల్యపరాక్రమమిత్యర్థః ॥ అబలావియుక్తం-పరదార
పరిగ్రహాదిశూన్యం, ఏకపత్నీవ్రతమిత్యర్థః॥ ఆశ్రయితుం యుక్తమి
తి కాకుః ॥ నయుక్తమిత్యర్థః ॥ ఇత్యనేనప్రకారేణ రామేణ ప్ర
త్యాఖ్యాతా-ప్రత్యుక్తా, నిరాకృతావా శూర్పణఖా ॥సౌమిత్రిముపే
త్య తాత్పర్యానభిజ్ఞతయా శ్రీరామవచనం స్వానుకూలమేవమత్వా
నామన్దబుద్ధిరియం లక్ష్మణసమీపంగత్వేత్యర్థః ॥మనీషితమనతిక్రమ్య
యథామనీషితం యావదభిలాషమిత్యర్థః ॥ అభాషత మాం పరిగృ
హాణేత్యవోచత +యథాఽసాదృశ్యే ఇత్యవ్యయీభావః॥ని॥యథాసాదృ
శ్యవీప్సార్థపదార్థానతివృత్తిషు ఇత్యభిధానాత్ ॥ ౩౪ ॥ ——తతః
కింజాతమిత్యతఆహ ॥ తేనేతి ॥ భద్రే-హేకల్యాణి, ఆర్యస్య-శ్రేష్ఠ
స్య తస్య శ్రీరామస్య యస్త్వయా ప్రథమం వృతస్తస్యేత్యర్థః ॥
అహం దాసోభృత్యః, అతః కులజాతాయాస్సత్కులప్రసూతాయాః
ఆర్యాయా ఇతియావత్ ॥ నార్యాః-వధ్వాః ॥ ని ॥ నారీసీమన్తినీవ
ధూరిత్యమరః ॥ దాసభార్యాపదం-భృత్యభార్యాస్థానం, తథాభూత
త్వమిత్యర్థః ॥ని॥ పదంవ్యవసితిత్రాణస్థానలక్ష్మాంఘ్రివస్తుష్విత్యమ
రః ॥ అనార్యంనను-అయుక్తంఖలు, దాసభార్యాభూత్వా దాసీభా
వం గంతుమసామ్ప్రతమిత్యర్థః ॥ తస్మాత్కారణాత్తమార్యంశ్రీరా
మమేవ భజేథాః-ప్రాప్నుయాః, ఆర్యాయా ఆర్యభజనంయుక్తమి
త్యక్షరార్థః॥ వాస్తవార్థస్తువిరుద్ధలక్షణయా అపహ్నవేన హేభద్రే

భజేథాః ॥ ౩౫ ॥ కించక్రూరసత్వభయానకకాననసంచారాచతురాం విదేహరాజపుత్రీం విహాయ తత్రభవతీం భవతీమేవాసౌ పరిగ్రహీష్య

అమంగళే, కుజవాసరే అమంగళే మంగళశబ్దప్రయోగవత్ అభద్రే జాతే సర్వంభద్రం జాతమిత్యాదిప్రయోగవచ్చద్రష్టవ్యమ్ ॥ ఆర్యస్య శ్రేష్ఠస్య, శ్రీరామస్య భార్యాత్వమేవ భవిష్యసీతిభావః ॥ ఈదృశం లక్ష్మణమాశ్రయితుం భార్యాత్వేనానువర్తితుం తవాయుక్తమననురూపమితి పరిహాసానుకూలః ప్రతీతికోఽర్థః సర్వసుపర్వసార్వభౌమస్య తస్య ప్రసిద్ధస్య శ్రీమహావిష్ణురూపిణోఽహం దాసః భక్తః శ్రీవిష్ణురూపశ్రీరామభక్తత్వేన అత్యంతపావనఇత్యర్థః ॥ అతః కులజాతాయాః నార్యాః భవత్యాః దాసస్య శ్రీవిష్ణుభక్తస్య భార్యాయాః యత్పదం తద్వరణమయుక్తం ॥ శూన్యాః ఆందోళికారోహణవాంఛావదిత్యర్థః ॥ తస్మాత్త్వం విష్ణురూపం రామమేవ భజేథాః శరణంగచ్ఛేః, యత ఈదృగపకారిణీ త్వం ముక్తాభవిష్యసీత్యర్థః ॥౩౫ అథ గురుణాపిసమంహాస్యమిత్యాదిన్యాయేన లక్ష్మణఃశ్రీరామే సీతాయామపి పరిహాసం ప్రయుఙ్క్తే ॥ కించేత్యాదినా ॥ క్రూరసత్త్వైః వ్యాఘ్రాదిభిశ్శ్వాపదైః భయానకే-భయంకరే, కాననే సంచారాచతురాం-సంచరణాశక్తాం, భీతామిత్యర్థః ॥ యద్వా సంచారేణాచతురాం-విహ్వలాం ఖిన్నాం ఉభయథాపివనవాసప్రతిబంధకీభూతామిత్యర్థః ॥ విదేహరాజపుత్రీం నతు సదేహరాజపుత్రీం అతఏవ కృశాంగీమిత్యర్థః ॥ అనుదరాకన్యా అలవణాయవాగూరిత్యాదిభాష్యకారవచనాదీషదర్థవాచినఞర్థకోఽయంవిశబ్దః అవ్యయానామనేకార్థత్వాత్ ॥ విదేహశబ్దోఽయంరాజవిశేషణం రాజపుత్రీవిశేషణంవా॥త్వంతు నోక్తవిశేషణవిశిష్టేతిభావః ॥ ఈదృశీం సీతామపహాయ-త్యక్త్వా, తత్రభవతీం-పూజ్యాం, భవతీం త్వామేవేత్యర్థః ॥ + ఇతరాభ్యోఽపి దృశ్యతఇతి ప్రాగ్దిశీయత్రల్ప్రత్యయః చుప్పుపె

తీతి లక్ష్మణేనాభిహితా వీతమతిస్సా హితమితి తదీయం వచనమమనుత॥

ప ॥ దశరథాత్మజయుగ్మనిరీక్షణక్షణసమాకులబుద్ధిరియం దధౌ। ఉభయ

తిసమాసః ॥ ఉగితశ్చేతి జీప్ ॥ ని ॥ త్రిషు తత్రభవాన్పూజ్యస్తథైవాత్రభవానపీతియాదవః ॥ అసౌ (శ్రీ) రామః పరిగ్రహీష్యతి-స్వీకరిష్యతీతి (ప్రా) తీతికోర్థః ॥ వస్తుతస్తు అతిదుష్టశ్వాపదవిశిష్టకాననసంచారేణాచతురాం పీడితాం సుకుమారీమిత్యర్థః॥ యద్వా తత్సంచారే భీరుమిత్యర్థః॥ భీరుత్వస్యైవ కుల(స్త్రీ)ధర్మత్వాదితి భావః॥ విదేహరాజపుత్రీం-జనకమహారాజకన్యకాం, మహాకులప్రసూతాం విశిష్టదేహరాజపుత్రీం చ, అతఏవ తత్రభవతీం బహుమాననీయాం సీతామేతాదృక్సకలగుణసంపన్నత్వేనాపరిత్యాగార్హామిత్యర్థః॥ విహాయ కఠోరహృదయాం కులవధూధర్మపరిత్యాగేన ఆతతాయితయా కాననస్వైరసంచారతత్పరాం రాక్షసీత్వేనాకులజాతాం వికృతాకారాంచ అతఏవ తత్రభవతీం విరుద్ధలక్షణయా అపూజ్యాం పరిత్యాగార్హాం త్వాం పరిగ్రహీష్యతీతి కాకుః ॥ నపరిగ్రహీష్యత్యేవేత్యర్థః ॥ ఇత్యేవంప్రకారేణ తేన లక్ష్మణేనాభిహితా ప్రత్యుక్తా సతీ, వీతమతిః పరిహాసాశయానభిజ్ఞతయా నష్టబుద్ధిస్సా శూర్పణఖా తదీయం లక్ష్మణోక్తంవచనం హితమనుకూలమితి అమనుత-అబుధ్యత, తత్ర వీతమతిపదార్థస్య విశేషణగత్యా మననశబ్దార్థం ప్రతి హేతుత్వాత్పదార్థహేతుకం కావ్యలింగమలఙ్కారః ॥ ౩౬ ॥ —తతస్సా కిమకరోదిత్యత ఆహ ॥ దశరథేతి ॥ దశరథాత్మజయుగ్మస్య రామలక్ష్మణయోః నిరీక్షణక్షణేన దర్శనోత్సవేన దర్శనావ్యవహితకాలేనవా సమాకులా ససంభ్రమా బుద్ధిర్యస్యాస్సా అనయోః కతరం భజామీతి డోలాయమానమానసేత్యర్థః॥ ని ॥ నిర్వ్యాపారస్థితౌ కాలవిశేషోత్సవయోః క్షణ ఇత్యమరః ॥ ఇయం శూర్పణఖా ఉభే చ తే కూలే చ ఉభయకూలే+ అత్రోభాదుదాత్తో నిత్యమితి పృథక్సూత్రకరణాదేవ నిత్యత్వే సిద్ధే పునర్నిత్యగ్రహణసామర్థ్యాద్వృత్తి

కూలసమస్థితశాద్వలభ్రమగతాగతఖిన్నగవీదశామ్ ॥ 3౭ ॥ వృషస్యం తీవృషస్కంధం రాఘవంరావణానుజా । భూయశ్శృంగ్ణఖాభే జెశూ

విషయే ఉభశబ్దస్థానే ఉభయశబ్దప్రయోగఏవ సాధురిత్యనుసంధేయం యథాహ కైయటః ॥ అత్రోభాదాత్తానిత్యమితినిత్యగ్రహణస్యే దం ప్రయోజనం వృత్తివిషయే ఉభశబ్దప్రయోగో మాభూత్ ॥ ఉభ యశబ్దస్యైవ యథాస్యాదిత్యుభయపుత్రఇత్యాదిభవతీతి ॥ ఏతద్వ్యా ఖ్యాతం మదీయశృంగారనాటకె ॥ తయోః పూర్వోక్తనదీతీరయోస్స మం తుల్యం యథాతథా స్థితౌ శాద్వలౌ శష్పశ్యామదేశౌ శాద్వా శ్శష్పాణ్యనయోర్దేశయోస్సంతీతి శాద్వలావితివిగ్రహః ॥ ని ॥ శా ద్వలశ్శాదహరితఇత్యమరః ॥ శాదఃకర్దమశష్పయోరితివిశ్వశ్చ + న డశాదాద్వలజితివలచ్ప్రత్యయః ॥ తయోర్భ్రమః కుత్రవా గచ్ఛా మీతి చిత్తసంభ్రమః ॥ తెనహేతునా గతాగతాభ్యాం-యాతాయాతా భ్యాం, ఖిన్నా-ఖేదం(ప్రా)ప్తామా గౌః-ధేనుఃఖిన్నగవీ+గౌరతద్ధితలు కితిసమాసాంతష్టచ్ టిత్వాత్ జీప్॥తస్యా దశామవస్థాందధా-ధృతవతీ ॥ ని ॥ దశావర్త్తావవస్థాయామితివిశ్వః ॥ రామలక్ష్మణయోరన్యతరప్రా ప్త్యాశాందోళనేన పరమఖిద్యతేత్యర్థః ॥ అ(త్రా)న్యధర్మస్యాన్యత్రా సంభవాత్తత్సదృశీం దశామితిసాదృశ్యాక్షేపాదసంభవద్వస్తుసంబంధ రూపోనిదర్శనాలంకారః ॥ తదుక్తమ్ ॥ ✽ అసంభవద్వస్తుయోగాదు పమానోపమేయయోః । ప్రతిబింబక్రియాగమ్యాయత్రసాస్యాన్నిదర్శ నేతిలక్షణాత్ ॥ ఉభయకూలసమస్థితెతిపాఠే ఉభయకూలయోఃస మస్థితఉత్పన్నోయశ్శాద్వలభ్రమఇత్యన్వయః ॥ 3౭ ॥—వృషస్యంతీతి ॥ వృషః పుమాన్ ॥ ని ॥ వృషస్స్యాద్వాసవెధర్మె సౌరభేయేచశుక్లజె॥ పుంరాశిభేదయోశ్శృంగ్యాం మూషికశ్రేష్ఠయోరపీతివిశ్వః ॥ వృషం పురుషమాత్మనఃఇచ్ఛతీతి వృషస్యంతీ కాముకీ ॥ ని ॥ వృషస్యంతీతు కాముకీత్యమరః ॥ + సుపఆత్మనఃక్యజితిక్యచ్ ॥ అశ్వక్షీరవృషలవణా

ర్పణకారాతిబాధితా ॥ ౩౭ ॥ గ ॥ తదను జనకదుహితురనితరయువతి
యోగ్యభాగ్యం రామస్య రూపరామణీయకంచ నిరూప్య పునరియ
మేవమచింతయత్ ॥ ౩౮ ॥ వ ॥ లావణ్యాంబునిధేరముష్య దయితా

నామాత్మప్రీతా కృచీత్యనుగాగమః ॥ అన్వవృషయోర్మైథునేచ్ఛా
యామితివక్తవ్యమిత్యర్థః నియమః ॥ తతఃశతృప్రత్యయః ॥ ఉగితశ్చేతి జీ
ప్ ॥ రావణానుజా-రావణస్వసా, శూర్పణఖా-శూర్పకర్ణంబరాపరనా
మా కశ్చిదసురః ॥ తస్యా రాతిర్మదనస్తేనబాధితా పీడితాసతీ ॥ జగన్మోహన
దివ్యమంగళవిగ్రహ శ్రీరామదర్శనజనితమదనాతురాసతీత్యర్థః ॥ వృ
షస్య వృషభస్య స్కంధావివస్కంధౌ భుజశీర్షేయస్య తం, స్కం
ధౌన్నత్యస్య మహాపురుషలక్షణత్వాదితిభావః ॥ రాఘవం-శ్రీరామం
భూయః- పునరపి, భేజే-(ప్రా)ప ॥ ౩౭ ॥ —తదన్వితి ॥ తదను-భజ
నానంతరమియం శూర్పణఖా జనకదుహితుర్జానక్యాస్సంబంధి అని
తరయువతియోగ్యం-అనన్యవధూసాధారణం, భాగ్యం శ్రీరామపత్నీ
త్వరూపం భాగధేయం, తథా రామస్య రూపరామణీయకం-ఆకార
సౌందర్యంచ ॥ ని ॥ రూపంస్వభావసౌందర్యే ఆకారశ్లోకయోరపీతి
విశ్వః + యోపధాద్గురూపోత్తమాద్వుఞ్ ॥ యద్వా కుండలముక్తా
హారనూపురాంగదాదిచతుర్విధభూషణాభావేపి భూషితవదవభాస
మానఆకారవిశేషోరూపం ॥ తదుక్తంభావప్రకాశే ॥* ఆవేద్యారో
ప్యనిక్షేప్య బంధనీయైరభూషితమ్ ॥ యద్భూషితమివాభాతితద్రూప
మితికథ్యతఇతి ॥ అంగాన్యభూషితాన్యేవ ప్రక్షణీయైర్విభూషణైః ।
యేనభూషితవద్భాంతితద్రూపమితికథ్యతఇతిభూపాలశ్చ ॥ తస్యరామ
ణీయకంరమణీయత్వంచ, నిరూప్య-నిర్వర్ణ్య, పునశ్శబ్దోవాక్యాలంకా
రే ॥ ఏవం వక్ష్యమాణప్రకారేణాచింతయత్-చింతితవతీ ॥ ౩౮ ॥—త
త్ప్రకారమేవాహ ॥ లావణ్యేతి ॥ అస్మదన్వయగురోరస్మత్కులశ్రేష్ఠ
స్య అస్మత్కులకూటస్థస్య పులస్త్యస్యేత్యర్థః ॥ ని ॥ గురుస్తుగీష్ప

మేనామివైనంజనం కస్మాన్నాసృజదస్మదన్వయగురోరుత్పత్తిభూః ప
ద్మభూః । ఆస్తామేతదరణ్యవాసరసికే హా కష్టమస్మిన్నిమాం కాంతిం కా
ననచంద్రికాసమదశాం కింనిర్మమే నిర్మమే ॥ ౪౦ ॥

తౌ శ్రేష్ఠ ఇతివిశ్వః ॥ ఉత్పత్తిభూః జనస్థానం సాక్షాజ్జనక ఇతి యావ
త్ ॥ తథాచాస్మత్ప్రపితామహత్వేనాస్మాకం హితాచరణతత్పరేణ భ
వితవ్యమితి భావః ॥ పద్మభూర్బ్రహ్మా ॥ లవణైవలావణ్యం కాంతివిశే
షః ॥ + చాతుర్వర్ణ్యాదిత్వాత్స్వార్థే ష్యఞ్ప్రత్యయః ॥ ని ॥ ల
వణో రససర్వాబ్ధిభేదేషులవణారుచీతి విశ్వః ॥ యద్వా ముక్తాఫలేషు
చ్ఛాయాయాస్తరళత్వమివాంతరా। ప్రతిభాతియదంగేషుతల్లావణ్యమి
హోచ్యత ఇతిభూపాలః॥ తస్యాంబునిధేః అపరిచ్ఛిన్నలావణ్యసంపన్న
స్యేత్యర్థః ॥ అముష్య శ్రీరామస్య దయితాం భార్యామేనాం సీ
తామివ ఏనంజనంమామిత్యర్థః ॥ కస్మాద్ధేతోః నాసృజత్-నసృష్ట
వాన్, ప్రపితామహత్వరూపసంబంధాదిత్థమేవ స్రష్టవ్యా॥ తథామా
మకాంగం నసృష్టవాన్ కుహకోవిధాతేత్యర్థః ॥ ఏవంచేదియమివా
హమప్యస్య లావణ్యాంభోధేః భార్యాభూత్వా ధన్యతాం ప్రాప్స్య
యామితిభావః ॥ కిమనయా అకాండచింతయేతి స్వమనసి స్వయమే
వనిషేధతి ॥ ఆస్తామితి ॥ ఏతత్సృజనవిషయకచింతనమాస్తాం-తిష్ఠతు
గతజలసేతుబంధనప్రాయేణానేన కిమిత్యర్థః ॥ కింత్వరణ్యవాసర
సికే వనవాసతత్పరే, రాజ్యశ్రీసంభోగాదినిస్పృహ ఇత్యర్థః +
అతఇనిఠనావితి రసశబ్దాన్మత్వర్థీయష్ఠన్ప్రత్యయః ॥ కుతః॥నిర్మమేమ
మేత్యేతద్విభక్తిప్రతిరూపకమవ్యయం ॥ మమత్వాద్వాంఛితాద్రహి
తోనిర్మమః తస్మిన్వైరాగ్యసంపన్న ఇత్యర్థః ॥ అస్మిన్ శ్రీరామే
కాననచంద్రికాసమదశామరణ్యచంద్రికాప్రాయాముపభోగానుప
యోగితయా నిష్ఫలామిత్యర్థః ॥ ఇమామేతాదృశీం కాంతిం లావ
ణ్యసంపత్తిం, కిం కిమర్థం, నిర్మమే-నిర్మితవాన్, అరణ్యచంద్రికా

సీతామాహర్తుకామామసులభవిషయప్రార్థనోద్దామకామాంసౌమిత్రిశ
స్త్రపాణిర్దశముఖభగినీంతామనార్యాంనివార్య। కామక్రోధాత్తకానామ
హమికయా పెంఖితామాయతానాంతస్యాశ్శ్వాసానిలానామకురుతత

తన్నిరర్థకత్వాదీదృక్కాన్తినిర్మాణమయుక్తమిత్యర్థః ॥ ప్రాయ
శఏతాదృశానుపయుక్తనిర్మాణైవాయంవిధాతేతిభావః ॥ హేతిఖేదే ॥
కష్టం బ్రహ్మణః ఏతాదృశకాన్తినిర్మాణప్రయాసవైఫల్యాత్కృచ్ఛ్రమి
త్యర్థః ॥ అథవా ఈదృక్పురుషాలాభాదాత్మనః కష్టమిత్యర్థః ఏవ
మచిన్తయదితి సంబంధః ॥ ౮౦ ॥ —తతః కింజాతంతత్రాహ ॥ సీ
తామితి ॥ సీతామాహర్తుం కామోయస్యాస్తాం రామలక్ష్మణకృతావ
మానజనితక్రోధాత్సీతాగ్రహణేచ్ఛయాభ్యుద్గచ్ఛన్తీమిత్యర్థః+తుం
కామమనసోరపీతితుమునోమకారలోపః ॥ అసులభో దుర్లభో
యోవిషయః శ్రీరామసంభోగరూపార్థః ॥ తస్యప్రార్థనాయాం
తత్ప్రాప్తియాచ్ఞాయాముద్దామోబహుళః ॥ కామోభిలాషో యస్యా
స్తాం మూర్ఖతయాత్యన్తాలభ్యలాభాకాంక్షిణీమిత్యర్థః ॥ ని ॥ కామో
భిలాష స్తర్షశ్చేత్యమరః ॥ అతఏవానార్యాం దుర్బుద్ధిమతీం తాంపూ
ర్వోక్తాం దశముఖభగినీం-రావణానుజాం, సౌమిత్రిర్లక్ష్మణః, శస్త్రం
పాణౌయస్యసః శస్త్రపాణిః-ఖడ్గహస్తస్సన్ + సప్తమ్యుపమానే
త్యాదినా బహువ్రీహిః ॥ ప్రహరణార్థేభ్యః పరే నిష్ఠాసప్తమ్యౌ
భవతఇతి వక్తవ్యాత్పాణిశబ్దస్యోత్తరనిపాతః ॥ నివార్య-నిరుధ్య, అల
భ్యవస్తువాంఛావిశేషః కామః, తదభావాన్మనః ప్రజ్వలనం క్రోధఃత
దాత్తకానాం తన్మయానాం, అహమధికోహమధికఇత్యన్యోన్యంప్ర
తియోభిమానోసావహమహమికా ॥ ని ॥ అహమహమికాతుసాస్యా
త్పరస్పరంయోభవత్యహంకారఇత్యమరః ॥ + అహమితి విభక్తి
ప్రతిరూపకమవ్యయం నిపాతితం ॥ తస్య వీప్సాయాం ద్విరుక్తిః ॥
సంజ్ఞాయాం కన్ప్రత్యయః ॥ పృషోదరాదిత్వాదితిసుభూతిచంద్రః ॥

తసా మార్గవిస్తారకృత్యం॥ ౪౧ ॥ గ॥ తతస్తస్యా నికృత్తకర్ణనాసికాయాః కనీయస్యాః పరిభవం వదనే వచనే చ దృష్ట్వా శ్రుత్వా చ జనస్థానవర్తీ సమరముఖముఖరః ఖరశ్చతుర్దశసహస్రసంఖ్యాకశాఖం చతు

తయా అహమహమికయా హేతునా ప్రేంఖితాం పరిలుఠతాం, నాసావివరయోస్సంకుచితత్వేన సంకటత్వాదితి భావః ॥ ఆయతానాం-దీర్ఘాణాం, తస్యాః శూర్పణఖాయాః శ్వాసానిలానాం నిశ్వాసమారుతానాం, తరసా-బలేన, రంహసా వా, ॥ ౩ ॥ తరసీ బలరంహసీ ఇత్యభిధానాత్ ॥ మార్గస్య విస్తారకృత్యం-విస్తారక్రియాం, అకురుత-కృతవాన్, సంకుచితమార్గే తద్విస్తారకృత్యస్య యుక్తత్వాదితి భావః॥ శ్రీరామాజ్ఞయా ఖడ్గేన తస్యా నాసికాం చిచ్ఛేదేత్యర్థః ॥ తస్యాస్తత్రైవ (ప్రా)యశ్చిత్తత్వాదితి భావః ॥ ఏతేన కర్ణచ్ఛేదోపి లక్ష్యతే ॥ తథా చ శ్రీరామాయణమ్ ॥ ✻ ఇత్యుక్త్వా లక్ష్మణస్తస్యాః క్రుద్ధో రామస్య పశ్యతః । ఉద్ధృత్య ఖడ్గంచిచ్ఛేద కర్ణనాసం మహాబల ఇతి ॥ అత్ర నాసికాచ్ఛేదనరూపకారణేన ప్రస్తుతేనైవ మార్గవిస్తారరూపస్య కార్యస్య గమ్యతయా పర్యాయోక్తిరలంకారః ॥ ✻ కారణం గమ్యతే యత్ర ప్రస్తుతాత్కార్యవర్ణనాత్ । ప్రస్తుతత్వేన సంబద్ధం తత్పర్యాయోక్తిరిష్యతే ఇతి లక్షణాత్ ॥ ౪౧ ॥— తత ఇతి ॥ తతస్తదనంతరం, జనస్థానం నామ దండకారణ్యమధ్యభూప్రదేశః, తత్ర వర్తితుం శీలమస్యాస్తీతి జనస్థానవర్తీ తదధిప ఇత్యర్థః + తాచ్ఛీల్యే ణినిప్రత్యయః ॥ సమరముఖే-రణాగ్రే, ముఖరః-సింహనాదాడంబరతత్పరః, రణశూర ఇత్యర్థః ॥ ఖరో నామ రాక్షసాధిపతిః, నికృత్తం-ఛిన్నం కర్ణనాసికం యస్యాస్తస్యాః తథాభూతాయాః కనీయస్యాః అనుజాయాస్తస్యాః శూర్పణఖాయాః పరిభవం-కర్ణనాసికాచ్ఛేదనరూపం భంగం, వదనే వచనే చ దృష్ట్వా శ్రుత్వా చ వదనే దృష్ట్వా వచనే శ్రుత్వా ఇతి యథాక్రమమన్వయాద్యథాసంఖ్యాలంకారః ॥ తదనంతర మేవ శూ

ర్దశాధ్యక్షరక్షితం రక్షోబలం రామలక్ష్మణౌ జిఘృక్షుః ప్రేషయామాస ॥ ౪౭ ॥ అథ దాశరథిర్నిరీక్ష్య రక్షోగణముపసర్పంతముపసర్పభూతయా శూర్పణఖయా దర్శితసరణిమరణిరివ మథనాత్పూర్వమనావిష్కృతతేజః ప్రసరస్సీతారక్షణే లక్ష్మణమాదిశ్య యాతుధానవధం తథా

ర్పణఖయా తత్సమీపం గత్వా ప్రత్యక్షం స్వముఖభంగం ప్రదర్శ్య శ్రీరామలక్ష్మణకథాయాః కథితత్వాదితి భావః ॥ వచన ఇత్యత్ర [illegible] అపాదానే వక్తవ్యే వ్యధికరణవివక్షాయాం సప్తమీ॥ రామలక్ష్మణౌ జిఘృక్షుః గ్రహీతుమిచ్ఛుస్సన్ [illegible] గ్రహేస్సన్నన్తాదుప్రత్యయః ॥ చతుర్దశసంఖ్యాకాః శాఖాః వ్యూహాః విభాగాః యస్య తత్ తథోక్తం॥ స్వయంచతుర్దశసహస్రసంఖ్యాకరాక్షసాధిపతిత్వాదేకైకసహస్రకల్పితైకైకవ్యూహమిత్యర్థః ॥ అతఏవ చతుర్దశాధ్యక్షైః చతుర్దశసంఖ్యాకసేనానాయకైః రక్షితం-పరిపాలితం, ఏకైకవ్యూహస్యైకైకనాయకేన భావ్యత్వాదితి భావః ॥ రక్షోబలం-రాక్షససైన్యం, ప్రేషయామాస-ప్రహితవాన్ ॥ ౪౭ ॥—అథేతి ॥ అథానంతరం దాశరథిః శ్రీరామః అపసర్పభూతయా చారసమావస్థానం ప్రాప్తయేత్యర్థః ॥ ని ॥ అపసర్పశ్చరస్స్పశః॥ యుక్తేక్ష్మాదావృతే భూతం ప్రాణ్యతీతే సమే త్రిష్వితి చామరః ॥ శూర్పణఖయా దర్శితా-నివేదితా, సరణిర్మార్గో యస్య తం॥ అతఏవ ఉపసర్పంతం-సమీపం ప్రత్యాగచ్ఛంతం, రక్షోగణం-రాక్షససైన్యం, నిరీక్ష్య మథనాత్పూర్వమరణిరగ్నినిర్మంథనదార్వివ॥ ని ॥ యూపాగ్రం తర్మ నిర్మంథ్య దారుణి త్వరణిర్ద్వయోరిత్యమరః ॥ అనావిష్కృతః-అప్రకటితః, తేజః ప్రసరః ప్రభావస్ఫూర్తిరసలప్రకాశశ్చ యస్య సః నిర్మంథనదారుణ్యగ్నివన్నిగూఢప్రతాప ఇత్యర్థః ॥ శ్లేషసంకీర్ణేయముపమా ॥ ని ॥ తేజోనలే ప్రభావేహ్ని జ్యోతిష్యర్చిషి రేతసీతి వైజయంతీ ॥ లక్ష్మణం సీతారక్షణే ఆదిశ్య ఆజ్ఞాప్య స్వయమసహాయత్వాత్తాదృక్సైనికే వధూనాం రక్షణీయత్వాచ్చేతి భావః॥ తథా

విధమకరోత్ ॥ ౪౩ ॥ యథా తపోధననిధనకరం కరనికురుంబమిదం
పరుషభాషణస్పృహయాళు తాలుజాతమిదం పరదారనిరీక్షణనిరపత్ర
పం నేత్రబృందమిదం తాపసావసథచారణచతురం చరణయుగళమిద
మితి నిశితతరనిజశరశకలితనిశిచరశరీరావయవానాహృత్యాహృత్య ప్ర
త్యుటజం ప్రదర్శయద్భి స్తపోధనాధ్వశుద్ధిం విదధ్వమితి గృధ్రరాజనిదే

విధం తాదృక్ప్రకారం, యాతుధానవధం-రాక్షససంహారం, అకరో
త్ ॥ ని ॥ యాతుధానః పుణ్యజన ఇత్యమరః ॥ ౪౩ ॥—కీదృగ్విధం రా
క్షసవధమకరోదిత్యత ఆహ ॥ యథేతి ॥ యథా-యేన ప్రకారేణ, ఇద
మేతత్ తపోధననిధనం-మునిహింసాం కరోతీతి తథోక్తం -కరనికురుం
బం-హస్తకదంబకం, ని ॥ నికురుంబం కదంబకమిత్యమరః ॥ ఇదం ప
రుషభాషణాయ కఠోరవచనాయ, స్పృహయాళు-స్పృహావత్ + స్పృ
హయతేరదంతాచ్చురాదిణిచి స్పృహిగృహీత్యాదినా ఆళుచ్ప్రత్యయః ॥
అతోలోపస్య స్థానివత్త్వాన్న లఘూపధగుణః ॥ తాలుజాతం-కాకుద
నివహః, ని ॥ తాలుతు కాకుదమిత్యమరః ॥ ఇదం పరదారాణాం-ప
రస్త్రీణాం, నిరీక్షణే-సస్పృహావలోకనే, నిరపత్రపం-నిర్లజ్జం ॥ ని ॥
లజ్జా సాపత్రపాన్యత ఇత్యమరః ॥ నేత్రబృందం-నయనసమూహః, ఇ
దం తాపసావసథేషు-తపస్వినివాసేషు, చారణే-సంచారే, చతురం-
నిపుణం, చరణయుగళమిత్యేవంప్రకారేణ నిశితతరైరతితీక్ష్ణైర్నిజశరై
స్స్వకీయబాణైశ్శకలితాని-ఖండితాని, యాని నిశిచరశరీరాణి-రాక్షసక
ళేబరాణి, తేషామవయవాన్ పూర్వోక్తకరప్రభృతీన్యంగాన్యాహృ
త్యాహృత్య + వీప్సాయాం ద్విరుక్తిః ॥ ప్రత్యుటజం-ప్రతిపర్ణశాలం + అ
వ్యయం విభక్తీత్యాదినా వీప్సాయామవ్యయీభావః ॥ ని ॥ పర్ణశా
లోటజోస్త్రియామిత్యమరః ॥ ప్రదర్శయద్భిః-ప్రత్యక్షీకుర్వద్భిః, తే
షామానందార్థమితి భావః ॥ వ్యంజకాభావాద్గమ్యోత్ప్రేక్షా ।తపో
ధనాధ్వశుద్ధిం-ఆశ్రమమార్గశోధనం, విదధ్వం రాక్షసశవభక్షణ

శాదివ దేశాంతరాదాపతద్భిః కంకకాకప్రాచీకప్రాయైః పతద్భిరనే
వకాశమభూదాకాశమ్ ॥ ౪౪ ॥ తతో నికృత్తశిరసి త్రిశిరసి విస్రగం
ధినా శరీరస్రుతవసాస్రోతసా ప్రేత్యాపి క్రియమాణాశ్రమదూషణే

కురుధ్వమిత్యేవంభూతాత్ గృధ్రరాజస్య జటాయుషో నిదేశాదాజ్ఞా
వచనాదివేతి హేతూత్ప్రేక్షా॥ అన్యో దేశో దేశాంతరం తస్మాత్ తద్విష
యేభ్య ఇత్యర్థః * సుప్సుపేతి సమాసః ॥ ని ॥ నీవృజ్జనపదో దేశవి
షయావిత్యమరః ॥ ఆపతద్భిరాగచ్ఛద్భిః, కంకకాకప్రాచీకప్రాయైః
కంకాః లోహపృష్ఠాపరనామకాః పక్షివిశేషాః॥ని ॥ లోహపృష్ఠస్తు
కంకస్స్యాదిత్యమరః॥ కంకో గృధ్రో లోహపృష్ఠ ఇతి వైజయంతీ చ॥ కా
కాః ధ్వాంక్షాః ప్రాచీకాః మాంసభుజః పక్షివిశేషాః తత్ప్రాయైః
తద్భూయిష్ఠైః తద్భూయిష్ఠైర్వా ॥ ని ॥ ప్రాయో భూమాయో మృత్యుతుల్య
బాహుళ్యానశనేషు నేత్యేకాక్షరః ॥ ప్రాచీకశబ్దః పక్షివాచకో నిఘం
ట్వంతరేషు మృగ్యః యద్వా ॥ ని ॥ ప్రాచీకోల్కా పిపీలికేతి స్త్రీ
లింగశేషేత్వమరః ॥ తత్ర మధుమక్షికాః ప్రాచీకా ఇతి తద్వ్యా
ఖ్యాతారః॥ తదా కంకకాకాః ప్రాచీకా ఇవ నీరంధ్రత్వసామ్యాత్త
త్ప్రాయైస్తత్ప్రచురైః-పతద్భిరండజైః ॥ ని ॥ పతత్రిపత్రిపతగపతత్ప
త్రిరథాండజా ఇత్యమరః ॥ ఆకాశమంతరిక్షం అనవకాశమవకాశరహి
తం, నీరంధ్రమితి యావత్ ॥ అభూత్ తథావిధం యాతుధానవధమక
రోదితి సంబంధః ॥ ౪౪ ॥—తత ఇతి ॥ తతః-రాక్షసబలవధానంతరం,
త్రిశిరసి-త్రిశిరో నామ రాక్షససేనానాయకే, నికృత్తం-రామబాణచ్ఛి

సర్వత్ర కోశేషు ప్రాచీకప్రాయైరితి చకారోత్తరదీర్ఘహ్రస్వాంతపాఠో
దృశ్యతే॥ సచాసాధురితి ప్రాచికోల్కా పిపీలికేతి స్త్రీలింగశేషామరసు
ధాయాం ప్రాచతి అచగతౌ ణ్వుల్ వనమక్షికేతి ముకుటః పక్షిభేద ఇతి
స్వామీ ఇతి ప్రక్రియార్థయోః ప్రదర్శనాత్ ప్రాచికాప్రాయైరితి చకా
రోత్తరహ్రస్వకారదీర్ఘాంతపాఠ ఏవ సాధురితి భాతి ॥

దూషణేచ రోషభీషణవీక్షణఖరః ఖరోరాఘవమాహవాయాహ్వయ

న్నం, శిరో యస్యతస్మిన్ తథోక్తే సతి, తథా దూషణే-దూషణాఖ్య
సేనాధిపతౌ, పేత్య-మృత్వాపి, జీవద్దశాయాంకింవక్తవ్యమితిభావః॥
విస్రగంధోస్యాస్తీతివిస్రగంధినా-ఆమగంధినా, ని ॥ విస్రంస్యాదా
మగంధియదిత్యమరః * అతఇనిఠనావితిమత్వర్థీయఇనిప్రత్యయః ॥అ
థవావిస్రామామగంధివస్తుతస్యేవగంధో యస్యతత్తథోక్తేనేత్యుపమాన
పూర్వపదోబహువ్రీహిః + ఉపమానాచ్చేతిగంధస్యేకారోన్తాదేశః॥
శరీరాత్-శరవిదళితనిజగాత్రాత్, స్రుతేన-స్రుతవతా,వసాస్రోతసా
మేదఃప్రవాహేన, ని ॥ మేదస్తువపావసేత్యమరః ॥క్రియమాణమాశ్ర
మదూషణం తపోవనబీభత్సాయేనతస్మిన్ తథోక్తే ॥ తస్మిన్నపి ని
హతేసతీత్యర్థః ॥ రోషభీషణాభ్యాం క్రోధావేశభయంకరాభ్యాం
వీక్షణాభ్యాం నేత్రాభ్యాం ఖరస్తీక్ష్ణః దుర్ధర్షఇత్యర్థః ॥ని ॥ తిగ్మం
తీక్ష్ణఖరంతద్వదిత్యమరః ॥ ఖరో రాక్షసః ఆహవాయ ఆహవార్థం,
యోద్ధుమిత్యర్థః ॥ రాఘవం-శ్రీరామమాహ్వయత - స్పర్ధయా
హూతవాన్, నిహతైరేభీరాక్షసైః శ్లాఘమానంజిత్వాఖిలు తవ
కృతకృత్యతేత్యాత్మనోసహాయశూరత్వగర్వాదాకారితవానిత్యర్థః ॥
+ హ్వయతేలుఙి స్పర్ధాయామాఙ ఇత్యాత్మనేపదమ్॥ లిపిసిచిహ్వ
శ్చఆత్మనేపదేష్వన్యతరస్యామితి చ్లేరఙాదేశః ॥ తత్రాయం పరమా
ర్థస్స్ఫురతి ॥ తత్ప్రకారమేవాహ ॥ శ్రీరామోయం సాక్షాద్విష్ణ్వ
వతారః ॥ తదేతేన నిహతానాం-నిశ్చితానుపరమపదప్రాప్తిః ॥ ఏ
వంచ సత్యేతావతో రాక్షసాన్నిహత్య హతశేషమేకమముం కింహ
నిష్యామీతి యద్యుపేక్షేత తర్హితదేతన్మహానిష్టంస్యాత్ ॥ తస్మాత్॥
* ఆహూతోననివర్తేతద్యూతాదపిరణాదపీతి ॥ క్షత్రియధర్మత్వేనా
హ్వానేసతి పునర్ననివర్తేత తథాచ మమేష్టసిద్ధిస్స్యాదితి మత్వాహూ

త ॥ ౪౫ ॥ తత్ర విపశ్చిద్భిరప్యనిశ్చీయమానజయాపజయమనిమిషైశ్చ
వ్యానుసంధీయమానశరసంధానమోక్షమభూదభూతపూర్వం ద్వంద్వ
యుద్ధమ్ ॥ ౪౬ ॥ తతః ఖరో గృహీతకోదండస్సకృదనుభూయమాన
సమనోన్నమనాయాసస్సమరసమాపనచతురం చతురాననాస్త్రసం

ధానమితి ॥ ౪౫ ॥ — తత్రేతి ॥ తత్ర-తస్మిన్ సమయే, విపశ్చితో-వి
ద్వాంసః, సందిగ్ధార్థనిర్ధారకా ఇతియావత్ ॥ తైరపి కిముతాన్యై
రితిభావః ॥ అనిశ్చీయమానావనిర్ధార్యమాణౌ జయాపజయావన్య
తరవిషయౌ యస్మిన్ తత్తథోక్తం అన్యోన్యం తుల్యబలతయానిర్ధా
రితుమశక్యత్వాదితిభావః ॥ నవిద్యతేనిమిషోయేషాంతైరనిమిషైః సు
రైరితియావత్ ॥ ని ॥ సురమత్స్యావనిమిషావిత్యమరః ॥ తైరపి కిము
తాన్యైస్సునిమిషైరితిభావః ॥ అననుసంధీయమానావవిభావ్యమానౌ
శరాణాం రామఖరబాణానాంసంధానమోక్షౌ మౌర్వీయోజనవిసర్గౌ
యస్మిన్ తత్తథోక్తం తథా క్షిప్రహస్తత్వాదితిభావః॥ పూర్వంభూతం
భూతపూర్వం + సుప్సుపేతిసమాసః ॥ తతోనఞ్సమాసః నిరుపమ
మిత్యర్థః ॥ ద్వంద్వస్యాసహాయశూరయోర్యుద్ధం ద్వంద్వయుద్ధమ
భూత్ ॥ శ్రీరామఖరయోరితిభావః॥ అత్ర జయపరాజయయోర్నిశ్చ
యసంబంధేపి తథా శరసంధానమోక్షయోరనుసంధీయమానత్వసంబ
న్ధేప్యసంబంధాభిధానాత్సంబంధే అసంబంధరూపాతిశయోక్త్యోశ్చ ప
రస్పరనైరపేక్ష్యాత్సంసృష్టిః ॥ ౪౬ ॥ —తతఇతి॥ తతః-ద్వంద్వయు
ద్ధానంతరం, గృహీతకోదండశ్చాపపాణిః, ఖరః సకృదేకవారమను
భూయమానః అనుభవగోచరీక్రియమాణః సమనోన్నమనాయాసః
జ్యాకర్షణప్రయాసః శరసంధానమోక్షప్రయాసోవా యేనసతథోక్త
స్సన్ అసకృచ్ఛరసంధానమోక్షప్రయాసేపిక్షిప్రహస్తత్వాత్తథాభూ
తఇవ ప్రతీయమానఇతి వేగాతిశయోక్తిః ॥ సమరసమాపనే-రణసమా
ప్తికరణే, చతురం-నిపుణం,క్షిప్రమేవ రిపుమారకత్వాదితిభావః ॥ చ

ధానదశార్ఙ్గం దాశార్ఙ్గం శరాసనం గ్రాహయితుకామ ఇవ రామహ
స్తాత్ప్రత్నం చాపం శరైరపజహార ॥ ౪౭ ॥ సోపి కోపపావకేనయా

తురానానాస్త్రసంధానవశార్ఙ్గం - బ్రహ్మాస్త్రసంధానక్రియాయోగ్యం,
తేనైవ స్వశిరసచ్ఛేత్స్యమానత్వాదితిభావః॥ దశార్ఙ్గస్యసంబంధిదా
శార్ఙ్గం-వైష్ణవం, పూర్వమగస్త్యదత్తం శరాసనం-చాపం,గ్రాహయి
తుం-గ్రహణంకారయితుం, కామోయస్యసతథోక్త ఇవేతి ఫలోత్ప్రే
క్షా ॥ రామేణేతి శేషః ॥ ఉత్తరత్ర తస్యైవ గ్రహీష్యమాణత్వాది
తిభావః + గ్రహేర్ణ్యన్తాత్తుమున్ తతః తుంకామమనసోరపీతి తు
మునోమకారలోపః ॥ రామహస్తాత్సకాశాత్ప్రత్నం-పురాతనం,
పూర్వధృతమిత్యర్థః + సాయంచిరమిత్యాదినా ట్యుప్రత్యయస్తుడా
గమశ్చ ॥ చాపం శరైరపజహార-అపహృతవాన్, నిజహస్తలాఘవం
ప్రదర్శయన్ శ్రీరామచాపం ముష్టిప్రదేశే అఖండయదిత్యర్థః ॥
తథాచ శ్రీరామాయణే *తతోస్యసశరంచాపంముష్టిదేశే మహాత్మనః।
ఖరశ్చిచ్ఛేద రామస్య దర్శయన్ హస్తలాఘవమితి ॥ ౪౭ ॥—సోపీతి
॥ సః శ్రీరామోపి కోపపావకేన చాపఖండనజనితకోపాగ్నినాయా
వకవత్కృతం యావకితం శోణీకృతమిత్యర్థః + తత్కరోతీతిణ్యన్తా

అసకృదనుభూయమానమనోన్నమనాయాసమితి ద్వితీయాంత పాఠే
దాశార్ఙ్గశరాసనస్య విశేషణమిదం ॥ అనుభూయమానేత్యత్ర వర్త
మానసామీప్యే వర్తమానవద్వేత్యనేన వర్తమానసమీపే భవిష్యతి
కర్మణిలటశ్శానచ్ ॥ అసకృదాకర్షణసహత్వరూపదార్ఢ్యం ద్యోత
యదేతద్విశేషణముత్ప్రేక్షాం ద్రఢయతి ॥ కించ ఖరగృహీతః కోదం
డదండోసకృదనుభూయమానమనోన్నమనాయాస ఇతిపాఠే ఖరస
మ్బంధికోదండదండస్యైవ శ్రీరామేణ ధనురంతరస్య గ్రహణప్ర
యోజకత్వం ॥ తచ్చ ఝడితి యుద్ధసమాపనద్వారా స్వకీయమనో
న్నమనాయాసపరిహారార్థంభవేదితి భావోవర్ణనీయః ॥

వికృతాననః కుంభసంభవదత్తం ధనురాదత్త ॥ ౪౭ ॥ ప ॥ ఖరపరుషే
శరాసనే గృహీతే ఖరకిరణాన్వయశేఖరేణ తేన । ఖరరఘువరయోః రణం
సమాప్తం ఖరనఖరాయుధయోరివ క్షణేన ॥ ౪౮ ॥ ఖరవధపరిశుద్ధేదం

త్కృర్ణణోక్తః ॥ తదాననం యస్య సతథోక్తస్సన్ కుంభసంభవదత్తం అగ
స్త్యమునిదత్తం, ధనుర్వైష్ణవం చాపం ఆదత్త-గృహీతవాన్ ॥ ని ॥
అగస్త్యః కుంభసంభవ ఇత్యమరః ॥ ౪౭ ॥ — ఖరేతి ॥ ఖరకిరణాన్వ
యశేఖరేణ-సూర్యవంశావతంసేన, యద్వా ఖరకిరణాన్వయానాం సూ
ర్యవంశజన్యరాజన్యానాం, శేఖరేణ-శిఖామణినా ॥ని॥ శిఖాస్వాపీడ
శేఖరావిత్యమరః ॥ తేన శ్రీరామేణ, ఖరాణి దృఢాని నిబిడానిప
రూంషి పర్వాణి యస్య తస్మిన్ దుష్ప్రధర్షణ ఇత్యర్థః ॥ ని ॥ గ్రం
థిర్నా పర్వపరుషీ ఇత్యమరః ॥ శరాసనే-వైష్ణవధనుషి, గృహీతే-స్వీ
కృతేసతి, ఖరరఘువరయోః-ఖరాసురశ్రీరామయోః, ఖరనఖరాయు
ధయోః, రాసభసింహయోరివ ॥ ని ॥ రాసభా గర్దభాః ఖరా ఇత్యమరః
క్షణేనాల్పకాలేన, రణం సమరం ॥ని॥ అస్త్రియాం సమరానీకరణా ఇత్య
మరః ॥ సమాప్తం అభూదితి శేషః ॥ గర్దభసింహయోర్యానదంతరం తా
నదంతరం ఖరరాఘవయోరపీత్యుపమార్థః ॥ శ్రీరామేణ వైష్ణవధనుర్గృ
హీత్వా తత్రైంద్రదత్తమహాస్త్రసంధానేన క్షిప్రమేవ ఖరవధోపికృత
ఇత్యర్థః ॥ సచ ప్రకృతః ప్రకృతేనైవ స్వకార్యేణ గమ్యత ఇతి ప
ర్యాయోక్తముక్తోపమయా సంసృజ్యతే ॥ ఇంద్రాశరేణ ఖరవధః శ్రీరా
మాయణవచసమ్ ✱ స తద్దత్తం మఘవతా సురరాజేన ధీమతా । సంద
ధే చ స ధర్మాత్మా ముమోచ చ ఖరం ప్రతి ॥ స వృత్రఇవ వజ్రేణ ఫేనేన నము
చిర్యథా । బలో వేంద్రాశనిహతో నిపపాత హతః ఖర ఇతి ॥ కేచిత్తు ఖ
రనఖరాయుధయోరివేత్యత్ర ॥ ని ॥ కుక్కుటశ్చరణాయుధ ఇత్యభిధా
నాత్ ॥ తీక్ష్ణనఖకుక్కుటయోరివేతి కథయంతి ॥ తదత్యంతానాదరణీయం ॥ శ్రీరా
మే హీనోపమాదిదోషప్రసంగాదిత్యలమ్ ॥ ౪౮ ॥ — ఖరేతి ॥

డకారణ్యభాగే మునిభిరభిహితానామాశిషాంతాదృశీనామ్ । స్వయ
మచరమపాత్రం సైవ గుణైర్మంథరాభూత్తదను మనుకులేందుస్సాను

దండకారణ్యభాగే-దండకావనప్రదేశే, ఖరవధేన-ఖరాసురసంహారేణ
పరిశుద్ధే పరిపూతే, నిర్బాధే సతీత్యర్థః ॥ అత ఏవ మునిభిస్తద్విష
యవాసిభిః తాపసైరభిహితానాం నిర్బాధస్థితిలాభజనితానందాతిరే
కేణోక్తానాం, తాదృశీనాం తథావిధానామమోఘానామిత్యర్థః ॥
ఆశిషాం-స్వస్తివచసాం ॥ ని ॥ స్వస్త్యాశీఃక్షేమపుణ్యాదావిత్యమరః ॥
మంథరా కైకేయీదాసీ, సైవస్స్వకీయైర్గుణైః కైకేయీదుర్మంత్ర
బోధనశ్రీరామరాజ్యాభిషేకప్రఘాతుకత్వవనవాసప్రేరకత్వాదిభిః
స్వయమచరమపాత్రమాద్యభాజనమభూత్ * దైవేనుకూలే కిం న మ
నశ్శివాయ యస్త్రివర్గత ఇతి న్యాయేన దైవానుకూల్యా అగుణమపి సగుణం భ
వతి ॥ యతో విరుద్ధాచరణతత్పరాపి మంథరామున్యాశీర్వాదానా
మపాత్రం నాభూత్ ॥ కింతు ప్రథమపాత్రమిత్యేతచ్చిత్రమిత్యర్థః ॥
తస్యా ఏవోత్కరిత్వాన్మునివిరోధిరాక్షసనాశనిదానత్వాదితి భావః ॥
ని ॥ యోగ్యభాజనయోః పాత్రమిత్యమరః ॥ తదను-తదనంతరం, శౌ
ర్యరాశిరితి శౌర్యశాలీత్యర్థః ॥ సానుజస్సలక్ష్మణః, మనుకులేందురైవ
వస్వతమనుసంతానాహ్లాదకరః శ్రీరామః, సైవగుణైశ్శౌర్యాద్యా
ర్యమునిజనక్షేమంకరత్వాదిభిశ్చరమపాత్రమభూదితి సంబంధః ॥ మం
థరాయాః తేనాయం సమాగత్యాస్తాకం నిరుపద్రవం చకారేతి సానందం
మునయః శ్రీరామస్యాశిషం ప్రయుంజతే స్మేత్యర్థః ॥ అత్ర శౌర్యరా
శిరితి శౌర్యతద్వతోరభేదోక్త్యా భేదే అభేదరూపాతిశయోక్తిః ॥ తథా
మంథరాయా అచరమపాత్రత్వాసంబంధేపి తత్సంబంధోక్తేరసంబం
ధే సంబంధరూపాతిశయోక్తిరిత్యనయోస్సంసృష్టిః ॥ ౫౦ ॥—నను సా
క్షాద్రాక్షసహంతారం సకలసద్గుణాభిరామం శ్రీరామం విహాయ అ
ధన్యాయాః మంథరాయాః కథం మునిజనాశీర్వాదాచరమపాత్ర

జశ్శౌర్యరాశిః ॥ తథాహి ॥ ౫౦॥ ప్రాఙ్మన్థరేతి మహిషీతి వరద్వయీతి ధర్మవ్యయవ్యథితభూపతిభారతీతి । కాకుత్స్థకాననకథేతి చ సంతిసంజ్ఞాః పౌలస్త్య(హీన)భీతభువనత్రయభాగ్యపఙ్క్తేః ॥ ౫౧ ॥ ౫ ॥ అథ శూర్పణఖా లంకాపురమపి జనస్థానమివ విజనస్థానం కాకుత్స్థేన

త్వమితి కవిరాశంక్య నైతావద్రాక్షససంహారపర్యవసేయం మూలం కింతు త్రిలోకకణ్టకరావణాదిసంహారశ్చేతి మనసికృత్వా తదుక్తమేవవేత్యాహ ॥ తథాహీతి ॥ తదేవవివృణోతి ॥ ప్రాగితి ॥ ప్రాక్ప్రథమం మన్థరేతి, తతః మహిషీ కైకేయీతి, తదను వరద్వయీ పూర్వదత్తవరద్వయమితి, అనంతరంధర్మవ్యయవ్యథితస్యధర్మచ్యుతినిపీడితస్య భూపతేర్దశరథస్య భారతీ రామవనవాసప్రేరకవాక్యమితి, కాకుత్స్థకాననకథా శ్రీరామవనవాసవార్తేతిచ, ఏవం పూర్వపూర్వస్యోత్తరోత్తరప్రేరకత్వేన ప్రసిద్ధా మన్థరాదయఇత్యర్థః ॥ పౌలస్త్యేనలోకకణ్టకేన రావణేనహీనం రహితం యద్భువనత్రయం-త్రైలోక్యం తస్య భాగ్యపఙ్క్తేః నిర్బాధస్థితిహేతుభూతభాగధేయశ్రేణ్యాః సంజ్ఞాః నామధేయానివర్తంతే ॥ అతో మన్థరాయా అచరమపాత్రత్వం యుక్తమితిభావః ॥ వసంతతిలకావృత్తమ్ ॥ ౫౧ ॥ —అథ శూర్పణఖాయా లంకాగమనవృత్తాంతమాహ ॥ అథేతి ॥ అథ-ఖరప్రముఖరాక్షససంహారానంతరం, శూర్పణఖా లంకాపురం-రావణరాజధానీమపి, జనస్థానం-ఖరాసురదేశమివ విజనం-జనరహితం స్థానం యస్యతత్తథోక్తం శూన్యమిత్యర్థః ॥ కాకుత్స్థేన-శ్రీరామేణ, కారయితుం-విధ్వంసయితుమివేత్యర్థః ॥ అతఏవ ఫలోత్ప్రేక్షాగమ్యోపమా

పౌలస్త్యభీతభువనత్రయేతిపాఠస్తుసాధుః ॥ పౌలస్త్యహీనేతిపాఠే తు తదానీం హీనస్యాభావాదాశంసాయాం భూతవచ్చేతిభవిష్యదర్థే భూతవత్ప్రత్యయఃకల్పనీయః ॥ యద్వా పౌలస్త్యేనహీనం రావణహేతుకాపకర్షవద్భువనత్రయమితిసంబంధః ॥

కారయితుం దశకంఠోపకంఠే కృత్యేవ నిపత్య రామలక్ష్మణయోర్యా
థాతథ్యం వైదేహ్యా దేహసౌందర్యం ఖరప్రముఖైస్సాక మనీకస్య చతు
ర్దశసహస్రసంఖ్యాకస్య పంచతాకరణకారణభూతామాత్మావజ్ఞాం చవి

యాంగేన సంకీర్ణా ॥ సీతాహరణోపదేశాదినా తథాభావయిష్యమా
ణత్వాదితి భావః + కరోతేర్ణ్యంతాత్తుముఙ్ ॥ హృక్రోరన్యతరస్యా
మిత్యణికర్తుః కర్మత్వవికల్పాత్కర్తృకరణయోస్తృతీయేతి తృతీయా ॥ ద
శకంఠోపకంఠే-రావణసమీపే, కృత్యేవ మారణాధిదేవతేవ ॥ ని॥ కృ
త్యా క్రియాదేవతయోః స్త్రీషు భేద్యేధనాదిభిరిత్యమరః + కృఞశ్చేతి
చకారాత్ క్యప్ ॥ నిపత్య-భువి పతిత్వా, రామలక్ష్మణయోర్యాథాత
థ్యం తథాభావమనతిక్రమ్య యథాతథం యథాస్వరూపమితి యావత్ ॥
ని ॥ యథార్థంతు యథాతథమిత్యమరః ॥ + యథార్థేఽవ్యయీభా
వః ॥ అవ్యయీభావశ్చేతి నపుంసకత్వమ్ ॥ హ్రస్వో నపుంసకే ప్రా
తిపదికస్యేతి హ్రస్వత్వం ॥ తస్య భావః యాథాతథ్యం బ్రాహ్మణాదిత్వా
ద్భావే ష్యఞ్ ప్రత్యయః ॥ ఞిత్వాదాదివృద్ధిః * దీర్ఘబాహుర్విశాలా
క్షశ్చీరకృష్ణాజినాంబరః । కందర్పసమరూపశ్చ రామో దశరథాత్మజ ఇ
త్యాది రామలక్ష్మణతత్త్వస్వరూపమిత్యర్థః ॥ తథా వైదేహ్యా దేహ
సౌందర్యమన్యూనానతిరిక్తావయవసన్నివేశ ప్రయుక్త జగన్మోహనదివ్య
మంగళవిగ్రహరామణీయకమిత్యర్థః ॥ తదుక్తమ్ ॥ * అంగప్రత్యం
గకానాం యస్సన్నివేశో యథోచితమ్ । సంశ్లిష్టసంధిబంధం యత్సౌంద
ర్యమితి చోచ్యత ఇతి ॥ తథా ఖరప్రముఖైస్సాకం ఖరదూషణత్రిశిరః
ప్రభృతిభిస్సహ ॥ ని ॥ సాకం సత్రా సమం సహేత్యమరః ॥ చతురధి
కాః దశ చతుర్దశ సహస్రాణి యస్యాం సా తథోక్తా సంఖ్యా యస్య తత్తథో
క్తస్య అనీకస్య-రాక్షససైన్యస్య ॥ ని ॥ అనీకం తు రణే సైన్య ఇతి విశ్వః
పంచతాకరణే-మరణకర్మణి, కారణభూతాం-కారణత్వేన పర్యవసితాం
॥ ని ॥ స్యాత్పంచతా కాలధర్మో దిష్టాంతః ప్రలయోఽత్యయః । అంతో నా

జ్ఞాపయామాస ॥ ౪౨ ॥ ప ॥ సదండకాయాంకృతదండకాయాం స్వ
సారమేనాంప్రథితస్వసారః । నిశామ్యరామస్యనిశమ్యవృత్తంచక్రేరు
షంరాక్షసచక్రవర్తీ ॥ ౪౩ ॥ గ ॥ తతః ప్రస్థాప్యజనస్థానేరాక్షసా

శోద్వయోర్మృత్యుర్మరణంనిధనోఽస్త్రియామిత్యమరః ॥ ఆత్మానజ్ఞాం
కర్ణనాసికాచ్ఛేదనరూపనిజావమాననాంచ, విజ్ఞాపయామాస-విజ్ఞా-
పితవతీ, సీతారామకథాకథనే రావణస్య కామక్రోధావుద్దీపయా
మాసేత్యర్థః ॥ ని ॥ రీఢావమాననావజ్ఞేత్యమరః ॥ ౪౨ ॥ — త
తో రావణః కింకృతవానిత్యతఆహ ॥ సఇతి ॥ ప్రథితః-సకలలోక
ప్రఖ్యాతః, స్వసారః స్వకీయభుజబలంయస్యసతథోక్తః ॥ ని ॥ సా
రోబలేస్థిరాంశే చేత్యమరః ॥ రాక్షసచక్రవర్తీ-రాక్షససార్వభౌమ
స్సరావణః, దండకాయాం దండకారణ్యే కృతో లక్ష్మణేనవిరచితో
దండః కర్ణనాసికాచ్ఛేదనరూపశాసనం యస్యసతథోక్తః కాయో
దేహోయస్యాస్సామితి బహువ్రీహిగర్భిత బహువ్రీహిః ॥ ని ॥ దండో
ఽస్త్రీశాసనేరాజ్ఞాం హింసాయాంలగుడేపిచ । మర్యాదాయాంసైన్య
భేదఇతి వైజయంతీ ॥ కాయోదేహఃక్లీబపుంసోరిత్యమరః॥ ఏనాంస్వ
సారం భగినీం శూర్పణఖాం, నిశామ్య-దృష్ట్వా + శమో-దర్శనఇ
త్యనేనశామ్యతేర్దర్శనార్థే అమిత్త్వాద్ధ్రస్వాదేశాభావః ॥ తథారా
మస్యవృత్తం పూర్వోక్తమాచరితంనిశమ్య-శ్రుత్వా, తన్ముఖాదేవేతి
శేషః॥ని॥నిశామ్యతీతిశ్రవణే తథానిశమయిత్యసీతిభట్టమల్లః ॥ అత్ర ని
శామ్యతేరిదంరూపమన్యథానిశమయ్యేతిస్యాత్ ॥ అతఏవాహ వామ
నః ॥ నిశమ్య నిశమయ్యశబ్దౌ ప్రకృతిభేదాదితి ॥ రుషంచక్రే మత్స
రాక్రమానభిజ్ఞతయా వనగోచరోఽయం రామః కియత్కార్యం కృత
వానితి చుకోపేత్యర్థః ॥ వృత్తముపజాతిః ॥ ౪౩ ॥—తతఇతి ॥ త
తః-రోషానంతరం, జనస్థానే-ఖరాలయే, ఆప్తరాక్షసాన్ప్రస్థాప్య, త
త్పరిపాలనార్థకం ప్రేషయిత్వా, నష్టనీతిర్జ్ఞాతనయః, అమార్గవర్తీ

నష్టనష్టనీతిరయం తాటకేయహాటకమృగం పురస్కృత్య సీతాహ్వయాం
హారిణీం గ్రహీతుం తస్యావసథమాససాద ॥ ౫౪ ॥ మారీచోప్యాకర్ణి
తరావణమతః ప్రయత్నశతైరప్యనివార్యమాణః తస్మిన్ సుబాహుమే

త్యర్థః ॥ అయం రావణః తాటకాయాః అపత్యం తాటకేయో మారీచః
+ స్త్రీభ్యోఢగితి ఢక్యేయాదేశః ॥ తద్రూపో హాటకమృగః మాయా
కల్పితహిరణ్మయహరిణః ॥ ని ॥ హిరణ్యం హేమహాటకమిత్యమరః ॥
హాటకస్య హాటకమయో వా మృగో హాటకమృగ ఇతి విగ్రహః ॥ షష్ఠ్యా
వివక్షితార్థలాభే సతి మయడాదిగ్రహణాభావేప్యదోషః ॥ తం పుర
స్కృత్య పురోధాయ సీతాహ్వయాం-సీతాభిధానాం, హరిణీం-మృ
గీం, గ్రహీతుం విచార్యేతి శేషః ॥ యథా లోకే లుబ్ధకః కంచనమృ
గం పురస్కృత్య వనం గత్వా తద్విప్రలబ్ధం మృగాంతరం గ్రహీతుమి
చ్ఛతి తద్వదిత్యర్థః ॥ తస్య మారీచస్యావసథం-స్థానం ఆససాద-ఆ
వివేశ ॥ ని ॥ స్థానావసథవాస్తుచేత్యమరః ॥ అత్రైవం జనస్థానం ప్రతి
రాక్షసప్రేరణం సీతాపహరణాత్పూర్వముక్తం ॥ శ్రీరామాయణేతు
తదనంతరమిత్యేవం పౌర్వాపర్యవిపర్యయనిబంధనో విరోధః పురా
ణాంతరాత్సమాధేయః ॥ తాటకేయహాటకమృగమిత్యత్ర రూపకత్వం
శానకార్యం ॥ తస్యారోపహేతుకత్వాత్ ॥ మారీచేతు హాటకమృగ
త్వస్యాగమసిద్ధేరనారోప్యమాణత్వాదితి ॥ ౫౪ ॥ —— మారీచ ఇతి ॥
మారీచోప్యాకర్ణితం శ్రుతం, రావణస్య మతం సీతాపహరణరూపం
చికీర్షితం యేన స తథోక్తస్సన్, తస్మిన్ రావణే ప్రయత్నశతైరపి
* అపి రామేణ సంక్రుద్ధః కుర్యాల్లోకానరాక్షసాన్ । అపి తే జీవితాం
తాయ నోత్పన్నా జనకాత్మజా ॥ ఇత్యాది శ్రీరామాయణోక్తబహు
ప్రయత్నైరిత్యర్థః ॥ అనివార్యమాణః నివారయితుమశక్యే సతి, త
ద్వినాశకాలస్య ప్రత్యాసన్నత్వాదితి భావః ॥ సుబాహుం-సుబాహు
నామానం, సభ్రాతరమేవ యో హి విశ్వామిత్రాధ్వరే శ్రీరామే

వ బహుమన్యమానో గత్యంతరాభావాత్తదభ్యర్థనామంగీకృత్య జా
తరూపమయమృగరూపం గృహీత్వా సీతాం వంచయితుం పంచవటీ
మగాహత ॥ ౫౫ ॥ దశముఖోఽపి జలధరపథస్థాపితరథః దాశరథివిఘ
టనే కృతాస్థస్తస్థౌ ॥ ౫౬ ॥ ప ॥ విపినమవజగాహే రాక్షసానాం క

ణనిహతఇతిభావః ॥ బహు భూయిష్ఠం మన్యమానః సుబాహువత్పూ
ర్వమేవ ఆత్మనో మరణ ఇదానీమేతాదృశనిర్బంధో నస్యాత్, అ
తః సఏవధన్యఇత్యనబుధ్యమానస్సన్నిత్యర్థః ॥ గత్యంతరాభావాత్త
ద్విపరీతబుద్ధినివర్తనే ఆత్మవిమోచనేవా ఉపాయాంతరాభావాత్ ॥
ని ॥ దేశోపాయగమే గతిరితివైజయంతీ ॥ అభ్యర్థనామంగీకృత్య త
తః జాతరూపమయః-కాంచనవికారః, వికారార్థే మయట్ ॥యో
మృగస్తద్రూపం తదాకారం గృహీత్వా-స్వీకృత్య, రాక్షసానాంకా
మరూపత్వాత్స్వాయాకనకమృగభూమికాం ధృత్వేత్యర్థః ॥ ని ॥ చా
మీకరంజాతరూపం మహారజతకాంచనేఇత్యమరః ॥ సీతాం వంచయి
తుం ప్రలోభయితుం పంచవటీమగాహత అసేవత ప్రవివేశేత్యర్థః
పంచవటీవ్యాఖ్యాతా ॥ ౫౫ ॥—దశముఖఇతి ॥ దశముఖో రావణశ్చ
జలధరాణాం-మేఘానాం, పంథాః జలధరపథః అంతరిక్షం + ఋ
క్పూరిత్యాదినా సమాసాంతోఽకారప్రత్యయః ॥ ని ॥ తారాపథోఽంత
రిక్షంచేత్యమరశేషః ॥తత్ర స్థాపితో నిక్షిప్తో రథో యేనసతథోక్తః॥నిజక
పటాప్రకాశార్థమితిభావః ॥ దాశరథి విఘటనే రామలక్ష్మణవియో
జనే, కృతాస్థావిహితాదరః, తదేకాగ్రచిత్తస్సన్నిత్యర్థః ॥ తస్థౌ-స్థి
తవాన్ ॥ ౫౬ ॥ విపినమితి ॥ అథానంతరమేషన్యంకుః కనకమృగ
రూపో మారీచః ॥ ని ॥ న్యంకుర్గుణరురుల స్థాయాంశిపేృమినే మునౌ
మృగఇతినానార్థరత్నమాలా ॥ కృష్ణసారరురున్యంకురంకుశంబరరౌ
హిషాఇత్యమరశ్చ ॥ రాక్షసానాం-ఖరాదీనాం, కరోటీః-శిరోస్థీని,క
పాలానీతియావత్ ॥ ని ॥ శిరోస్థనికరోటి(స్త్రీ)త్యమరః ॥అసకృదసకృ

గోటీరసకృదసకృదావిర్బాష్పమాలోక్యశోచన్ । కృతరుచిరివ వ
ర్త్మన్యంకుశానాంకుశానాం పథికచరణలావిన్యంకురేష్వంకురేషు ॥ ౫౭ ॥
తదను జనకపుత్రీయాచ్ఞయాతం జిఘృక్షుర్హరిణమనుజగాహే చాప
మాదాయ రామః ॥ సమయ ఇతి చ భేజే వక్త్రమాతత్య మృత్యుః కుటిల

త్ పునఃపునః-బహువారమిత్యర్థః ॥ వీప్సాయాం ద్విర్భావః ॥ ఆ
విర్బాష్పం (ప్రాదుర్భవదశ్రుజలం) యథా తథా ॥ ని ॥ బాష్పోశ్రూష్మ
ణ్యభూమయోరితి వైజయంతీ ॥ ఆలోక్య-దృష్ట్వా, శోచన్-హా కష్టం
జనస్థానవాసినా రామేణ ఖలు నిహతాస్సర్వేపి బాంధవాస్తదేవాహ
మాః కరోట్యః పరిలుఠంత్యో దృశ్యంతే స్వాత్మనోపి అస్మిన్ దేశే మర
ణం నిశ్చితమితి మనసి విషీదన్నిత్యర్థః ॥ తథా వర్త్మని-విపిన
మార్గే, అంకుశానాం నైశిత్యసామ్యాత్సృణిప్రాయాణాం ॥ ని ॥
అంకుశోస్త్రీసృణిర్ద్వయోరిత్యమరః ॥ కుశానాం-దర్భాణాం, సం
బంధిని ॥ ని ॥ అస్త్రీకుశం కుథో దర్భ ఇత్యమరః ॥ అతఏవ పథికానాం
పాంథానాం, చరణాన్పాదతలాని లునాతీతి పథికచరణలావిని + కే
ర్త్మన్యేణ్ ॥ అంకురేఅంకురేష్విత్యర్థః ॥ కృతరుచిః-కృతాభిలాష ఇ
వ, పశ్యతాం స్వకపటాప్రకాశనార్థం మృగజాతిధర్మమనువర్తమా
న ఇవేత్యర్థః ॥ వస్తుతస్తు న తథేతి భావః ॥ విపినం-పంచవటీనికటార
ణ్యమ్, అవజగాహే-ప్రవివేశ, వైదేహ్యావిలోచనగోచరీభవితుమితి
భావః ॥ మాలినీవృత్తమ్ ॥ ౫౭ ॥—తదన్వితి ॥ తదను-మృగప్రవేశా
నంతరం, రామః జనకపుత్ర్యా-జానక్యాః, యాచ్ఞయా ॥ * ఆర్యపు
(త్రా)భిరామోసౌ మృగో హరతి మే మనః । ఆనయైనం మహాబాహో
క్రీడార్థం నో భవిష్యతీత్యాది (ప్రా)ర్థనయా హేతునా తం హరి
ణం మాయాకనకమృగం జిఘృక్షుః-గ్రహీతుమిచ్ఛన్సన్ + గ్రహే
స్సన్నంతాదుప్రత్యయః ॥ న లోకావ్యయేత్యాదినా షష్ఠీప్రతిషేధః ॥

పాశమాత్రస్యేతి పాఠే పాశం రజ్జుం ఆతత్య తద్గ్రహణార్థం విస్తీర్యేత్యర్థః

సుతమఖాజౌ భ్రిష్టమేనం జిఘాంసుః ॥ ౫౭ ॥ ఆకృష్య దూరముటజాదథదర్శితాశః క్రవ్యాశ ఏష రఘునాథశరేణ విద్ధః । కార్తస్వరేణ తను

చ్ఛాయమాదాయానుజగామ-అనుసృత్య జగామ, తథా మృత్యురంతకశ్చ ॥ సమయః అయమేవ కబళనావసర ఇతి మత్వేతి శేషః ॥ వక్త్రమాతత్య వ్యాదాయ కుశికసుతమఖాజౌ-విశ్వామిత్రాధ్వరసమయప్రవృత్తయుద్ధే ॥ సి ॥ సమిత్యాజిసమిద్యుధ ఇత్యమరః ॥ భ్రిష్టం-గళితం, శ్రీరామబాణేన సముద్రమధ్యే జీవత ఏవ తస్య ప్రవేశితత్వాదితి భావః ॥ ఏనం మారీచం మాయామృగం జిఘాంసుః-హంతుమిచ్ఛన్ + హంతేస్సన్నంతాదుప్రత్యయః ॥ పూర్వవత్ షష్ఠీప్రతిషేధః ॥ భేజే-తదంతికం (ప్రా)పేత్యర్థః ॥ శ్రీరామజిఘృక్షితస్య తస్యావశ్యం భావిమరణకత్వాదితి భావః ॥ అత్ర పూర్వవాక్యార్థస్యోత్తరవాక్యార్థ-హేతుత్వాత్కావ్యలింగభేదః ॥ వృత్తం పూర్వవత్ ॥ ౫౭ ॥—ఆకృష్యేతి ॥ అథానంతరమేషః పూర్వోక్తః క్రవ్యం మాంసమశ్నాతీతి క్రవ్యాశః మాయామృగరూపో మారీచః + కర్మణ్యణ్ ॥ ని ॥ పలలం క్రవ్యమామిషమిత్యమరః ॥ దర్శితా-ఉత్పాదితా, ఆశా గ్రహణకాంక్షా యేన స తథోక్తస్సన్ ॥ హస్తలభ్యవత్పునఃపునర్మాయయా సన్నిహితత్వాదితి భావః ॥ శ్రీరామముటజాత్పర్ణశాలాయాస్సకాశాత్, దూరం-విప్రకృష్టం, ఆకృష్యోత్తరోత్తరాశోత్పాదనేన దూరం నీత్వేత్యర్థః ॥ * ప్రలోభయిత్వా వైదేహీం యథేష్టం గంతుమర్హసీతి ॥ రావణస్య కృతసంకేతస్య తథాభూతత్వాదితి భావః ॥ అథ రఘునాథస్య శ్రీరామస్య, శరేణ-బాణేన, విద్ధః ప్రలోభనేన దూరాకర్షణజనితకోపాత్సంప్రహృతస్సన్, హతోస్మి-మృతో భవామీత్యేవంరూపేణ

దర్శితాంగః క్రవ్యాద ఏష ఇతి పాఠే దర్శితాంగః ప్రదర్శితమృగదేహః క్రవ్యం పక్వమాంసమత్తీతి క్రవ్యాదః + కర్మణ్యణ్ ॥ ఆమమాంసార్థకత్వే క్రవ్యే చేతి పఠితక్రవ్యాదితి రూపం స్యాత్ ॥

తాంవిజహౌ హతోఽస్మీత్యార్తస్వరేణ సహ రామవచోనిభేన ॥ ౪౯ ॥

౫౦ ॥ ఏతద్వాక్యం విదీర్ణహృదయా హృదయదయిత ప్రేమ్ణా కర్తవ్యా

రామవచసా సదృశేన-రామవచోనిభేన, నిత్యసమాసత్వాదస్వపదవి గ్రహః ॥ అతఏవ ॥ ని ॥ స్యురుత్తరపదే త్వమీ । నిభసంకాశనీకాశప్రతీకాశోపమాదయ ఇత్యమరః ॥ ఆర్తస్వరేణ సహ హా సీతే హా లక్ష్మణేతి దీనాక్రందనేన సాకం, ఏవంచేత్సీతా రామం ప్రతి లక్ష్మణం ప్రేషయేత్తచ్ఛూన్యే పర్ణశాలాభ్యంతరే సీతాం రావణోఽపహరేదితి కపటోపాయాదితి భావః ॥ కార్తస్వరమయీ-హిరణ్మయీ, ఏణతనుర్మృగశరీరం యస్య కార్తస్వరేణ తనుస్తస్య భావస్తత్తా తాం విజహౌ-తత్యాజ ॥ ని ॥ హిరణ్యం హేమ హాటకం । రుక్మం కార్తస్వరం జాంబూనదమష్టాపదోఽస్త్రియామిత్యమరః ॥ దీనాక్రందనపూర్వకం కృత్రిమమృగశరీరం పరిత్యజ్య పూర్వరూపం ధృతవానిత్యర్థః ॥ తథాచ రామాయణమ్ *

మ్రియమాణస్తు మారీచో జహౌ తాం కృత్రిమాం తనూమ్ । కృత్వా తద్వచనం రక్షోదధ్యౌ కేనతు లక్ష్మణమ్ ॥ ఇహ ప్రస్థాపయేత్సీతా తామన్యేతాం రావణోఽహరేత్ ॥ సంప్రాప్తకాలమాజ్ఞాయ చకార చ తతస్స్వరమ్ । సదృశం రాఘవస్యైవ హా సీతే లక్ష్మణేతి చ ॥ మృగరూపం తు తత్త్యక్త్వా రాక్షసం రూపమాత్మనః ॥ చక్రే స సుమహాకాయో మారీచో జీవితం త్యజన్నితి ॥ అత్రార్తస్వరేణ సహ దేహత్యాగకథనాత్సహోక్తిరలంకారః తదుక్తం కావ్యప్రకాశే ॥ సహోక్తిస్సహార్థస్య బలాదేకార్థవాచక ఇతి ॥ ౪౯ ॥ —— ఏతదితి ॥ ఏతచ్ఛ్రీరామవచనసదృశమార్తవచనం జానకీ ఆకర్ణ్య-శ్రుత్వా, హృదయదయితే మనోవల్లభే-ప్రాణేశ్వర ఇతియావత్ శ్రీరామే ప్రేమ్ణా-స్నేహేన హేతునా ॥ ని ॥ ప్రేమా నా ప్రియతా హార్దం ప్రేమస్నేహ ఇత్యమరః విదీర్ణహృదయా-విదళితాంతరంగా, అతఏవ కర్తవ్యాకర్తవ్యం-విధేయావిధేయం కృత్యాకృత్యమజానానా-అనవబుధ్యమానా, ఇతి కర్తవ్యతామూఢాసతీత్య

కర్తవ్యమజానానా జానకీజానీహి భ్రాతరమితి సౌమిత్రిమాదిదేశ॥౬౦
తతశ్చార్యే నకార్యమిదమాదిష్టం దిష్టదోషాన్మిథ్యాప్రతీతిః పరంపరి
భవతిభవతీమ్ ॥ ౬౧ ॥ త్రిభువనైకధనుర్ధరస్య శౌర్యరాశేరార్యస్య

ర్థః ॥ + జ్ఞాఅవబోధనే ఇత్యస్మాచ్ఛానచ్ ॥ జ్ఞాజనోర్జేతి జాదే
శః ॥ భ్రాతరం-శ్రీరామం, జానీహి పరామృశేత్యేవంప్రకారేణసౌ
మిత్రిమాదిదేశ ॥ రాక్షసేభ్యో రామస్య విపత్తిమాశంక్యత్థమాజ్ఞా
పయామాసేత్యర్థః ॥ తథా రామాయణమ్ * ఆర్తస్వరంతుతంభర్తుర్వి
జ్ఞాయసదృశంవనే । ఉవాచవచనంసీతాగచ్ఛజానీహిరాఘవమిత్యాది॥
౬౦ ॥ —తతఇతి ॥ తతశ్చ నిదేశానంతరంచ, హేఆర్యే-పూజ్యే, జా
నకి, ఇదమాదిష్టమయమాదేశః +భావేక్తః॥నకార్యం-నకర్తవ్యం,భ్రా
తరంజానీహీత్యేవమాజ్ఞప్తుం నయుక్తమిత్యర్థః ॥ కుతః॥ దిష్టదోషా
త్కాలవిపర్యాసాత్ ॥ ని ॥ కాలోదిష్టోప్యనేహాపీత్యమరః॥అథవా ది
ష్టదోషాద్దైవప్రాతికూల్యాత్ ॥ని॥ దైవందిష్టంభాగధేయమిత్యమరః॥
మిథ్యాప్రతీతిర్విపర్యయజ్ఞానం,అరామసంబంధిన్యార్తస్వరే తత్సంబం
ధిత్వేన భ్రాంతిరిత్యర్థః ॥ భవతీం త్వాం పరమధికం పరిభవతి-తిర
స్కరోతి, లోకేచాకచక్యదోషాచ్ఛుక్త్యారజతప్రతిపత్తివత్తవాపి అత
స్మింస్తద్గ్రహణముత్పన్నమభూత్ అతఃపరం భ్రాంతాసీత్యర్థః॥ ౬౧ ॥
నను త్వయాప్యయమార్తస్వరః ప్రత్యక్షమనుభూతః సచ రామస్య వి
పత్తిమంతరానోపపద్యతే అతఃకథం మమభ్రాంతత్వమిత్యాశంక్యనై
తద్విశ్వసితుం యోగ్యమిత్యాహ ॥ త్రిభువనేతి + త్రయాణాం భువ
నానాంసమాహారస్త్రిభువనం తద్ధితార్థేత్యాదినాసమాహారసమాసః
పాత్రాదిభ్యఃప్రతిషేధోవక్తవ్యఇతి స్త్రీలింగతాప్రతిషేధః ॥ ని ॥పా
త్రాద్యదంతైరేకార్థోద్విగుర్లక్ష్యానుసారతఇత్యమరః ॥ తత్రైకై
ధనుర్ధరస్య-జగదేకధానుష్కస్యేత్యస్త్రబలసంపన్నత్వోక్తిః॥ శౌర్య
రాశేర్మహాశౌర్యసంపన్నస్యేతి శారీరబలసంపన్నత్వోక్తిః॥ ఏవంవిధ

కశ్చిద్దధీతకోణపఘుణనిమిత్తాం విపత్తిమితి ప్రణిపత్య ప్రత్యాచక్షాణం లక్ష్మణం హృదయతోదకారిణ్యావాణ్యా మోహవిహ్వలా సా బహ్వతర్జయత్ ॥ ౬౨ ॥ భూయోపి లక్ష్మణః ప్రజావతీం పరుషభా

స్యాప్యస్య మహాత్మనశ్శ్రీరామస్య కోణపా-రాక్షసాస్తేఘుణాః కీటవిశేషాఇవ తన్నిమిత్తాం తన్మూలాం, యద్వా మృగభూమికయా ప్రచ్ఛన్నమప్యముం నిజబుద్ధ్యా రాక్షసం నిశ్చిత్యాహ ॥ కోణపో రాక్షసోమారీచః సః ఘుణఇవ తన్నిమిత్తాం తన్మూలాం ॥ ని ॥ రాక్షసః కోణపకవ్యాదిత్యమరః ॥ విపత్తిం-ప్రాణసంకటం కః వివేకీశ్రద్దధీత-విశ్వసేత్, నశ్రద్దధీతైవేత్యర్థః ॥ * పన్నగాసురగంధర్వదేవదానవరాక్షసైః । అశక్యస్తవవైదేహి భర్తాజేతుంనసంశయఇతి శ్రీరామాయణేప్యుక్తత్వాదితిభావః॥ + శ్రదంతరోరుపసర్గవద్వృత్తిర్వాచ్యేతి శ్రచ్ఛబ్దస్య పూర్వనిపాతః ॥ ఇత్యేవంప్రకారేణ ప్రణిపత్య-నమస్కృత్య, ప్రత్యాచక్షాణం-ప్రత్యాలపంతం, లక్ష్మణం హృదయతోదకారిణ్యా-మనోవ్యధోత్పాదికయా, వాణ్యా-వాచా * అనార్యకరుణారంభనృశంసకులపాంసన । అహంతవప్రియంమన్యేరామస్యవ్యసనంమహదిత్యాద్యారభ్య నత్వహం రాఘవాదన్యం పదాపి పురుషంస్పృశేఇత్యంతేన శ్రీరామాయణోక్తప్రకారయేత్యర్థః ॥ మోహేన ప్రియవిపత్త్యాశంకాజనితచిత్తవైకల్యేన విహ్వలా విక్లబాసతీ, సా జానకీ బహు-భూయిష్ఠం, అతర్జయదభర్త్సయత్, అనిందయదితియావత్ + తర్జయతేఃపరస్మైపదంకవిప్రయోగాత్సిద్ధం॥ తర్జయతేరనుదాత్తత్వేపి తస్యానుదాత్తేతశ్చక్షిఙోజిత్కరణేనఅనుదాత్తనిమిత్తస్యాత్మనేపదస్యానిత్యత్వజ్ఞాపనాత్పరస్మైపదమితి॥అతఏవ తర్జయతి-భర్త్సయతి చేత్యపి దృశ్యతఇతిభట్టమల్లః ॥ ౬౨ ॥ —౭ ॥తామేతాం సీతావాణీమసహమానోలక్ష్మణః పునరువాచేత్యాహ ॥ భూయఇతి ॥ భూయః-పునరపి, లక్ష్మణః పరుషభాషిణీం-కర్ణకఠోరాలా

షిణీమేవమభాషత ॥ ౬౩ ॥ వ ॥ సుముఖి మమసుమిత్రా సత్యమం
బాయదాసీ స్తదభజమవితర్క్యం మాతృసంపర్కసౌఖ్యమ్ । సపది విధివి
పాకాద్వ్యాహరంతీదురుక్తిం త్వమసి విపినమధ్యే మధ్యమాంబాసిజా
తా ॥ ౬౪ ॥ గ ॥ ఇత్యుక్త్వా భ్రాతృసమీపగామినిలక్ష్మణే తత్క్షణమేవ

పినీం, ప్రజావతీం-భ్రాతృభార్యాం, సీతామేవం వక్ష్యమాణరీత్యా అ
భాషత-అవోచత, ని ॥ ప్రజావతీ భ్రాతృజాయేత్యమరః ॥ ౬౩ ॥ —
లక్ష్మణవాక్యమేవ వివృణోతి ॥ సుముఖీతి ॥ హేసుముఖి-మధురభా
షిణి, జానకి + స్వాంగాదిత్యాదినా ఙీష్ ॥ యద్యస్మాత్కారణాత్త్వం
మమ సత్యం-యథార్థం, అకపటమితియావత్ ॥ సుమిత్రా సుమి
త్రారూపిణ్యంబా-మాతా, ఆసీః-అభూః, సువచనోపలాలనాదినా
నిజజననీ జాతా ఆసీరిత్యర్థః ॥ తత్తస్మాత్కారణాదవితర్క్యం నిశ్శంకం
మాతృసంపర్కేణ-మాతృసాన్నిధ్యేన, యత్సౌఖ్యమానన్దస్తమభజం-ప్రా
ప్నవం, అన్వభూవమిత్యర్థః ॥ ఏతావత్పర్యంతమితి శేషః ॥ మాతృ
త్వే తవతత్సహవాససౌఖ్యానుభవస్య యుక్తత్వాదితిభావః ॥ సపదీదా
నీంతు విధివిపాకాద్దైవపారిణామ్యాద్ధేతోః ॥ని॥ విధిర్విధానే దై
వపీత్యమరః ॥ విపినమధ్యే-అరణ్యమధ్యే, త్వం దురుక్తిం-కర్ణకఠో
రవచనం, వ్యాహరంతీ-ఆలపంతీసతీ ॥ ని ॥ వ్యాహారఉక్తిర్లపితమి
త్యమరః ॥ మధ్యమాంబా-కైకేయ్యపి జాతాసి, నకేవలం సువచనేన
సుమిత్రైవ, కింతు దుర్వచనేన కైకెయ్యపి జాతేతికృత్వా ఉభయ
థాపి త్వం మమాంబైవభవసి, అతః పుత్రే మయి కాప్యాశంకాకార్యే
తిభావః ॥ మధ్యమాంబా వ్యాఖ్యాతా ॥ మాలినీవృత్తమ్ ॥ ౬౪ ॥ —
ఇతీతి ॥ ఇత్యేవముక్త్వా లక్ష్మణే భ్రాతృసమీపం-శ్రీరామనికటం, ప్ర
తిగచ్ఛతీతి తద్గామినిసతి తత్క్షణమేవ-తస్మిన్నేవక్షణే, విలంబె కార్య
విఘాతాదితిభావః + అత్యంతసంయోగేద్వితీయా ॥ రంధ్రమపహార
ణోచితసమయమన్విష్యత్యాకాంక్షతఇతి రంధ్రాన్వేషీ దశకంధరో-

రంధ్రాన్వేషీ దశకంధరస్స్యందనం విహాయ విహాయస్స్థలాదవతీర్య ని
జాంతఃకరణసేవ్యమాంతంరాగం బహిఃప్రకటయన్నివ ధృతకాషాయప
టః కపటసన్న్యాసివేషః పర్ణశాలాభ్యర్ణమాససాద ॥ ౬౫ ॥

రావణః, స్యందనం శతాంగం ॥ ని ॥ శతాంగస్స్యందనో రథ ఇత్యమ
రః ॥ విహాయ-త్యక్త్వా, విహాయస్స్థలాదాకాశమండలాదవతీర్య అవరు
హ్య ॥ ని ॥ పుంస్యాకాశవిహాయసీ ఇత్యమరః ॥ నిజాంతఃకరణ-నిజ
మానసేవ్యమాంతం అత్యుత్కటత్వాద్బహిర్నిర్గచ్ఛంతమిత్యర్థః ॥
రాగమనురాగం లౌహిత్యంచ ॥ ని ॥ రాగోనురక్తౌ మాత్సర్యే క్లేశాదౌ
లోహితాదిషు ఇతి విశ్వః ॥ బహిర్బాహ్యేపి ప్రకటయన్-ప్రకాశయ
న్నివస్థిత ఇత్యుత్ప్రేక్షా ॥ తస్యాశ్చ రాగయోః శ్లేషభిత్తికాభేదాధ్య
వసాయమూలాతిశయోక్త్యనుప్రాణితత్వాత్సంకరః ॥ కపటసన్న్యాసి
వేషః-మాయాభిక్షువేషధారీసన్, సద్య ఏవ తస్యా అనుద్వేగార్థ
మితి భావః ॥ పర్ణశాలాభ్యర్ణం-సీతానివాసపర్ణశాలోపకంఠం,

ధృతకషాయపటః-కషాయేణ రక్తః కాషాయః + తేన రక్తం రాగాది
త్యణ్ ॥ తాదృశః పటః ధృతో యేన సః కాషాయవస్త్రధారీత్యర్థః ॥
భట్టికావ్యే పంచమసర్గే కమండలుకపాలేనేతి ద్విషష్ఠితమశ్లోకే
దండవాన్-త్రిదండీత్యర్థః ॥ అతఏవ పూర్వశ్లోకే శిఖీత్యుక్తం ॥ ఏ
కదండినశ్శిఖాభావాదితి మల్లినాథసూరివ్యాఖ్యానమ్ ॥ కించ శ్రీరా
మాయణారణ్యకాండే షట్చత్వారింశే సర్గే శ్లక్ష్ణకాషాయసంవీతశ్శి
ఖీ ఛత్రీ ఉపానహీ ॥ వామే చాంసేవసజ్యాథ శుభేయష్టికమండలూ ఇతి
శ్లోకవ్యాఖ్యానే యష్టిస్త్రిదండం శిఖిత్యనేన సాహచర్యాదితి విలిఖ్య ॥
యతేర్లింగం ప్రవక్ష్యామి యేనాసౌ లక్ష్యతే యతిః । బ్రహ్మసూత్రం త్రి
దండంచ వస్త్రం జంతునివారణమ్ । శిక్యం పాత్రం బృసీచైవ కౌపీనం
కటివేష్టనమ్ ॥ యస్యైతద్వివిధం లింగం సయతిర్నేతరో యతిరిత్యంగిర
స్స్మృతిరప్యుదాహృతా ॥ తస్మాత్త్రిదండసన్న్యాసివేష ఏవాత్రేతి నిర్ణయః ॥

ప ॥ రామాశ్రమాద్విగతలక్ష్మణసన్నిధానాత్సీతాంజహారచపలఃపిశితాశ
నేంద్రః।మాలాంనవోత్పలమయీంపలలభ్రమేణ దేవాలయాదివనిరస్త

ఆససాద-ప్రాప + స దేలిఃటద్విత్వం ॥ ని ॥ ఉపకంఠాంతికాభ్యర్ణా
భ్యగ్రాఅప్యభితోవ్యయమిత్యమరః ॥ ౬౫ ॥ — రామేతి ॥ చపల
శ్చంచలః అనియతచిత్తఇత్యర్థః ॥ పిశితాశనేంద్రః-రాక్షసచక్రవ
ర్తీ రావణః, విగతం లక్ష్మణస్య సన్నిధానం సాన్నిధ్యం యస్యతస్మా
త్ లక్ష్మణరహితాదిత్యర్థః॥ రామాశ్రమాత్-శ్రీరామనివాసాత్,
+ ధ్రువమపాయేపాదానమిత్యపాదానత్వాత్పంచమీ ॥ సీతాంజహా
రాపహృతవాన్,సాధారణవధూభ్రాంత్యేతిభావః॥కథమివ నిరస్తజనా
త్ అర్చకాదిజనశూన్యాత్ దేవాలయాత్, దేవాయతనాత్ పూర్వవత్పం
చమీ॥నవోత్పలమయీం-నూతనేందీవరవికారం, తద్గ్రథితామిత్యర్థః ॥
నవగ్రహణమమ్లానత్వాద్యోతనార్థం + వికారార్థేమయటిజీప్ ॥
మాలాం-స్రజం, పలలభ్రమేణ-సకాలఖండాంత్రిభ్రాంత్యా, అన్యథా
పలలశబ్దస్య కేవలమాంసపరత్వే తస్యరక్తవర్ణత్వేన నీలోత్పలమా
లాయాం తద్భ్రాంత్యనుదయాత్ ॥ అలర్కః సాపస్మారశునక ఇవే
త్యుపమా ॥ అలర్కస్య మాలాపహరణే యోలాభస్సఏవ సీతాపహ
ర్తుః రావణస్యాపీత్యుపమార్థః ॥ ని ॥శునకోభషకశ్శ్వాస్యాదలర్క
స్తుసయోగితఇత్యమరః ॥ అత్ర కశ్చిద్రహస్యోపదేశః కథితః శ్రీ
రామాయణవ్యాఖ్యాతృభిః ॥ యద్యపి లక్ష్మీరూపాసీతా విష్ణురూప
రామస్య మృగాన్వేషణసమయే రామఏవ తిరోహితాతథాపి తస్మిన్
సమయే దేవైః స్వకార్యార్థం శ్రీరామానుమత్యా మాయయాని
ర్మితాసీతా తత్ర స్థితా, తాం రావణో జహారేతి ॥ అన్యథా రా
మస్యసీతావియోగాంగీకారే క్షణమాత్రమపి విశ్లేషాభావప్రతిపాద
కం విష్ణోరేషానపాయినీతి వాక్యమప్రమాణంస్యాత్ ॥ ననుక్షణమా
త్రవిశ్లేషస్యానంగీకారే వివాహాత్పూర్వం సంబంధాభావః కథమితి

జనాదలర్కః ॥ ౬౬ ॥ హానాథక్వచిరాయసీతిబహుశో వ్యాకుశ్య
బాష్పావిలం చక్షుర్దిక్షు విముంచతీం దశరథస్యాద్యామవేక్ష్య స్ను
షామ్ । రేరేరాక్షసమామవధూం ప్రరుదతీంముంచేతి గృధ్రాధిపోరుద్ధ్వా

చేన్న ॥ సర్వదా స్వస్మిన్ విద్యమానాయా ఏవసీతాయాః లోకవ్య
వహారమనుసృత్య జనకస్యగృహే ఆవిర్భావం పరికల్ప్య వివాహాదిలీ
లాకరణాత్ ॥ అన్వేషణవిలపనాదిరనుకరణమాత్రం ॥ తచ్చ స్త్రీసం
గినామియమవస్థేతి ప్రఖ్యాపనార్థం ॥ అతఏవోక్తం శ్రీభాగవతే॥
స్త్రీసంగినామితిగతింప్రథయంశ్చచారేతి ॥ రావణకుంభకర్ణయోః
పూర్వం వరప్రదానాదేవ స్వవధస్యైవసిద్ధౌ యద్యపి ప్రకారాంతరే
ణాపి తద్వధస్సంభవతి తథాపి మాయారూపసీతాంకల్పయిత్వాత
దపహరణాపరాధేన రావణహననాదికథాప్రవర్తనేన లోకం పవిత్రీ
కర్తుం పరదారాపహర్తురేవం వినాశఇతిజ్ఞాపనార్థంచేత్యలమతికథ
యా ॥ వసంతతిలకావృత్తమ్ ॥ ౬౬ ॥ —తతఃకింజాతమిత్యతఆహ॥
హానాథేతి ॥ హేతిఖేదే, నాథ-ప్రాణేశ్వర, శ్రీరామ, క్వ-కుత్రచి
రాయసి విలంబసే ॥ మేనైకాద్యశ్వనస్థానంప్రాప్తేతిభావః॥ ఇత్యే
నేనప్రకారేణ బహుశః-బహువారం + బహ్వల్పార్థాచ్ఛస్కార
కాదన్యతరస్యామితిశస్ప్రత్యయః ॥ వ్యాకుశ్య-ఉచ్చైరాక్రంద్య,బా
ష్పావిలమస్రకలుషం చక్షుః దిక్షుదిగంతరేషు విముంచతీం-ప్రసార
యంతీం,శ్రీరామాగమనాశయేతిభావః॥ దశరథస్యాద్యాంస్నుషాం-
జ్యేష్ఠపుత్రకళత్రత్వాత్ జ్యేష్ఠస్నుషాం, అవేక్ష్య-దృష్ట్వా, రేఇతి
ప్రకృతేష్వన్నేనే చాపలాద్ద్విరుక్త్యాయం శబ్దోహీనసంబోధనవాచీ॥
ని ॥ హీనసంబోధనేతు రేఇత్యమరః + చాపలేద్వేభవతఇతిద్విరుక్తిః॥
సంభ్రమేణ ప్రవృత్తిశ్చాపలమితి కాశికోపదేశాచ్చ సంభ్రమః ॥ అ
త్ర స్వరితమామ్రేడితేఇత్యాదినా ప్రాప్తస్య ప్లుతస్య, సర్వత్రప్లుతః
సాహసమనిచ్ఛతావిభాషావక్తవ్యఇతివార్తికేన ప్రతిషేధః॥శాస్త్రత్వా

ధ్వానమనల్పకోపమకరోదగ్రేవణం రావణమ్ ॥ ౬౭ ॥ సమభూత్సమ
యేతస్మిన్త్సమరంసమరంహసోః । మిథోమథనసంక్రుద్ధగృధ్రరాక్షస
రాజయోః ॥ ౬౮ ॥ దశముఖరథమాశుధ్వస్తరథ్యంవిసూతం శిథిలతరవ
రూథం శీర్ణచక్రం సచక్రే । గరుదభిహతశక్తిప్రాసబాణాసఖడ్గత్రి

గస్సాహసమితి హారదత్తః ॥ రాక్షసేతి తస్యనామాపృచ్ఛ్యరితుమను
చితమిత్యామంత్రితమితి మంతవ్యం॥ మా, సీతాపహరణసాహసం మా
కుర్విత్యర్థః ॥ మేతివారణే ॥ ని ॥ మాస్మమాలంచవారణే ఇత్యమ
రః ॥ ప్రరుదతీం-ప్రకర్షేణక్రోశంతీం, వధూం-స్నుషాం, ముంచ-త్య
జ, మాప్రతిరుధ ఇతివాహారః ॥ తత్పక్షే నిరోధం మాకుర్విత్యర్థః ॥
ని ॥ సమాస్స్నుషాజనీవధ్వ ఇత్యమరః ॥ అత్ర దశరథస్యాత్మప్రియ
సుహృద్భావేన భ్రాతృత్వాత్తత్స్నుషాయా అపి స్వస్నుషాత్వాదవ
ధూగ్రహణం ద్రష్టవ్యమ్ ॥ ఇత్యుక్త్వేతిశేషః ॥ గృధ్రాధిపో-జటా
యుః, అగ్రేవణం-వనపురోభాగ ఇత్యర్థః + వనం పురగామిశ్రకా
సిధ్రగాశారికాకోటరాగ్రేభ్య ఇతి వననకారస్యణత్వం ॥ అధ్వానం
మార్గం, రుద్ధ్వా-నిరుధ్య, రావణంప్రత్యనల్పకోపమధికక్రోధమక
రోత్ ॥ అనుచితకారిణం రావణం విజిత్య సీతాం మోచయితుముద్యు
క్తవానిత్యర్థః ॥ శార్దూలవిక్రీడితంవృత్తమ్॥౬౭॥—సమభూదితి ॥
తస్మిన్త్సమయే-సీతాపహరణకాలే,సమరంహసోస్తుల్యవేగయోః అతఏ
వమిథోమథనేన-పరస్పరప్రహారేణసంక్రుద్ధౌసమ్యక్కుపితౌ,యౌగృ
ధ్రరాక్షసరాజౌ, జటాయూరావణౌ తయోస్సమరం-యుద్ధం, సమ
భూత్-సమ్యక్ప్రవృత్తమిత్యర్థః ॥ ౬౮ ॥—తతశ్శకింత్రాహ ॥ద
శముఖేతి ॥ సశకుంతః-పక్షీ, జటాయుః ॥ ని ॥ శకుంతిపక్షిశకునిశకుం
తశకునద్విజా ఇత్యమరః ॥ శక్తయః-ఆయుధవిశేషాః, ప్రాస్యంత ఇతి

వధూ రావరణే ఇతి ధాతోః మాజిలుజితిలుజి సిపిఇరితోపేతి చ్ఛైరజాదేశే
న మాజ్యోగ ఇత్యడాగమప్రతిషేధే మాప్రతిరుధ ఇతిరూపం ॥

ఖడ్గవిశిఖతూణీపాశకుంతశ్చకుంతః ॥ ౧౯ ॥ రాక్షసాసిక్షతః క్షిప్రం పపాత పతతాంవరః । మైథిలీపక్షపాతేన పక్షపాతమవాప్య సః ॥ ౨౦ ॥౫౧॥

ప్రాసాః కుంతాపరపర్యాయాః క్షేపణీయా ఆయుధవిశేషాః ॥ తదుక్తం వృత్తికారేణ ॥ అకర్తరిచ కారకే సంజ్ఞాయామిత్యత్ర ప్రాస్యంత ఇతి ప్రాసా ఇతి ॥ బాణా ఇషవః అస్యంతే అనేనేతి బాణాసః-కార్ముకం ॥ హలశ్చేతి కరణే ఘఞ్ ॥ ని ॥ ధనుశ్చాపౌ ధన్వశరాసనకోదండకార్ముకం । ఇష్వాసఇత్యమరః ॥ ఖడ్గశ్చంద్రహాసః ॥ ని ॥ ఖడ్గేతు నిస్త్రింశచంద్రహాసాసిరిష్టయ ఇత్యమరః ॥ త్రిశిఖం-త్రిశూలం, విశిఖా-బాణాః ॥ ని ॥ పృషత్కబాణవిశిఖా ఇత్యమరః ॥ తూణ్యా-తూణీరా ॥ ని ॥ తూణోపాసంగతూణీరనిషంగా ఇషుధిర్ద్వయోః । తూణ్యామిత్యమరః ॥ పాశాః-రజ్జ్వపరపర్యాయా ఆకర్షణసాధనాయుధవిశేషాః, కుంతాః ప్రాసాః ప్రసిద్ధాః ॥ ని ॥ ప్రాసస్తుకుంత ఇత్యమరః ॥ తే రావణప్రయుక్తా ఆయుధవిశేషాః ॥ గరుద్భ్యాం-పక్షాభ్యామభిహతాః-పరాహతా యేనసతథోక్తస్సన్ ॥ ని ॥ గరుత్పక్షచ్ఛదాః పత్రమిత్యమరః ॥ దశముఖరథం-రావణస్యందనం, ఆశు-క్షిప్రం, ధ్వస్తా వినాశితా రథ్యా రథవోఢారో అశ్వాయస్య తం ॥ ని ॥ రథ్యో వోఢా రథస్య య ఇత్యమరః ॥ + తద్వహతి రథయుగప్రాసంగమితి యత్ప్రత్యయః ॥ విగతస్సూతః సారథిర్యస్య విసూతం ॥ ని ॥ సూతః క్షత్తా చ సారథిరిత్యమరః ॥ శిథిలతరోత్యంతవిశ్లిష్టోవరూథో రథగుప్తిర్యస్య తం ॥ ని ॥ రథగుప్తిర్వరూథో నేత్యమరః ॥ శీర్ణే-విచ్ఛిన్నే, చక్రే-రథాంగే, యస్యతం తథోక్తం చక్రే-కృతవాన్, సీతావిమోచనాభినివేశవతయా యావచ్ఛక్తిభగ్నం చకారేత్యర్థః ॥ మాలినీవృత్తమ్ ॥ ౧౯ ॥ —తతఃకించేత్రాహ ॥ రాక్షసేతి ॥ సః పతతాంవరః అండజమండలేశ్వరో జటాయుః, మైథిల్యాం పక్షపాతేన ఆసక్తివిశేషేణ హేతునా, రాక్షసాసిక్షతః-రావణచంద్రహాసవిదళితస్సన్, పక్షపాతం-గరుద్భంగమవాప్య క్షిప్రం ప

తత్క్షణమన్యరథాధిరూఢేన రావణేన భూయోఽపి నీయమానా జానకీ శృంగ
సంగతప్లవంగపంచకే పంచచూడకుమారకే కస్మింశ్చిత్ క్ష్మా
ధరే సుగ్రీవసాత్కృతదశగ్రీవప్రతాపానలసదృశం వాలినాశపిశునము

పాత, పక్షపాతతత్పరాణాం పక్షపాత(పా)పిర్యుక్తైవేతి భావః ॥ అసిని
ర్భిన్నపక్షో భువి న్యపతదిత్యర్థః ॥ ని ॥ పక్షఃపార్శ్వగరుత్సాధ్యస
హాయబలభిత్తిష్వితి వైజయంతీ ॥ తథా రామాయణమ్ * సచ్ఛిన్నప
క్షస్సహసా రక్షసా రౌద్రకర్మణా । నిపపాత హతో గృధ్రో ధరణ్యామ
ల్పజీవిత ఇతి ॥ ౭౦ ॥ —తత్క్షణమితి ॥ తత్క్షణం-తస్మిన్నేవ క్షణే, జటా
యునిపాతానంతరక్షణ ఇత్యర్థః ॥ అన్యరథాధిరూఢేన-రథాంతరాధి
ష్ఠితేన, పూర్వరథస్య జటాయుషా విధ్వస్తత్వాదితి భావః ॥ రావణేన
భూయః-పునరపి, నీయమానా-అపహ్రియమాణా, జానకీ శృంగసంగ
తం-శిఖరోపవిష్టం, ప్లవంగానాం సుగ్రీవాదికపీనాం పంచకం యస్య త
స్మిన్ తథోక్తే ॥ ని ॥ కపిప్లవంగప్లవగశాఖామృగవలీముఖా ఇత్యమరః ॥
అతఏవ పంచచూడాః శిఖాః యస్య తస్మిన్ ॥ ని ॥ శిఖాచూడాకేశపా
శ ఇత్యమరః ॥ క్ష్మాధరకుమారః-రాజకుమార ఇవ స్థిత ఇత్యుత్ప్రేక్షా రా
జకుమారస్య పంచచూడత్వాసంభవాత్ ॥ యద్యుపనయనకాలీనత్వ
వివక్షా తదా ఉపమైవేతి వివేకః ॥ కస్మింశ్చిత్ క్ష్మాధరే-పర్వతే, ఋ
శ్యమూక ఇత్యర్థః ॥ సుగ్రీవసాత్కృతః-బ్రహ్మణా సుగ్రీవాధీనః కృ
తః + దేయే (త్రా) చేత్యత్ర చకారాత్సాతిప్రత్యయః ॥ తథాభూతో
యో దశగ్రీవప్రతాపానలః-రావణప్రతాపాగ్నిస్తత్సదృశం-తత్తుల్యం, అ
త్ర రావణప్రతాపానలస్య సుగ్రీవసాత్కృతత్వేన స్వతస్సిద్ధత్వాసందే
హాదుపమోత్ప్రేక్షయోస్సందేహసంకరః ॥ వాలివినాశస్య పిశునస్సూ
చకో యో మహోల్కాపాతః తత్ప్రతిమం-తత్సదృశమితి పూర్వవ
త్సందేహసంకరః ॥ ఉత్తరత్ర ఏతత్ప్రత్యక్షీకరణతత్పరసుగ్రీవప్రత్యా
ఖ్యాతేన శ్రీరామేణ తథాకరిష్యమాణత్వాదితి భావః ॥ ని ॥ కణ్ఠేజ.

హేల్కా పాతప్రతిమం రామసాహాయకప్రోత్సాహనాయ పుత్రిమ
భిపతత్పతంగబింబశంకాపహం కనకకపిశకౌశేయో త్తరీయాంతరితమా
భరణజాలమపాతయత్ ॥ ౭౧ ॥ తత్పతనమపి స్వతేజఃపతనమివనాల
క్షయత్ లంకాలంకారభూతామశోకవనికాం మైథిలీమనయదనయా

పత్సూచకస్స్యాత్త్రిశునఇత్యమరః ॥ రామస్య యత్సాహాయకం-సహా
యకర్మ, + యోపధాద్గురూపోత్తమాద్వుఞ్ ॥ తత్ప్రోత్సాహనా
య ప్రేరణార్థం, పుత్రం సుగ్రీవంప్రత్యభిపతతః-అభ్యాగచ్ఛతః, ప
తంగస్య యద్బింబం మండలం ॥ ని ॥ పతంగౌ పక్షిసూర్యౌచేత్యమ
రః ॥ తచ్ఛంకాపహం-తత్సందేహజనకం, తద్భ్రాంతిజనకంవా అత
స్తాపేవాలంకారౌ ॥ తథా పతంగబింబస్య పతనాసంభవాత్ అథా
తోపమోత్ప్రేక్షావా మతభేదాదిత్యుక్తం తదేతదుజ్జీవితముక్తాలంకా
రద్వయమితిసంకరః ॥ కనకేన కనకవద్వాకపిశం పిశంగం యత్కౌ
శేయం ॥ ని ॥ కౌశేయంకృమికోశోత్థమిత్యమరః ॥ తన్మయం-తదాత్మ
కం, యదుత్తరీయం సంవ్యానం తేనాంతరితం నిబద్ధం ॥ ని ॥ సం
వ్యానముత్తరీయంచేత్యమరః ॥ ఆభరణజాలం-హారనూపురాద్యాభర
ణకలాపం, అపాతయత్ ॥ రావణేన నీయమానాం మామిమే వాన
రాః శ్రీరామాయ కథయేయురితిమత్వా పాతయామాసేత్యర్థః ॥
౭౧॥—తదితి॥ తత్పతనమపి తస్యాభరణజాలస్యపతనమపి, స్వతేజఃప
తనమివ నిజప్రతాపనిపాతమివ, నాలక్షయత్-నప్రత్యక్షయత్, నక
లయన్నితిపాఠేప్యయమేవార్థః ॥ కామాంధత్వాదితిభావః + నఞర్థ
స్యనశబ్దస్యసుప్సుపేతిసమాసః ॥ నయాభిజ్ఞో-నీతినిపుణః, ని ॥ ప్రవీ
ణేనిపుణాభిజ్ఞవిజ్ఞనిష్ణాతశిక్షితాఇత్యమరః ॥ సనభవతీత్యనయాభిజ్ఞః
దుర్వినీతఇత్యర్థః ॥ అనయజ్ఞఇతిపాఠే నయంజానాతీతినయజ్ఞః నన
భవతీత్యనయజ్ఞః + అత్రాతోనుపసర్గేకఇతికప్రత్యయః॥ నత్విగు
పధేత్యాదినాకప్రత్యయః ॥ అతఏవాహభగవాన్కాత్యాయనః ॥ అ

భిజ్ఞో దశగ్రీవః ॥ ౭౨ ॥ ప ॥ అశోకవనికాలభే రాక్షసీపరివేష్టితాం
సీతాం మారుతివాలాగ్నిస్తంభనార్హామివౌషధీమ్ ॥ ౭౩ ॥

కారాదనుపసర్గాత్కర్త్రుపపదో భవతీతి ప్రతిషేధేనేతి వార్తికవ్యాఖ్యానే భాష్యకారేణార్థజ్ఞశబ్దముదాహృత్యాన్యస్యార్థస్య సమర్థనాత్తేనౌ నఞ్సమాసః ॥ అనయజ్ఞః-నీతిశాస్త్రవిచారశూన్య ఇత్యర్థః ॥ దశగ్రీవో రావణః, మైథిలీం-సీతాం, లంకాయాః అలంకారభూతాం- అలంకారోపమితాం, తత్ప్రియామిత్యర్థః ॥ ని ॥ భూతంక్తాదౌ పిశాచాదౌ న్యాయ్యే సత్యోపమానయోరితి విశ్వః ॥ అశోకవనికాం-నిజవిహారోచితోద్యానవనికాం, అనయత్-తత్ర నిక్షిప్తవానిత్యర్థః+దుహాదిత్వాన్నయతేర్ద్వికర్మకత్వం ॥ అత్ర రామాయణమ్ * హ్రియమాణా తు వైదేహీ కంచిన్నాథమపశ్యతీ । దదర్శ గిరిశృంగస్థాన్ పంచ వానరయూథపాన్ ॥ తేషాం మధ్యే విశాలాక్షీ కౌశేయం కనకప్రభమ్ । ఉత్తరీయం వరారోహా శుభాన్యాభరణాని చ ॥ ముమోచ యది రామాయ శంసేయురితి భామినీ ॥ వస్త్రముత్సృజ్య తన్మధ్యే వినిక్షిప్తం సభూషణమ్ । సంభ్రాంతస్తు దశగ్రీవస్తత్కర్మ చ న బుద్ధవానిత్యాది ॥ ౭౨ ॥ —అశోకేతి ॥ అశోకవనికాకత్రీం, రాక్షసీభిః నిగూఢసంగోపనార్థం రావణనియుక్తరాక్షసస్త్రీభిః పరివేష్టితాం-పరివృతాం, సీతాం మారుతస్యాపత్యం పుమాన్ మారుతిః-హనుమాన్ + అత ఇఞితీఞ్ తస్య వాలే లాంగూలే యోగ్నిస్సుందరకాండే వక్ష్యమాణరూపః తస్య స్తంభనే నిరోధనే అర్హాం యోగ్యాం, శక్తామిత్యర్థః ॥ ఓషధీం-లతావిశేషమివ, లేభే-ప్రాపేవేత్యుత్ప్రేక్షా ॥ సీతాన్వేషణసమయే లంకాం ప్రవిష్టో హనుమాన్ సీతామాలోక్య నిజాగమనజ్ఞాపనార్థమశోకవనికాం భఙ్క్త్వా పితృనియుక్తేనేంద్రజితా నిబధ్యానీతః వాలే వస్త్రైస్సంవేష్ట్యాగ్నినా ప్రజ్వాలితో వైదేహీనివాసతయైకామశోకవనికామన్తరేణ కృత్స్నాం లంకాం దదాహేతి సుందరకాండే వక్ష్యతి ॥౭౩॥

కాకుత్ స్థో వ్యథరక్షసామధిపతేర్వాగ్వాగురావేష్టితే కృత్వా హాటక
హాటకేయహరిణశార్దూలవిక్రీడితమ్ । ఆగచ్ఛన్ననుజేనతత్రగదితా
మాకర్ణ్యవార్తాంతతస్సీతాసంగమలాలసస్తదుటజం రామః ప్రతస్థే

అనంతరవృత్తాంతమాహ ॥ కాకుత్ స్థఇతి ॥ కాకుత్ స్థో-రఘునాయకో
పి॥ రక్షసామధిపతేః-రావణస్య, వాక్ ప్రేరణావచనం, సైవ వాగు
రామృగబంధినీ రజ్జునిర్మితజాలవిశేషఇతియావత్ ॥ తయాఆవేష్టితే-ఆ
వృతే, నియమితఇత్యర్థః ॥ ని ॥ వాగురామృగబంధనీత్యమరః ॥హా
టకస్యవికారో హాటకమయో యస్తాటకేయో మారీచస్తస్మిన్నేవహరిణే
మృగే, శార్దూలవిక్రీడితం శార్దూలో వ్యాఘ్రః ॥ ని ॥ శార్దూల
ద్వీపినౌ వ్యాఘ్రేఇత్యమరః॥ తస్య విక్రీడితవద్విక్రీడితంకృత్వా శార్దూ
లవత్తంనిహత్యేత్యర్థః ॥ అథానంతరమాగచ్ఛతా త(త్రా)గమనసమ
యే అనుజేన-లక్ష్మణేన, గదితాముక్తాం, వార్తాం-దీనాక్రందశ్రవణవి
షణ్ణసీతానిష్ఠురవచన ప్రేరితోహమాగతోస్మీత్యేవంరూపవృత్తాన్తమి
త్యర్థః ॥ ని ॥ వార్తాప్రవృత్తిర్వృత్తాన్తఇత్యమరః ॥ ఆకర్ణ్య-శ్రు
త్వా, తతస్తదనంతరం సీతాయాస్సంగమే-సమాగమే, లాలసాత్యన్తా
భిలాషీసన్, విజనేవనే తద్విపత్తేరవశ్యంభావిత్వాదితిభావః ॥ తదుట
జం తస్యాస్సీతాయాః ఉటజం-పర్ణశాలాంప్రతి, తదితివాచ్ఛేదః॥ని॥
పర్ణశాలోటజో (స్త్రి)యామిత్యమరః ॥ రామో ద్రుతం-శీఘ్రం, ప్ర
తస్థే-చచాల, అత్ర భిన్నవాక్యస్థత్వాత్కాకుత్ స్థ రామశబ్దయోర్న
పౌనరుక్త్యం ॥ యద్వా కాకుత్ స్థః-కకుత్ స్థవంశోద్భవఇతి విశేషణ
త్వేనవాయోజనా ॥ అత్ర వాక్తాటకేయయోర్వాగురాహరిణరూపణే
న కాకుత్ స్థే మృగయుత్వప్రతీతేః ఏకదేశవర్తిరూపకం ॥ తచ్చ శా
ర్దూలవిక్రీడితమిత్యత్ర తత్సదృశం విక్రీడితమితిసాదృశ్యాక్షేపాదసంభ
వద్వస్తుసంబంధరూపనిదర్శనయా సాపేక్షితత్వాత్సంకీర్యతే ॥ శార్దూ
లవిక్రీడితమిత్యత్ర అస్యాపి వృత్తస్య శార్దూలవిక్రీడితత్వాత్ కవి

దుఃఖితమ్ ॥ ౨౪ ॥ అయంకథంస్యాదితిబాష్పగర్భమాలోక్యమానో వ
నదేవతాభిః। విలోకయన్కేవలపర్ణశాలాంవి(లీన)నష్ట)చేతావిలలాప
రామః॥౨౫॥ హాకష్టమత్రనహిసాకిమిదంప్రవృత్తమాలోకయామిచటు
లాంఘ్రిహపాదముద్రామ్ । మాంవీక్ష్యనూనమగృహీతమృగంముపహా

శ్చాతుర్యమనుసంధేయమ్ ✻ సూర్యాశ్వైర్మసజాస్తతాస్సగురవశ్శా
ర్దూలవిక్రీడితమితిలక్షణాత్ ॥ ౨౪ ॥— అయం శ్రీరామః కథం-క
థంభూతఃస్యాత్ భవేత్ ప్రియతమారహితపర్ణశాలాందృష్ట్వేతి శే
షః ॥ ఇతిమత్వేత్యర్థః ॥ బాష్పా అశ్రూణిగర్భేయస్మిన్కర్మణితద్య
థాభవతితథా ॥ వనదేవతాభిరాలోక్యమానో దృశ్యమానస్సన్, తా
సామపి శోచనీయఇతిభావః ॥ రామః కేవలాం సీతారాహిత్యేన శూ
న్యాం పర్ణశాలాముటజం విలోకయన్, అతఏవ వినష్టచేతాః - భ
గ్నోత్సాహస్సన్, విలలాప-పరిదేవయామాస ॥ ని ॥ విలాపఃపరిదే
వనమిత్యమరః ॥ ✻ మహాత్మగురుదేవానామశ్రుపాతఃక్షితౌయది । దే
శభ్రంశోమహద్దుఃఖం మరణంచభవేద్ధ్రువమితి ॥ క్షితౌదేవతాశ్రుపా
తనిషేధదర్శనాత్ శ్రీరామస్య క్షిప్రమేవ మహద్దుఃఖప్రాప్తిసూచ
నార్థం బాష్పగర్భమిత్యుక్తమ్ ॥ వృత్తముపజాతిః ॥ ౨౫ ॥ — వి
లాపప్రకారమేవాహపంచభిః ॥ హాకష్టమితి ॥ హేతిఖేదే, కష్టంకృ
చ్ఛ్రం ప్రాప్తమితిశేషః ॥ కుతః॥అత్రాస్యాం పర్ణశాలాయాం
సాసీతా నహి-నాస్తిఖలు, ✻ అస్తిర్భవంతిపరః ప్రయుజ్యమానోప్య
స్తీతిభాష్యకారవచనాత్ ॥ భవంతీతిలటః పూర్వాచార్యాణాంసంజ్ఞా
ఇదమేతత్సీతాఽభావరూపంకార్యంకింప్రవృత్తంకేనకారణేనసంజాత
మిత్యర్థః ॥ తథా ఇహాస్మిన్ప్రదేశే చటులాం పాదముద్రాం వికలి
తాన్ పాదవిన్యాసానిత్యర్థః ॥ ఆలోకయామి-పశ్యామి, కిమేతది
త్యర్థః ॥ ఇత్యేవముక్త్వా స్వయం కథంచిదన్యథోత్ప్రేక్షతే ॥మామి
తి ॥ అగృహీతమృగమనాహృతహిరణ్యహరిణం, మాంవీక్ష్య సీతా

ర్తమంతర్హితా తరుషు రోషవతీవ సీతా ॥ ౩౮ ॥ త్వదభిలషితపూర్త్యా (ర్త్యై) వంచితః పంచవట్యామచరమచరమోహం మోహభాజాం ప్రజానామ్ । తదిహ సరళబుద్ధే నైష రోషస్య కాలస్సుముఖి మమ ముఖం కిం

రోషవతీ సపి తేవ, వస్తుతస్తు న తథా పరమప్రేమాస్పదే మయి రోషాభావాదితి భావః ॥ తరుషు-వృక్షేషు, ముహూర్తం-క్షణమాత్రం, ఘటికాద్వితయం వా ॥ ని ॥ ముహూర్తమల్పకాలే స్యాద్ఘటికాద్వితయేపి చేతి విశ్వః ॥ అంతర్హితా-అంతర్ధానం గతా, నూనమిత్యుత్ప్రేక్షా లోకేహి కాంతాః కాంతే స్వాభిమతార్థాసంగ్రహీతరి సతి రోషవిడమ్బనయా కుత్రచిన్నిగూఢతయా కంచిత్కాలం గమయంతి తద్వదిత్యర్థః ॥ వసంతతిలకావృత్తమ్ ॥ ౨౮ ॥—ఏవం సామాన్యాకారేణ విలప్య సంప్రతి సీతామామంత్ర్య విలపతి ॥ త్వదితి ॥ హే సరళబుద్ధే-ఋజుబుద్ధే సుముఖి, సుందరాననే జానకీతి సంబోధనద్వయేన నైవం విప్రలంభస్త్వయా కర్తుముచిత ఇతి సూచ్యతే ॥ త్వదభిలషితపూర్త్యా తవ అభిలషితం అరణ్యేపి సహసంచారరూపమనోరథః చిత్రమృగాహరణరూపమనోరథో వా తస్య పూర్త్యా పూరణేన హేతునా వంచితః విప్రలబ్ధః ప్రతారితః వ్యామోహిత ఇతి యావత్ ॥ అహం మోహభాజాం స్త్రైణప్రియాణామిత్యర్థః ॥ ప్రజానాం-జనానాం ॥ ని ॥ ప్రజాస్యాత్సంతతౌ జన ఇత్యమరః ॥ చరమోంతిమో న భవతీత్యచరమః ఆద్యః-అగ్రేసరస్సన్నిత్యర్థః ॥ పంచవట్యామచరం సంచరితవానస్మి ॥ ఏతావత్పర్యంతం త్వత్సాహచర్యాత్త్వన్మనోరథపరిపూరణతత్పరతయా వ్యవహృతవానస్మీత్యర్థః ॥ తత్తస్మాత్కారణాదిహ మహారణ్యే రోషస్యైష కాలో న ॥ రోషం కర్తుమయం సమయో న భవతీత్యర్థః ॥ సత్యపి రోషహేతావీదృగ్వనవాససంకటే మనస్సమాధాయానుకూల్యేనైవప్రర్తితవ్యత్వాదితి భావః ॥ అస్తు వాయం రోషకాలః ॥ మమ విరహేన పూర్త్యై ఇతి చతుర్థ్యంతపాఠే తదర్థం పూరణోద్దేశేనేత్యర్థః ॥

సోఢసీతావియోగం ॥ ౪౭ ॥ యద్యస్తి కౌతుకమపూర్వమృగే మృగాక్షి చాంద్రింహరామి హరిణం మమ సన్నిధేహి । యావన్న ముంచసి మయాహృతమేణమేనం తావద్దధాతు తవ వక్త్రతులాం మృగాంకః ॥ ౪౮ ॥

హిష్ణుత్వాద్వా త్వయైవం కర్తుమయుక్తమిత్యాహ ॥ హే సుముఖి మమ దుఃఖం యత్ త్వత్సహవాసేనైవ సోల్లాసమితి భావః ॥ సోఢః క్షాంతః సీతాయాః తవ వియోగః విరహో యేన తత్తథోక్తం కిం ॥ సీతావిరహాసహిష్ణుర్భవతి కిం ॥ న భవత్యేవేత్యర్థః ॥ అతస్సర్వథా రోషం పరిత్యజ్య సన్నిధేయమితి భావః ॥ అత్ర సీతేత్యన్యాపదేశగ్రహణమఖండితప్రేమాస్పదత్వద్యోతనార్థం ॥ మాలినీవృత్తమ్ ॥ ౪౭ ॥—తథాప్యపూర్వమృగాహరణే యది తవాభిలాషస్తదా నేనతుచ్ఛేన మాయామృగేణ కిం ఇతోప్యత్యంతశ్లాఘ్యమానేష్యామీత్యాహ ॥ యదీతి ॥ హే మృగాక్షి-కురంగనయనే, జానకి, అపూర్వమృగే-అసాధారణమృగే, కౌతుకం-కుతూహలం, అభిలాష ఇతి యావత్ ॥ ని ॥ కౌతూహలం కౌతుకం చ కుతుకం చ కుతూహలమిత్యమరః ॥ అస్తి యది-వర్తతే చేత్, తవేతి శేషః, తర్హి చంద్రస్యాయం చాంద్రిః-చంద్రనిష్ఠ ఇత్యర్థః + తస్యేదమిత్యణ్ ॥ తం హరిణం హరామి-ఆనయామి, యద్వా హరిష్యామీత్యర్థః ॥ వర్తమానసామీప్యే వర్తమానప్రత్యయః ॥ అతః మమ సన్నిధేహి-సన్నిహితా భవ, ॥ మత్సమీపం ప్రత్యాగచ్ఛేత్యర్థః ॥ అతః మయాహృతమానీతమేనం చాంద్రమేణం హరిణం యావత్ యావత్పర్యంతం న విముంచసి-న త్యజసి, కౌతుకాదితి భావః ॥ తావత్ మృగః అంకశ్చిహ్నం యస్య మృగాంకశ్చంద్రః తవ వక్త్రస్య నిష్కళంకేన త్వదీయవదనేన తులాం-సాదృశ్యం, దధాతు-ధారయతు, + సంభావనాయాం లోట్ ॥ తదనంతరమిదానీం వా వక్త్రసాదృశ్యధారణకల్పనైవ నాస్తీత్యర్థః ॥ అత్ర తులాం దధాత్వితి సంభావితార్థే ఉపమా తయా వోపమానాదుపమేయస్యాధిక్యప్రతిపాదనరూపో వ్యతిరేకో వ్య

సప్రాణా చేజ్జనకతనయా కిం న తిష్ఠేత మహ్యం హింస్రైస్సత్త్వైర్న ఖలు నిహతా రక్తసిక్తా న పృథ్వీ । గోదావర్యాం పులినవిహృతిం రామమాన్యా న కుర్యాద్యుక్తం న క్తంచరకబళనాత్సర్వథా సంస్థితా సా ॥ ౭౮ ॥

జ్యత ఇత్యలంకారేణాలంకారధ్వనిః ॥ లోకోత్తరలావణ్యసంపన్న భవన్ముఖావలోకనాభావే మమ కథం నిర్వాహ ఇతి ఫలితార్థః + వక్త్రతులామిత్యత్ర తుల్యార్థైరతులోపమాభ్యామిత్యత్ర అసాదృశ్యపర్యాయస్యైవ తులాశబ్దస్య ప్రతిషేధాదత్ర సాదృశ్యవాచిత్వాత్తద్యోగేపి తృతీయాసమాసః ॥ వసంతతిలకావృత్తమ్ ॥ ౭౮ ॥ — ॥

ఇత్థం విలాపేష్వసన్నిహితాయాస్తస్యా వృత్తిం నిశ్చినోతి ॥ సప్రాణేతి ॥ జనకస్య తనయా జానకీ, విశిష్టపితృజన్యత్వాత్పరమసాధ్వీత్యర్థః సప్రాణా చేత్ - సజీవితా యది, మహ్యమత్యంతవిరహాసహిష్ణవ ఇతి భావః ॥ న తిష్ఠేత కిం - ఆత్మానం ప్రకాశయంత్యేవ న వర్తేత కిం, వర్తేతైవేత్యర్థః ॥ అతో న సప్రాణా సహితేతి + తిష్ఠతేర్జీవప్రకాశన స్థేయాఖ్యయోశ్చేత్యాత్మనేపదం ॥ తర్హి వ్యాఘ్రాదిభిః భక్షితా కిం నేత్యాహ ॥ హింస్రైస్సత్త్వైర్వ్యాఘ్రాదిఘాతుకజంతుభిః ॥ ని ॥ శరారుర్ఘాతుకో హింస్ర ఇత్యమరః ॥ న నిహతా ఖలు - న హింసితా ఖలు, కుతః పృథ్వీ - భూమిః, రక్తసిక్తా - రుధిరక్లిన్నా న భవతీత్యర్థః ॥ తథా చేద్రక్తసిక్తా భవేదేవేతి శేషః ॥ తర్హి గోదావరీతీరే విహర్తుం గతవతీ కిం తథాభూతాపి న భవతీత్యాహ ॥ గోదావర్యాం లక్షణయా గోదావరీతీర ఇత్యర్థః ॥ గోదావర్యా ఇతి షష్ఠ్యంతపాఠే తస్యాః పులినేషు - సైకతేషు, విహృతిం - విహారం, ని ॥ తోయోత్థితం తత్పులినం సైకతం సికతామయమిత్యమరః ॥ రామేణ ప్రియతమేన మయా మాన్యా విరహితా సతీ న కుర్యాత్ న విదధ్యాత్, యుక్తం, ప్రియతమవిరహితవిహారస్య పతివ్రతానామధర్మత్వాదితి భావః ॥ కింతు జానకీ సర్వథా - సర్వప్రకారేణ + ప్రకారవచనే థాల్ ॥ నక్తంచరకబళనాత్క్రూరసకల[illegible]భక్షణాద్ధేతోః, సం

లోకాంతరప్రణయినం శ్వశురం ప్రణంతుమాజ్ఞప్తకాలమతిలంఘ్య యది ప్రయాసి । విజ్ఞాప్య మామపి సమాహ్వయ సాధ్వి తస్మై సౌమిత్రిరేవ భరతే నిదధాతు రాజ్యం ॥ ౮౦ ॥ ఇత్థం విలప్య విపినే దయితాం విచిన్వన్

స్థితా-నష్టా, యుక్తమేతద్విచారణం సంగతమిత్యర్థః ॥ ని ॥ సంస్థా స్థితౌ వ్యవస్థాయాం నాశ ఇతి విశ్వః ॥ వ్యక్తమితి పాఠే స్ఫుటమిత్యర్థః ॥ అత్రైవం బహుధా సంగృహ్య నిశ్చయపర్యవసానకథనాన్నిశ్చయాంతస్సందేహాలంకారః ॥ మందాక్రాంతావృత్తమ్ ॥ ౮౦ ॥—

లోకాంతర ఇతి ॥ హే జానకి, లోకాంతరప్రణయినం-స్వర్గస్థం శ్వశురం పత్యుః పితరం-దశరథం, ప్రణంతుం-నమస్కర్తుం, ఉపసర్గాదసమాసేపి ణోపదేశస్యేతి ణత్వం ॥ ఆజ్ఞప్తశ్చతుర్దశవత్సరాత్మకతయా నియుక్తః యః కాలస్తమతిలంఘ్యోల్లంఘ్య తావంతం కాలమయాపయిత్వైవేత్యర్థః ॥ ఇదానీం సాగ్రైకవత్సరస్యావశిష్టత్వాదితి భావః ॥ అవిలంఘ్యేతి పాఠే స్పష్టోర్థః ॥ ప్రయాసి యది-గచ్ఛసి చేత్, యద్యపి పరమపతివ్రతాయాస్తవ మాం పతిముత్సృజ్య పురస్తాద్గమనమనుచితం తథాపి శ్వశురప్రణామౌత్సుక్యేన గచ్ఛసి చేదిత్యర్థః ॥ తర్హి, హే సాధ్వి-పతివ్రతే, అతో మద్విరహం న సహిష్యస ఇతి భావః ॥ ని ॥ సతీ సాధ్వీ పతివ్రతేత్యమరః ॥ తస్మై శ్వశురాయ విజ్ఞాప్య ప్రియవియుక్తాహం స్థాతుం న శక్నోమీతి నివేద్య మామపి సమాహ్వయ-ఆకారయ ప్రవేశయేత్యర్థః ॥ ని ॥ హూతిరాకారణాహ్వానే ఇత్యమరః ॥ తద్వినాశాదాత్మనోపి వినాశో నిశ్చిత ఇతి భావః ॥ తర్హి రాజ్యస్య కా గతిరిత్యత్రాహ సౌమిత్రిర్లక్ష్మణ ఏవ భరతే రాజ్యం నిదధాతు-నిక్షిపతు స్వలోకయాత్రా(త్రా)తత్పరేణ (శ్రీ)రామేణాహమితి కర్తవ్యతాయాం నియుక్త ఇతి భరతం మదాజ్ఞాపరిపాలనతత్పరం సామ్రాజ్యే అభిషేక్ష్యతీతి భావః ॥ వసంతతిలకావృత్తమ్ ॥ ౮౦ ॥—కవేర్వాక్యం ॥ ఇత్థమితి ॥ ఇత్థమనేనప్రకారేణ విలప్య-పరిదేవనం కృత్వా, రామస్తత్ర త

రామో న తత్ర ధృతిమాన్నహి లక్ష్మణశ్చ । తాదృగ్విధామపి కథాం కథయన్స్వవాచా వల్మీకజన్మమునిరేవ కఠోరచేతాః ॥ ౭౧ ॥ ౪ ॥ తతః ప్రారభ్యమాణప్రయాణాన్ ప్రాణానవష్టభ్య జటాయుస్తత ఇతః క్రియమాణసీతాన్వేషణం రామం సలక్ష్మణమాలక్షయన్నవోచత ॥౭౨
ఆయుష్మన్నాంఖడ్గవిక్షతపక్షతిం క్షితితలేనిక్షిప్య క్షిప్రమపజహారజానకీం

స్మిన్నపి నే అరణ్యే, దయితాం ప్రేయసీం సీతాం విచిన్వన్మృగయన్, ధృతిమాన్-ధైర్యవాన్, నాభూత్, కింతు సీతావిరహవేదనయా విషణ్ణహృదయోఽభూదిత్యర్థః ॥ తథా లక్ష్మణశ్చ ధృతిమాన్నహి నాభూదేవేత్యర్థః ॥ తద్దుఃఖస్యైతద్దుఃఖత్వాదితి భావః॥ కింతు తాదృశవిధా ప్రకారో యస్యాస్తాం ఇత్థమితి వక్తుం శ్రోతుంవా అశక్యామిత్యర్థః॥ తథాభూతామపికథాం శ్రీరామవిలాపప్రకారవాక్యప్రబంధం స్వవాచా-నిజకంఠోక్త్యా, కథయన్-పునఃపునర్వర్ణయన్, కఠోరచేతాః-కఠినహృదయః, నిర్దయహృదయ ఇతి యావత్ ॥ వల్మీకాజ్జన్మ యస్య స తథోక్తస్స చాసౌ మునిశ్చ స ఏవ వాల్మీకిరేవ ధృతిమానభూత్ ॥ సకలలోకానందకరసమస్తసద్గుణాభిరామస్య తత్ర భవతః శ్రీరామస్య తాదృగ్విషాదవైక్లబ్యాభివ్యంజక విలాపకథా కథనానిర్విణ్ణచిత్తతయా స ఏవాతిధైర్యసంపన్నోఽభూదిత్యర్థః ॥ పేలవచిత్తానామస్మాకం కథం ధృతిమత్త్వమితిభావః ॥ వృత్తంపూర్వవత్ ॥ ౭౧ ॥ —తత ఇతి ॥ తతస్తదనంతరం, ప్రారభ్యమాణముపక్రమ్యమాణంప్రయాణం పరలోకయాత్రా యైస్తానుత్క్రమణశీలానిత్యర్థః ॥ ప్రాణాన్ జటాయురవష్టభ్య-సంస్తభ్య, నిరుధ్యేత్యర్థః ॥ శ్రీరామాయ వార్తాకథనార్థమితి భావః ॥ తత ఇతః ప్రదేశేషు క్రియమాణ సీతాన్వేషణం-సీతామన్విష్యంతమిత్యర్థః॥ సలక్ష్మణం-సౌమిత్రిసహితం, రామమాలక్షయన్-పశ్యన్నేవమవోచత-ఉక్తవాన్ + బ్రూఞోవచేర్వాలుఙి వచఉమిత్యుమాగమే గుణః ॥ ౭౨ ॥—కిమిత్యవోచ తేత్యతఆహ ॥ ఆ

రావణ ఇతి ॥ ౭౩ ॥ స ॥ స్వయమపి శరభంగస్వీకృతాం భంగహీనాం
సపది గతిమవాప్తస్సంహృతాయుర్జటాయుః । నయనసలిలమిశ్రం
రామహస్తేన దత్తం దశరథదురవాపం ప్రాప నైవాపమంభః ॥ ౭౪ ॥

యుష్మన్నితి ॥ వా ॥ ఆయుష్మాన్ + ప్రశంసాయాంమతుప్ సకలలోకహి
తాచరణతత్పరతయా సఫలజీవనేత్యర్థః ॥ ఖడ్గవిక్షతపక్షతిం-చంద్ర
హాసవిదళితపక్షమూలం ॥ ని ॥ (స్త్రీ) పక్షతిః పక్షమూలమిత్యమరః ॥
మాం క్షితితలే నిక్షిప్య పరిక్రాన్తం మాం పక్షవిచ్ఛేదపూర్వకం భూ
మౌ పాతయిత్వేత్యర్థః ॥ రావణః క్షిప్రం ద్రుతం జానకీం మైథిలీ
మపజహారాపహృతవానిత్యావోచతేతి పూర్వేణసంబంధః ॥ తథాచరా
మాయణమ్ ॥ * పరిక్రాన్తస్య మే పక్షౌ ఛిత్వా ఖడ్గేన రావణః ॥ సీ
తామాదాయ వైదేహీముత్పపాతవిహాయసమితి ॥౭౩॥ తతఃకింజాతంత
త్రాహ ॥ స్వయమితి ॥ జటాయుః సపది-సద్య ఏవ, శ్రీరామస్య
సీతాపహరణవార్తాకథనసమయ ఏవేత్యర్థః ॥ సంహృతాయుస్త్యక్త
జీవితస్సన్ ॥ స్వయమపి శరభంగేన మునినా స్వీకృతాం ప్రాప్తాం భం
గహీనామక్షతాం శాశ్వతీమిత్యర్థః ॥ గతిం వైకుంఠస్థానమవాప్తః
ప్రాప్తస్సన్, నిజభాగ్యోదయేన పరబ్రహ్మరూపస్య శ్రీరామస్య
దివ్యమంగళవిగ్రహసాక్షాత్కారాత్ శరభంగవన్ముక్తస్సన్నిత్యర్థః॥
నయనసలిలమిశ్రం-బాష్పోదకమిశ్రితంపితృసఖత్వేన తస్యపితృవద్రో
దనార్హత్వాదితి భావః రామహస్తేనదత్తం దశరథేన దురవాపం-దుర్ల
భం, అసాన్నిధ్యాదితి భావః ॥ నైవాపం పితృతర్పణసంబంధి ॥ ని ॥
పితృదానంనివాపస్స్యాదిత్యమరః ॥ అంభః ప్రాప పితృనిర్విశేషం
తస్యౌర్ధ్వదైహికం రామశ్చకారేత్యర్థః ॥ ఉక్తంచరామాయణే ॥
* తతో గోదావరీం గత్వా నదీం నరవరాత్మజౌ । ఉదకంచక్రతుస్తస్మై

జటాయురితి సకారాంతః ఉకారాంతోఽపి జటాయోర్మావమంస్థాస్త్వ
మితి భట్టిప్రయోగాత్ ॥

౫ ॥ అథ దక్షిణారణ్యానీంప్రతిప్రస్థితే కాకుత్స్థే రాక్షసీ కాచిదయో
ముఖీనామ సౌమిత్రిమభిద్రూయ తదీయశస్త్రేణ శూర్పణఖాసిద్ధిమ
లభత ॥ ౨౫ ॥ తతః క్రౌంచారణ్యసరణ్యాం ప్రయాతావేతౌ మహాశ్లా

గృధ్రరాజాయతావుభావితి ॥ నను తిరశ్చాం కర్మానధికారాదగ్నిసం
స్కారానర్హత్వాచ్చ ఉత్తమలోకాభావేన కథమస్య ముక్తియుక్త
త్వమితిచేన్న * మయాత్వంసమనుజ్ఞాతశ్శాశ్వతీంముక్తిమాప్నుహీతి
శ్రీరామాయణోక్తత్వాదస్త్యేవాస్యముక్తిః ॥ తదుక్తం నృసింహపు
రాణే ॥ * మత్కృతే మరణంయస్మాత్త్వయాప్రాప్తంద్విజోత్తమ ।
తస్మాన్మత్ప్రసాదేన విష్ణులోకమవాప్స్యసీతి ॥ సుగ్రీవో హనుమాన్వృ
క్షోగజోగృధ్రోవణిక్పథఇతిముక్తమధ్యపరిగణనాచ్చ జటాయుషోము
క్తిప్రాప్తిస్సిద్ధేత్యవగమ్యతఇత్యుపరమ్యతే ॥ మాలినీవృత్తం॥౨౪॥—
అథేతి ॥ అథ జటాయుర్ముక్త్యనంతరం, కాకుత్స్థే-శ్రీరామే, మహా
దరణ్యమరణ్యానీ ॥ ని ॥ మహారణ్యమరణ్యానీత్యమరః ॥ + ఇంద్రవ
రుణాత్యాదినా మహత్త్వే జీష్ ॥ అనుగాగమశ్చ ॥ దక్షిణా దక్షిణదిగవ
స్థితా సాచసా అరణ్యానీచతాంప్రతి ప్రస్థితే-చలితేసతి, జటాయుషాత
ద్దిగవస్థితేన రావణేన సీతాహరణస్యోక్తత్వాదితిభావః ॥ అయోముఖీ
నామ-అయోముఖీతి నామ్నాప్రసిద్ధా, కాచిద్రాక్షసీ, సౌమిత్రిం-లక్ష్మ
ణం, అభిద్రూయ * ఏహిరంస్యావహేత్యుక్త్వా సమాలంబతలక్ష్మణమి
త్యాద్యుక్తప్రకారేణాక్షిప్య తదీయేన-సౌమిత్రిసంబంధినా, శస్త్రేణ
ఖడ్గేన, శూర్పణఖాయాః-రావణభగిన్యాః, యాసిద్ధిః ముఖభంగరూ
పనిష్పత్తిః, తత్సదృశీం సిద్ధిమితినిదర్శనా ॥ అలభత-ప్రాప, శూర్ప
ణఖేవ లక్ష్మణఖడ్గనికృత్తకర్ణనాసికా బభూవేత్యర్థః ॥ ఉపలక్షణ
మేతత్ ॥ నికృత్తస్తనాచబభూవ॥తథాచోక్తంశ్రీరామాయణే * ఏ
వముక్తస్తుకుపితః ఖడ్గముద్యమ్యలక్ష్మణః । కర్ణనాసేస్తనౌతస్యాః వి
చకర్తారిసూదనఇతి ॥ ౨౫ ॥ — తతఇతి ॥ తతః-అయోముఖీకర్ణ

స్థూలశిరసశ్శాపాత్ప్రాణపతాం ప్రపన్నః పన్నగపతిభోగభీషణా
భ్యాం భుజాభ్యాం బబంధయథార్థనామాకబంధః ॥ ౮౬ ॥ తదనంత

నాసికాస్తనచ్ఛేదనానంతరం, క్రౌంచారణ్యస్య సరణ్యా-మార్గేణ॥
ని ॥ అయనంవర్త్మమార్గాధ్వపంథానఃపదవీసృతిః । సరణిరిత్యమ
రః ॥ అత్ర తృతీయోపపత్తిర్వ్యాఖ్యాతా ॥ప్రయాతౌ-ప్రస్థితౌ, ఏతౌ
రామలక్ష్మణౌ, కర్తృ, స్థూలశిరసస్తన్నామ్నో మహర్షేః-ఋషిశ్రేష్ఠ
స్య, శాపాత్ప్రాణపతాం-రాక్షసత్వం, ప్రపన్నః-ప్రాప్తః, యథా
ర్థనామా-అన్వర్థాభిధానః, కబంధః రాక్షసః, పన్నగపతేః-కుం
డలీశ్వరస్య, భోగః కాయస్తద్వద్భీషణాభ్యాం-భయంకరాభ్యాం, భు
జాభ్యాం, బబంధ-రురోధేత్యర్థః ॥ వస్తుతస్తు శ్రీరామస్య సాక్షా
ద్విష్ణోః శేషాంకశాయిత్వాల్లక్ష్మణస్య శేషావతారత్వాచ్చ తయోర్నా
యంబంధో నదుఃఖహేతుశ్చేతి జ్ఞాపయితుం పన్నగపతిభోగభీష
ణాభ్యామితి భుజవిశేషణముక్తమిత్యనుసంధేయం ॥ కబంధఇత్యత్ర
విరుద్ధలక్షణయా కస్యశిరసోబంధోస్యాస్తీతి కబంధఇతి విగ్రహః, అప
మూర్ధకళేబరమిత్యర్థః ॥ని॥ కబంధం సలిలేప్రోక్తమపమూర్ధకళే
బరమ్ । కబంధో(స్త్రీ)క్రియాయుక్తమపమూర్ధకళేబరమితి విశ్వామ
రా ॥ ప్రకృతేపీంద్రవజ్రాభిఘాతాద్వక్షోవిభుగ్నశిరస్కతయా కబ
న్ధత్వాదస్యథార్థనామత్వమస్యేతి భావః ॥ తథాచ శ్రీరామాయణేలక్ష్మ
ణంప్రతి కబంధవాక్యమ్ *పురారామమహాబాహో మహాబలపరాక్ర
మ । రూపమాసీన్మమాచింత్యంత్రిషులోకేషువిశ్రుతమ్ ॥ తతస్థూల
శిరానామ మహర్షిః కోపితోమయా । విచిన్వన్వివిధంవన్యం రూ
పేణానేనధర్షితః ॥ తేనాహముక్తః ప్రేక్ష్యైవం ఘోరశాపాభిధా
యినా । ఏతదేవనృశంసంతే రూపమస్త్వితిగర్హితమ్ ॥ ఇంద్రకోపా
దిదంరూపంప్రాప్తమేవరణాజిరఇతి ॥ ౮౬ ॥ —తదనంతరమితి ॥ త
దనంతరం-నిరోధానంతరం, అనప్రపాత్రేషవబాష్పయోగ్యేషు, ని

మనశ్శ్రీపాత్రేషు రాక్షసీనేత్రేషు సదోత్పాదితతరవారిభ్యాం రామల
క్ష్మణయో స్తరవారిభ్యాం కబంధబాహుయుగళం కదళీలావమలూయ
త ॥ ౭౭ ॥ ప ॥ తదనుదనుకబంధేనాదరాదర్థితౌ తౌ గిరితటభువి దే

జభర్తృమహిమ్నా కదాపి శోకాద్యుపహత్యభావాదనాఘ్రాతాశ్రు
గంధేష్వి త్యర్థః ॥ ని ॥ యోగ్యభాజనయోః పాత్రమిత్యమరః ॥ రా
క్షసీనేత్రేషు-రాక్షసాంగనానయనేషు, సదా-సర్వదా, ఉత్పాదితత
రాణ్యతిశయేనోత్పాదితాని + ద్వివచనవిభజ్యేత్యాదినా తరప్ప్రత్య
యః ॥ తానివారీణి బాష్పోదకాని యాభ్యాంతౌ తాభ్యాం రాక్షస
ఖండనేనశోకోత్పాదకత్వాన్నిరంతరరాక్షసీనేత్రజలోత్పాదకాభ్యా
మిత్యర్థః ॥ రామలక్ష్మణయో స్తరవారిభ్యాం ఖడ్గాభ్యాం ॥ ని ॥ తర
వారిర్మండలాగ్రః ఖడ్గకౌక్షేయకౌ సమా ఇత్యమరశేషః ॥ కబంధబాహు
యుగళం కదళీమివలూత్వా కదళీలావమలూయత అచ్ఛిద్యత, కదళీ
కాండమివానాయాసేనాఖండ్యతేత్యర్థః, కదళీలావవదిత్యపపాఠః +
ఉపమానేకర్మణిచేతిణముల్ ప్రత్యయః ॥ కషాదిషు యథావిధ్యనుప్ర
యోగ ఇతి లూఞోనుప్రయోగః ॥ నిర్బంధకుపితౌ శ్రీరామలక్ష్మణౌ
నిజాసిభ్యాం కబంధస్య దక్షిణసవ్యబాహూ చిచ్ఛిదతురిత్యర్థః, అత్ర
కరణయోరపి తరవార్యోః కర్తృత్వవ్యపదేశ స్తయోరఖండితతీక్ష్ణత్వ
ద్యోతనార్థం ✻ తథా రామాయణమ్ ✻ దక్షిణో దక్షిణం బాహుమస
క్తమసినా తతః । చిచ్ఛేద రామో వేగేన సవ్యం వీరస్తు లక్ష్మణ ఇతి ॥ ౭౭ ॥
తదన్వితి ॥ తదను-బాహుచ్ఛేదానంతరం, దనువంశోద్భవత్వాద్దనుః స
చాసౌ కబంధశ్చేతి విశేషణసమాసః ॥ యద్వా దనురిత్యస్య పూర్వ
నామ తథా శ్రీరామాయణే అరణ్యకాండే ✻ ఏవముక్తస్తు రామేణ
వాక్యం దనురనుత్తమమితి ॥ దనోస్స్వకాశాత్తత్తైవన ప్రభావం తే మ
హాత్మన ఇతి శబరీం ప్రతి శ్రీరామవాక్యం ॥ తథాచ దనుర్నామశ్రియః పు
త్రశ్శాపాద్రాక్షసతాం గత ఇతి కిష్కింధాకాండే చోక్తమ్ ॥ తథాచ

హం దేహతుస్తస్య భీమమ్ । అకథయదథ శాపాపాయతుష్టస్స రామం
తపనతనయమైత్ర్యా మైథిలీం ప్రాప్నుహీతి ॥ ౭౭ ॥ ౫ ॥ తస్మిన్నృ
శ్యమూకమార్గముపదిశ్య స్వర్గంగతే మతంగాశ్రమవాసిన్యా తప

దనునామా చాసౌ కబంధశ్చ దనుకబంధ ఇతి శాకపార్థివాదిత్వాన్మధ్య
మపదలోపీ సమాసః ॥ శాకపార్థివాదిరాకృతిగణః ॥ తేన దనుకబం
ధేనాదరాద్గౌరవాత్ అర్థితౌ * మిత్రం చైవోపదేక్ష్యామి యువా
భ్యాం సంస్కృతోఽగ్నినేతి యాచితౌ, తౌ రామలక్ష్మణౌ గిరితటభువి
గిరిప్రదరసీమ్ని *గిరిప్రదరమాసాద్య పావకం విససర్జతురితి శ్రీరామా
యణాత్ ॥ భీమం-భయంకరం, తస్య కబంధస్య దేహం-కళేబరం, దే
హతుర్భస్మీచక్రతుః + దహ భస్మీకరణ ఇతి ధాతోర్లిట్ ॥ అత ఏకహ
ల్మధ్యేఽనాదేశాదేర్లిటీత్యేత్వాభ్యాసలోపౌ ॥ అథ దహనానంతరం
శాపాపాయేన-మునిప్రయుక్తశాపాంతేన, తుష్టస్తోషంగతస్స కబ
న్ధః రామం ప్రత్యకథయత్-అవోచత్ ॥ కిమితి ॥ తపనతనయమైత్ర్యా
సుగ్రీవస్నేహేన, మైథిలీం-సీతాం, ప్రాప్నుహి-లభస్వేతి * ఉక్తం
చ శ్రీరామాయణే ॥ శ్రూయతాం రామ వక్ష్యామి సుగ్రీవో నామ వా
నర ఇత్యారభ్య స తే సహాయో మిత్రం చ సీతాయాః పరిమార్గణ ఇత్యం
తేన మైత్రీత్యత్ర + బ్రాహ్మణాదిత్వాద్గుణవచనేత్యాదినా ష్యఞ్ప్ర
త్యయః ॥ షిద్గౌరాదిభ్యశ్చేతి ఙీష్ స చ మాతరిషిచ్చేతి షిత్వాదేవ సి
ద్ధే మాతామహశబ్దస్య గౌరాదిషు పాఠేనానిత్యత్వజ్ఞాపనాద్వైకల్పికః ॥
అత ఏవాహ వామనః ॥ ష్యఞః షిత్కరణాదీకారో బహులమితి ॥ ని ॥
స్త్రీనపుంసకయోర్భావక్రియయోః ష్యఞ్ క్వచిచ్చ వుఞ్ । ఔచిత్య
మౌచితీ మైత్ర్యం మైత్రీ వుఞ్ప్రాగుదాహృత ఇత్యమరః ॥ మాలినీవృ
త్తమ్ ॥ ౭౭ ॥ —తస్మిన్నితి ॥ తస్మిన్కబంధే ఋశ్యమూకమార్గం
సుగ్రీవాధిష్ఠితఋశ్యమూకాఖ్యపర్వతవర్త్మ, ఉపదిశ్య-నివేద్య, స్వ
ర్గంగతే సతి, మతంగస్య మహర్షేరాశ్రమే వసతి తాచ్ఛీల్యేనేతి

స్విన్యా శబర్యా కృతాం సపర్యాం ప్రతిగృహ్య రామస్తదనుజ్ఞయా మనోజ్ఞవివిధవిహగకూజితం మృగగణవిహరణమనోహరం గహనపదమవగాహ్య, వ్యాకోచకుశేశయపరిచయకషాయైర్వనదేవతాలతాదోలానుకూలైః కూలాయతలీలాపరవశవశావల్లభమదాంబుచుంబిభిః

మతంగాశ్రమవాసిన్యాః + తాచ్ఛీల్యే ణినిః ॥ తపస్విన్యా-వ్రతోపవాసాదితపోనిష్ఠయా + అస్మాయామేధాస్రజో వినిరితి వినిప్రత్యయః ॥ శబర్యా-శబరస్త్రియా, మతంగశిష్యయా కయాచిద్వ్రతచారిణ్యా కృతాం విహితాం, సపర్యామర్ఘ్యపాద్యాదిరూపపూజాం ॥ ని ॥ పూజా నమస్యాపచితిస్సపర్యార్చార్హణాస్సమా ఇత్యమరః ॥ రామః ప్రతిగృహ్య-స్వీకృత్య, నిరంతరభక్తిపరతంత్రత్వాచ్ఛబర్యాస్తద్విరచితాయా అపి పూజాయా మహత్త్వం సా భక్తవత్సలేన శ్రీరామేణ గ్రాహ్యత్వాదితి భావః ॥ తతః తదనుజ్ఞయా తస్యాశ్శబర్యాః అనుజ్ఞయా నియోగేన, మనోజ్ఞాని-మనోహరాణి, వివిధాని-అనేకప్రకారాణి, విహగకూజితాని-శుకశారికాదిపక్షిరుతాని యస్మింస్తత్తథోక్తం, మృగగణానాం హరిణచమరరుర్వాదిమృగయూథానాం విహరణేన-స్వైరసంచారేణ, మనోహరం-హృదయానందకరం, గహనపదమరణ్యస్థానమవగాహ్య-ప్రవిశ్య, అథ వ్యాకోచకుశేశయపరిచయేన సంఫుల్లకమలపరిశీలనేన కషాయైస్సౌరభ్యసంపన్నైః ॥ ని ॥ ప్రఫుల్లోత్ఫుల్లసంఫుల్లవ్యాకోచవికచస్ఫుటాః । సహస్రపత్రం కమలం శతపత్రం కుశేశయమితి చామరః ॥ రాగద్రవ్యే కషాయోస్త్రీ నిర్యాసే సౌరభేరసే ఇతి యాదవః ॥ వనదేవతానాం యా లతాదోలాః-లతారూపప్రేంఖోలికాః తాసామనుకూలైరనుగుణైస్స్వప్రయత్నం వినైవ తత్తచ్చాలనహేతుత్వాదితి భావః, కూలే-పంపారోధసి, ఆయతలీలాపరవశాః-అవిచ్ఛిన్నక్రీడాపరతంత్రాః, తిర్యగ్దంతప్రహారరూపవ్యాపారతత్పరా ఇత్యర్థః, యే వశానాం-కరిణీనాం, వల్లభా మత్తమతంగజాస్తే

శంబరారాతిశరధిసదృశతటరుహసహకారశిఖరవిసరదాసవాసారశీకర
శేఖరైర్వివిధలతాలాసికాలాస్యోపదేశదేశికాయమానైః కాయమానస
మానాభోగలతాగృహకేళీలుబ్ధలుబ్ధకపురంధ్రీశిథిలధమ్మిల్లమల్లికాగన్ధ
షాం మదాంబుదానోదకం చుంబంత్యవబధ్నంతీతి తథోక్తైః, మద
గంధానుబంధబంధురైరిత్యర్థః ॥ ని ॥ వశా (స్త్రీ) కరిణీవంధ్యేత్యమరః ॥
శంబరారాతిశరధిసదృశాని- పంచబాణతూణీరసరూపాణీత్యుపమా ॥
యాని తటరుహసహకారశిఖరాణితీరరుహాతిసౌరభరసాలాగ్రమంజర్యః
అత్ర శిఖరశబ్దేన తద్గతమంజర్యో లక్ష్యంతే ॥ ని ॥ శిఖరం శైలవృక్షాగ్ర
శిఖాపులకకోటిషు వ్రతివిశ్వః ॥ తేభ్యో విసరత్ స్రంసమానో య ఆసవా
సారో మకరందధారాసంపాతః తస్య శీకరాః కణా ఏవ శేఖరా అవతం
సాః యేషాం తైస్తథోక్తైః, మాకందమకరందబిందుసందోహసుందరై
రిత్యర్థః ॥ ని ॥ ఆమ్రశ్చూతో రసాలోఽసౌ సహకారోఽతిసౌరభః । శీ
కరోఽంబుకణాస్స్మృతా ఇతి చామరః ॥ వివిధా-నానాప్రకారాః, లతాః-
మల్లికామాలత్యాదివల్లర్యస్తా ఏవ లాసికాః నర్తక్య ఇతి రూపకం, తా
సాం లాస్యోపదేశే-నాట్యక్రియాసంశిక్షణే, దేశికాః గురవ ఇవాచరం
తో దేశికాయమానాస్తైః నాట్యవిద్యాచార్యైరివ తాసాం నర్తనప్ర
వర్తకైరిత్యర్థః + ఆచారక్యజంతాల్లటశ్శానజాదేశః ॥ అత్ర విచి
త్రలతాచలనేన మారుతానాం దేశికాయమానత్వోత్ప్రేక్షణాత్ క్రి
యానిమిత్తా జాతిస్వరూపోత్ప్రేక్షా ॥ ని ॥ నర్తకీలాసికే సమే । తాం
డవం నటనం నాట్యం లాస్యం నృత్తం చ నర్తనమితి చామరః ॥ కాయమితం
మానం ప్రమాణం యస్య కాయమానః అంగణాదౌ స్తంభాదినిర్మిత
పురుషప్రమాణోన్నతో మండపవిశేషః తత్సమానస్తత్సదృశః ఆభో
గో విస్తారో యేషాం తేషు లతాగృహేషు-లతావితానమయనికేతనేషు
కేళీలుబ్ధానాం-క్రీడాగృధ్నూనాం, లుబ్ధకపురంధ్రీణాం-పుళిందసుం
దరీణాం- యే శిథిలధమ్మిల్లాః-విశ్లథకచభరాః, తేషు యా మల్లికాః త్వ

మాంసలైర్మల్లికాక్షపక్షవిక్షోభక్షోదీభూతపాథః పాథేయైస్తటవనపవనైరనుకంప్యమానఃపంపామభజత ॥ ౮౯ ॥ **************

ణశూల్యకుసుమాని తాసాం గంధేన-సౌరభ్యేణ, మాంసలైః-పరిపూర్ణైః, ని ॥ కబరీకేశవేశోథ ధమ్మిల్లస్సంయతాఃకచాఇత్యమరః । మల్లీతుమృత్యాపత్రితృణశూల్యయోరితిరత్నమాలాయాం ॥ మల్లికాక్షా మలినచంచుచరణా హంసవిశేషాః ॥ ని ॥ రాజహంసాస్తుతేచంచుచరణైర్లోహితైస్సితాః । మలినైర్మల్లికాక్షాస్తేఇత్యమరః ॥ తేషాంపక్షవిక్షోభేన-గరుదభిఘాతేన, క్షోదీభూతం-చూర్ణీభూతం, నీహారాకారేణ శకలీకృతమిత్యర్థః ॥ తాదృశం యత్పాథఉదకం తదేవ పాథేయం సంబళంయేషాంతైస్తత్సహకృతైరిత్యర్థః ॥ ని ॥ కబంధముదకం పాథఇత్యమరః ॥ క్షోదీభూతమిత్యత్ర అక్షోదఃక్షోదఃసంపద్యమానం క్షోదీభూతమితివిగ్రహః + అభూతతద్భావేచ్వీః కుగతిప్రాదయఇతిసమాసః ॥ పాథేయమిత్యత్ర పథిసాధుపాథేయం + పథ్యతిథివసతిస్వపతేర్ఢఞితిఢఞ్ప్రత్యయః ॥ ఏవంశైత్యమాంద్యసౌరభ్యసంపన్నైస్తటవనపవనైస్తీరకాంతారమారుతైః, అనుకంప్యమానో-దోధూయమానస్సన్, విరహిణాం వేదనోద్దీపకత్వాదితిభావః । పంపాంనామ పుష్కరిణీం అభజత-తత్తీరంప్రాపేత్యర్థః ॥ **************

మల్లికాయాఃకుసుమానిమల్లికాః+పుష్పమూలేషుబహులమితిలుప్ లుపియుక్తవద్వ్యక్తివచనేఇతి స్త్రీత్వం॥ని॥పుష్పేజాతిప్రభృతయస్స్వలింగాఇత్యమరశ్చ*గంధాస్సురభయోవాతాస్తరవఃకుసుమాంచితాః । శ్రీమరాళకోకిలాహర్యావృద్ధిశయ్యాసురాసవః ॥ ఇత్యాదయోవిభావాస్సుర్వసంతేరాగదీపనాః । ఇతి తేషాంవిరహవేదనోద్దీపకత్వేనాభియుక్తోక్తేః ॥

ఇతి శ్రీవిదర్భరాజవిరచితే శ్రీమతిచంపూరామాయణే

అరణ్యకాండః

ఇతి శ్రీమత్పరమయోగీంద్రబృందమానసేందీవరసందోహమందాన
స్థలాభాభినందితరఘునందనచరణారవిందమకరందాస్వాదనకన్దళితసా
రస్వతేనాఖండితపరప్రచండవాదిప్రకాండమండలేశ్వరశాండిల్యమ
హామునిగోత్రావతంసస్య వంచనాన్వయసుధాపారావారపారిజాత
స్య ధన్వంతర్యవతారాంతరస్యాయుర్వేదప్రముఖనిఖిలవిద్యాసారసర్వ
జ్ఞసార్వభౌమస్య కొండపండితవర్యస్య తనూజేన గంగాంబికాగర్భ
రత్నాకరసుధాకరేణ రామచంద్రబుధేంద్రేణవిరచితాయాం
చంపూరామాయణవ్యాఖ్యాయాం సాహిత్యమంజూషికాఖ్యాయాం
అరణ్యకాండస్సమాప్తః

రామచంద్రార్యరచితా రామచంద్రపదార్పితా ।
అరణ్యకాండవ్యాఖ్యాసా పూర్ణామంజూషికాభిధా ॥